

ЛВАН ММКМТГНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ТОМ 2

ІВАН
МІКІТЕНКО

2

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

Іван
МИКИТЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

Іван МИКИТЕНКО

ТОМ 2

ГОЛУБИ МИРУ

Репортаж
про подорож за кордон

РАНОК

Роман

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1982

У2
М59

В том вошел репортаж «Голуби мира» — о поездке писателя в 1928 г. в страны Центральной Европы, об установлении первых связей украинских советских писателей с прогрессивными литераторами Запада, — а также роман «Утро» (1933) — о перевоспитании молодых правонарушителей в трудовой коммуне.

Упорядкування,
підготовка текстів та примітки
О. І. Микитенка

Редакційна колегія:

С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ (голова)
Д. Т. ВАКУЛЕНКО, О. Ф. КОЛОМІЄЦЬ,
О. І. МИКИТЕНКО, Є. С. ШАВЛІВСЬКИЙ,
М. З. ШАМОТА

Редактор тому Д. Т. Вакуленко

М $\frac{70303-079}{M205(04)-82}$ передплатне. 4702590200

© Упорядкування, примітки.
Видавництво «Дніпро», 1982 р.

ГОЛУБИ МИРУ

Репортаж
про подорож за кордон

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Тридцять першого жовтня 1928 року «Радторгфлот» на майдані Тевелева пізно зачинив свою контору.

Безщасний співробітник, що випишував нам квитки! Ні ми, ні він сам не сподівалися, що обійдеться так добре і що за якихось вісім годин роботи він таки подолає всі труднощі, знайде всі пункти нашого маршруту і таки проштемпелює колись наші «фаркарти».

Одначе він подолав.

Слава тобі, «Радторгфлоте» на майдані Тевелева, і твоїм кваліфікованим співробітникам... Якби не треба було збиратися в дорогу, я проспівав би їм панегірика. А так вопи (власне — він, один отой нещасний співробітник) забрали мені не тільки час, потрібний для панегірика, а й нерви, кілька питочок нервів і кілька грамів венозної крові, бо чистою у мене вже не залишалось ні краплі після того, як я вдвадцятье прибіг до «Радторгфлоту»... Та хто шкодуватиме за такими дурницями, як кілька грамів венозної крові?

Слава тобі, «Радторгфлоте» і твоїм кваліфікованим співробітникам...

Квиток, нарешті, в кишені. Тепер можна думати про батьківщину Гейне і навіть про речі ще більш романтичні. Ну, от хоч би про нашу симпатичну сусідку — дружню нам державу Польщу, через яку нам доведеться їхати.

Можна лірично мріяти про подорож взагалі, про закордонну подорож українських письменників зокрема, нарешті — про свою подорож особисто. Тисячі принад, загадкових, як казка, тисячі сподіванок, принадних, як загадка, і мільйони загадок, тривожних, як чекання, можна викликати з пайдальших закапелків мозку, дмухнути на них легким подувом уяви, і вони затанцюють, заколиваються і попливуть спочатку перед очима схвильованого мандрівника, потім — на сторінки блокпота і нарешті — на шпальти журналу «Гарт», щоб стати перед очима ні в чім не винного читача.

Можна...

Та хіба мало ще чого можна нафантазувати, коли квиток уже лежить у кишені і друзі поспішають востаннє сказати: «Гляди ж...»

Я думаю не про далекі країни.

В останні хвилини перед від'їздом особливо приємно думати про те, що було учора, про нашу буденну роботу, про тисячі наших щоденних тривог.

Слава ж тобі, «Радторгфлоте», і твоїм кваліфікованим співробітникам!

2

Учора були зібралися в мене друзі, члени Всеукраїнської Спілки пролетарських письменників, запальні й веселі, одверті й гострі в дружніх розмовах. Ми сперечалися про великого Франка. Ми судили його як людину, хоч, може, й не повинні були судити.

Яка трагічна доля наших поетів! Найкращих із них знала тільки купка української інтелігенції. Іван Франко не став відомим на цілий світ, і його ім'я не вписано золотими літерами в книгу історії всевітньої літератури, бо лихо його спіткало народитися українцем, а не французом, німцем, росіянином, італійцем чи англичанином. Пісні Беранже, анекдоти Боккаччіо, зітхання Гейне, філософію Толстого, п'єси Шекспіра і романи Достоєвського перекладено мовами чи не всіх культурних народів. Пісні кохання Генріха Гейне співала мало не вся Німеччина, щоправда,— коли сам поет поневірявся на чужині, вигнаний німецьким урядом за свій непокірний талант світ за очі. Франція співала Беранже, «Декамрон» і досі видається найдорожчими виданнями. Толстого ширять в астрономічній кількості. А хто знає добре Франкові твори? Історик української літератури, вчитель і можливо, сучасний український письменник. Де там цілий світ! Україна, сама Україна не знала свого поета, і тільки Велика Революція відкриває його нашим пролетарям та селянам. Та скільки ще пройде років, доки Івана Франка пізнають пролетарі не тільки України! А який народ не був би гордий мати в своїй історії літератури імена таких творців, як Коцюбинський чи Леся Українка? І де, в якій державі залишались би ці великі майстри слова і незрівнянні психологи людського страждання такими страшно невідомими, якими залишалися вони до революції в Російській імперії?..

Тепер вони встають із мертвих, і лави трудящих нашого Союзу починають черпати з сторінок їхніх творів.

Це прекрасно!

Але ось підходить скептик. Він каже:

— Годі вам «наливати». До чого тут ваша патетика? І «наливають»... Хіба не видно, що все це тільки розговори й більш нічого? Сказано — немає нам виходу. Ну, скажіть правду, тільки правду: і ото ви справді не скептик? Коли перед вами моря, перед вами порти і гавані, коли душа ваша вільна, розкована і летить... Куди вона летить? Ах! Ну, скажіть, і ото ви справді не скептик?

Він іде поруч і тихо скавчить. Його піняві сльози рішуче мені не подобаються.

Довго, настирливо скавчить.

Тоді думається: у братній нам республіці РСФРР є велике й прекрасне місто — Ленінград. Тут, на пероні двірця, на камені столиці колишніх імператорів, пролунали перші привітальні й пророчі слова ватажка Великої Революції.

У Ленінграді тепер, як і в столиці України, робітники потужно сіють Ленінове зерно. Воно сходить маками й димним квітом індустрії. Але ось виходить із свого затишного затишку, пахучого від «теже» й сптого від жирів, білків і угледів, санкт-петербурзький міщанин Віталій Николаєвич, той, що працює з ласки робітничої у «Пуштресті». Віталій Николаєвич виходить на вулицю, застібає рукавичку і приємним баритоном, відкопиривши злегка верхню, гладенько виголену губу, говорить до своєї ніжної подруги, що йде поруч нього з біленьким кудлатеньким песиком на лашцюжку:

— Моя люба, на юг Росії, чи на Україну, як тепер дехто каже, їхати небезпечно. Я не можу тебе відпустити.

— Чому, котику?

— Там ще не встановилася влада, часом трапляються банди Махна і, певно, на вулицях немає електрики.

— Ах, що ти, котику? Який жах! А чого ж Александр Сергеїч Пушкін говорив:

Ты знаешь край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
Где...

— По-перше, кицю, говорив це не Александр Сергеїч, а Ніколай Васильїч Гоголь *. Такі елементарні речі треба знати, кицько моя. А по-друге, ти не знаєш, що сказав би Ніколай Васильїч тепер, якби він був живий.

В о н а (*переконано*). Але ж правда, що там чудове сало і взагалі вся природа, кажуть, дуже красива.

В і н (*бубонить*). Сало? Сало звичайно... Ти ж знаєш, як я безумно люблю природу. Але, кицю...

Облишмо. Не будемо далі підслуховувати цю інтимну розмову санкт-петербурзького міщанина Віталія Ніколаєвича (що живе в Ленінграді й працює з ласки робітничої в «Пуштресті») з його милою подругою, що теж живе в Ленінграді, де й записана як домашня хазяйка. Не будемо, бо й так уже видно, що Віталій Ніколаєвич неабияк проінформований про нашу бідну країну, що він не з дурнів, що він, навпаки, — знає, що робить, і, отже, нізащо не відпустить свою милу подругу в далеку дорогу. Хіба що його самого переведуть із «Пуштресту» в «Пухтрест» на ту ж таки Україну або в інше місце, що теж кінчається на у... Тоді він не заперечуватиме. А поки що я, сповнений надії на це останнє, мушу споконувати свого чмода-на, навантаженого блокнотами й зошитами, в які я маю твердий намір записувати все, що побачу й почую на чужих землях.

З особливою любов'ю я дивитимусь на батьківщину Гейне, ходитиму кварталами Дюссельдорфа, де бігав колись маленький Генріх, романтично закоханий в маленьку Вероніку, а нині чорною хмарою проходять голодні й похмурі страйкарі в подраних блузах і з заціпленими зубами. В Гамбурзі я побачу матросів із далеких країн. Одинадцять річницю революції я святкуватиму в Берліні. Там я розповідатиму друзям про нашу літературу, про те, як будується наша держава. Розповім, що Будинок промисловості на Університетських землях вінчає нині це будівництво вінком тяжкої індустрії, в якому Горький відчув воїстину музичний твір, гармонію сили й чітких ліній.

Я скажу словами поета:

І хроніки буденної петит
Зростає до апшлагів жирних літер...¹

* На нашу думку, Віталій Ніколаєвич перебільшує. (Тут і далі висновки без зазначення «Ред.» — авторські).

¹ При цифрових посиланнях див. примітки в кінці тому.

Не повірять? Не може бути! Я певен, що в них не може бути того наївного й милого здивування, яке спостеріг наш-таки український письменник в однієї симпатичної московської панночки, що живе у самому серці нашого великого Союзу Республік, у червоній столиці Москві, і збирається днями оце віддатися за шановного Каналія Ніколаєвича. До речі, ви вже догадалися, що Каналій Ніколаєвич та Віталій Ніколаєвич — рідні брати. Отже, я не можу не розповісти про те наївне й миле здивування, що його спостеріг наш-таки український письменник в цієї симпатичної панночки.

— Вы из Украины? — спитала вона ніжним, як молоко, голосом. — Атож, — відповів наш письменник і голосом ще більш романтичним додав ради штуки: — Кеннен зі дізес лянд? *

Вона. Ха-ха-ха! Какой смешной этот украинский язык. И представьте, — я ничего не понимаю. Но у нас тоже есть прислуга хахлушка. За-а-бавная, страсть.

Нам дуже приємно, що майбутня дружина Каналія Ніколаєвича теж прекрасно знає наш український народ, принаймні незгірше, як шановний академік Петро Семенович Коган знає українську літературу, що він не раз уже й доводив документально на сторінках поважних журналів, вщасливлюючи своїми працями наших харківських та київських земляків.

Взагалі був такий час (скептики гукали тоді: «Ага! А що? Не наша правда?»), коли страшенно зацікавлені дивним «и странным на первый взгляд обстоятельством», себто розвитком нашої культури, зокрема літератури, редакції деяких московських журналів один час почали завалювати наші українські редакції листами, в яких вони вперто просили не таїтися й розповісти їм про те, що робиться на Україні в культурній галузі, зокрема в літературній. Це була злива листів. Ні, це був справжній потоп, щось суцільне, бо прийшов був власне один лист від однієї редакції якогось збірника, що мав вийти і не вийшов. І питалося в ньому про те, над чим працюють сучасні українські письменники, з о к р е м а Іван Франко... Ми не змогли далі таїтися і змушені були відповісти, що Іван Франко, цей великий письменник, перший, хто змалював у неперейдених бориславських оповіданнях страшну долю західноукраїнського пролетаріату, давно... помер.

* Чи знаєте ви цю країну? (Нім.)

Отже, він ні над чим уже, мовляв, не працює, але ми натомість працюємо над вивченням того, що залишив він пролетаріатові.

Невідомо, якими шляхами довідався про це один цікавий персонаж із нової п'єси драматурга Миколи Куліша, а саме — дядько Тарас із Києва², той, що каже, ніби у нас у столиці України * тільки й українізації, що напис на вокзалі «Х а р к і в». І от цей дядько Тарас, кум автокефального дяка і великий прихильник української ковбаси й іншої національної «культури», присікується до нас з такими протестами:

— Помер? Отой письменник, що вони за нього питалися, помер? Ну, нехай помер, царство йому небесне, вічний покій, хоч я про це, сказати правду, також не знав. Але навіщо ви призналися москалям? Кацапам навіщо призналися? Ото вам така дорога українська справа?.. Ех, ви, запроданці... Немає того, щоб змовчати, хай би думали, що він живий, усе б нашої культури було більше... Ото все лізете в спілку з москалями та тільки псуєте нашу національну справу... Ех, ви, запроданці...²

4

Тоді я думаю:

«Куме автокефального дяка, свате столиинського куркуля й «антилігєнтний» підпихачу нової буржуазії, дядьку Тарасе з Києва! Якій же ви невдячний! Ви маєте з дозволу пролетаріату місце під сонцем. Чого ж ви ще хочете? Впливати на хід історії? Хіба ви не знаєте, що ваша роль, дядьку Тарасе, лягти гноєм для нашої епохи? Ви, аматоре від усіх мистецтв: спчати, мріяти про океанські пароплави, що привезуть вам шовку на опучі, гнати ліричну малоросійську самогонку й їсти з кумом вареники! Хіба ви не знаєте, що ваша роль — лягти гноєм для нашої епохи?

А гній — як гній: смердить, але на ньому родить».

5

Та годі!

Попрощаємось на деякий час і з дядьком Тарасом, і з санкт-петербурзьким міщанином, і з московською пан-

* Харків був тоді столицею УРСР.— *Ред.*

ночкою, які посідають однакове з дядьком Тарасом місце в сьогоднішньому житті. Ви ж розумієте, — ми познайомилися з ними тільки тому, що на Заході нам доведеться, мабуть, зустрітися і з їхніми родичами, а не лише з нашими приятелями.

Поїзд рушає. На пероні залишаються друзі. Ми сигналізуємо їм наші складні, страшенно складні почуття, вимахуючи в повітрі високо піднесеними руками. Нарешті, зовсім тоне вдаль вокзальна табличка «Х а р к і в», про яку другий персонаж із тієї самої п'єси Миколи Куліша, а саме тьотя Мотя, говорить:

Т ь о т я М о т я. Зачем ви нам іспортілі город?

Тоді ми заходимо до вагона й мовчки влаштуємося на своїх місцях.

Тов. Озерський, голова президії Укрголовнауки, відразу добуває з портфеля купу ділових паперів і починає працювати, ніби у себе в кабінеті. Я також виймаю олівця й блокнота і починаю писати те, що оце тепер насмілюсь подати до вашої уваги, ласкавий читачу.

6

Недавно столицю України відвідав президент берлінського наукового товариства по вивченню Східної Європи, лідат-міністр професор Шмідт-Отт. Він зробив у Харкові доповідь про завдання т-ва «Ост-Європа», розповів про його роботу й запросив наукові кола України до співробітництва. І от Народний Комісаріат Освіти відряджує президента Укрголовнауки до Німеччини з офіційним зворотним візитом професорові Шмідт-Оттові й цілому т-ву «Ост-Європа». Тов. Озерський мусить зробити там доповідь про стан науки на Радянській Україні й остаточно закріпити встановлені уже культурні зв'язки.

Але раніш того ми маємо поїхати до столиці Західної України Львова, де має відбутися ювілей тридцятип'ятирічної наукової діяльності відомого українського академіка Студинського. І там тов. Озерський має виступити з привітанням ювілянту від імені наукових робітників Радянської України й від імені Народного Комісаріату Освіти. Віп мусить познайомитись безпосередньо на місці зі станом науки в Західній Україні. Потім відвідати наукові заклади й інституту в Берліні й т. ін. Отже, він має поважні завдання.

А ми?..

Робітничо-селянський уряд дав нам, цілому ряду письменників, можливість також поїздити цього року по світу. П. Г. Тичина, Л. Первомайський, Кость Котко поїхали до Туреччини. В. Коряк, І. Ле, В. Підмогильний, О. Копиленко, В. Поліщук поїхали на Захід — переважно до Німеччини. Тепер ось їду я, а там ще мають поїхати й багато інших товаришів (Микола Терещенко, М. Семенко, І. Фефер).

І... стає трохи страшно. Чи ж будуть наслідки подорожі варті того, що витрачає держава ради цієї подорожі? Говорю, звичайно, за себе. Я одержав на подорож 250 доларів (500 карбованців). Це майже півторарічна стипендія студента, що мусить встигнути за той час проробити велику частину курсу вищої школи. Коли так, то від подорожі письменника очікується наслідків, принаймні еквівалентних тим цінностям, що набуває їх здібний і роботящий студент за згаданий період. Мене не рятує вигідне становище письменника, якому не доведеться, мовляв, повернувшись на Україну, складати іспита з подорожі, як доводиться студентові складати іспита з біології, хімії, історії, права чи там з терапії або з фармакології... Справа, звичайно, не в іспиті і не в тих доповідях, що їх буде зроблено в літературній організації, в Будинкові ім. В. Блакитного й т. ін. Справа, нарешті, і в не в тих нарисах чи, може, й книжці вражень, яку я напишу, повернувшись до Харкова.

А в чім же?..

7

Потяг шумить степами.

Колеса туно б'ють...—

пригадається з Сосюри. Він, між іншим, одмовився від закордонної подорожі. І от, коли починаєш думати про те, чи добре він зробив, одмовившись од подорожі, то стає цілком ясно, що він зробив погано. Чому? Я, мабуть, не зможу цього пояснити, бо це ясно й так.

Потяг шумить степами...

Давно десь потонув Харків. Може, зараз там ходять вулицями смутний Сосюра, якому не працюється, коли надходить зима, а може — він пішов з досади пограти в більярд. Завтра буде те саме, і в ньому він також не знайде стимулу для праці.

Ну, так у чому ж справа, нарешті?

Мабуть, у тому, щоб відчутти смак Європи на власних губах, взяти безпечну дозу психологічної Європи до лабораторії свого мозку, перетравити й непотрібне викинути. Мабуть, у тому, щоб навіть у підсвідомому не виникло голубих мрій:

На світі є співучий Лангедок,
Цвіте Шампанню Франція весела,
Де в світлі тоне кожний горбдок
І в виноградах...

етцетера... Мабуть, у тому, щоби зустріти в Німеччині робітника, почути, як і що він говоритиме в день десятої річниці Німецької республіки. Подихати хоч трохи тим димом, що дихає ним він, поблукати в морі електрики, в царстві реклами на Фрідріхштресе, а потім виїхати підземкою десь на край північного Берліна й піти в локаль, де збираються червоні фронтовики.

Європа буржуазна, капіталістична, Європа тимчасово стабілізована, психологічна Європа — все це категорії в достатній мірі загадкові для українського письменника, що хоче глибше їх зрозуміти, пізнати їхній смак, помацати їх, побачити на власні очі і, головне, побачити в різних ракурсах, з різних боків. Пролетарському письменникові допомагає одне: він уже навчений нашою революцією і нашою сьогоднішньою боротьбою не лише на фронті культурнім, а й на фронті соціалістичного будівництва — в економічному значенні цього слова. Навчений він прикладати класовий критерій до всіх тих суспільних явищ, в яких живе, думає, творить, змагається, мріє.

Отже, йому тяжче буде розгубитися в розмаїтих блисках європейської культури, тієї самої, що так дивує багатьох наших мандрівників.

Якби ж йому вдалося побачити справжнє обличчя західноєвропейського пролетаріату! Тоді б йому ще тяжче було «розгубитися».

Це — одне.

А потім — там же є письменники, редакції, видавництва. Давно пора українській літературі встановити з ними зв'язки, живі, безпосередні, товариські зв'язки.

Слобжанські степи роздаються під колесами поїзда. Від паровоза летять ясні червоні іскри.

А все-таки тривожно. А все-таки.

Тривожно...

Ясно: якщо ти «хуторянин», то мусиш повернутися «європейцем», тільки не купуй, будь ласка, «кбстюма», бо це ж перша ознака твого «хуторянства».

Будь ласка, не купуй «кбстюма».

Європа — це...

Словом, не зовсім ясно. А от як стане ясно, то це й значитиме, що ти їздив не дурно. Тільки ж, як стає ясно...

8

Тим часом потяг підходить до другої вокзальної таблички «Київ» і зупиняється тут на дві години. Отже, на дозвіллі можна подумати про те, що тут, крім героїчних робітників із «Арсеналу», живе славнозвісний дядько Тарас із Києва, а також інші, не менш поважні дядьки, тітки й дядини. Але я не маю можливості подумати над їх безрадісним і, можна сказати, поганим життям, бо на пероні бачу похмуру постать нашого київського критика³, одного з найсуворіших вуспівців і, можна сказати, першого й найбільш ненависного і заклятого ворога дядька Тараса. Він (суворий вуспівець, а не дядько Тарас) шукає мого вагона. За хвилину ми сидимо в купе. Отже, ми будемо говорити про наші літературні справи, не цікаві для вас зовсім, якщо не брати на увагу того дуже «веселого» факту, що один невуспівський критик недавно «покрив» нашого брата вуспівця, використавши для цього свою лекцію в одному київському клубі.

Таким чином, робітники охорони народного здоров'я також знають тепер, слава богу, що то за штучка ВУСПП, і взагалі, дякуючи шановному лекторові, мають цілком правильне й безстороннє уявлення про складні процеси розвитку нашої літератури. О, шановний лекторе! — зриваються з моїх уст слова подяки й хвали.

Наша розмова на цю болючу тему (про сучасну критику) так зворушує паровоз, що він раптом стогне й рушає в далеку путь, залишивши на пероні похмуру й скептичну постать у синім торішнім кепі і в окулярах на серйозному носі.

Я роздумую ще кілька хвилин над станом сучасної критики, пригадую собі, як один із харківських критиків з цілковито «марксистською» рішучістю «покрив» був у «Культурі і побуті» відому п'єсу російського пролетарського драматурга В. Кіршона «Рельсы гудят», і мені стає

невесело. Він назвав її бездарною, порожньою, непотрібною. Він так упився силою своєї «аргументації», він так радів, що «закопав» і «закапав» пролетарського драматурга Кіршона, що коли довідався потім, що в Москві «рейки гудуть» уже півтора-два місяці при переповнених залах, що там справжній ентузіазм охоплює робітників на виставах цієї п'єси, то... Навіщо говорити?.. Як після цього мусив би почувати себе критик? Ми думаємо, що критик мусив був почувати себе погано...

Проте ми так і не довідалися, як же почував себе критик.

Такі й подібні до цього думки гнітили мене деякий час, аж поки я не підвів голову. Тут я побачив, що нас стало більше: до нас прилучився один із харківських театральних діячів. Він їде до Берліна вивчати німецькі театри.

Отже, нас тепер аж тров.

9

На кордоні Радянської України ми востаннє потиснули руки незнайомим товаришам, службовцям шепетівської митниці і ще декому.

Серце ніби на хвилину зупинилося. Але потяг стукотів, котився до Могиляя, і тут, на Могилянах, до вагона зайшли вже польські залізничники й один жандар у «шоломі» з ремінцем римського імператора. Підтримувавший ремінцем під бороду, «шолом» сидить на голові поважного польського жандара з таким виглядом, ніби ніякий вітер не може зірвати його з цієї хороброї голови. Одначе пам'яток роздумувати на метеорологічні теми. Пан жандар обзивав нас панами, і ми, знаючи про колосальну ввічливість його країни, не можемо не прийняти цього найповнішого вияву глибокої пошани і любові до нас, яка, до речі, проглядає й з кожного руху пана жандара.

Ми віддаємо до рук жандара наші радянські паспорти з золотим колоссям, серпом і молотом на червоному полі. Він спочатку пильно розглядає наші обличчя, потім засовує наші паспорти собі на груди під полу чорної шинелі. Я запевняю, що давно, дуже давно не переживав нічого подібного! Останнього жандара я бачив одинадцять років тому. А червоний радянський паспорт в руках польського жандара — вперше у житті. І тому це потрясло мене так, як лише в дитинстві потрясли страшні казки.

Тим часом жандар повідомляє, що «пани» дістануть свої паспорти в Здолбуновому, стукає дверима, цокає об-часом і в такий спосіб зникає. Від цієї хвилини я почув-ваю себе німою частиною поїзда, що летить у море густої польської ночі, назустріч невідомому. Ми не розмовляємо між собою. Наші обличчя стали напружено серйозними. Я поглядаю на товаришів і відчуваю, що ми всі думаємо про одне.

Про що ми думаємо... ніколи не знає польський жан-дар у ремінці од шлема римського імператора.

Так ми приїздимо на Здолбунове, зносимо свої чемо-дани до зали ревізійної і чекаємо ласкавого перегляду на-ших речей, з яких, мабуть, кожна може легко зруйнувати і знищити державу,— так уважно до неї ставляться пани представники державного контролю. Через те наш теат-ральний критик мусить позбутися кількох театральних афіш та фотографій, що являються, мабуть, речами особ-ливо небезпечними, чого ми раніше зовсім не знали. В до-розі набираєшся розуму. Це стара істина, а тому я також мушу позбутися «Дела Артамоновых» М. Горького у ви-данні роман-газети та книжки «Червоного шляху», в якій надруковано статтю проф. Лозинського під назвою «Поль-сько-литовський конфлікт». Боже мій, що ж я наробив! Випадково я захопив не те число журналу. В цю хвилину мені й самому стає цілком ясно, що я зробив пегаразд по відношенню до сусідньої держави, завісипи на її терито-рію статтю, в якій говориться про такі речі. Адже я можу хто й зна що паробити цим, хоч би й єдиним примірником «Червоного шляху», який я везу шбито показати в Німеч-чину і везу транзитом. Адже...

Словом, я дуже вдячний панові контролеру за те, що він звільняє мене від того гемонського примірника «Чер-воного шляху», від цигарок і від роману Горького. Я з полегкістю замикаю чемодана і можу тепер послухати надзвичайно темпераментний діалог між однією сміливою мандрівницею і паном агентом.

Ця інтереса жінка, що, мабуть, бачила доволі світу раніше, ліж потрапила до Великої Польщі, пробує роз-мовляти з паном агентом англійською мовою. Пан агент з гордістю заявляє, що англійської мови він не розуміє. Тоді смілива мандрівниця починає говорити німецькою, французькою, італійською і ще якоюсь. Надаремно! Пан агент тільки дужче ображається, і я вже бачу, що нашої мандрівниці йдеться на лихе: отак, не зрозумівши її, пан

агент може звільнити її від деяких речей, якими вона чомусь страшенно зацікавлена. Тоді вона заговорила дзвінкою російською мовою.

О, тепер вона врятувала свої чемодани!

Але що ми бачимо? Насамперед ми бачимо, що пан агент дуже червоніє. Виявляється, що російської мови він не тільки не знає, а зовсім не знає, ні одного слова, мовляв, не розуміє, і якщо ця пані хоче подорожувати через Польщу, то...

— Ви мусите знати якусь мову, коли ви служите на такій посаді! — голосно хвилюється симпатична мандрівниця.

О, краще б вона цього не говорила.

— Ви чули, проше пана! Вона нас буде вчити...

Полум'я з обличчя пана агента перелітає на щоки інших панів контролерів і агентів. Вони бліднуть, мов смерть, і спалахують потім вогнем образи. Ціла зала ревізійна гуде і сичить.

— Пся крєв, як хочеш їхати через Польщу, то вчи сама польську мову. Мусиш знати, як хочеш їхати через Польщу...

Пан агент кидає такі погляди навколо себе, ніби хоче проткнути наші бідні серця шпичками своєї гордості. Нам стає страшно. Ярлики на наших чемоданах можуть позлітати від такого обурення, а тому ми поспішаємо їх урятувати й виходимо з ними до зали I—II класу, де міняємо перші два долари на польські злоти й замовляємо собі скромну вечерю, над якою сидимо, аж поки подадуть поїзд на Львів. За вечерю на мою долю припадає 4 зл. 15 грошів, і я записую до блокнота цей перший видаток. На наші гроші це виносить приблизно карбованця. Потім я купую «Вядомосці літерацькі» й знайомлюся з новинами в польській літературі. В залі тихо й затишно, чисто й приємно посидіти, так ніби десь у себе дома на маленькій станції Радянської України. Якийсь дідусь звертається до мене з запитанням, почувши від нас українську мову. Але я, на жаль, не можу йому сказати, коли відходить потрібний йому потяг. Дідусь дуже симпатичний, і ми говоримо з ним ще хвилину, за яку він довідується, що ми годину тому як приїхали з Великої України. Очі йому піймаються химерними вогниками, одначе ми мусимо урвати нашу розмову. Навіщо підводити симпатичного дідуса під неприємності? Краще ми посидимо так, спостерігаючи людей, не кажучи нікому ні слова і

слухаючи переливи польської мови, якою щебечуть до нас молода буфетниця і ввічливий офіціант... До буфета підходить і пан поліцай, і ми спокійно й далі можемо слухати собі переливи польської мови.

Нарешті потяг на Львів, або на Львув, як виправляє нас пан кондуктор, подано. Ми займаємо свої місця в вагоні і починаємо мріяти про те, як завтра будемо ходити вулицями столиці Західної України, відвідаємо деякі культурні установи, а потім увечері вшануємо свято академіка Студинського своїми привітаннями, власне привітанням від наукових робітників Радянської України, яке передасть т. Озерський. Цікаво буде побувати в «Просвіті», в т-ві ім. Т. Шевченка, в книгарні тощо. І що з ласки польського консула ми маємо право затриматися на території Польщі аж цілих чотирьох днів, то у Львові ми зможемо пробути днів зо два з половиною, а решти дозволеного нам часу вистачить на те, щоб залишити польську державу не пізніше приписаного терміну, бо навіщо ж, справді, своєю зайвою присутністю чинити неприємності тим, хто так добре й щиро до нас ставиться?

Потяг шумить західноукраїнськими степами. Польський вагон постукує колесами. Проти моїх очей рябіє об'ява, якої мені довго не хочеться читати, але яка цілий час муляє мені очі. В нашому купе їде ще один громадянин, і виявляється, що він — німець. Нам всім трьом страшенно приємно, і нарешті я не витримую її говорю йому, що ми їдемо до Німеччини. Він розпитує, чого ми їдемо до Німеччини, ми розповідаємо, що отого й отого, він говорить, що живе в Берліні, а тут має тимчасову справу, до нас він ставиться дуже симпатично і тому нам усім стає ще тепліше. В цьому теплом настрої товариші починають купати, схиливши голови на груди. Це ж саме робить і наш новий знайомий.

10

Польський потяг шумить західноукраїнськими степами. Все ближче й ближче до Львова, столиці Західної України.

Але ніч ще довга...

Ще треба терпіння до ранку, коли ми будем у Львові.

Об'ява говорить про Львів. Об'ява, якої мені довго не хочеться читати і яку я все ж таки мусив був прочитати, бо вона мені муляла очі. Прочитавши, я пересвідчився, що в ній, як і треба було сподіватися, немає нічого особливого. Просто висить собі на стіні в польському вагоні, що їздить західноукраїнськими степами, об'ява про «приватни заклад наукови ве Львовє» і що «пши закладзе знайдує сєн іптернат»*.

І їздить собі ця об'ява по білому світу, розповідаючи скрізь про те відрадне явище, що у столиці Західної України є приватний польський заклад, такий привілейований, що вістку про нього возять по всіх західноукраїнських степах. Отже, я також знаю тепер, що заклад ім. Г. Йордана на вул. св. Миколая «пшиймає учнюв» і що «пши закладзе знайдує сєн іптернат».

Ця звичайна, як бачите, об'ява спричинилася, одначе, до того, що мені полізли в голову неприпустимі в польському вагоні думки про колонізацію західноукраїнського міста Львова: я записав собі адресу і номер телефона з такою точністю, піби збирався, приїхавши до Львова, в першу чергу подавати заяву про вступ до цього шановного закладу. Одначе я не зробив цього і не міг зробити, як ви самі побачите, шановний читачу.

12

О 6-ій годині вранці 3 листопада потяг зупинився на кілька хвилин на вокзалі Львів-Подзамче; а потім ще протягом десяти хвилиц, поки він підходив до Львова, ми зачаровано милувалися з західноукраїнської природи, з величних красвидів львівського передмістя. Горп, вкриті золотистими деревами, зелені доріжки озимини, городи з капустою, кукурудзою й буряками — все тихо сумувало в ранковому тумані і, піби в зачарованому колі, пливло навколо нас.

А назустріч підводив голову Кюпець Унії любельської⁴.

* Приватний учбовий заклад з інтернатом (польськ.).

От ми й у Львові.
 Прекрасне почуття!
 Радісно!
 Весело!

Ми беремо таксі й кажемо шоферові:

— Товаришу, везіть нас, будь ласка, на вулицю Набеляка, 37.

Так, ми зовсім необережний народ і навіть забуваємо, що сказати тут «товаришу», може, ми й не маємо достатніх підстав. Але ми такі були раді.

Шофер привозить нас на вулицю Набеляка — до нашого радянського консульства. Ми дзвонимо, чекаємо відгуку з замку, як написано на табличці, і за одну хвилину деренчить електрична пружинка, з'являється службовець і проводить нас до приміщення консула, де ми зможемо перепочити. Цей теплий товариський прийом нас просто зворушує. Ми сідаємо в зручні фотелі і чекаємо, поки з'явиться хтось з офіційних осіб, до кого ми мусимо також офіційно зголоситися і дістати потрібні нам відомості: що нам цікавого слід подивитися в першу чергу, що йде сьогодні в театрі, о якій годині почнеться святкування ювілею академіка Студинського — адже в газетах, певне, про це є. Отже, ми настроїлися почувати себе дуже добре.

І саме в цю хвилину увійшла покоївка, щоб запитати нас, що ми бажаємо на сніданок. Вона сказала:

— А в нас, у Львові, якраз непорозуміння з академіками.

Ми подивилися один на одного.

— А яке непорозуміння і хто це академіки?

— Таж польські академіки, ну. То та молодь, що оце погромила українців... Що розбила «Просвіту», книгарню, «Маслосоюз» та все геть-чисто потрощила.

— Стривайте. Яку «Просвіту»?..

— Які академіки?

— Який «Маслосоюз»?..

— Хто потрощив? (Невже ж ця симпатична дівчина так недотепно жартує?)

— Мені лихо! То товариші анічогісько не знають?

— Як не знаємо? Ми знаємо, що сьогодні ювілей академіка.

— Але, але... я ж за академіків і говорю. Ну, геть, чи-сто побили й вікна і двері, а залізо гейби зубами порвали... пошматували... А шкла те там на вулицях нашіпано стільки... Бо то був великий погром.

Ні, як видно, вона не жартує. Але хто це такі академіки, що так кваліфіковано розв'язують справу української культури і взагалі національну проблему тут, у Львові? Що це нарешті за «академіки»? І чи вміють вони також пускати в повітря пір'я з єврейських перин і кишки з їхніх дітей, чи здатні тільки на погроми українських квігарень і маслосоюзів? От що нас мучить. Кажіть же швидше, не мучте нас! Чи не студенти, буває?

— Штуденти ж, еге, штуденти, академіки. Біля брами святого Юра як почалося... Українці панахиду правили, то зібралось народу. А академіки...

Ага, ми собі тепер уявляємо. І хоч знижувати «кваліфікації» академікам за те, що вони почали погром з нападу на ідеологічно невитриманих і, безперечно, націоналістичних українців, ми й не збираємось, одначе ми уявляємо собі й ту панахиду під церквою святого Юра, ми уявляємо собі «благочестиві» ундівські⁵ промови, і навіть урочисті і червоні від національно-фашистської гордості обличчя наших соплеменників ми теж уявляємо. Одного ми не можемо ніяк уявити: як же воно тепер буде після такого рішучого «розв'язання» справи української культури польськими «академіками» в столиці Західної України?

Гм...

— Чи не думаєте ви, товариші,— звертається до нас т. Озерський,— що нам тут залишатися не випадає? Чи не думаєте, що...

— Так, ми вже дещо думаємо. Але ж ювілей...

— Який же ювілей може бути після такого...

— А що б товариші бажали на снідання? — запитує тим часом товаришка Юльця і в такий спосіб намагається одволікти нашу увагу від тем суто політичних до більш приємних. Потім вона бере до вуст телефонну рурку і дуже хазяйновито гукає в неї.

Юльця (*в рурку*). Стефцю! Зроби дві кави й одне какао. Але зараз, і, Стефцю, яя па мяжку...

О, мила дівчино! Здавалося, ніщо не могло розвеселити нас після таких новин, але оцей хазяйновитий тон, яким було замовлено «яя на мяжку», примусив нас посміхнутися, глянути один на одного й зареготати.

— Ну й пощастило нам...

Між іншим, де можна взнати, коли відходить поїзд на Берлін?

Тут я виступаю з рішучим протестом проти такого поспішного відступу. Будь-що-будь, ми мусимо залишитися бодай на день — до завтраго. Мусимо подивитися наслідки «культурного походу» польської молоді.

Ми починаємо обговорювати цю тезу, і саме в цю хвилину до кімнати входить секретар консульства тов. Садовський з купою свіжих газет, польських і українських. Ми знайомимось і відразу ж засипаємо т. Садовського запитаннями, на які він не встигає відповідати.

14

Тоді ми беремо газети й читаємо їх дуже довго, поки не перечитуємо всіх шпальт під страшними заголовками: «Криваві вулиці Львова»,

«Міродайна фірма пши закупе шнеговцув і калоши маркі пепеге»,

«Демонстраціє українське»,

«Провокаціє обцих агентур»,

«Компромітуйонци замах на помнік оброньцув Львова»,

«Криваві демонстраціє на пл. Юра»,

«Ченста пальба револьверова»...

Всі польські газети — «Дзєннік львовскі», «Слово польське», «Хвіля» — всі в один голос розповідають про обурливу провокацію українців і закордонних агентів, внаслідок якої польська академічна молодь змушена була рятуючи національну честь, вийти на вулиці в числі до 1500 чоловік, як пише газета «Хвіля», якій ми не можемо не вірити, чи то в числі до 3000 чоловік, як пише газета «Слово польське», якій ми так само не маємо підстав не вірити, чи, нарешті, в числі 4000 чоловік, що були на плацу Мар'яцкім, чому ми також не вірити не можемо. Словом, польська молодь численними юрбами вийшла на вулиці й майдани, і, провокована пострілами з натовпу українців, що саме справляли панахиду, і ранена пострілами цих, хоч і богомільних, одначе, як бачимо, єхидних повністів, змушена була продемонструвати трошки й зовсім мирно біля будинку редакції газети «Діло», виголосити кілька промов на Мар'яцкім майдані тощо, а тим часом «темні елементи», скориставшись з нагоди, погромили українські культурні заклади, при чому їм шалено

щастило: поліція ніяк не встигала наскочити саме під час погрому і все спізнювалася на кілька хвилин.

Отже, нам стало трошки розвиднятися, але, щоб зовсім зрозуміти хід подій, ми мусимо простежити їх хронологічно.

Насамперед ми мусимо нагадати, що 1 листопада починалося свято 10-річчя невідлеглих Паньства Польського, а також свято оборони Львова. І ось чужоземні агенти через львівських українців починають свою ганебну провокацію. «Слово польське» з 3 листопада в статті «*Provokacje obcych agentur*» * з підзаголовком «*Zywiolowy odruch mlodziezu*» ** так дуже докладно й зворушливо розповідає нам про всі ці події. Провокація, розпочата вночі з середи на четвер, глибоко обурила ціле громадянство львівське, яке, однак, заховувало цілковитий спокій. Лише тоді, мовляв, як зухвалі розбишаки влаштували в годинах пополудневих демонстраційний похід і на інтервенцію поліції одповіли, мовляв, киями, ножем і кулями, від яких шерег осіб дістав рани, молодь зареагувала бурхливим відрухом протесту. Через дві години після святоюрських авантур польська молодь урядила похід «*rod ruski dom akademicki przy ul. Supińskiego*» ***, де, мовляв, її нахабно зустрінуто револьверними й карабіновими пострілами, що потягли шерег офір. Газета «Слово польське» в інтересах істини зазначає, що польська молодь була, звісно, беззбройна, що ж до поліції, то з її боку взагалі не пролунало жодного пострілу... Однак, як же все це почалося?

Учора вночі, коло пів на другу двоє невідомих одкопали два ступні в цоколі пам'ятника «Оброньцув Львова» на Персенкувце і підклали під пам'ятник вибуховий набій, який пошкодив пам'ятник, на щастя, в незначній мірі. Доки з'явилися двоє вартових, нікого вже біля пам'ятника не було. Тоді один з вартових подався зателефонувати куди слід, а другий залишився на місці. Кількома хвилинами пізніше, аж як перший вартовий був уже далеченько, другий вартовий, що залишився біля пам'ятника, помітив кроків за двісті від пам'ятника дві постаті, що виносилися з темряви й тікали в напрямку до

* Провокації іноземних агентів (польськ.).

** Стихійний відрух молоді (польськ.).

*** Під руський дім академічний на вул. Супінського (польськ.).

ліска Зубжицького. Вартовий перебіг їм дорогу й примусив їх зупинитися. Але на вигук вартового «Стій!» злочинці, конешно, пустили в нього коло шести пострілів, з яких один поранив вартового в пахву. Тут вони зникли в напрямку...

Але раніше ніж сказати, в якому напрямку зникли провокатори, ми мусимо перевірити деякі твердження шановної редакції «Слова польського», якій ми не маємо жодних підстав не вірити.

Насамперед щодо пам'ятника. Газета «Хвіля», наприклад, подає точніші відомості: біля підніжжя пам'ятника набій вижолобив невелику вирву. І оскільки ми віримо обом газетам однаково, то й цю «невелику вирву» приймаємо з подякою, бо й вона, як бачимо, допомагає нам добратися до істини. Нарешті газета «Дзєннік львовскі» в повідомленні під заголовком «Kompromitujący zamach na pomnik obrońców Lwowa w Persenkówce» * твердить, що динамітовий набій жодної шкоди пам'ятникові не завдав.

Ставлячись і до цієї газети з однаковою повагою, як і до перших двох, ми приймаємо й її додаток з подякою, адже й він також допомагає нам дійти істини, яка не лише для Платона, а й для нас дорожча над усе.

Натурально!

І ще доведеться на хвилинку затриматися на тих пострілах, що їх пустили провокатори в груди вартовому й ранили його одним пострілом в пахву, як каже «Слово польське», або просто в ногу, як каже «Дзєннік львовскі». Отже, цих пострілів було пущено провокаторами в груди вартовому коло шести, як повідомляє «Слово польське», або, вірніше, коло десяти, як повідомляє «Хвіля», або, «ще вірніше», їх було незлічима кількість, і вартовий був формально засипаний тими револьверними пострілами, як повідомляє «Дзєннік львовскі» («...zasypany został formalnie strzałami rewolwerowymi»).

«Вияснивши» таким чином усі неясні пункти нічного злочину провокаторів, погодивши все, що здавалося нам спочатку протиріччям, повернімось до злочинців, що зникли в напрямку подвір'я полковника Снядовського. Тут вони, значить, і зникли, а коли на гвалт полковникових псів вийшов денщик Цимбал, стрельнули три рази в нього й потім утекли.

* Компрометуючий замах на пам'ятник захисників Львова у Персенкувці (польськ.).

Вони втекли, але цього мало.

Та сама рука, що допустилася варварського вчинку на Персеякувце, накерувала ще й інших злочинців в подвір'ї Політехніки, де атраментом було облито плиту з написом на пам'ятнику «Орлят» (Orlat).

Але й атраменту їм мало! Учора вночі, користуючи з темряви, невідомі особи вивісили жовто-блакитні «фани» на фасаді університетським при ул. Маршалковській а також на Копцю Унії любельської. Поліція в годині 5 зрання «усунула» обидві «фани».

І що ж? Усунула «фани», а вони почепили на себе кокарди.

Протягом учорашнього дня по вулицях міста ходили демонстраційні групки осіб з небесно-жовтими кокардами. (Як і належить борцям за «українську ідею»).

«Вечірні демонстрації».

Закордонні агенти в провокаційній роботі, звісно, не обмежилися варварським замахом на пам'ятник Полеглих на Персеякувце і зневаженням пам'ятника «Орлят» в подвір'ї Політехніки. Надвечір вони змобілізували свої полки, озброєні пожами, киями і револьверами, і, використавши набоженство в церкві святого Юра, підбурили юрбу й сформували на майдані того ж таки святого похід, причому, співаючи цілком протипанствоваої пісні «Не пора ляхові служити», пішли вулицею Міцкевича до центру міста з метою провокувати публічність. А коли поліція під особистим керівництвом підінспектора Новодворського приступила до зліквідування походу, то з-поза кафедрального паркапу, а також з юрби запукали в керунку поліції револьверні постріли.

Нечувано!

Чотири постріли, скеровані спеціально проти одного з вищих офіцерів поліції, схибili.

Так, ці чотири постріли, на щастя, схибili, але так сказати— нічого не сказати. Тому й в цьому випадкові звершілось по допомогу до іншої газети, хоч «Слову польському» ми й не маємо жодних підстав не вірити. Отже, візьмімо краще це місце з газети «Хвіля», в якій воно, зберігаючи ту саму «правдивість», звучить воістину патетично.

Отже, візьмімо краще це місце з газети «Хвіля»!

«...Градом куль обсипано одного з найвищих офіцерів поліції, який чудом уникнув смерті...»

Ну, які ж можуть бути порівняння цих двох формул? Мусимо відразу визнати, що редакція «Хвілі», безперечно, талановитіша від «Польського слова», що ледве спромоглося на чотири постріли, які в нього просто схилили. Ні, чудом урятувати пана підінспектора від граду куль — оце геройство! На це треба мати іскру від бога...

Таким чином ми посуваємось «благополучно» далі.

Отже, після того, як пан підінспектор чудом уникнув смерті, і демонстрантів українських було розігнано, починає збиратися польська академічна молодь, яка оце допіру почула про криваві події на вулицях Львова.

15

Криваві події... Так, там була кров! Кров з-під копит кінної поліції, що врізалась у десятитисячну масу українців і почала топтати жінок і дітей. Там були зойки тих, що падали в цій безглуздій кривавій мішанині. Там був стогін, плач, дикий розпач і кров, що обливала брук під свист сюрчків поліції.

Так, з мирної демонстрації ображений поліцай викресав криваві іскри, які потім погромщики затоптали патріотичним польським чоботом під свист і вигуки: «За Збруч русинське стадо!»

Але це не з польських газет.

Цього немає в жодній польській газеті. Я не можу навіть думати про це на території радянського консульства. І тому я давно вийшов з будинку й блукаю глухою вуличкою з розритим бруком і з зажуреними осінніми деревами.

Глухо стукає дерево. Гнів починає тиснути груди. До неможливого. Але я мушу повертатися на територію, де нас хоронить право екстериторіальності. І чого йому треба, отому чоловікові в рудому капелюсі? Хіба я не можу ходити цією глухою вуличкою під зажуреними осінніми деревами і думати... ну, хоч би про те, що написано в польських газетах?

Так. Здається, краще повернутися в замок консульства. Адже там ще недочитані польські газети.

Повернімось до них.

«Академіки» рушили походом на ринок, причому їх було чотири тисячі за одним свідченням, три тисячі за другим і півтори тисячі за третім, про що ми, зберігаючи цілий час абсолютну безсторонність, і згадуємо. Як би там не було, але національну честь було врятовано демонстрацією під «Ділом» і в «Ділі», звідки похід вирушив у напрямку вулиці Мохнацького, в кінці якої, на вулиці Супинського, міститься Український академічний дім, це «відоме огнисько махінацій закордонних агентів і антипанстових махінацій». Назустріч молоді, цій же таки молоді, що сповнена шляхетних поривів (а не фашистських, як натякають деякі антипанстові ж таки елементи), — так, назустріч цій сповненій шляхетних поривів молоді запукали знову ж таки револьверні й карабінкові постріли.

Звідкіля вони пукали? — стає перед нами прокляте питання! І стає воно саме тому, що ми боїмося, чи не зробить, бува, наш ласкавий читач такого висновку, піби у Львові, столиці Західної України, є українці-пролетарі, і що не тільки є, а що вони саме ото й надумалися проливати польську академічну кров. Боронь вас боже від такої політики, як боронить він до цього часу мене й боронитиме, сподіваюся, аж до кінця подорожі. Якмога далі від політики — ось той девіз, що його мусить прийняти письменник, виїжджаючи за межі Радянської держави. Значить, боронь вас боже подумати. Але як же тоді розв'язується прокляте питання?

Воно розв'язується в той спосіб, що поки що з карабінів пукають українські націоналісти, фашисти, провокатори польського гатунку етцетера. А хто вкладає в їхні руки ножі, кії і револьвери, в уста «антипанстові» слова і в груди — ненависть? Не будемо елементарні... Отже, подалі від такої політики, шановний читачу, від такої політики і від таких сутичок, в яких, як той дядько казав, «обоє рябоє». Якщо ж ви думаєте у цей момент про західноукраїнських робітників і селян, які нібито зовсім інакше розв'язуватимуть справу національного і політичного визволення, то я мушу відійти від вас і стати осторонь, не підтримуючи й не заперечуючи вашої думки, стати осторонь тому, що подорожую тільки з культурно-науковою метою і не можу встрявати ні в яку політику.

Таким чином, ми наблизилися разом з «надійною» польською молоддю до Українського академічного дому на вулиці Супинського і можемо подивитися, як ця симпатична молодь битиме вікна, вивалюватиме брами, трошитиме все на своїй путі, увірветься в середину дому й погромить там усе, що дозволено в таких випадках громити.

Побивши по дорозі вікна у приватній українській жіночій гімназії, панські погромщики уже придбали таким чином хоч невеличкий досвід. Отже, тепер їх не зупинить те, що українські студенти, які живуть в Академічному домі, саме в цей час вечеряють і не мають жодної охоти, щоб їх громили... А коли напівзруйнований будинок сповнять зойки ранених, тоді з'явиться польська поліція, на жаль... трошки запізно. Одначе вона вплине на «демонстрантів» і примусить їх відійти від Академічного дому. Вони відійдуть знов до будинку «Просвіти», виломлять там усі двері в першому поверсі, всі вікна з рамами, знищать величезні зwoї паперу, що належать друкарні, поб'ють і потрощать ротаційну машину й інші друкарські машини, й посиплять їх рукописами, що літатимуть на вітрі, як голуби миру. На першому ж поверсі погромщики знищать палітурню «Просвіти»; всі книжки й папери, що в ній лежать, захурчять на вулицю, вилітаючи в розбиті вікна. Якщо трапляться старовинні рукописи, власність Національного музею, то й вони безслідно зникнуть. Якщо ж там буде в помешканні управителя жива людина, дівчина Михайлина Філясівна, то її викинуть на брук і вона обилле своєю кров'ю холодне каміння...

А втім, обережність і тут підказує нам не підглядати й не вмішуватись у внутрішні справи папстові. Одійдім, щоб не бачити, як помирає в шпиталі безневинна дівчина Михайлина!

Зате ми цілком спокійно можемо вислухати резолюції, що їх ухвалює польська молодь на Мар'яцкім майдані.

«Молодь академічна, зібрана в числі 4000 чоловіка в день першого листопада, стверджує, що на всякий гвалт гвалтом потрапити відповісти».

Це по-перше.

А по-друге:

«Молодь вимагає від уряду ліквідації всяких антипантових, інакше кажучи — українських організацій, як-от «Луг», «Січ» і всілякі українські товариства академічні, що мають на меті виключно антидержавну роботу».

Вечір давно пройшов вулицями Львова, і тоді, о 9-ій годині, група демонстрантів, або погромщиків, як називають їх єхидні антипанствові елементи, група молодих погромщиків прийшла до редакції «Діла» й артистично розтросила ротативні машини й лінотири, викинула їх на вулицю й посипала рукописами та іншими паперами, що крутилися в повітрі, як голуби миру...

Вечір саяв електрикою, і впевнені поліцаї оберігали спокій на вулицях міста. Саме в цей час на вулицях Руській, Бляхарській, Підвальной, де переважно містяться друкарні українських часописів та різні українські інституції, літали паперові голуби, дзвеніли розбиті вікна, стогнало залізо... Коли шибки в багатьох помешканнях на Руській вулиці, також на Підваллі, 7, в будинку «Дністра» було вибито, друкарню «Діла» знищено, крамниці «Маслосоюзу» в цілому місті зруйновано, дрібніші справи пороблено, тоді «демонстранти» приставили драбину до будинку друкарні «москвофілів» «Ставропігії», що на майдані Домініканським, і зробили й тут усе, що «слід було» зробити.

В такій самій спосіб розбито й висаджено вікна в будинках українців-адвокатів тощо.

І тут дійшла черга до секретаріату УНДО, що на вулиці Костюшка. Сердешна партія! Вона вже мало була не домовилася з фашистами, а тут погром. Сердешній партії також вищербили кілька шибок і, головне, не тільки скаламутили той блаженний спокій травлення, в якому вона перебувала, незважаючи на голодне урчання кипок того ж таки західноукраїнського пролетаря й селянина, а ще й перервали метушню договорів з Пилсудським. Отже, УНДО перекапустили справу, але я певен — це не турбує вас, шановний читачу, бо ж ви прекрасно знаєте, що в на світі «щасливі» партії, яких зобідити не дасть буржуазія, аж доки вона сама існує. УНДО ще матиме час поторгуватися з фашистською буржуазією Польщі.

Хвала богові, ми покінчили з газетами, сприймаючи їх під кінець уже по-своєму. Ми довідалися з них про все, що нас цікавило, і тепер могли б узяти в руки олівці й підрахувати ті сотні тисяч злотих, що в них, може, вкла-

дається вартість погромленого й побитого; ті сотні тисяч злотих, що, родившись свого часу із мозолів робітника й селянина, потрапили пізніше до кооперативного «Масло-союзу», чи до «Просвіти», чи до редакції «Діла», чи, нарешті, і до самого секретаріату УНДО і оце на наших очах розвіялись, як дим, як пара з вуст наших соплеменників, що молилися в церкві Юра.

Але ми не хочемо цього робити. Себто ми не хочемо займатися арифметикою. Адже в природі ніщо зникнути не може... Тільки все набирає з часом інших форм... Отже... Кров виступить із каменя.

А втім, ми ж домовилися не робити ніяких висновків.

19

— Як би нам дістати квитки на Берлін, товаришу Садовський?

— Хіба ви так скоро хочете залишити Львів?

— Хоч би й цієї хвилини.

— Ну, це вже надто. Небезпеки ніякої немає.

Та ми чуємо, що його устами говорить увічливість, бажання дати спочинок гостям хоч на день, що хочете, тільки не рація. Він запевняє нас, що поліція встановила вже абсолютний спокій, що вона ні в якому разі не припустить надалі нічого подібного; що сталося це вчора просто в такій короткій термін, в який поліція, при всьому бажанні, не могла встигнути не припустити демонстрації. Словом, ми переконалися, що він говорить дипломатичною мовою.

Але в цю хвилю до кімнати увиходить віце-консул т. Григор'єв. Ми встаємо й вітаємось. Ми тиснемо один одному руки й приємно посміхаємось, ніби у всіх нас на серці цвітуть кущі троянд і в них співають солов'ї.

— А-а! Ну, як?

— Дуже добре, дуже добре.

— Але ювілей академіка Студинського...

— Так. Ювілей відкладено. Про це надруковано в газетах, — спокійно говорить віце-консул. — Однак товариші мусять тим часом поспішати.

Я вже згадував про хазяйновиту товаришку Юльцю. Звичайно, в неї вже все готове і вона навіть сердиться, що товариші не йдуть.

Я переглядаю книжки в книжкових шафах і з великою приємністю констатую, що тут є майже все, що виходить

у наших видавництвах з поля української художньої літератури. Особливо тут, саме тут, у Львові, на тому психологічному тлі, що утворилося під впливом згадуваних подій, я відчув гостру, неможливо гостру й пекучу радість за Радянську Україну, за все, що вона здобула, за її щоденний поступ, за її, за наш казковий розвиток і розквіт, за нашу славу, запашну боротьбу!

Думкою я стиснув руку Георгові Федоровичу Лапчинському за те, що зібрав у себе в шафах стільки книжок.

Повз вікно пройшов чоловік у рудому капелюсі і зник за рогом. Хвилини за п'ять він знову пройшов. Певне, мав тут якусь справу, бо й після того я бачив його недалеко від нас.

20

Ми ухвалили залишитися до завтрього. Квитки до Берліна вже лежать у нас у кишенях, завтра ранком, о десятій, ми виїдемо, а поки що можна сісти на таксі й об'їхати місто, подивитися столицю Західної України хоч з вікна автомобіля, коли блукати її вулицями пішки, заходити в ті місця, що ми їх згадували раніше, не зовсім безпечно й не зовсім зручно людям з Радянської України.

— Отже, везіть нас, пане шофєре, на вулицю Супинського! везіть до церкви Юра! везіть на Мар'яцький майдан до пам'ятника Міцкевичу, де вчора звучали промови тих, що вважають себе за гідних нащадків цього великого поета. Везіть, і якомога швидше!

І ми їхали швидко. Вітер свистів у вуха, але в очі встигало устрівати біте скло й цурналки з рам, що лежали на пішоходах, підметені під стінц, мов після бурі й граду.

Віяло холодним протягом з вибитих дверей, з пошматованих рап жалюзі...

— Везіть, пане шофєре, везіть якомога швидше!

Адже колись гонець татарського хана летів тут на скаженому коні, і гонець київського князя перетинав йому шлях. Обом їм грала дика степова кров, і їхні зуби стискалися й скреготіли дужче, ніж зуби шестерні вашого елегантного таксі.

— Везіть же, пане шофєре, везіть якомога швидше!

І, хоч би ви летіли швидше од вітру, ми все одно помічаємо кожну українську вивіску, кожну літеру з неї над

дверима крамнички, skleпу чи спілки. Помічаємо, як жалюгідну трісочку, закинуту в море польських вивісок, костьолів і пам'ятників. Помічаємо! Ще гостріше й ще більше потрясає нас ця жалюгідна вивіска, бо вона самотна в столиці Західної України, з якої так уперто й так самовпевнено роблять «Львув», яку так страшно колонізують!

Не спійняйтеся біля церкви Юра, щоб дати нам можливість вивчити на ній рококо. Не показуйте нам «церков волоску», бо її ренесанс так само нас не цікавить у цю трагічну хвилину. Мимо! Мимо костьолу Бернардинового з львівським барокко. Мимо Кармелітанок з ампіром! Неоренесанс, модернізм, кам'яниці на Галицькім майдані!

Мимо...

— Везіть якмога швидше...

Не зачепіть лише отого обідраного й голодного західноукраїнського «газду», що з таким переляканим виглядом прищулився до муру з своїми жалюгідними коненятами, запряженими в драбиння. Що й казати, хлоц, не знає де стати й не вміє поводитися в столиці. Але мимо, не зачіпайте його! То, мабуть, його халупка мелькала пам у вікно вагона, скривлена, стара й обшарпана, як старчиха. Не зачіпайте його. Може, він приїхав купити трохи солі, щоб не було так гірко жити.

— Далі, пане шофере! А може — товаришу?

Далі...

В «Театре велькєм» іде увечері весела оперета «Дама тасмпіча». Ні, дякуємо, ми не будемо зараз брати квитків. Ми не знаємо, чи й буде настрій. Поки що? Та поки що немає...

Поки що вітер роздмухус в грудях тоскпе полум'я. І хочеться летіти через кам'яниці й майдани, через костьоли, церкви й високі замки... Над містом, над полем... Над Західною Україною...

— Пускайте третім погоном ваше елегантне таксі! Тільки... тільки не зачепіть отого обідраного «газду», що так жалюгідно прищулився з своїми коненятами...

21

Копець Унії любельської.

Яка висока гора! На такій горі червоний прапор горів би прекрасно і високо.

33

А втім, львівські жовтоблакитники потайки, вночі, як злодії, спробували пачепити тут свою жовто-блакитну «фану». Вона не дочекалася навіть дня: поліція о п'ятій годині її «усунула»... і нікого не було при ній охочого захистити її... Герої жовто-блакитної «фани»... не великі герої!

Конець Унії любельської.

Яка висока гора! На такій горі червоний прапор горів би прекрасно і високо.

І от ми сходимо на цю високу гору, описуючи круг неї безконечні спіралі. Ми ступаємо на землю, привезену з цілої Польщі сюди, у Львів, на Західну Україну, 1869 року, коли почали були насипати цей славнозвісний Конець. З усіх кінців Польщі лягло тут по жмені польської землі і навіть з могил Міцкевича, Словацького й Князевича⁶.

Хто ж скаже після цього, що Львів не польське місто? Хто сміє це сказати, коли вигляд на Львів із цього Копця не має собі рівного в Польщі?

Місто лежить перед нами спокійно, прекрасне. Ми навіть бачимо ті будинки, під стіпами яких — бите скло й цурпалля з рам. А оп — ратуша. Ось перед нами Латинська кафедра, оп Домініканський костюл. А оп, аж геть далеко — дим з фабричного комина.

Так ми довго стоїмо на високій горі, замислившись над тим, що робиться там, унизу, і там, за гралями міста — в стінах, звідки мріють нам далекі Стрийські Besкиди.

Ми стоїмо довго, аж поки вечір виходить з темно-бронзового парку й починає вкутувати гору своїм химерним плащем.

Тоді ми повертаємось до таксі і знову їдемо містом.

Вогні горять ясными гронами.

Кажуть, що сьогодні в трамваї одна дівчина наплювала польському студентові в обличчя за те, що він вихвалявся голосно, як вони били українців і як, мовляв, битимуть ще. Дівчина схопилася з місця, спалахнула, як полум'я, і... плюнула студентові в обличчя. Доки він отямився й замахнувся, щоб ударити її, вона зникла з вагона.

Вогні горять ясными гронами.

Хотілося б побачитись з українськими письменниками: Василем Бобинським, Петром Козланюком і з іншими. Але як, де, в який спосіб? Це зовсім не так легко. Адже ми з Радянської України... Хотілося б розпитати, як їм працюється, коли виходить чергове число їхніх героїчних

«Вікон», чи одержують вони хоч частку з нашої літератури.

Тим часом ми приїздимо до свого помешкання й вирішуємо таки одвідати театр. Віце-консул ласкаво турбується про квитки, які дістати зараз пелегко, бо в театрі гастролює ляльковий театр «Пікколі», крім того, що на початку ми побачимо «Даму таємничу».

Дирекція театру ласкаво йде назустріч проханню віце-консула, і, таким чином, о 8-ій годині ми їдемо до Великого театру.

Я не хочу ображати польських артистів і артисток. Всі вони добре грають і нічого собі співають. Та я й не міг би образити, бо я не театральний критик, а того, що говорив наш фахівець, не хочу повторювати. Хай він краще сам десь напише, якщо вважатиме це за потрібне. Я ж тільки хочу сказати, що на Радянській Україні співають багато краще. Зате ляльки так артистично підсакували й робили гімнастичні вирави, а службовці цього лялькового театру так невідроблено щиро й майстерно виконували за них арії з «Севільського цирюльника» й неаполітанську тарантелу Фунікулі-Фуніколя, що можна було, нарешті, пробачити їхнім колегам «Даму таємничу» і слухати й дивитися на ляльок зі справжнім захопленням.

Я настроївся ще краще, коли під час антракту зустрів-таки в фойє письменника Петра Козланюка, з яким ми випили в буфеті лимонаду й викурили цару цигарок у дружній розмові. Я довідався, що «Вікна» виходять пезабаром подвійним помером і що їм взагалі працюється «дуже добре». Так добре й легко, що...

Словом, дуже добре й дуже легко...

Літератури нашої воли майже не дістають, бо рідко-рідко хто з авторів догадається надіслати свою нову книжку чи редактор свіжий номер свого журналу. Отже, справа, таким чином, ще більш «полегшується».

При виході з театру я мав щастя познайомитись якось із паном редактором «Діла», але на його обличчі виразу щасливого не прочитав. А втім, відношу це на рахунок панахиди в церкві св. Юра...

Ранком 4 листопада я востаннє дивився на Львів, на його гінки, вузенькі вулиці, на кляштори й пам'ятники. Сопячний ранок палав на золотому листі дерев. Робітники

брукували вулицю. Молодь у зелених круглих картузиках з колосальними козирками йшла до гімназій і до університету.

З кляштора вийшов чоловік, в якому я пізнав того самого, що проходив повз вікна консульства. Він був у рудому капелюсі. Я хотів зупинитися біля робітників, що брукували вулицю, і прикурити цигарку. Але подумав, кинув цигарку і пішов збиратися в дорогу.

Ми виїхали об 11-ій годині вдень.

У вагоні другого класу було таке страшенне «шшенювання», що ми ніяк не могли знайти собі місця. Тоді провідник дозволив нам зайняти купе першого класу в тому самому вагоні, доплативши, звичайно, різницю. Це вперше в житті я, та, певне, й мої товариші, їхали в купе першого класу. Ми стали центром загальної уваги і, мабуть, задрощів. Особливо після того, як цілий вагон довідався, що ми — українці.

Був досить теплий, хоч трохи й хмарний день. Власне, він не був хмарний, але вигляд сірих і вбогих халуп, що стоять занедбані і безнадійні в галицьких полях, утворював цей хмарний настрій.

А красвиди, подібні до полтавських та київських, перенесли наші думки туди, за радянський кордон, на Велику Україну, де хазяйновито біліють хати, причепурені рукою господині, що, може, являється разом і членом сільради або Товариства ліквідації неписьменності. Взагалі треба сказати, що на чужині лізуть у голову пайсподіваніші думки.

У чверть на другу ми проїхали Перемишль.

А далі —

Ярослав,

Пжеворськ,

Тарнув,

Краков...

Чомусь як проїздили Перемишль, передо мною встали примари імперіалізму, здалося, ніби це часи минулої світової війни, і стало страшно. Може, це вплинув вигляд польських офіцерів, яких так багато скрізь, на кожному вокзалі; може, те, що вони кудись їдуть, їх проводжають, вони прощаються з жінками, часом і з дітьми, довгі шаблі гнуться і б'ються об ноги, об камінь, а чотирикутні конфедератки, поділені діагоналями каятів на трикутники, мов військові мапи, звисають із голів і підіймаються од вітру. Може, все це разом...

Не знаю. Тільки знаю, що стає тривожно. І тривожно цілий час, доки їдеш польською територією. Здається, що тебе чекають найнесподіваніші несподіванки.

І оте страшенне, просто неймовірне «пшецовнене» в вагоні — ще більше нагадує війну.

Ніч.

Але ми не спимо.

Ми чекаємо німецького кордону.

З годинниками в руках...

23

Ми чекаємо його з годинниками в руках, і наше нетерпіння зростає швидше, ніж летить до кордону поїзд!

Німеччино!

Але краще утриматися від пафосу.

До вагона знову заходить пан польський жандар. Ми віддаємо йому паспорти. Він проглядає польські візи і ставить на них штамп.

Кіпець.

Тепер ми не маємо права ступити ані кроку назад на польську територію, хоч би, мовляв, і було у нас таке велике бажання.

Поїзд шкварчить колесами — затамовує хід. Ми кілька разів уже схоплювались і знову сідали. Ми знову схоплюємось. Відчиняємо вікно.

— Іст дас шон Бойтен? * — гукає в нього наш театральний професор, якого ми з радості прозвали дер Йона дас Шевченко⁷. Він не ображається. Навпаки, він ще енергійніше питає:

— Заген зі маль, іст дас шон Бойтен? Дойче гренц? **

Тоді ми чуємо звідти, з перону, вневнений й дужий голос німецького залізничника:

— Jawohl! Das ist Deutschland! ***

І ми ледве встигли підняти кришки наших чемоданів, щоб дати можливість представникові німецького контролю глянути туди одним оком (більше він не вимагав) та показати паспорти. І в ту саму мить були вже на пероні, де зразу ж почали знайомство з виробами ковбасної промисловості. Даруй, Німеччино, але ми, по-перше, були

* Це вже Бойтен? (Нім.)

** Скажіть, це вже Бойтен? Німецький кордон? (Нім.)

*** Атож! Це Німеччина (нім.).

гледні, а по-друге — ковбаски у Бойтені неймовірно смачні, а пиво — неймовірно приємне.

«Вечера на ст. Бойтен 1 марка 50 пфенігів». Записав я собі до блокнота.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

І от — веселе й бадьоре сонце встало над полями Німеччини. Молода пшениця внизу, на рівній землі, густа, як щітка, і повна зелених соків, а над нею вгорі листопадовий вітер повільно котить круті яблука диму з фабричних димарів.

Вогнетривалі будинки рясних німецьких селищ горять, виблискують загостреною черепицею покрівель. До них біжать дроти, а дротами летіє голуба електрика.

Ах, я б не повірив нікому в світі, я поставив би в заклад усі свої сюжети до нових оповідань, якби знайшовся хтось охочий грати на цей непевний товар, я все одно не повірив би навіть людям з авторитетом, нікому, хто б мені не казав, що я побачу тут, на полях, над якими вітер повільно котить круті яблука з фабричних димарів, а дротами, як нам розповідали, біжить голуба електрика, що я побачу тут симпатичну крутогогу силу, оспівану чумаками й іншими поетами моєї романтичної країни.

І я б програв.

Бо он край ниви сіріє облізлимими ребрами цілком неможливічка грабарка, під нею — клучочок і якась одежина, як і годиться в полі. Хазяїн оре поле «трактором» на дві кіньські сили. А он і симпатична рогата сила, двоє справжніх волів, на які дивлячись, я думаю про те, що з наших чумаків були колись добрі-таки куркулі.

Воли, що так звеселили моє серце, належали, як видно, доброму хазяїнові. Він розвозив ними гній і розкидав його купками по ниві, цілком певний і цілком спокійний за свої двісті пудів, що вродяться тут, на вгноєному ґрунті.

«Що робить техніка! Для неї немає недосяжного», — подумав я і згадав нашого українського дядька, що в подібних випадках цілком слушно, як заповняє Остап Вишня, каже:

— Земля обробтки потребує...

Так каже наш український дядько, чуває потилицю і, як запевняє Остап Вишня, на тому справа й міняється.

«До чого все-таки доходить техніка», — думаю я ще раз. Але тут мені влітає до голови нова пагла думка: «А що, як то, бува, не воли, а корови!»

Одначе це справи не змінює, і на цьому я заспокоююсь.

Я дихаю повітрям, пасиченим пахучою сосною, мій зір потопув у ліску з срібногрудих берез, поважних дубів і лип. І знову чомусь кожна гілка пагадує Україну. Чи, може, то від підсвідомого настановлення на постійні порівняння?

І раптом — переключка на легкий транспорт: сотні з півтори гумових кіл, переважно червона гума, а всередині мерехтить сталевим промінням ясна мерсяжка дротиків. Це робітники виїхали на роботу до колії і ото їхні велосипеди стоять обабіч. Вони сплелися пікельованими рулями і спочивають під парканом, щоб за кілька годин покотитись один за одним рівною стежкою між двома рядами дерев. Їхні рулі пагадують упокорені волячі роги, модернізовані від сучасної цивілізації, витончені й упо-свіджені.

До речі, промайнула стапція Сорау.

Краєвиди на якийсь час різко змінюються. Ліси густішають. Хвойні ліси замислено пливають химерною орбітою. Де-де з їхньої зелені блисне жовта верхівка листвяного дерева, а частіше підноситься стрункий комин фабрики чи заводу.

А далі знову рівні квадрати полів, простелені, мов велетепські зелені скатерті, між гаями.

2

Ф ю р с т е н в а л ь д е...

Князівський ліс.

Може, тіні предків останнього князя виходять на темний обрій зустрічати вечірню зорю?..

Ні, це звичайна станція, від якої вже недалеко до Берліна. Отже, тут, на порозі Фюрстенвальде, сонце підбилося вже геть високо. Начальник станції тримає поїзд не більше як одну хвилину, потім підносить руку з маленьким іграшковим семафором, натискує пальцем на маленьку пружину, і той семафор засвічується зеленим вогни-

ком. Машиністові більше нічого й не треба. Він легко й еластично пускає поїзд, і ми вже далеко за Фюрстенвальде, ми вже закурили німецькі сигарети й пускаємо пахучий димок.

— А скажіть, будь ласка, вокзал на Фрідріхштрасе в Берліні— це буде який вокзал по порядку, перший чи другий? — питає товариш Шевченко.

— Третій,— коротко відповідає йому громадянин з шовковою хусточкою в горішній кишені піджака.

— Ага, третій. Он як. Значить, третій. А нам, здається, говорили, що другий чи нібито аж четвертий.

— Ні, третій.

— Ага, в такому разі ми вам дуже вдячні. Значить, третій... І це вже напевне?

— Так, це вже цілком, можна сказати, напевне.

— І, значить, коли ми хочемо встати саме на Фрідріхштрасе, то ми мусимо встати саме на третій зупинці, цебто — коли поїзд, в'їхавши в Берлін, зупиниться аж втретє, і от саме аж тоді ми й мусимо встати, коли волиємо на Фрідріхштрасе?

— Так, ви це правильно собі уявляєте,— трохи дивуючись, відповідає громадянин.

— У такому разі ми вам дуже вдячні. Пробачте, що потурбували. Але ми тепер з певністю можемо вставати на третій зупинці, що й буде саме, з вашої ласкавої інформації, потрібний нам Бангоф Фрідріхштрасе. Ми вам дуже вдячні. Пробачте, що потурбували.

— Дуже прошу,— відповідає громадянин, ще більше дивуючись.

Та наш театральний фахівець так і не відкрив йому свого секрета.. Я думаю, що він просто вправлявся в німецькій мові.

3

Бангоф Фрідріхштрасе, або вокзал на вулиці Фрідріха — це й є той вокзал, що з нього ми справді-таки виходимо на вулицю Фрідріха і, таким чином, з вагона потрапляємо просто на одну з найцікавіших вулиць Берліна.

Берлінські вулиці!..

Треба сказати: «Ах, берлінські вулиці!»

Одначе я утримаюсь від «аху».

Я скажу це саме «ах» десь іншим разом, а зараз мене страшенно зацікавили он ті два швейцари в червоних ліврях.

Один із них стоїть у вікні магазина. В одній руді він тримає величезну ручку «Паркер», якою, мабуть, можна було б написати хоч який роман «чебрець-зілля», «нудьгу», «нудоту» і таке інше, навіть не підливаючи атраменту. Лівою рукою він підіймає свого блискучого циліндра. Разом із тим він кланяється, коли ви проходите повз вікна.

Другий швейцар — стоїть на дверях «Танц-кафе». Моноументальна постать, закам'яніла в олімпійській величі, байдужа до всього, що робиться на цьому грішному світі, навіть не далі, як за її власними плечима; ця постать ворухить тільки губами й жувальними м'язами, себто — вона запрошує до кафе, де танцюють *schöne Frauen*, ці, за висловами старої російської літератури, «милые, но безусловно падшие создания».

Я зупиняюся перед обома швейцарами.

Довго і філософічно я споглядаю обидві постаті і нарешті доходжу несподіваного висновку: одна з них — дерев'яна! Себто вони обидві дерев'яні, але одна — із справжнього дерева, і саме не та, що на дверях кафе, як подумав я спочатку, а та, що з ручкою «Паркер» у вікні фешенебельного магазина.

Сконстатувавши цю основну різницю між двома швейцарами, я озираюся навколо і бачу, що мої товариші десь попливли вже вздовж Фрідріхштрасе у напрямку до Унтер ден Лінден, де в будинкові № 7 міститься радянське повноважне представництво.

Я поспішаю за ними, обминаючи інваліда імперіалістичної війни, що, цілком пристойно вбраий, їде на возикові, якого він рухає сам, власними руками, бо ж йому відірвало на війні тільки ноги...

«Але чудовий возик! — встигаю подумати я. — У нас так не вміють. У нас як інвалід, то його неодмінно й відразу помітиш, бо він ходить або животом, зашитим у шкіру, або коліньми, також зашитими в шкіру. А вже тут — техніка! Чудовий возик... і головне пристойно... Європа!»

Тут я помічаю зелений сигнал на розі Фрідріхштрасе та Унтер ден Лінден. Автомобілі, таксі, мотоциклети, велосипеди й двоповерхові омнібуси зашеретували вулицю й зупинилися на півхвилини, щоб дати можливість

вулиці Фрідріха перехлюпнути свою хвилю через асфальт Унтер ден Лінден.

Саме з цією хвилиною переплваю і я.

Ми йдемо до радянського представництва. До «Гаркребо». До готелю Schmidts Hotel «Berliner Hof», де з нас правлять великі гроші за маленьку кімнату. Ми не бажаємо платити великі гроші за маленьку кімнату.

Що ж нам робити?

Треба зайти в оцей локаль пообідати. Так ми й робимо. Ми спускаємося сходами в долину, заходимо в локаль і кажемо:

— Гер обер! Шпайзекарту *.

Гер обер, завшишки як дзвіниця, радіотрубним голосом відповідає нам «Біте, майне геррен» ** і подає нам все, що ми бажаємо. Отже, за маленькі гроші ми дістаємо велику порцію картоплі і шматок м'яса, а за окремі тридцять пфенігів — куваль пива. Хліба до обіду не дають. Зате розмову з інтернаціональним спортсменом Вітебської губернії, що об'їхав на мотоциклі цілий світ і зараз уже не має жодної вільної цяточки ні на грудях, ні на животі, ні на спині, щоби причепити ще одну медаль, — розмову з цим знаменитим спортсменом ми маємо цілком дурно.

— Гаспада! — каже знаменитий спортсмен. — Гаспада, я слышу вы аттуда. Прекрасный русский народ. Я живу здесь рядом в гостипице «Рига», две марки в день. Но, действительно, прекрасный русский народ. Вот я, например, объехал двадцать шесть государств, пахажусь в двадцать седьмом и еду сейчас в двадцать девятое...

Нам здалась ця постать загадковою. Бо як можна, об'їхавши двадцять сім держав, хоч би й на мотоциклі, хоч би й, нарешті, з медалями та жетонами, їхати відразу в двадцять дев'яту, не відвідавши спочатку двадцять восьмої? Ні, тут щось не так, — рішили ми і вийшли з локалю.

Вийшли ми знову на вулицю. І що ж нам далі робити? Далі нам варто згадати, що на Ельзасерштрассе, 47—48, є пансіон фрау Крайснбрінг, де зупинялося вже немало славних представників українського мистецтва. Бас Паторжинський, сопрано Сокіл і тенор Середа жили саме в пансіоні фрау Крайснбрінг. Що ж до представників тієї скромної галузі нашої культури, до якої причетний і я,

* Пане офіціанте! Меню (нім.).

** Прошу, панове (нім.).

себто — літератури, то Володимир Коряк та Іван Ле живуть у тому пансіоні й зараз.

Отже, нам варто тільки про це згадати, сісти в омнібус № 5, купити за двадцять «феніків» квитка і доїхати до рогу Шосештресе та Ельзасерштресе.

Ми так і робимо.

За кілька хвилин ми вже сидимо в їдальні-вітальні нашого пансіону і дістаємо першу порцію розмови нашої фрау, жінчини поважної віком і м'якої серцем. Вона висловлює своє політичне сredo, і ми його весело приймаємо до уваги. Насамперед вона визначає останнього імператора колишньої російської імперії як шнапсгендлера (Schnapshändler) і нічого не має проти того факту, що зараз у нас Радянська влада. Така лояльність до нас дуже нас зворушує, і ми остаточно запитуємо фрау:

— Значиться, шість марок за добу?

— Так, так. Ви будете, наче у себе дома. Ніде ви не почуватимете себе спокійніше.

Ми залишаємся. Шість марок за кімнату, сніданок, обід і чай увечері. Ми, звичайно, залишаємось.

Так щасливо кінчився день 5 листопада 1928 року.

Але ні т. Володимира Коряка, ні т. Івана Ле я не побачив тут. Вони виїхали до Бремена та до Дельменгорста. Мені прикро було про це довідатись, але для читачів журналу «Гарт» цей їхній від'їзд, безперечно, на руку, бо Іван Ле саме там писатиме своє оповідання на дельменгорстським матеріалі, оповідання, що з'явиться, безперечно, на сторінках журналу «Гарт»*.

4

Другого дня, 6 листопада, напередодні 7 листопада, я мріяв про ті огні й знамена, що горітимуть завтра на вулицях Харкова і про ті великі юрби народу, що завтра заливатимуть вулиці радісним «Слава!».

Я стояв на мості біля вокзалу Фрідріхштресе, дивився в темну, в'юнку воду Шпрее, над якою тривожно літали чайки. Осінній вітер знущався над моїм тоненьким пальтом. Проте я не помічав його. Чайки кружляли над головами юрби, що завжди стояла тут і кидала у воду шма-

* Автор не помилився. Оповідання Івана Ле, під назвою «Отець Вергун», справді надруковано в № 2 журналу «Гарт» за 1929 рік.

точки бутербродів. Птахи підхоплювали крихти в повітрі, а сміливіші виривали бутерброди просто з рук.

Було холодно. Пругкий і радісний настрій. Чудно якось: незнайоме місто; щоб найти вулицю, мушиш розгортати план, коли не хочеш розпитуватись у перехожих, полісменів, кондукторів, газетярів. Місто-велетен і в його мільйонах людей ти, як маленька порошок, ти невідома постать серед тисячі тисяч невідомих. Вони плывуть повз тебе асфальтованими пішоходами, мчать у моторах, повз тебе і над тобою гримлять вагончики. Ти спускаєшся під землю — там тисяча тисяч невідомих пролітають в електричних вагонах. Вони з'являються з темного тунелю і зникають у темний тунель. Ти сідаєш із ними і теж виходиш десь за десятки кілометрів. Виходиш десь у північній частині міста і, ніби в казці, зникли перед тобою чарівні реклами на гомінких хвилях електрики. Зникли. Немає. Порожньою вулицею гулко чокають кроки. Ліхтарі на низеньких стовпах, убогі ліхтарі, стережуть супокій глухих кварталів.

Було холодно. Пругкий і радісний настрій. Цілий день такий настрій.

Увечері я ще раз уважно перечитав оголошення в «Роте фаше». Там стояло:

Вівторок, 6 листопада.

2 округа Шенеберг — Фріденау. О 20 годині. Липовий парк, Гауптштрассе, 13. Тов. Марта Арндзеє, член рейхстагу, говорить про 11 років російської революції — 10 років Німецької республіки. Рецитації*, світляні картини. Вхід вільний.

Середа, 7 листопада.

3 округа. Веддінг. Великі відкриті збори в Фаруслезен, 1, Мюленштрассе. Початок 19.30. Перед тим демонстрація, збиратися 18.30, Леопольдшляц.

Далі — четверта, дванадцята, сімнадцята, вісімнадцята, двадцята округи... Штеглиць, Ліхтенберг, Вайсензее, Райнікендорф... Скрізь, по всіх бецирках** — збори, виступи, свята.

Я ще раз уважно перечитав. Потім почав за допомогою «зухера»*** шукати на плані Берліна Гауптштрассе. І знайшов її на IV лінії, під шифром 28, літера «Z».

* Виступи (нім.). — Ред.

** Районах (нім.). — Ред.

*** Показчика (нім.). — Ред.

...На воротах — у середині подвір'я — мене зустріли дві жінки. Це були робітниці з якоїсь фабрики. Одна — ще зовсім молоде дівча, а друга — уже виснажена, літня жінка. Вітер розкидав їм поли й волосся на непокритих головах. В одній руці кожна з них тримала жмуток паперів, а другою намагалася якнайзручніше приладнати поли, боронячи їх од вітру. Вони жваво про щось розмовляли, та, як тільки я зовсім наблизився до воріт, вони обидві замовкли.

— Будь ласка, де вхід? — запитав я.

— А вам куди? — спитала жінка. Дівчина ж додала:

— На свято?

— Атож, — відповів я. — Чи не будете ласкаві показати мені, де саме тут будуть збори?

— Просто й ліворуч.

І жінка, показавши рукою на низенький «гартенгауз» *, дала мені один папірець із тих, що вона тримала в лівій руці. Я одійшов два кроки і, розгорнувши його на світлі, почав читати:

Arbeiterin!
Hausfrauen!

Kommt
zur

REVOLUTIONSKUNDGEBUNG!

Am Dienstag, den 6. Nov. 28. abends 8 Uhr
im Lindenpark Hauptstr. 13
Reichstagsabgeord: Gen. Arndsee spricht über
11 Jahre russ. Revolution
10 Jahre deutsche Republik.

Aus dem weiteren Programm: Musik — Rezitation —
Lichtbilder

Eintritt — frei —

K. P. D. Frauen 11. Bez.
R. F. M. B. 11. Abt.

«Робітниче! Хатня господарко! Іди на революційні збори! У вівторок 6 листопада 28 року о 8-й годіні увечері, в Липовому парку, Гауптштрассе, 13. Од рейхстагу тов. Арндзее говорить про 11 років російської революції — 10 років Німецької республіки. В дальшій програмі: музика, декламація, світляні картинки. Вхід вільний». К. П. Н. (Комуністична партія Німеччини). Жіночий 11 бецирк. Р. С. Ж. Д. (Революційний союз жінок та дівчат). II відділ».

* Альтапку (нім.) — Ред.

Потому я наблизився до низеньких дверей і увійшов у локаль. Це була низенька, але простора зала. Зараз же біля порога стояв маленький столик, а біля нього сиділи знов-таки робітниці. Вони одбирали гроші в тих, що приходили на збори. На столикові стояла тарілка, і в неї кожній клав свій добровільний внесок. Справа у тім, що в Німецькій республіці, як я потім довідався, робітникові піде відсвяткувати 11 років Жовтня, ба навіть 10 років німецької революції. Отож, коли він неодмінно хоче зійтись із товаришами напередодні свята — послухати доповідь, рецитації, пісні і т. ін., то хай удасться до ласки господаря пиварні, може, той йому найме на вечір свою залу марок за сорок чи за шістдесят. За спокій хай не турбується — його охоронятимуть.

Я цього не знав. Не звернувши уваги на столик біля дверей, я пройшов був десь у куток зали і сів до звичайного пивного столика, біля якого сиділа вже одна середнього віку людина. Крім того, у залі, як і в кожній пиварні, стояло ще багато столиків, за котрими сиділи робітники, жінки, дівчата, старі матері, подекуди навіть діти, а декотрі ще залишилися вільними. Я побачив, що народ тим часом не одмовляється від кухля пива, і замовив також і собі. Таким чином, я спокійно став докладніше оглядати залу. Мене відразу дуже вразила подібність тієї зали до нашого сельбудинку: десь у далекому глухому кутку чи навіть до клубу в маленькому провінціальному місті. Всю стелю — з кутка в куток — було обвішано червоними паперовими прапорцями на шпагатинках. Точнісінько, як у нас, у глухих робітничих клубах чи в сельбудинкові. Посеред стелі — цвях, а від нього рясами радіусами у всі кінці — прапорці з червоного паперу. На них осіла курява. Від раптового хрюскання дверей прапорці на ниточках ворухнуться, шелестять ізтиха.

В одному кутку — буфет, міцно і хазяйновито встаткований. У другому кутку — невеличка естрада з простих дощок, прикрашена кумачем і великою п'ятикутною зорею з радянським гербом. Зоря з червоного паперу, нашпугото на дерев'яні рами. В середині горить електрична лампочка, і від неї зоря здається великою розтопленою іскрою, що впала тут зовсім випадково, та так, обпершись одним кінцем об стіну, а двома угрузши в хистку естраду, і стоїть тут, серед потомлених робітників, що збираються сьогодні на свято.

Світла в залі небагато, навіть зовсім мало. Адже це не

розкішне «Кафе-танц». І не так-то вже багато заплатять робітники за помешкання, щоб їм робити ще якусь святкову ілюмінацію.

Наш столик стояв біля самої печі, в якій тліло вугілля. Людина, що сиділа напроти мене, поворушила плечима, поправила на шиї блаженський шарфік і ближче прихилилася до печі. Зрозуміло, що мені хотілося заговорити.

— Холоднувато? — спитав я.

— Трохи.

— Ви, мабуть, застудилися?

На ньому був легенький піджачок, витертий на лінтях, засмальцьована сорочка без ковнірця й краватки і шарф на шиї. На виснаженому, блідому обличчі проступала рідка щетина. Щоки і лоб, як пожмаганий напір, западали зморшками. Очевидно, він зовсім не мав пальта, бо тут ніхто не роздягався, а він сидів у самому піджачкові з піднятим ковніром.

— Трохи трусять, але я не боюся холоду, — відповів він дуже серйозно.

Я подумав півхвилини і запропонував:

— Може, вип'ємо разом по кухлю пива? Здається, мітинг почнеться не зразу.

Він не відмовлявся, присуцнувся ближче до столу і назвав своє прізвище. Ми познайомились. Чужинця він пізнав у мені, звичайно, з першого слова, дякуючи моїй поганій німецькій мові. Тепер він запитав:

— Може, звідти? З Росії?

Я сказав, що він угадав: я «звідти», тільки з України, а не з Росії. І коротенько розповів йому про свою країну. Та він уже дещо про неї знав, бо під час імперіалістичної війни був у полоні. Дивно, з ким не заговориш про наші краї, кожний: «А, знаю... був у полоні».

А тим часом німецька армія, як нам добре відомо, воювала скажено, вперто.

Мій новий знайомий не ховався. Він одразу сказав, що безробітний, що в нього є дружина й діти — разом усієї родини дев'ять чоловік — і одержує він на місяць двадцять чотири марки державної допомоги, цебто — на наші гроші — дванадцять карбованців. Далі він сказав мені, що завтра буде великий комуністичний мітинг на Мюллерштрассе, в районі Веддінга, і що він там неодмінно буде, можна навіть піти разом, коли я маю охоту. Я вийняв «Роте фане» і показав об'яву, яку я обвів з усіх боків хімічним олівцем.

— Ви говорите про цей мітинг?

— Натюрліх *! Ви вже знаєте? Тим краще. Хочете, пересядємо он до того столика. Там прийшли мої товариші. Сьогодні тут буде повно народу. Подивіться, які з них франти. Еге? Ота стара жінка, бачите, сива? То мати оцього мого приятеля. А то он далі, то його дружина. Я теж прийшов з дочкою. Вона вже працювала на фабриці, але зараб також безробітна. Між іншим, ви клали на тарілку? За помешкання. Не знали? Можна покласти.

Я підійшов і поклав.

Ми пересіли до компанії, що про неї розповідав Макс (так називали його приятелі), і всі перезнайомилися. Народу справді набилося повно, і за кілька хвилин у залі пролунав голос робітниці, що вийшла на естраду і оголосила відкриття мітингу.

В цю мить забричів оркестр... Кілька мандолін і гітара... Вони заграли (так, я не помилюся!): «Смело, товарищи, в ногу!» Першої пісні вони заграли саме «Смело, товарищи, в ногу!». Власне на цей голос. І з першими ж звуками цієї пісні вся зала встала. Всі заспівали струнко і голосно:

Brüder, zur Sonne, zur Freiheit,
Brüder, zur Lichte empor.
Hell aus dem dunklen Vergangenen
Leuchtet uns Zukunft hervor **.

Співали, як гімн. Низенька зала немов розсунула свої стіни. На стелі підіймалися прапорці. За дужими голосами не чути оркестру. Він тільки в паузах бричить зворушливо своїми тоненькими струнами:

Seht, wie der Zug von Millionen
Endlos aus Nächtigen quällt,
Bis euer Sehnsucht Verlangen
Himmel und Nacht überschwillt ***.

Мій приятель намагається вимовляти слова якнайчіткіш. Але я можу підтримувати тільки другу половину куплета, коли її повторюють. Та й то — замість незнайомих слів мені хочеться проспівати:

...сами набьем мы патроны,
к ружьям привинтим штыки...

* Звичайно (нім.).

** Браття, до сонця, до волі, браття, до світла, угору! Яскраво з минулого темного світить майбутнє (нім.).

*** Дивіться, як з ночі виходять мільйони, ідуть безконечно, аж доки прагнень їхніх мука не вкряє і небо і ніч (нім.).

Але вони співають інакше. У них інші слова на цей голос. Міцніють, ширяться, летять крізь вікна останні рядки:

Brüder, in eins nun die Hände,
Brüder, das Sterben verlacht!
Ewig der Sklawerei Ende,
Heilig die letzte Schlacht! *

І, як тільки скінчили й посіли на свої місця, оркестр журно заграє «Варшав'янку». Всі прослухали мовчки. Потому робітниця, що на естраді, оголосила порядок денний, а слідом за нею вийшла на естраду дівчина, що їй першій дано слово, і почала читати революційні поезії Йоганнеса Р. Бехера. Вона читала поезії, скеровані проти війни, і зала винагороджувала її громовими оплесками.

І ще прогнали якоїсь пісні мандоліни.

Потому світло в залі погасло.

Робітниця, що керувала зборами, підійшла до чарівного ліхтаря і стала розповідати про долю німецької жінки-робітниці, про долю матері й дитини. Слухачі підтримували її досить категоричними репліками на адресу своєї буржуазії і соціал-демократів. На кожний світляний малюнок, що з'являвся на стіні, ілюструючи слово доповідачки, вони реагували щиро й недвозначно. Особливо зашуміла зала, коли, після голодних, виснажених дітей, на стіні з'явилася бездоганна, викохана постать прем'єра Мюллера з великим панцерником на руках. Він притискував його до грудей, наче малу дитину або голубку миру, яку він готовий щохвилини спустити з рук, а зала гукнула з усіх кутків:

— Пане міністре, натисни, може, з нього потече молоко для наших дітей...— За цим розлігся гучний і злісний регіт.

Але потому доповідачка вставила новий діапозитив, і на стіні засміялися напі радянські карапузи, вихованці дитячих ясел. Вони були такі веселі й товсті, що зала, мов вихором підхоплена, залила їх оплесками й жартами. Мій приятель кричав мені щось над самим вухом, а його товариші гукали йому:

— Максе, еге, чиста робота? Більшовицька робота...

— Донерветер!

— Геноссін, куди виймаєш? Дай назад карапузів!

* Браття, з'єднаймо ж руки! Браття, над смертю посміємось. Рабству назавжди кінець, бій наш останній — святий! (Нім.)

Нарешті блиснув останній малюнок. Це був великий, на цілу стіну, пфеніг, перекреслений двома грубими чорними лініями. Під ним такими ж монументальними літерами стояло:

ЖОДНА ЛЮДИНА ЖОДНОГО ПФЕНІГА НА ВІНУ!!!

Блиснуло світло.

Мандоліни заграли «Дубинушку». Товариш Макс поправив шарф і спробував підхопити другу половину куплета:

...Wenn auch viel ich vergaß,
Immer bleibt doch die Weis
Von der Arbeit mir treu in dem Herzen...*

Але крім настрою, ще треба й голосу, а на нього товариш Макс не був дуже багатий. Отже, він махнув рукою, а потім ще й додав до цього й так зрозумілого жесту:

— Люблю «Дубинушку»! Страшенно люблю. Не, du Knurrelchen, du grünes, he und willt nicht von selber gehn, wir helfen, so gib ihm» **, — проказав він словами. — Знаменита пісня! Але стривайте, зараз наші ффрауен заспівають щось хором. Це, розумієте, «Союз пролетарських жінок і дівчат». Бойова організація. Скажете ні? Це ж вони сьогодні організують. Ото їхня головна заводителька, що показувала картинки. Славна жінка. Ні? Вона також займається спортом. А що, скажете ні? Моя дочка також добре тямить на співах. Зараз вона увійде.

Я не встиг відповісти товаришеві Максу, бо з гурту і справді вийшло десять робітниць і, трохи соромлячись, посміхаючись і опускаючи очі, як зовсім незвичкі до такої загальної уваги дебютантки, стали біля стіни, що коло естради. Це були вже літні робітници, жінки робітників, що сиділи в цій самій залі, або ж їхні молоді дочки. Вони були повбирані в простенькі білі блузочки, а на грудях у кожної цвіла червона бинда.

Вони заспівали кількох пісень із збірничка «Лідербух», друкованого на машинці. Товариш Макс дістав мені цей збірничок, і я зберіг його на довгу, на постійну згадку про той незабутній вечір.

* ...Якщо й забуду я багато, то мелодія праці залишається вірна в моєму серці.— *Німецький переклад російської народної пісні.*

** Гей, дубинушка, зелена, якщо сама не хоче, двинемо, двинемо, ще й ухнемо! (*Нім.*)

А де ж тая дівчина, що стояла на воротах і спитала мене: «На свято?» Мені б дуже хотілося її побачити. Чого у неї такі тихі, такі печальні очі?

В цю мить головна «призводителька» знову з'явилася на естраді.

— Товариші й товаришки,— сказала вона,— товаришка Марта Арндзее, що мала зробити па сьогоднішніх зборах доповідь «11 років російської революції — 10 років Німецької республіки», захворіла і не може через це виступити. Доповідь зробить інша товаришка.

Вона назвала прізвище.

Доповідачка підійшла до столу і почала говорити. Вільно і просто. Їй років з тридцять два.

І з неї прекрасний мітинговий промовець. Вона робила такі сміливі порівняння становища робітників у Німеччині і в Радянському Союзі, так яскраво й незаперечно викривала політику соціал-демократії, наводила такі головокружні контрасти з соціальною дійсністю своєї батьківщини, і голос її звучав так упевнено й щиро, що зала двинулась до неї очима, слухом, серцями, наче притягувана магнітом.

— Геть руки від Радянського Союзу! Пролетаріат тих країн проляв багато крові за свої права, за свою владу! — вигукнула вона останні слова, покриті дружними оплесками і криками «гох!».

Всі підвелися зі своїх місць.

Перші слова «Ітернаціоналу» розкотились по залі, заливаючи своїми хвилями звуки мандолін, цих наївних, убогих мандолін, на яких грали юнаки.

Ітернаціонал...

...Völker, hört die Signale! *

Шаповний читачу! Ви розумієте мої почуття без слів? Прекрасно. Значить, я можу просто сказати:

— І на тому «призводителька» закрила збори...

Так, але я побачив парешті ту дівчину, пам'ятаєте — з такими тихими, з такими печальними очима? — дівчину, що стояла на воротах і що не йшла мені ні з пам'яті, ні з серця.

Вона стояла аж ген у тому кінці зали і дивилася... в наш бік. Дивилася в наш бік, ніяких сумнівів. Навіть шукала когось очима. Чи треба ж говорити, що я...

* Чуєш, сурми заграли! (Нім.)

— Алло! — взяв мене за руку товариш Макс. — Он стоїть моя дочка Елі. Ми підемо додому разом, неправда? Елі, зачекай хвилину. Ходім. — І він повів мене через залу до тієї дівчини.

— Елі, це товариш із радянського краю. З України.

Ми потиснули одне одному руки. Вона посміхнулася мені як знайомому і запитала:

— Як же вам сподобалося? Звичайно, у вас краще уміють робити...

— Ні, що ви! У нас багато гірше, — сказав я зовсім щиро. — У нас, по-перше, нудніше. Насамперед заморять довгими доповідями, а потім, годині о дванадцятій чи навіть о першій, почнуть довжелезний концерт. І співають там оперові актриси про те, як

...дрожит сирень
в пылающей руке...

Вона засміялася. Але ж я бачив, що вона не повірила мені. Вона так і подумала, що я жартую.

Ми йшли вечірніми вулицями. Берлін приховує тоді свою важку казенну виправку. На його могутніх колінах танцюють і сміються рожеві балерини й жовті кокотки. І золотий копьяк падає електричними краплями у вельтєнський кришталевий бокал реклами — дець аж під дахом п'ятиповерхового будинку. Полісмени вилискують лакованими касками та блискучими наручниками. Хочеться зайти в великі блискучі двері і замовити чогось смачного на вечерю... Тим часом ми проходимо повз Липовий парк. Ще трохи, і вже недалеко до Масенштрассе, де живуть мої добрі знайомі.

Елі одмовляється йти з нами вечеряти. Вона запевняє мене, що їй трохи болить голова. Товариш Макс злегенька пробує щось наспівувати, але в нього нічого не виходить. Тепер я бачу, що йому таки холодно в піджачкові. Я тисну руку милій дівчині Елі — ми прийшли до воріт і вона зі мною прощається.

— А ви довго тут будете?

— Зовсім недовго...

Так ми розсталися.

— Алло! — сказав тепер я до товариша Макса. — Де тут є недалеко пристойний ресторан, де б ми з вами могли як слід повечеряти?

Товариш Макс не одмовлявся. Він поправив шарф, вище підняв ковнір свого піджачка, і ми пішли до найближчого ресторану.

Там, у затишку, в димному теплі, гіркому від тютюну і випарів густого пива, під сміх підпилих шоферів і їхніх веселих «дам», під звуки джаз-банду й мідяний спів музикантів, безробітний робітник Макс розповідав мені сумну історію свого безробіття і скаржився, що пезабаром йому профспілка зменшить допомогу, бо вже минає положений термін.

Він фахівець робити печі. Але його приятель — металіст. Він (приятель Максів) навіть був членом делегації до Радянського Союзу. Так ось його теж викинули. Тепер і він безробітний. Одначе Німеччина така країна, що, мовляв, не дасть загинути з голоду. Отож, нічого боятися...

З товариша Макса був справжній оптиміст.

Коли нарешті офіціант подав йому німецький біфштекс, він із'їв його швидко й без хліба. А запивши вечерю пивом, товариш Макс навіть почав досить весело пасивистувати. І, коли я почав розраховуватися з офіціантом, він шепнув мені:

— Я так думаю, що йому треба дати крім того якихось двадцять пфенігів. Неправда? Тут усі дають.

Ми вийшли на вулицю і скоро попрощалися. Убога Максова постать впірнула в юрбу і зникла. Тільки мелькнув крес поганського капелюха та край шарфа з-під зачоченого коміра.

— Чудний ви, товаришу Максе...

І я пішов бродити нічним Берліном. Враження хвилювалися в мені, як море. Нічим його не заглушиш — ні гуком, ні дзеньком, що лине з дверей кафе, ні краплями золотого коп'яку, що падають у кришталевий бокал реклами.

Нічим його не заглушиш.

Коли я зовсім пізно повернувся додому і подзвонив, мені відчинила Маріхен, дівчина, що служить у нашої ффрау.

— Пане докторе, ви десь дуже пізно гуляєте, — сказала вона й подивилася на мене лукавими, хитренькими очима.

— Еге, ви вгадали, фройлен, — відповів я тим самим тоном, радий, що це дитя таке далеке від істини.

Я увійшов до своєї кімнати, якомога тихше, щоб не збудить товариша, одкрив чемодан, дістав щоденника і сів до столу.

На балконі протилежного будинку ще й досі кричали корпоранти.

7 листопада.

Корпораанти — це, зрозуміло, студенти — члени тієї чи тієї корпорації.

Одного з них я зустрів сьогодні коло Бранденбурзьких воріт. Він ішов з роздертою щогою, на якій ще не засохла кров. Він так гордо ніс її, свою незав'язану щоку з свіжою шкрябиною на ній, що здогадатися було дуже легко: шкрябину заподіяно меткою шпагою супротивника на студентському двобою. Так, німецькі молоді студенти, члени монархічних, спортивних, «хліборобських» та безлічі різних інших корпорацій, земляцтв і товариств ще й досі б'ються на дуелях не гірше від середньовічних лицарів. Їх легко пізнати, цих корпорантів: вони носять широкі стрічки через груди. Особливо «гордо» виглядають ці різнокольорові смугасті стрічки на грудях у студентів перших курсів, тих студентів, що, крім обов'язків корпоративних, виконують одночасно ще й обов'язки «фуксів» перед студентами старшими. Отже, то вони вчора співали на балконі протилежного будинку монархічних пісень, добре-таки випивши (мабуть, з нагоди десятих роковин Німецької республіки). Сьогодні на їхньому балконі висять прапори такого самого змісту, як і їхні пісні. Але про корпорантів — потім. Зараз нів на дванадцятку, і ми йдемо до Бернбургерштрассе, 20/22 — в помешкання філармонії — на урочисті збори членів радянської колонії в Берліні. Десь тільки немає тов. Озерського — йому багато клопоту: сьогодні увечері, о 8-ій годині, великий раут у повноважного представника СРСР тов. М. М. Крестинського⁸, на якому йому треба бути. Значить, пішов десь у кравецьких справах — добувати фрак ест., бо ж, звісно, свого це захопив із Харкова. Такий клопіт! На рауті буде «увесь Берлін». Найзнаменитіші представники Німеччини і їхні вельмишановні жінки. Такий клопіт — не захопити з дому свого фрак! Ото ще... Та ми не можемо чекати. Залишається 15 хвилин, щоб доїхати. Отже, відкладаю щоденника...

7

Зала філармонії на Бернбургерштрассе що й казати — зала «на ять». Фойє, ресторани, буфети... Публіка безнастанними допливами заливає залу, а потім і їх. І в гомо-

ні, святочно піднесеному гомоні, зливаються руська й німецька мови. Ба, навіть українська, бо нею розмовляємо не тільки ми з тов. Шевченком, а й група он тих товаришів (робітники? учителі? емігранти з Західної України?), один із них ласкаво проводить нас до зали, а в одного веселого піонера, що агітує цілу групу червоних галстуків на вечір у трудовій радянській школі і весело підморгує мені, я дістаю програму. Це великий аркуш паперу, на якому настукано чітким «Ундервудом»:

«Поточного року
святкування 41-х роковин
Жовтневої революції
провадиться за такою програмою:

7 листопада
(середа)

о 12 годні вдень
у помешканні філармонії, Бернбургерштрассе, 20/22.

Урочисті збори членів радянської колонії
в Берліні

I

Промова тов. М. М. Крестинського.
Промова члена німецького рейхстагу.
(10-хвилинна перерва)

II

Концерт за участю
Барановської (декламація),
Ельзи Юліх (співи), О. Френкель (скрипка),
Баерле (нім. декламація)
та оркестра під кер. М. Таубе.
Вхід за спеціальними квитками, що їх роздано співробітникам.

О 8½ год. увечері
в клубі «Червона зоря», Десауерштрассе, 2,
вечір клубної самодіяльності,
присвячений Жовтневим Роковинам.

I. Виступи:

Драмсекції,
Спортсекції,
«Синьої блузи»,
Поширеного
складу оркестра балаласечників.

II. Кінофільм

«Октябрь» — Ейзенштейна

8 листопада

(четвер)

в клубі «Червона зоря», Десауерштрассе, 2.

О 4-ій год. вдень

Дитяче свято,

самодіяльні дитячі постанови, виступи, гри

й т. ін.

Запрошується всіх дітей членів радянської

колонії та батьків

о 9-ій год. увечері.

1.

Виступи: Геронімус (малолітній піаніст),
Лініпої (співи) та відомої письменниці й
постеси Віри Інбер, що читатиме свої твори.

2.

Кінофільм «Красіп» (з можливою заміною його ін-
шим кінофільмом, якщо анонсований не буде готовий
до перегляду).

* * *

Так. Можна сказати, прекрасно.

Публіка ж яка чиста! Еге, ці співробітники торгпред-
ства та повпредства, видно, давненько-таки живуть се-
ред чистої німецької публіки. Увічливість, європейськість.
Не можна сказати, щоб вони не здогадувалися, що ми
оце кілька днів, як прибули з нашої соціалістичної Бать-
ківщини. Але це ж нічого не значить. Не можна ж і
справді вимагати від людей, щоб вони неодмінно раділи
з цього приводу. Мало нас тут вештається по закордонах?
І чого, спитати. Наче й без нас не обійшлося б. Та, певне,

ми й німецької мови гаразд не вміємо... Ну, звичайно. Хм! Дивно все-таки... Es tut mir leid *.

«Но... Простите, это наши места, нельзя ли не занимать чужих мест?»

Так. Звичайно, можна!

Он тов. Шевченко сидить уже десь на найзручнішому місці. І я теж. Бо нам, безперечно, цікаво вислухати промову нашого повноважного представника в Берліні тов. Крестинського. Отож, будь ласка, хай за нас не турбуються. Нам дуже зручно.

— Удивительно.

— Еге.

— Варвара Николаевна, смотрите, смотрите, товарищ Крестинский уже приехал. Вон, вон!..

— Да что вы, Николай Михайлович. Ich sehe nicht **. Ах, да, да.

— Но какое у вас платье!

— А что? Не нравится? Allen kann man nicht recht machen ***.

— Ну, что вы! Наоборот, я хочу сказать, что оно очаровательно и удивительно хорошо к вам идет!

Однаке голова зборів з'являється на естраді, виголошує коротке слово, залу сколихують звуки «Інтернаціоналу», і ми бачимо на трибуні тов. Крестинського. Він спокійно починає свою промову, присвячену 11-ій річниці пролетарської революції. І коли всім запалали очі, коли зірвалася нарешті блискавична, нестримна, буряна злива оплесків, тоді я відчув-таки, що це радянська колонія.

Саме цієї хвилини з привітанням виступив один товариш, член Центрального Комітету Комуністичної партії Німеччини. І говорив він...

— Да, вот это речь,— сказав мені потім наш театральний професор, з яким я негайно погодився.

Але не забувайте, що веселий піонер з червоним галстуком таки підійшов до мене знову.

— Сейчас начнется концерт,— сказав він.— Бузовый, я вам скажу. Завтра, если хотите действительно послушать «etwas» ****, приезжайте к нам в «Красную звезду»,

* Мені від цього болить (нім.).

** Я не бачу (нім.).

*** Всім не догодиш (нім.).

**** Дещо (нім.).

будет детская самодеятельность. Вот там интересно, действительно... Хотите приглашение?

Звичайно. Він ще питає! Але як же я...

— Всегда готов! Придете, спросите пионера Васю.

І я дістав запрошення з програмою вечора, що відбудеться завтра, певне, за участю мого нового знайомого, веселого піонера.

Тут почався концерт, і нічого в ньому «бузового» я, на жаль, не почув і не побачив. Навпаки — він був цілком пристойний. Так що після нього ми й поїхали обідати.

8

...Саксонська дівчина Маріхен, з хитренькими, лукавими оченятами, типова селянська дівчина, експлуатована добросердною ффрау, на яку вона, будиши на правах «майже» члена сім'ї, не могла сердитись, зустріла нас категоричним запрошенням до столу...

— Mittag essen! *

— Не заперечую. Але де пан професор? **

— Пан професор приміряв фрак, — сказала сама ффрау, і голос, і очі, і моголки на обидві сторони м'якого поса засвітилися їй пошаною та доброю, доброзичливою, прихильною ласкою до пана професора і до нас обох.

— Боже мій! Якби ви знали, як бездоганно сидить фрак на панові професорові! У нього така чудова постань! Він не худий, але він і не такий уже, щоб дуже повний. Ні, він якраз у міру, і тому фрак так бездоганно сидить. Ви посміхаєтесь? Але я знаю, що говорю. У мене є смак. Я вам кажу, що це правда. Пан професор як намальований.

У цю мить у кімнаті тов. Озерського задріжали стіни, затапцювали меблі і відхилились навстіж двері.

— Що таке?

— Пан професор сміється. Він дуже мила людина, я вас запевняю. Я не перший день держу цей пансіон.

Ми кинулися в кімнату до тов. Озерського. Ффрау не помилилася. Наш товариш стояв перед люстром, що був у дверцях шафи, обсмикував на собі фрак і розривався од вибухів «здорового сміху».

— Фррра... — проривалося йому крізь регіт, — ффррра...

* Обідати (нім.).

** Читач уже догадується, що мова тут про тов. Озерського.

— Що, пане професоре? Я до ваших послуг...

— Ні, ні, я кажу — фрр-а-к... ффрак...

— А, ффрак,— і наша ффрау солодкомовно пролепетала: — Пишно, розкішно! Я всім кажу — ви розкішний у ньому, Herr Geheimrat! *

Ми всі мусили були погодитись на тому... ффрау мала цілковиту рацію.

Ця чортова одежа, яких тільки див не робить вона з людиною? Боже мій! Представник нашої Укрголовнауки може сміливо тепер дати скільки завгодно очків уперед будь-якому буржуазному професорові.

9

Вечір.

Розгортаємо план Берліна і знаходимо Мюллерштрассе. Але що воно за штука Vharussälen?

— Фарусзелен? Ідіть просто цією вулицею, вона дуже довга. Там запитасте, і вам кожне покаже. Ідіть цією вулицею.

— Гаразд.

І я зупинився аж на воротах, цебто я легко його знайшов, розсудливо зупиняючи цілу дорогу громадян, що йшли назустріч, і всі охоче стверджували:

— Vharussälen? Fünf Minuten zu laufen **.

— П'ять хвилин бігти? Пустяк діло.

Таким побитом «побігавши» ті «п'ять хвилин», я хвилин за сорок стояв уже на воротах і думав: «Кого б же тут запитати? Це, мабуть, знову «гартенгауз», може, навіть отой великий сірий будинок, що в глибу подвір'я?»

Тут підходить Гарі Кайнс.

— Дозвольте припалити,— питає цей молодий і симпатичний хлопець.

— А ви не знаєте, де саме збори? — питаю я між іншим, поки він припалює від моєї сигарети — фірми «Salem Gold».

— Ще б пак не знати, коли я туди йду. Мене звуть Гарі Кайнс, я працюю на Фенштрассе за підмайстра у кравця. А ти?

— Я не знаю, де вхід.

— Ідемо.

* Те саме, що «ваше превосходительство».

** Фарусзелен? П'ять хвилин бігти (нім.).

Мені стало так тепло і приємно, ніби я зустрів свого старого приятеля, якого знаю дуже давно і дуже добре.

Гарі Кайнс був зовсім молодий хлопчина з тонкими й нервовими рисами обличчя, худенький і блідий. Його вузькі, загострені плечі ніби підскакували йому за кожним кроком. Руки він тримав у кишенях, голову, що була під зеленкуватою кепі, ніс він просто перед собою, випнувши її вперед на довгій, тонкій шії.

— Звідки? — запитав він мене.

Я сказав.

І чомусь відразу спитав його:

— Скільки ти заробляєш?

— Тридцять марок на місяць.

Я не повірив.

— Може, на тиждень?

— Ого. Ти дуже щедрий, я бачу. Та, на жаль, я працюю не в тебе, а в мого хазяїна, що платить мені тридцять марок на місяць, спасибіг йому *. Якщо ти маєш замовляти костюм, то приходь на Фенштрассе, 65.

Він нервово засміявся, ніби викотив із горла кілька гарячих скляних кульок, що випали на брук і розбилися.

— Це вхід. На другий поверх.

У залі тим часом було зовсім небагато пароду, але Гарі заспокоїв мене:

— Ще рано. Вони підійдуть з демонстрації.

Я став оглядати помешкання.

Це було велике й розкішне, коли рівняти до вчорашнього локаля, помешкання. Висока, простора, прибрана гаслами, червоними тканинами й портретами зала. Над входом — балкон для оркестру. Залу рясно заставлено рядами стільців, між ними симетрично стоять столики.

Стіни вкрито гаслами на великих, червоних полотнищах.

«Die Befreiung der Arbeiterklasse muss das Werk der Arbeiter selbst sein!»

«Die Jugend ist die hellste und reinste Flamme der Revolution!»

«Unsterbliche Opfer, ihr sanket dahin...» **

* Марка — 50 коп. на наші гроші

** «Визволення робітничого класу повинно бути справою самих робітників».

«Молодь є пайясніше й пайчистіше полум'я революції».

«Безсмертні жертви — ви впали...» (итал.).

Це рядок із «Жалібного маршу». Але тут, після цих слів, замість того, що співають у пісні:

«Wir stehen und weinen — voll Schmerz...» * — поставлено інші слова:

«...Es lebe die Revolution!» **

«Хай живе революція!» — гукають і інші гасла.

І якоюсь несправжньою здається висока стеля з символічними, тяжкуватими на фарби малюнками, вкритими порошком інших думок, інших почуттів.

Все ясно.

Велика сцена темніє густим червоним полум'ям. На першому плані стоїть темно-бронзове погруддя Леніна. В глибу сцени — стіл, накритий червоною тканиною.

Так, як у нас.

І от нарешті в подвір'ї загриміли маршові кроки, залунали труби і вдарили барабани.

Мені стало холодно.

Їх стільки йшло!

Напівтемне подвір'я заблищало різким промінням кшпенькових ліхтариків, міддю і нікелем, золотими літерами на прапорах і гострими кінцями держали. Широки й стрункі ряди увиходили в ворота. Голосна команда зривалася на вітрі, а потім загули під ногами камінні сходи і тисяча людей вальнула до зали.

Оркестр червоних фронтників увійшов у патовп і затопив залу до неможливого високими й різкими звуками.

Марш прапорів!

За оркестром робітники несуть один за одним густою, широкою хвилею — двадцять п'ять прапорів. Вони хвилюються, мов язики радісного полум'я. Двадцять п'ять хорунжих виходять на сцену, стають перед рампою, утворюючи майже фантастичне видовище. Перед ними горить мідь і нікель і клекоче радісне море звуків. Але це зовсім реально.

...Мені стає холодно і ніби не вистачає повітря.

Це зовсім реально.

Хорунжих проводить другий оркестр. Віп грає «Варшав'янку». Обидва оркестри зливаються в одну стихію, в один велетельський поклик.

І нараз — тихо.

* «Ми стоїмо й плачемо, сповнені болю» (нім.).

** «Хай живе революція!» (Нім.)

Десь із моря прапорів — голос. Він одкриває мітинг. Може, зараз буде доповідь? Так, зараз під це нестримне биття сердець, під цей одностайний подих колективу блуз і піджаків — треба виголосити запальну доповідь.

Але слово — коротеньке.

А слідом за ним — виступає пролетарський поет, він читає революційні поезії, і здається, що читає не він сам, а вся зала, всі дві чи три тисячі чоловік, що тут їх набилося, здається, що всі вони вимахують руками і стискають кулаки, з таким полум'ям і з таким незвичайним піднесенням читає поет.

Та ось уже гримить третій оркестр — з ним прийшли іще нові лави робітників. Вони вже не вміщаються в залі — вони залівають горішній балкон, підвіконня, столи, що між стільцями.

Пісня «Смело, товарищи». Вся маса цілком набитих людей підіймається й співає, звичайно, стоячи. Ця пісня — гімн.

Brüder, zur Sonne, zur Freiheit,
Brüder, zur Lichte empor! *

Я не чув іще такого могутнього співу. Після другого куплета оркестри беруть двома тонами вище.

І вся зала взяла двома тонами вище. Вся зала злилася з оркестрами.

...heilig die letzte Schlacht! ** —

вихоплюється з тисячі грудей, і лунуть, як подув вітру, останні, тривожні, урочисті й радісні слова цієї бойової і такої популярної в робітничих масах пісні.

Я глянув на Гарі Кайнса. Його бліде, перлове обличчя ніби ще більше побіліло. Він співав, дивлячись кудись перед собою майже невидючим поглядом. Ніздрі йому здригалися, руками він оперся в стіл, пальці йому раптом хруснули.

— Ти дуже нервовий, Гарі, — сказав я, коли пісня за-
тхнула і на сцені з'явився доповідач.

— Давай краще слухати, що він скаже, — кинув Гарі. — Коли я не помиляюся, то цей товариш — член Центрального Комітету Комуністичної партії. Він мусить говорити цікаві речі.

* Браття, до сонця, до волі, браття, до світла вгору! (Нім.)

** Святий останній бій! (Нім.)

...І от передо мною пропливає моя далека Батьківщина, Радянський Союз, Харків, Москва, Ленінград і тисячні юрби на вулицях, перед балконом ВУЦВІКу на асфальтованім майдані — «Бродвей чи Даунінгстрит» — як сказав поет, де за його ж словами

...Січе моторів гул, аеровітер...*

І в нашорошену юрбу падають слова вождів, як зерно на буйний ґрунт.

- Індустріалізація країни...
- Раціоналізація господарства...
- Машинізація села...

Так реально, так виразно підіймається перед очима Палац індустрії, впливає з степового безмежжя моя далека Батьківщина — Радянський край.

— Вони провадять брудні кампанії проти Радянського Союзу, їхні газети дькують більшовиків. Ці помічники великої буржуазії, агенти імперіалістичних воєн, дури-світи й шахраї од революції, раді б задушити пазурами капіталізму Союз Радянських Соціалістичних Республік.

— Що це?

Так, так. Це говорить доповідач на багатолюдних робітничих зборах у північній частині великого Берліна, на Мюллерштрассе. Це говорить член Центрального Комітету Комуністичної партії Німеччини — говорить про соціал-демократів.

— Живе й буде жити Радянський Союз! Живе левінізм, і нікому не вдасться задушити його. І як би не намагалася соціал-демократія разом з буржуазією, разом з імперіалістами наклепати на Радянський Союз — він росте, він індустріалізується, він міцніє, іде вперед, він кличе за собою пролетаріат Німеччини й інших країн!

Так говорить доповідач під грім оплесків і вигуків, так говорить...

— Хай живе соціалістична батьківщина робітників цілого світу! Хай живе штаб світової пролетарської революції — Комуністичний Інтернаціонал!

— Хай живе Радянський Союз!

— Хай живе пролетаріат Німеччини і його найактивніша частина — Німецька комуністична партія!!!

А зала:

— Ноч!!! **

* З поеми І. Кулика «Ніагара».

** Те саме, що «слава!» (нім.).

— Hoch!!!

— Hoch!!!

І за кожним разом — дужий помах двох тисяч міцних робітничих рук.

Угору!

— Hoch!

— Hoch!

— Hoch!

Чому це знову вся зала на ногах? І знову од звуків наче падають стіни...

А, це просто овація!

Це просто піднесення! Це просто обурення проти зрадників, шахраїв і одвертих класових ворогів! Це — демонстрація готовності до захисту СРСР!

А тепер — знову пісня. Пісня про червоний повітряний флот...

Wir sind geboren Täten zu vollbringen,
Zu überwinden Raum und Weltenall,
Auf Adlerflügen uns empor zu schwingen
Beim Herzschlag sausender Motorenschall.

Drum höher und höher, und höher,
Wir steigen trotz Hass und Hohn,
Ein jeder Propeller singt surrend:
«Wir schützen die Sowjet-Union!» *

— МОДР⁹ продає дуже цікаві листівки, — підштовхує мене Гарі. — Може, ти купиш? Коштує марку, цікава робота.

І його знайома дівчина, що продає ці листівки, уже кладе кілька штук передо мною. Гарі запевняє її, що я, безперечно, візьму.

Гарі просто розумний хлопець, то чи ж помилявся б він у таких дрібницях?

— Слухайте ще одну промову, — кидає він, коли справу з листівками МОДР скінчено.

Виголошує цю другу промову людина з червоною по-

* Ми народжені творити великі справи,
Перемагати просторинь і всесвіт,
Здійматись на орлиних крилах угору
Під серця стук і спів мотору.

То вище і вище, і вище!
Що нам сміх і знущання лакуз,
Нам пропелери грають і свищать:
«Захищаєм Радянський Союз!» (Нім.).

в'язкою на руді. Не виголошує, а говорить, рве, кидає динамітом. І між кожною новою думкою:

— Ленін.

— Ленін.

— Ленін.

Промовець надовго затримує увагу слухачів.

— Хай живе 7 листопада в Німеччині! — Ось його найголовніший заклик, до якого приєднуються збори.

Ще резолюція, привітальні телеграми в Москву, ЦК ВКП, Комінтерну, пролетаріатові СРСР, що їх приймається одоголосно-буряно.

Інтернаціонал. І кінець.

— Ну, що ви скажете? — раптом почув я знайомий голос. — Де ви бачили такі оркестри? Це тільки у нас! О, знаєте, у нас! Може, ні? А як добре співають. У них сильні голоси. Я сам співав сьогодні дуже голосно.

Це говорив товариш Макс. Але він так закашлявся, що далі говорити вже не міг. Ми почекали, поки він трохи заспокоївся, і тоді разом вийшли на вулицю.

Елі з товаришем Максом не було.

— Чого не прийшла Елі?

— Вона захворіла. Кровохаркання. Але це не біда. Вона, безперечно, видужас, — сказав товариш Макс.

Ви ж знаєте, який з нього великий був оптиміст.

10

Ранком другого дня «три мушкетьори» сиділи за мирною кавою і ділилися бойовими враженнями, що їх дало за ці короткі дні життя в столиці Німецької республіки.

Ми всі були в доброму гуморі, бо тільки-но повернулися перед тим з поліції, де двоє громадян у поліційних мундирах проробили були спокійно і акуратно встановлену законом операцію з нашими паспортами і приписали нас до тих чотирьох мільйонів двадцяти чотирьох тисяч ста шістдесяті п'яти чоловік берлінських мешканців, що жили тут, безперечно, щасливо й весело ще до нашого приїзду. Нам дуже сподобалось у поліції. Згадані вже громадяни у згаданих мундирах були справді дуже ввічливі громадяни і дуже цікаві бесідники. Навіть поза громадськими темами вони мали з нами багато дечого до розмови, і, покінчивши, наприклад, з питанням про те, що таке USSR, з'ясувавши докладно, що це зовсім не цілий Радянський Союз («Уніон Сов'єт»), а тільки окрема

республіка УРСР, що входить до цього Союзу, вони перейшли на теми родинні тощо. Так, наш театральний фахівець мусив був відповідати їм про те, як було ім'я та по батькові його покійної бабусі і звідки вона була родом, на що він, можна сказати, і не міг відповісти, підірвавши таким чином авторитет ученого театрознавця, що не пам'ятає імені власної бабусі. На цьому ж ґрунті, мабуть, у названих громадян був добродушний намір скомпрометувати і мене. Та вони вибрали не вигідний для себе пункт: вони запитали мене про мого діда! Я блискуче довів їм не тільки те, що з боку матері у мене був дід Денис Коробка, а з боку батька — дід під тим прізвищем, яке я вславив оце розмовою з такими поважними громадянами Німецької республіки, як вони два; я довів їм ще й те, що мої діди, як Коробка, так і той, що його ім'я я вславив, ходили колись у Крим по сіль та в знамянські ліси по дерево на ярма та розвори до своїх чумацьких возів, чого вже вони, мої високоповажні бесідники, при всьому своєму розумі не могли, звичайно, доскочити. Таким чином, я витримав іспит громадської зрілості на «вельми задовольняюче» і після цього т. Озерському залишилося відповісти лише на такі зовсім легкі запитання, як запитання про ім'я, день, місяць і рік народження його маленької дівчинки.

Запитання, можна сказати, «пустячне» і за хвилину після того ми вже були вільні.

Отже, ми повернулися в доброму гуморі і тепер за мирною кавою ділилися бойовими враженнями вчорашнього вечора.

Насамперед товариш Шевченко розповів нам про виставу «Romeo und Julia» в театрі Рейнгардта, виставу, безперечно, цікаву, хоч, на мою думку, найцікавішим моментом вечора було все ж таки те, як наш теафахівець застосовував радянських засобів добувати дороге місце за дешеві гроші. Дирекція театру була, звичайно, щаслива відвідинами їхньої вистави українським театральним рецензентом і журналістом, співробітником газети «Комуніст» і інших українських столичних газет, всіх, що значилися на візитівій картці нашого «мушкетьора», і навіть тих, що на картці не значилися. Отже, заступник директора попросив ласкаво згоди пана рецензента сісти в середньому кріслі третього ряду в партері. Таким чином, перший досвід був зроблений, і надалі дер Йона дас Шевченко має надію відвідати всі театри Німеччини, Праги й

Відня в цей самий спосіб. Ми трохи позаздрили безперечному хистові нашого товариша, одначе діяльність його на користь нашої, кінець кінцем, української теакультури схвалили, як то кажуть, цілком і повнотою.

Далі йшов звіт представника Укрголовнауки, що мусив був розповісти нам якнайдокладніше про кількість кілограмів паюсної ікри, баликів, тістечок, морозива і інших смачних речей, що лягли ґрунтом для добрих взаємин між нашими та німецькими представниками держав на вчорашньому рауті.

— Німці їдять знаменито, — сказав представник Укрголовнауки. — Треба їм віддати справедливість, вони з великою увагою та любов'ю ставляться до нашої радянської паюсної ікри і не відмовляються віддати їй належне навіть після солодких тістечок.

Представник Головнауки відкашлявся.

— Що ж до осіб жіночої статі, — почав він після того, як одкашлявся, — то жіноча стать, скільки нам пощастило скопстатувати, не відставала від своїх чоловіків і, можна сказати, не менш активно виявляла своє цілком прихильне ставлення до продуктів нашого харчосмаку і, таким чином, наші добрі взаємини підтримувала зовсім недвозначно. Я не буду говорити про туалети, а також про загальну будову тіла й окремих його частин у окремих громадян і громадянок, що їх я мав за честь бачити на вчорашньому рауті.

— А чому? — спитали ми. — Надаремно! Ми б з охотою вас послухали, навіть з великою охотою.

— Ні. Я просив би не змушувати мене до цього. Єсть речі, які складають дипломатичну таємницю.

— В такому разі... краще не розповідати.

Ми поставили крапку.

А після крапки я виклав те, що складає зміст попереднього розділу, і ми розійшлися по своїх кімнатах — читати словники та газети і набиратись іншої премудрості, що придасться нам, безперечно, на дальших етапах нашого берлінського життя.

11

Піонери, як памисто,
Як разочок —
Стук, стук, стук!

Мій годинник фірми Longines, придбаний у Харкові перед від'їздом за кордон і точний до 60-и секунд у кож-

ній хвилині, тихенько цокав собі в коробочці од сірників.

— ? — питаєте ви.

— Бо я поклав його туди. Розбилося скло. Тут виявилося в мені мудра чумацька спадщина обох моїх дідів, що жили за принципом: «Чумакові віз ламається — чумак розуму набирається».

Отож, кому розіб'ється скло в годинникові, перший спосіб полагодити справу, це — носити годинника в коробочці од сірників.

Я відкрив коробочку і зазирнув на циферблат.

— Пів на четверту!

Тоді я вийняв із кишені папірця, що мені дав веселий піонер Вася учора в залі філармонії, розгорнув його і ще раз перечитав.

Советская
Трудовая школа
В Берлине.

Тов.

В четверг 8 ноября 1928 г. в помещении клуба «Красная Звезда», Дессауерштрассе, 2, состоится празднование 11-летней годовщины Октябрьской революции, устраиваемое Советской Трудовой Школой в Берлине.

Просим Вас пожаловать

Печать.

Председатель Учкома
Секретарь

Программа:

1. Вступительное слово.
2. «7-е ноября». Стих. школьника, исп. учен. 2 группы Наташа Крестинская.
3. Соло на рояле — исп. ученик 6 гр. Аля Геронимус.
4. «Бупт Кукол». Музыкальная сказка — исп. 1, 2 и 3 группы.

Антракт 15 минут.

5. «Мы идем» — лит.-музык. монтаж — исп. 4, 5 и 6 группы.
Постановка С. С. Азарапетян.
У рояля — Е. Туманова.
Начало ровно в 4 часа.

Отже, не можна гаяти ні хвилини.

Два кроки від нашого пансіонату до першої підземної станції — Оранієнбурзьких воріт. Я повертаю за ріг на вулицю Фрідріха, і вже перед очима — велика, як підкова з-під коня-велетня, літера «U».

Вона синіє над входом під ґрунт — посеред вулиці.

Оце і є *Untergrund* — славнозвісна підземка. Під землею — довгі прекрасні перони, газетні кіоски, сигарети, автомати, що оббризкують охочих поганою спецією під назвою одеколон за 10 пфенігів, викидають охочим книжки, шоколад, цукерки, облатки від кашлю та інші речі «найпершої споживи» теж за певелику ціну, головне бо тут — масовий споживач. Там же ви можете й зважитись на точній механізованій вазі, що викине вам квиточок, на якому буде зазначено день, місяць, рік і пайточніша кількість кілограмів, що їх потягне ваше дорогоціпне тіло. Я принаймні, щоб не відставати від західноєвропейської культури, «потяг» — 74,5 кіло... Мені здається, що то була дуже пристойна вага для літератора. Та, на жаль, за перший же місяць мого закордонного життя багато моїх кілограмів покинули мене, як зрадники. А все тому, що я не викопував тієї мудрої поради, що була надрукована на зворотній стороні квиточка:

Oftmals sich wiegen
und danach leben,
Wird die lange
Gesundheit geben*.

...Поїзди налітають через кожні 2 хвилини. Червоний вагон — для курців. Там досить проїхати дві-три зупинки і не куривши — ти будеш задоволений, наче викурив принаймні сто цигарок. Міцний народ, здорово курять. Що ви хочете — спортсмени.

Таким чином, рівно о 4-ій годині я підіймався по сходах на третій поверх до зали клубу «Червона Зоря», клубу, чудово обставленого, прибраного, святкового. Стінгавета розповіла мені всі внутрішні «таємниці» школярського життя, а крик і вереск дівчорі, такої маленької, що її ще не приймають навіть до піонерів, сповнив мене веселою, безтурботною радістю.

* Часто важся і за вагою живи, це дасть тобі надовго здоров'я (нім.).

Зала вже була набита школярами, як сопяшник на сінням. Постаті батьків випиналися також по всій залі — між дітьми. Товариш Крестинський, поглядаючи на цю свою велику радянську сім'ю, шпацерував коридором.

І пікого ж у мене знайомих! Жодної людини.

Стривайте! Вася! Веселий піонер! Він летить...

— Вася!

Але він тільки посміхнувся мені, підкинув руку і відповів:

— Всегда готов!

І зник.

За півхвилини він крикнув мені з того кінця коридору, відхиливши двері з-за лаштунків:

— Понимаете — некогда.

— Хвилинку! Одне слово.

— Некогда. Честное слово, некогда. Гримируюсь.

— Так мені ось...

— Не могу. Провалю спектакль... — і знову зник.

Та в ту саму мить він ще раз відхилив двері й кинув блискавичну репліку:

— Я ж медведя играю, понимаете! Устраивайтесь...

Ну, тут мені стало зовсім весело. Я б сам заграв там ведмеда чи що. Але треба було якось добиватись місця самому.

Я протовпився в залу. Просто в вічі впали від сцени світляні червоні літери:

E

L

F*

Це дуже економно і тим дужче вражає. Німецька мова вростає в життя школярів, дітей радянської колонії в Берліні, як вростають німецькі піонери в лави наших радянських піонерів. Їх повно в залі. Червоні галстуки підпалюють розмаїтій натовп із усіх кінців. І вже не розбереш, кому належить той галстук. Їхньому чи нашому. А втім — це помилка, бо ж німецький піонер — наш піонер.

Та вони й штукарі однакові. Не встиг я обдивитися залу із стелею під дуб, у стилі світлиць руських царів, як піонерія, школярія, комернята і вся нетерпуча малеча такий ізняли гамір, тупіт, ляскання в долоні, що завіса трошки відхилилась і звідти висунулась голова ведмеда і крикнула:

* Одинадцять (нім.).

— Сейчас! Не шумите...

Ефект, звичайно, колосальний. Комзернята загули, як сто роїв.

Та ось нарешті завісу розіпнуто. Школяр років п'ятнадцяти відкриває збори. Він говорить надзвичайно поважно. Майбутній громадський і політичний діяч уже відчувається в ньому з кожного руху, з кожного слова. Під кінець він пропонує вшанувати пам'ять хоробрих, що полягли за революцію.

Зала встає.

Потому обирається президія — від школярів, старостат у повному складі, від піонерів, від батьків і представник від учителів — завідабель школи. Найцікавіші в президії — двоє пуп'янків років по 6—7. Вони чи не найсерйозніший мають вигляд і з такою гордістю поглядають на залу, що хочеться заверещати.

— Ах ви, пуп'янки,— хочеться крикнути,— ах, карапузи!

Але ні кричати, ні верещати не можна, бо ось голова зборів дає слово для доповіді про 11 річницю Жовтневої революції піонерів дванадцяти років. І цей дванадцятилітній доповідач говорить:

— Ребята, я сейчас расскажу вам историю Октябрьской революции. Вот. В России была власть помещиков и капиталистов. Царь имел неограниченную власть, в то время как в Европе уже везде почти были парламенты. И вот...

І ось він розповідає історію робітничого руху, підготовку Жовтня, саму революцію, наслідки і діла одинадцяти років диктатури пролетаріату. Він говорить для дітей і по-дитячому, але дорослі слухають його, може, уважніше, ніж слухають вони дорослого доповідача на своїх зборах. Раптом піонер забирає кількома тонами вище.

— Но, товарищи! Октябрь еще не окончен!

Це значить — він вичерпав тему і хоче закінчити «трошки» голосніше, ніж виголошував цілу доповідь. От він і взяв цілим регістром вище.

— Но, товарищи! Настанет день, когда во всем мире будет Октябрь!

І коли б від оплесків дівтори могли падати соціал-демократи та фашисти, то Октябрь настав би того ж вечора...

Потім виступає з привітанням дівчинка-піонерка. Її ім'я, оголошене головою зборів, викликає рокіт задоволення в «публіці».

«Значить, авторитетний промовець»,— думаю собі.

А далі виголошує доповідь про стан школи завідатель її.

Радянська трудова школа в Берліні... Як собі хочете, а на мене цей факт (радянська школа в Берліні!) справив велике враження.

Та як же важко було її організувати! Скільки труднощів перейдено, доки пощастило, нарешті, набрати до цієї радянської школи шістдесят чотири учні, дітей наших радслужбовців, тих, що на посадах у радянських установах у Берліні.

Отже, завідатель школи розповідає про труднощі.

— Один чужоземний журналіст якось сказав був з приводу радянської школи і взагалі радянської системи виховання: «Найнебезпечніше в Жовтневій революції є те, що її ідеї пустили глибоке коріння в серця дітей, і вирвати їх можна хіба що з самими серцями». Отже, коли цьому буржуазному журналістові зрозуміле значення радянської школи, то нам воно, звичайно, ще зрозуміліше. Але...

І отут і мені стали зрозумілими ті труднощі, що їх довелося переборювати піонерам радянської школи в Берліні.

— Але... Ми живемо в Берліні в буржуазному оточенні. Більшість батьків наших дітей живуть у добрих умовах і не бачать тих злиднів, що панують в робітничих кварталах південної та східної частин Берліна. Батьки наших дітей живуть переважно в західній частині міста серед буржуазії і мимоволі звикають до свого оточення.

А вам треба, щоб діти не одвикали од радянського життя, треба, щоб вони виховувалися радянцями. А деякі батьки не хочуть віддавати своїх дітей до нашої школи та посилають їх патомість до німецької школи. Хотять, щоб діти добре вивчилися німецької мови. Мовляв, мова — то скарб. Не заперечуємо — скарб! Але з їхніх дітей можуть вирости якщо не вороги Радянського Союзу, то в кожному разі аж ніяк не майбутні будівники соціалізму.

Іхні батьки піддаються тому імпазантному враженню, що його справляє німецька школа, дякуючи своїй виїмковій організації та авторитету. Та вони забувають, що та організація, той авторитет убивають дитячу самодіяльність, придушують кожний прояв ініціативи. Батьки захищаються: «Що не кажіть, а там високо поставлено освіту. Знання там придбати нашим дітям не гріх». Так,

знання придбати не гріх, та не треба забувати, що самих знаннів замало для того, щоб стати будівником соціалізму. Є прокурори від комунізму — люди, що добре знають протоколи всіх шести конгресів Комінтерну, люди, що опанували всю велику теорію комунізму, і все-таки... Володимир Ільїч говорив, що цього замало для того, щоб бути добрим комуністом.

Перед нами ще великі труднощі і великі завдання — підняти радянську школу в Берліні на той високий щабель, на якому мусять бути радянська школа. Ми вже дещо досягли. Спочатку у нас було 8 школярів. Нині їх 64. Ми вже маємо, таким чином, 6 груп. Дальших досягнень ми дійдемо лише з вашою допомогою...

...Хтось мені сказав потім, що завідатель, мовляв, «пад-то вже одверто» говорив про батьків. Я рішуче не погодився з цим опонентом. Чи не належав він часом до ордену німецької школи? Коли ж ні, то, може, в нього конституційна ідіосинкразія до самокритики? Як пам добре відомо, ідіосинкразія — це химерна властивість організму деяких людей. Бідолашні! Позначені ідіосинкразією, вони не можуть зовсім споживати деяких дуже корисних речей, наприклад, хини, смородино, самокритики тощо. Їм від таких речей, що до них їхній організм має ту прокляту ідіосинкразію, відразу підвищується температура, на тілі виступає рясний піт, дихання прискорюється, пульс стає поверховим, часом з'являється неможливий сип по всій шкірі. І вони раптом починають плести дурницю, причому роблять це із дуже розумним виглядом. Зрозуміло, що їм не можна споживати небезпечних речей, навіть у мізерній дозі.

З такими годі братися до самокритики!

Та будь-що-будь, а вчитель радянської трудової школи в Берліні одверто й правдиво розповів про «симпатичні» тенденції декого з наших тамтешніх радслужбовців, а ми, в свою чергу, виконуємо свій громадський обов'язок, вкриваючи названі тенденції неславою. Згадаймо ж слова шекспірівського філософа-гробовщика: «Живи, живи, а помирати доведеться все одно». Отак і людська кар'єра: візьме та й помре раніше за свого хазяїна, а йому, бідоласі — залишайся тоді з «симпатичними» тенденціями.

Але... Доволі мінору.

Бо вже знов розпинається завеса і веселі піонери трудової школи починають свій прекумедний «Бунт Ляльок». Як же вони весело грають!

Скільки смішного!

Скільки милого пафосу, і яка проста ідеологія у їхніх ляльок, що творять свою революцію...

От я не здогадуюсь тільки — навіщо було гримуватися моєму знайомому — веселому піонеру? Він грає ведмедя. Ця я знаю. І грає прекрасно. Так прекрасно, що коли б я не знав, що в середині цього клишоногого «мишки» орудє веселий піонер, то був би певен, що «мишка» просто з глухого лісу причвалав на свято 11-ої річниці Жовтневої революції і ото такої викомарює. Але навіщо було гримуватися? Однаково ж обличчя піонерового не видно — сама широка, пухната ведмежа морда.

А втім... Що я розуміюся в театральній справі?

Дитячий літературно-музичний монтаж «Ми ідем» мене справді захоплює, і я, хвилюючись, дивлюся, як сміливі хлопчачі руки напинають міцні вітрила на човнах, як вони орудують при великій щоглі на пароплаві, як колектив схиляє на мить знамена й голови, коли проводиря не стало і місце біля стерна на коротку мить залишилось було порожнім.

Вони виводять корабель, вірні заповітам стерничого.

Ну, а під час перерви — біжать униз, аж сходи гудуть під ними. Внизу — буфет, і там для дітей накрито сьогодні рясні столи.

Я не гублю надії побачити і привітати з успіхом веселого піонера Васю.

Та ось і він вилітає з того кінця коридора. Він бачить, що я чекаю на нього, і ще здалеку питає:

— Ну? Что, может скажете — буза? — А сам тим часом обтирає з обличчя решту гриму якоюсь тряпочкою.

— Де там! — кажу. — Краще і в Рейшгардта не заграють. А скажи мені, будь ласка, навіщо тобі треба було гримуватися?

— А медведя-то я играл?

— Так, але гриму не видно було з-під ведмежої шерсті.

Він глянув на мене, як на великого дивака, і раптом зареготався, не ховаючи своєї зверхності наді мною в питаннях театральної техніки.

— Гримировка — это разве для медведя пужна была? — запитав він нарешті.

— А для чого ж?

— Для монтажа, в котором я играл потом старшего матроса. А когда б же я загримировался, если перерыв был только сорок минут?

Ну, от бачите! Я ж знав, що він зажене мене на слизке.

Ах, піонери!

...як разочок —
стук, стук, стук!

12

Коли ви їдете омнібусом, то краще сідати на другому поверсі. По-перше, ви маєте змогу розглядати вулиці згори. По-друге — там можна курити; коли ж не маєте сигарет, то й без них, проїхавши кілька вулиць, ви будете «накурений» доста. По-третє — там якось вільніше розпитуватись у сусід, коли їде цей омнібус, та на якій вулиці зупиняється, та чи довго туди їхати, а там чи довго йти «zu Fuss» *. І, нарешті, по-четверте (але це трапляється не кожному) — там можна зустріти людину, за якою вапне серце, може, давно вже стискувалося в таємній тривозі. Ту людину, без якої вам тяжко.

— Нарешті! — заспівало мені щось усередині.

Це було зовсім несподівано.

Я видерся на другий поверх, сів на середню лаву і закурив.

Тут увіходить кондуктор і питає, кому квитки. Я, звичайно, виймаю 10 пф. і плачу кондукторові.

— А вам? — запитує кондуктор.

Я повертаю голову праворуч. Це й була та перша мить, коли наші очі вперше зустрілись. Вона сиділа поруч мене і теж курила. На колінах їй лежала якась книжка і розгорнуті аркуші злегка тремтіли. Може, тому, що вона не могла в першу мить знайти в себе 10 пф., щоб заплатити кондукторові. Ні в першу, ні в другу, ні в третю мить...

— Алло! — крикнув кондуктор.

— Хвилинку, — ніяково прошелестіла вона блідими губами. — Десь у мене було «десять феників».

Вона так і сказала «феників».

— Ну? — крикнув кондуктор ще раз.

Тоді обличчя їй проясніло.

* Ногами. Цебто не в тому розумінні, що можна йти ще руками чи головою, наприклад, ні — ногами, значить не підземкою, не омнібусом, не трамваєм, не таксомотором, не велосипедом, не конем, не мотоциклом, не биндюгом, не аеропланом, а ногами.

— Ось,— сказала вона,— дівка в кишені! Це значить, вони сюди випали, десять феників...

І вона підвелася, щоб вийти з омнібуса. Але я не міг далі стримувати себе.

— Пробачте,— сказав я українською мовою.— Дозвольте мені взяти вам квитка, щоб ліквідувати цю прикру несподіванку. Адже вам треба їхати?

Вона глянула на мене, хвилинку повагалася, потім виїняла годинник і, скинувши оком на циферблат, спокійно відповіла теж українською мовою:

— Так, мені залишається кілька хвилин. Беріть, я вам поверну при пагоді.

Я взяв квитка, і ми їхали мовчки, прислухаючись до розмови наших сердець.

— Як ви взпали, що я з України? — нарешті спитала вона.

— Я взпав, що ви з Західної України.

— Дивно.

— Нічого дивного. Я взнав по «фенику».

Вона поправила капелюшок, подивилась у вікно і згодом тихо спитала:

— Що ви тут робите?

— Приїхав з Радянської України. Подорожую. А ви?

— Та... як вам сказати... Саме смуга безробіття...

Омнібус котився вулицею Фрідріха. За двірцем, що з нього ми вставали, як приїхали до Берліна, саме біля мосту, де над водою Шпрее літають тривожні чайки, мелькнув будинок «Komische Oper» *. На стіні, біля ясных кришталевих дверей, кричали червоні літери:

„Tausend nackte Frauen“ **

Я вже безліч разів читав ці літери, минаючи їх чи в омнібусі, чи так — zu Fuss.

Тисяча голих жінок!

«Святе мистецтво», «вічний абсолют духу», «блиск людського генія», якої ж високої грані досягло ти, «святе мистецтво», отут, у цій «Komische Oper».

Тисяча голих жінок!

О «святе мистецтво»!

Але тут сиділа людина, за якою, може, давно вже мое серце стискувалось в таємній тривозі.

* Комічна опера. Власне — оперета.

** Тисяча голих жінок (Афіша).

— Ви тут встаєте? — спитав я, побачивши, що вона підводиться з лави.— Мені також треба вставати... Пробачте, але я просив би вас не відмовити мені — зайти зі мною хоч би в оте кафе. В одній справі нам треба з вами побалакати.

Вона знову глянула на годинника.

— Що ж... Туди мені вже однаково пізно. Навіть квиток ваш не врятував.

Ми вийшли з омнібуса, повернули трохи назад і зайшли в кафе.

Я замовив дві кави. Вона мовчала. Я глянув на неї. Мовчала. Ми сіли в затишному куточку.

Мовчить.

Тоді я відразу почав:

— Справа така. Ви ж добре знаєте місто? Ви давно живете в Берліні?

Людина поворухнула вусом, проясніла і посміхнулася.

— Так, досить давно для того, щоб стати в пригоді землякові.

— От бачите! Я ж так і знав. І німецьку мову ви знаєте чудово. Говорите, як німець.

— Дуже мені приємно те чути. Буду ся тішити надією, що в дечім допоможу вам.

Його руді вуса знову заворушилися, довге русьве волосся, давно нестрижене й засмоктане, він пригладив рукою, сьорбнув потому кави і з виразним задоволенням промовив:

— Я буду Петер Кош. Маю жінку й діти-піонери. Працював тут на одній фабриці, та, хай їй лихо,— розчитали.

Так я знайшов собі дороговказу, людину, що за нею давно вже моє серце стискувалося в таємній тривозі.

Дома т. Озерський повідомив мене, що він також знайшов собі секретаря, українця, що вчиться в Берлінському університеті.

За третього «мушкетьора» ми не турбувалися. Він ще сам узявся б водити будь-кого до всіх театрів Берліна.

Так щасливо кінчився і цей день. 8-го листопада 1928 року.

Петер Кош о десятій годині зранку другого дня з'явився до мене в пансіон. Після обережного дзвоника на парадних дверях я почув у коридорі моторпі кроки Марі-

жен, коротку її розмову з кимось, клацання замка, потім — стук у двері моєї кімнати.

— Алло!

— До пана доктора прийшов пан секретар.

— Який секретар? Може, до пана професора? Ви не помилились, Маріхен?

— Ні. Він сказав, що ви йому веліли прийти, і чекає біля дверей.

— Гаразд. Чому же ви не запросили його до кімнати?

— Я можу зробити це зараз.

Як двері знов одчинилися, я побачив на порозі товариша Петера.

— Мой! — скрикнув я назустріч. — Ти вже прибрав собі титул секретаря? Що це значить?

Кош поклав на стіл, просто на мої папери, свого мокрого капелюха (надворі дощ), роздягся, нарешті скинув біля столу драні калоші, з яких негайно ж натекло дві калюжі, і тоді вже відповів, кивнувши головою в бік Маріхен, що стояла на дверях і здивовано розглядала «пана секретаря», нічого не розуміючи в нашій розмові.

— Німці, вони люблять титули. Я б назвався директором, та вона, оця дрімба, не повірить. Ти вже пив каву?

— А що?

— Каву корисно пити щодня, хоч би раз на день. Тим часом я ще сьогодні не пив.

Я звелів Маріхен подати нам каву на двох, передавши фрау, що за другу порцію вона дістане окремо.

Потім ми склали план на цей день, погодившись на тому, що в першу чергу підемо до друкарні, де друкується газета «Die Rote Fahne»*.

— Будинок Карла Лібкнехта, число 28, на Малій Александерштрассе, — сказав Петер, вишкрібаючи мікроскопічні рештки білка з яйцевої шкаралупці. — Ми будемо там за півгодини. Ти вже готовий?

Читачу, не дивуйтеся, що Петер Кош говорить авторові «ти». Адже автор відповідає йому тим самим. А це значить, як ви вже й самі давно здогадалися, що ми однаково з товаришем Петером дивимось на деякі речі; ми ніби однієї віри.

Так ми прийшли до великого будинку на Kleine Alexanderstrasse, і тут я побачив, що Петер Кош дещо таки

* «Червоний прапор» — орган Центрального Комітету Німецької комуністичної партії.

важить на цім світі. Дві хвилини розмови з завідателем друкарні, якому він передає мою візитну картку і додає кілька слів од себе, і от нас уже просять пройти до завкому, де нам дадуть провожатого, що покаже нам цілу друкарню.

— Ну то що, як дають? Чого ти ся дивуєш? — буркнув між вуса Петер, коли я глянув на нього після цієї розмови.

В друкарні зустрів нас Франц Мюллер, чудовий спортсмен, голова фабзавкому і голова німецької спортивної робітничої делегації, що одвідала Радянський Союз у серпні 1928 року.

Насамперед він з гордістю показав на великий портрет Леніна. Цей портрет йому подарували в Москві. Робітники, що обступили нас, почали встривати в розмову:

— Портрет ми повісимо в рамцях отут. Ви подивіться: на ньому є напис — подарунок на знак пам'яті товаришеві Мюллерові. Це не просто собі портрет.

Вони всі були горді, і ми разом з ними раділи однією радістю.

Правда, були деякі неприємності. Наприклад, більшість тих спортсменів, що їздили до Радянського Союзу, виключили потім з організації. Бо вони, бачите, роблять звіти про свою подорож на зборах своїх спорторганізацій, і роблять ті звіти при переповнених залах, у яких не липається жодного вільного місця, незважаючи на одвертий саботаж соціал-демократів. Та й до того ж не лише роблять звіти про спартакіаду, а ще їй одверто розповідають про політичне життя в СРСР, про робітничу диктатуру. Там, мовляв, іде високим темпом відбудова країни. І ось навіть робітники соціал-демократи, що з ними були в одній делегації, теж переконалися. Робітники ті — з лейпцігських друкарень. Та що там, коли вже з спорторганізації викинули навіть кількох робітників соціал-демократів!

— З нашої організації виключили вже шістдесят чоловік, але це ще не всі.

— Та нам у Берліні взагалі легше робити справу. Бо всіх виключили три тисячі, так що вже створилася нова організація з цих виключених. Одначе залишилося ще 8000 чоловік в тій організації. Між ними теж іде заколот. Вони вимагають прийняти виключених назад.

— Як зветься наша організація? «Arbiter Turn und Sport Bund». Це є центральна організація. Є ще окремі

групи, що входять сюди. На 1 січня хочуть викинути тяжких атлетів за те, що вони вимагають зв'язку з радянськими атлетами.

— Тек-с.

І я подумав: «Важкенько буде шановному панству «виключити» всіх отих членів спортивних та гімнастичних організацій, робітничих культурно-освітніх спілок, абстинентів, вільнодумців, членів театральних, стенографічних, есперантистських, шахових, музичних, співочих і безлічі інших союзів, добровільних медичних кас і т. ін. Важкенько буде виключити відсотків із шістдесят цілого двадцятимільйонного німецького пролетаріату, що входить до всіх цих організацій і не має підстав ховати правду про Радянський Союз, коли сам її на власні очі побачить...»

Важкенько!

Кімната голови фабзавкому обставлена дуже просто і зручно. Ми розмовляємо ще хвилину і йдемо оглядати друкарню.

Добра друкарня!

Нам показують умивальники, гардероби, бак для кави, убиральні, лазеньки. Скрізь блискуча, прозора чистість.

Добра друкарня!

Робітник до робітника!

І друкуються там цікаві речі. От вам обкладинка «Rote Raketen» *, от вам чергове число «Die Rote Fahne».

Он на маленькій стукалці робітник клацає візитні картки фабриканта квітів та пір'я Ісідора Шльосс:

Isidore Schloss
Blumen und Federnfabrik.

Треба виконати замовлення. Адже це — друкарня.

Йй дано замовлення. Значить — треба виконати.

А ось на окремих великих машинах іде, наприклад, VI конгрес Комінтерну, розміром на 80 друкованих аркушів.

14

Дощ перестав, але на вулицях іще блищить вода, і в ній, як розчиц золотих молекул, переливається електрика.

* «Червона ракета» (нім.).

Вечір.

Автомобілі відбиваються в велетенських люстрах асфальтів, будинки — вниз поверхами і димарями, і в черевиках Петера Коша повно холодної слизоти.

— Мерзотники! — бубонить він, переступаючи калюжу.

— Хто, черевики? — питаю я, хоч знаю добре, що мова не про них. Питаю, щоб подратувати, бо мені вже набридло оце бубоніння.

— Які черевики? Ти знаєш, що в будинку № 3 на Рікерштраسه провалилася убиральня і впала з другого поверху аж на перший? І що робить Вауролizei? *. Приїхав, подивився та й поїхав. Це умови життя нашого робітника, йому на голову падає убиральня з другого поверху. Це його житлові умови! А на панцирник іде 80 мільйонів; власне, він коштуватиме сто двадцять. А як їх будуватимуть дванадцять?

— Слухай, у тебе сьогодні поганий настрій і ти почипаш скептично дивитися на життя.

— Ні, ти мені скажи, скільки будинків для робітників можна було б побудувати за ті гроші, що йдуть на панцирники? Скільки...

Я рішуче перейняв його:

— Дай мені спокій! Я в політику не втручаюсь. І взагалі що це за штучки? Ти сам погодився йти на соціал-демократичний мітинг, сам мені запропонував — «Ходім, подивимось», і я пішов. І тепер, коли ми вже майже доходимо мети, коли ми вже стоїмо біля дверей соціал-демократичних зборів, ти починаєш вигадувати дурниці про якісь убиральні, що нібито падають комусь на голову. Я ж не такий маленький, щоб повірити твоїм наївним вигадкам. У Берліні не може такого бути! Тут, напевно, рай для робітників.

— Donnerwetter! Він не вірить!

Петер посунув руку в кишеню, вийняв звідти пожмакане число «Die Rote Fahne» за 9 листопада, № 265, і тицьнув мені до очей сторінку, на якій підкреслене його червоним олівцем стояло:

Kloset fällt eine Etage herab...**

І тут ми підійшли до Спортпалацу на Потсдамерштрасе, де має відбуватися соціал-демократичний мітинг.

* Будівельна поліція (нім.).

** Убиральня впала поверхом нижче (нім.).

Ми не спізналися. Вони ще тільки підходили колонами до палацу. У них було багато червоних прапорів і оркестрів. Вони співали пісень і струнко марширували. Їх ішло кілька тисяч. Багато тисяч! І вони справляли імпазантне враження.

— От і подивися, і розбери їх, що вони зрадники революції,— обурено заворушив вусами мій товариш.— Поки робітник орієнтує сі, то «вожді» соціал-демократії його ж ім'ям устигнуть накинути на нього міцного недоудка. Чекай! Он та колона співає фашистської пісні! Щоб я пропав... Чуєш?

Hackenkreuz am Stahlhelm,
Schwarz-weis-roter Band...*

— А як ми пройдемо всередину?

Петер також не знав, як нам це зробити. На дверях вимагали показати членський квиток і без нього нікого не пускали. Ми сподівалися купити вхідні квитки, але жодних квитків ніде не продавали.

— Справа безнадійна,— зробив я сумний висновок.— Не пощастить знадобувати на соціал-демократичному мітингові. Шкода!

А хотілося, дуже хотілося! Знаю, що дурять... читав, чув, знаю. Але як вони це роблять?

— Мої! Он на тих дверях чоловік з двадцять пароду. Певне, теж без квитків хотять пройти.

Я подивився на ті двері. Там, крім народу, стояло ще кілька надійних поліцаїв. Вони охороняли збори соціал-демократів від різної «босоти», що, може, була б охоча влаштувати який скандал. Також, бува, комуніст проскочить. Що ж ото він, з добрим наміром?

— Назад! Назад! Ніхто не пройде! Назад!

— Біжім на ті двері, там немає «зелених»,— кивнув Петер.

— Так як же...

— Іди, кажу тобі, за мною! — гукнув він знову.

Група народу також вальнула до других дверей. А коли сюди ж прибігли й поліцаї, народ наліг швиденько на перші двері і вже був усередині.

...Велетенська зала.

Безконечна.

* Свастика на шоломі, чорно-біло-червоний стяг (нім.).

Страшенно висока.

Тисяч на п'ятнадцять-двадцять народу.

Повна.

Море прапорів.

Колосальна естрада, на якій уміщається хор чоловік на двісті, оркестри, президія. І ця естрада ледве мріє з того кінця зали. І все залите «матерым» соціал-демократом. Він прийшов з дружиною, з тещою, з зятем, з сестрою в третіх. Зайняв усі яруси, майже під стелю. Він прийшов на великий концерт, розстебнув пальто і одного гудзика на жилеті, розмотав кашне, щоб не так парило.

І йому дуже подобається, що співають пісень, грає музика, шелестять прапори. Це так красиво! І хор велично співає про бідних людей. Хор співає: «Вставай, бідний рабе!» Декламатор декламує: «Вставай, Німеччино!» Це так гарно! Це так прекрасно:

— Вставай, Німеччино!

Від зворушення, від щирого «революційного» почуття і від знепависти до всіх, хто заважає Німеччині вставати, соціал-демократові виступають сльози, пріє міцна, червона потилиця, теща зворушено кліпає вогкими очима, сестри в третіх натхненно плещуть у долоні.

І вся велетенська зала наче править молебень, дякує богам за те, що дає таке прекрасне життя і створив таку благословенну партію, соціал-демократичну партію, що вміє справляти бучні революційні свята, уміє відзначити десять років Німецької республіки, не згадавши ні слова про 11 років Жовтня, про диктатуру пролетаріату в СРСР, про диктатуру буржуазії тут, у себе, про жахливе становище рурських робітників... Ах, навіщо? Ось виступить з промовою гер Дітман¹⁰, і він все, що треба, скаже. Він нічого не забуде і нічого не скаже зайвого.

І от під урочистий гомін, під звуки оркестрів сходять на трибуну гер Дітман. Він говорить поважно. Він говорить «як вождь». Говорить 20 хвилин. І його промова і с той політичний цвях, що скріплює концертне молебство на честь Німецької республіки.

— Соціал-демократія — захисниця всіх покривджених! Соціал-демократія — заступниця бідного люду! Це ж вона добилася тих великих прав, що ми їх маємо. Це вона дала народові право загального голосування! Нехай же вона живе, славетна соціал-демократична партія! Нехай живе і йде вперед Німецька республіка!

От бачите. Він уже кінчив свою блискучу промову! І хоч би тобі одне нетактовне слово. Він дуже розумний. Од його слів пріють міцні, червоні потилиці, теща кліпає вогкими очима і в залі зриваються довгі й бурхливі оплески...

...Я заходжу до туалету. Тут повно юнаків. Вони поставили в куточок плакати й прапори, що їх вони принесли на мітинг, і покурюють собі, борюкаються, розповідають анекдоти.

— Анекдоти...— кажу я потім до товариша Петера, знайшовши його в коридорі з блокнотом на коліні. Він записував промову.— Там анекдоти,— кажу.

— Які анекдоти? Що ти мелеш? — питає він, нічого не розуміючи.

— А ти багато записав?

— Де, нема чого писати, промова пісна, як блиш без шкварки.

— То, може, підемо?

— А чого ж іще тут нудитись?

...Ми пішли. І от за нами розлігся спів... «Інтернаціоналу». Мітинг кінчився, і вони співали пролетарський міжнародний гімн!

Теща співає «Інтернаціонал»... Сестра в третіх... Зять! Свекор! Соціал-демократи співають міжнародний пролетарський гімн. Міцні, червоні потилиці в твердих капелюшах.

О Німеччино!..

...Ми швидше вибігли на вулицю.

15

Шановний читачу, я розумію, що після соціал-демократичного молебствія, після «казання» гера Дітмана, у вас поганий настрій, ви бачите знову червоні потилиці, ви нервуєте і нікуди вже вам не хочеться. Ви стомилися.

Хочеться відпочити, подумати.

Але ви забуваєте, що з нами — Петер Кош, невтомний Петер Кош. Він має ще більше підстав нервувати і бути невдоволеним: тиждень перед тим він «перенісся» був на нове помешкання, бо зі старого хазяйка витурила, а тепер і ця лова заявила, щоб за десять днів звільнив кімнату. Їй такої злидоти не треба. Не мала клопоту...

Він має право бубоніти нам про це своє лихо. Але в нього зараз зовсім інше на думці. Він хоче потягти нас ще в північну частину міста на N-штрасе.

— Ти ж хотів одвідати червоних фронтників¹¹, — заявляє він мені безапеляційно.

Одмовитись я не можу. Іще тільки пів на дев'яту. Отже, нам доведеться спуститись під землю і їхати туди, куди поведе нас Петер Кош.

За чверть години ми виходимо десь далеко в тихому і майже безлюдному районі. Ми йдемо ще хвилини з дванадцять пішки. Постукуючи ціпочком об камінні плити пішохода, ми слухаємо мого товариша і куримо сигарети фірми «Salem Gold». Ліворуч од нас залишається темний капал. Він тихо тече в камінному кориті, і в його воді кволо поблискують одинокі ліхтарі на низеньких стовпчиках.

Нарешті ми зупиняємось.

— Що це за будинок? — питаємо ми.

— Локаль, — відповідає Петер. — Поганенька пивниця. Загляньмо та випиймо два кухлі пива.

Більше він нічого не каже і мовчки проходить у низенькі дверцята. Ми йдемо за ним. Уступаємо в маленьку кімнатку, де вже повно пароду. Це звичайна пивниця. За буфетним столиком стоїть господар пивнишки і наливає кухлі. Ми сідаємо до столика. Тоді Петер каже нам:

— Почекайте.

З цим словом він проходить через усю кімнату і зникає в дверцях, що в протилежній стіні. Тим часом ми розглядаємо присутніх. Все це парод низовий. Більше — без ковнірців, дехто в светері, дехто в блузі, а інші в уніформі. Вони мирно п'ють пиво, хоч більшість давно вже сидить з люлькою чи сигаретою перед порожнім кухлем. За три хвилини Петер відчиняє двері й показує нам рукою — увійти.

Ми проходимо в ту кімнату, куди нас кличе Петер, і тільки ми з'являємося в ній і за нами зачиняються двері, як від столу підіймається висока, здорова людина в уніформі червоного фронтника і щось коротко промовляє до товаришів, що рясно сидять коло столу й попід стінами на стільцях та на лавах.

Я встигаю тільки схопити уривок фрази «...письменник із Радянського Союзу».

Я розгубився. Обстановка така, ніби ми потрапили до якогось штабу десь на фронті. Першою мені впадає в око залізна пічка. У ній тліє вугілля. Довгі жерстяні труби від неї перетинають кімнату. На стінах — революційні плакати. На одній стіні червона зоря з серпом та молотом в руці робітника. По боках — портрети Карла Лібкнехта, Рози Люксембург, Леніна — в рамцях під склом. В кутку стоїть кілька велосипедів. В кімнаті накурено, тісно. Під стелею незмінні прапорці.

Все це я встигаю оглянути в одну коротку мить, шукаючи місця, де б мені стати, щоб не дуже звертати на себе увагу та не заважати їхній роботі. Але висока людина в уніформі також в ту мить кінчила своє коротке слово до товаришів, і тепер вони всі піднесли вгору стиснуті кулаки і одним густим, насиченим голосом крикнули:

— Гох!!!

— Гох!!!

— Гох!!!

Я розгубився ще більше. А висока людина забирає собі слово і від імені цього червоного штабу звертається до нас з привітанням.

Тоді я, хвилюючись мало не до скандалу, відповідаю їм, і Петер Кош підказує та перекладає мені, бо я не встигаю підібрати потрібних мені німецьких слів, щоб сказати те, що підступає мені до горла і гаряче клекоче в грудях.

Потім ми всі сідаємо, і вони продовжують свою працю.

Це — чергове засідання осередку червоних фронтників. Вони обговорюють чийсь реферат.

Хвилини за десять починає здаватися, що це сон.

Марення... Сон...

Засідання осередку — десь на далекій станції. Кругом стени, а вдалині — місто і фабричні димарі. Залізна пічка в кутку. Гарячі обличчя, блискучі, іскристі очі. Сперечаються про шляхи Жовтня і німецької революції. Хтось розповідає про Карла Лібкнехта. Це юнак розповідає про Карла Лібкнехта. На ногах у юнака зелені вовняні панчохи, він нервово перекладає щоразу ногу на ногу, і від того одна панчоха йому зсовується. Юнак говорить і хвилюється. Тоді забирає слово «папаша». Це теж червоний фронтник. Йому, певне, років із сорок вісім уже. У нього сивенька гостра борідка і чорні, коротко підстрижені вуса. Чуб короткий, теж сивий. Він у блузі червоного фронто-

вика і в чорних вузьких сукняних штаних, заправлених у старенькі гетри. Одна рука на столі, другою рукою він робить енергійні рухи, ніби рубаючи пими слова. Він теж говорить про Карла Лібкнехта, потім про кривавого Носке¹², про Шейдемана¹³, про облудну політику соціал-демократії. Раптом він називає ім'я, страшенно мені знайоме.

І відразу — не сон!

Це справжня дійсність. Годину тому ми слухали промову Дітмана, якому так захоплено плескали пани соціал-демократи. І ось через годину я знову чую ім'я з уст «папаші» червоного фронтовика, що вимовляє це ім'я без найменшої пошани:

— Дітман казав нам: «Не робіть тієї дурниці, що в Гамбурзі»*. І такий у нього голос солоденький. Таким голосом колись Вельс казав нам стріляти в тих, що виходитимуть із зібрання. Там був Карл Лібкнехт, він промовляв на тих зборах. Таким голосом Вельс намовляв усіх убити Карла... Це проклята партія! Проклята! Собача!

...Сидять робочі піджачки, похилившись на стіл. Правда, більшість із них безробітні. Немає навіть на пиво. Сигарети немає.

— Камерад, дай сигарету!

Засідання кінчилося, і тепер ми сидимо і просто розмовляємо. П'ємо по кухлю пива і їмо картопляні млинці. Всім страшенно хочеться їсти. Ми співаємо. «Папаша» перший починає. Ми куримо і сміємось, розмовляємо і почувуємо — прекрасно!

Вже пізно. Але розходитись нікому не хочеться.

— Камерад! Якщо ти не напишеш нам кожному хоча по одному листу, коли повернешся до Харкова, то ми всі будемо ображені. Ти мусиш передати наш привіт українським братам Радянського Союзу.

Воли так химерно і щиро говорять.

— Стривайте,— гукає юнак у зелених панчохах.— Стривайте! Ми напишемо їм листа. Давайте писати листа!

— Так!

— Це ідея!

— У кого є зошит?

* Страйк портових робітників, підтриманий робітниками гамбурзьких заводів.

Вони виривають із зошита аркуш і пишуть листа. Потім читають його вголос. І всі присутні підписуються під ним.

— На! Вези і передай робітникам.

Вони доручають мені листа.

Я публікую його в цій книзі. Ось цей лист.

«Українським братам Радянського Союзу.

Товариші (такого-то) відділу «Союзу червоних фронтовиків» Великого Берліна шлють українському пролетаріатові палкі привітання в його боротьбі і обіцяють не лише словами, але й на ділі стати на захист Радянського Союзу. На цьому ґрунті ми бажаємо увійти з вами в братерський обмін думками, щоб ми могли навчитися з ваших досягнень, а ви могли взнати, як живеться німецькому пролетаріату. «Союз червоних фронтовиків» шле вам, українським братам, потрібне привітання.

Rot Front! *

(Підписи, підписи, підписи...)

Потім вони починають удвадцятье розпитувати про все. Їх усе цікавить.

— Чи є Україна окрема держава і як вона увіходить у спілку з Росією та із іншими республіками?

— Як живуть там робітники?

— Що таке міліція?

— Як живуть у вас інженери, лікарі й інші категорії — партійні й позапартійні?

— Що роблять комуністові, коли він любить багато пити?

— Як працюють заводи?

— Чи добрі командири в Червоній Армії?

— Чи не допустять вони чого лихого в армії?

— Як там звертаються до червоноармійців — на «ти» чи на «ви»?

— Чому я звертаюся до них, червоних фронтовиків, на «ви»?

Я пояснюю, що ми ледве знайомі і що я ж не належу до їхнього «Союзу червоних фронтовиків», що я зовсім стороння людина, письменник, якому цікаво знайомитися з людьми, щоб їх потім змалювати в своїх писаннях.

* «Червоний фронт!» Це форма привітання, поширена між червоних фронтовиків.

От і все. Чого ж я маю говорити їм «ти»? І як я можу їм на все це відповідати? Я не можу.

Вони сміються і підштовхують один одного.

— Говори там...

Я запевняю їх, що воно так і є. Тільки так, а не інакше. Бо я ж не втручаюсь у політику.

— Ну, гаразд, гаразд. Тоді розкажи нам про ваших письменників, про їхні книжки, про ваші газети та журнали. Ти в яких газетах працюєш?

Я розповідаю про письменників, про журнали і говорю, що працюю в «Гарті» — органі Всеукраїнської Спілки пролетарських письменників.

Їх радує, коли я кажу — пролетарських письменників. Вони просять показати їм цей журнал. Та в мене його немає напихваті. Тоді вони просять надіслати їм, а цей камерад, що зі мною, прочитає і перекладе.

— Алло! — гукає знову юнак. — Давайте передамо картку нашого з'їзду!

— Ні! Давайте зараз сфотографуємося разом і передамо!

— Зараз не можна. Давайте позавтра! Ти прийдеш завтра вдень? Або післязавтра?

— Так, він прийде, але картку з'їзду передамо зараз. Підпишемо знову всі. Падрукуй її в журналі пролетарських письменників.

Кілька чоловік зриваються з місця і кудись біжать. За десять хвилин вони повертаються з картками. Тут і окремі портрети, і фото з'їздів, і момент відрядження на село для агітації. В грузовику стоять робітники, готові до від'їзду.

Друга картка — вони вже в селі.

З ними й грамофон, зняряддя «музичного впливу» на селян.

На великій фотографії III з'їзду Союзу червоних фронтників вони пишуть:

«Хай живе пролетарська література Радянської України!

Хай живе журнал «Гарт»!

На фотографії IV з'їзду роблять такий напис:

«Пролетарським письменникам Червоної України і їхньому журналові «Гарт» на знак пам'яті від Союзу червоних фронтників Німеччини».

Все чисте поле на картці вкривають підписами.

.

Я того настрою, що був тоді, ніколи не забуду.

Як розходились додому, вони все запрошували почувати. Кожний запрошував до себе. Особливо товариш з польським прізвиськом. Він був такий виснажений, що на нього страшно було дивитись. Усе запрошував і доводив, що в нього зручно, бо він має аж дві кімнати.

— А яка сім'я? — спитав я.

— Сім'я? Та що сім'я... Ну, сім чоловік. Помістимось!

Ми дійшли разом аж до якоїсь зупинки омнібуса.

Було вже дуже пізно.

Але вони розійшлись тільки тоді, коли ми сіли в омнібус і поїхали.

16

Настав сонячний день.

Чи треба казати, що Петер Кош був точний і що ми явилися в призначену годину (pünktlich *) до того самого локалю?

Майже вся організація уже була на місці. Отже, ми зараз підемо зніматися десь на повітрі, в районі Norden. Командир шикє цуг і велить нам з Петером Кошем стати на лівому фланзі.

Ми стасмо.

Таким чином, на хвилину ми стаємо часткою 180-тисячного Союзу червоних фронтників.

Auf, auf, zum Kampf, zum Kampf!
Zum Kampf sind wir geboren...**

Пісня послалася широкими коридорами вулиць, майже порожніх, в цей ранній час на передмісті в неділю.

Наш цуг марширує. Робітник, що переходить вулицю, підносить угору стиснутий кулак і вітає:

— Rot Front!

— Rot Front! — відповідає йому дружно цілий цуг.

Маршируємо.

Пісня послалася широкими коридорами вулиць.

— А можна співати? Ви не боїтеся? — питаю свого сусіда.

* Точно (нім.).

** Вставай, вставай на боротьбу, на боротьбу!
На боротьбу ми народжені. (нім.).

— О! Чудне запитання.

— Можливо, та я ж не знаю.

Тоді мій сусіда весело сміється.

— Вулиці наші. Чом би нам не співати? А от те, що ти маєш у руках ціпочок, це вже проти закону. Перший поліцай має право вивести тебе із строю. Ти ж знаєш, що нас позбавлено права носити дубинки.

— Так це ж... це не дубинка. Це так собі.

— Однаково. Наша зброя — кулак. Сто вісімдесят тисяч пар кулаків і гасла «Червоного фронту».

— Хм...

Я постарався притиснути до бока свій ціпочок.

За двадцять хвилин командир скомандував стати. Ми прийшли до якогось широкого поля чи городів, що обросли високими кущами та колючим дротом. Це ніби такі дачі. Окремі ділянки городів належать окремим громадянам, що влітку приїздять сюди подлубатись на грядках — після чесної тяжкої праці у власному магазині чи десь у конторі.

Тим часом деякі робітники живуть тут літо й зиму в курячих халупках на одне маленьке віконце. Холодно їм тут, але нічого... Терплять.

Люблять, бачите, «дачу».

Тут, принаймні, піщо не впаде йому на голову, крім дощу та негоди. Тут ми й зиялися.

А за півгодини ми знову були біля «штаб-квартири». Керівник давав інструкції — на роботу!

Вони йдуть на роботу: збирати на допомогу рурським страйкарям! Чи ж не цікаво нам піти разом із ними і подивитися, як це вони роблять? Вони розподіляють ролі.

Кільком товаришам дають у руки «підписні листи». Одному доручають виголошувати промову, а всі гуртом пробують гукнути:

— Achtung! Achtung! Hier ist Roter Frontskämpferbund! *

— Починаємо.

Всі гукнули. Та вийшло неодностайно. Дехто засміявся, а більшість — розсердилась.

— Ще раз!

І вони гукнули ще раз:

— Achtung! Achtung!

* Увага! Увага! Тут Союз червоних фронтовиків! (Нім.)

На цей раз вийшло бездоганно. Ніби не з двадцяти п'яти, а з одних грудей.

Командир задоволено гукнув:

— Готово!

І знову цуг шикуються. Струнко.

Ідуть у першу-ліпшу вулицю, заходять на подвір'я великого будинку. Камінний чотирикутник гуде під їхніми кроками. Вони стають посередні, обводять очима поверхи, що дивляться рясними вікнами в чотирикутник подвір'я. Де-не-де вікна трохи відхиляються. Частина товаришів — ті, що з підписними листами, — уже позаймали всі майданчики на сходах і всі парадні. Вони чекають.

І от керівник групи глянув на товаришів, що були з ним. Гучно, одпостайно, луцко гуде в камітному подвір'ї.

— Achtung!

— Achtung!

— Hier

ist Ro-

ter

Front-

kämp-

fer-

bund!!!

І як тільки останнє слово — «Бунд» — прогуде і стихне десь на каміні, керівник виступає наперед, ще раз обводить очима поверхи, де вже рясніше відчиняються вікна, і починає свою запальну промову.

— Камераден! — говорить він. — Двісті тридцять тисяч робітників і робітниць Рурщини викинуті на вулицю, бо вони жадали платні й хліба за свою роботу.

— Камераден! Буржуазія хотіла б їх повішати.

— Соціал-демократія зраджує.

— Поліція поборює їх гумовими бичами...

— Камераден!..

Скільки вогню і гніву було в його промові! Він викликав магічним словом тіні голодних робітників, і вони ніби пропливали перед очима, кленучи світ, загрожуючи ворогам.

Червоні фронтовики на роботі!

Через п'ятнадцять хвилин підходили вже до другого будинку.

12 листопада. Понеділок.

...Гадав, що за кордоном матиму багато вільного часу. Там, на Україні, це було хронічне страждання: брак вільної хвилини. Наша епоха неймовірно багато вимагає. Люди у нас уже звикли до цього і часом навіть не помічають, що їм ніколи глянути вгору. І тільки тоді, коли рантом збігається на один день, на одну годину, три, п'ять невідкладних, бойових справ, людина хапається за голову і розлітотано стогне: «О tempoга! Та коли ж я встигну?» Проте встигає, не може не встигати, бо встигнуть інші, і ця думка, цей залізний закон нашого радянського життя, підганяє людину з неблаганністю машини. Люди, що не загартували свого хребта, в наших умовах неминуче посуваються наніч, їм починається розм'якшення кісток, на зразок остеомалаяції, і вони, як лантух із кволими м'язами, мусять осісти в тихому затишку своєї родини. Життя котить через них свої скажені хвилі. Проте людина часом подумає: не завадило б одночити, погуляти тощо... Мабуть, це пайзручніше зробити за кордоном, — думав я, бігаючи в Харкові до «Радторгфлоту» по закордонний квиток. Наївняк! За кордоном зовсім не можна цього зробити. І щодо вільного часу, то на Україні ти був Крезом, рівняючи до закордону. Тут із тебе справжній банкрут. Дні вилітають із твого бюджету ще скорше, ніж марки з гаманця. Здається, вчора ти виїхав із Харкова, а дивись — сьогодні вже дванадцять. Уже дванадцять днів пролетіло, ніби дванадцять разів хитнувся маятник. Ти прекрасно розумієш, що мусиш максимально використати свої закордонні дні, і тому треба застосовувати радянську систему: встигати в кубі.

Учора, після роботи червоних фронтовиків, Петер Кош запропонував одвідати корчму на Корзерштрассе. Петер Кош — це справжній скарб. Він не спочиває сам і не дає спочивати мені. Ми пішли до тієї корчми, там мало бути засідання осередку. Та, на жаль, воно вже скінчилося, коли ми прийшли. Господар корчми, старий німець і немолодий член комуністичної партії, показав нам залу, де було засідання. Там ще гоїдався дим. Біля стіни лежало на стільцях якесь аматорське театральне вбрання, тут працює ще якийсь гурток. У загальній кімнаті сидів безробітний будівельник, комуніст із сивим уже чубом.

Петер познайомив нас, і я довідався, що безробітний будівельник має родину з трьох осіб, що старший син пішов десь у мандрівку, та й не вернувся. Менший — помер. Третій син сидить дома, теж безробітний... Товариш цей каже: «Все ліве, що є серед нашого робітництва, то воно тепер на вулиці, безробітне, бо його викидають із фабрик».

Ми викурили сигарети і пішли до будівельника. Нам цікаво було побачити його помешкання, родину, шматочок побуту. Він живе на п'ятому поверсі. Коридор такий вузький, до того ж завалений барахлом, що в ньому не можна розминутись, і такий довгий, що можна спіткнутися не раз, доки його перейдеш. Нас зустріла жінка будівельникова, зустріла дуже тепло. Ми сіли в кухні, бо в кімнаті було неприбрано, і туди нас не запрохали. Крізь прочищені двері я побачив невеличку кімнату, в якій на ліжкові стояли сторч неприбрані перини (дивно ці антигігієнічні «ковдри» бачити в німців! І це скрізь — і в готелях також).

З кімнати вийшла хвора сестра будівельникової жінки, привіталися. Вони готували обід. На столі стояла розкрита коробка з маргарином, у мисці полоскався шматочок гов'ядини. Стіни кухні рясно вквітачі цілим арсеналом кухонного «струменту». Друшляки, каструлі, мисочки висіли на цвяшках, розплаповані за равжиром. Дружина безробітного будівельника докладала всіх сил, щоб додержати пристойності в своєму господарстві, компенсуючи цим той прикрий факт, що за теперішніх матеріальних умов теє господарство мало використовується... «Нічого,— сказав будівельник,— ми ще перебиваємось на ту допомогу, що дістаю від держави, хоч вона має скоро кінчитись. А от... А от рурські товариші в гіршому стані...» Ми не сперечалися, бо чули допіру промову червоного фронтовика.

Нотую все це в блокнот, нашвидкуруч, сидячи у вагоні підземки, що везе нас до одного видавництва — «Malik Verlag», де маю почати знайомство з німецькими письменниками. Від будівельника ми пішли тоді за годину-півтори, побалакавши про деякі цікаві речі. «То як тобі си подобало в того функціонера?» — спитав мене Петер Кош. «Нічого,— кажу,— добре сподобалось, хай дякує соціал-демократам». «Е, він ще добре живе, а подивися, як у мене. Або в інших. У нас там було так, що дітей погризли щурі. Батько й мати були на фабриці, а дітей щурі погризли, та й уже. Та нехай про це іншим разом».

Доволі!

Геть блокнота, читаймо краще веселенькі вірші на стінах вагона.

Од Сибіру до Гаванни
Чистить ботики лиш Манна!

Манна! Екстра Манна! Чудова масть для черевиків!

Manna glänzt den Schuh geschwing,
Ohne Manna ist der Blind*.

— Чудово! Ви, значить, із Росії. Пробачте.

Це значить, що ти мусиш неодмінно купити коробку «Манни». Я з тривогою подивився на свої черевики. Чи не просить була котрий з них якщо не манни, то просто звичайшої каші? Ні, вони ще трималися. Але Петер ніби підстеріг мою думку. Він побачив, що я записую собі рекламу.

— Запиши й оце. — І він висунув з-під сидіння свою ногу. Черевик таки шкiрив зуби!

— А ти його манною! — порадив я. — Ти ж дивися:

Черевик блищить од Манни —
А без Манни він поганий.

— Сліпий, — виправляє мене Петер.

— Ніби сліпий — не поганий! — вивертаюся я.

І ми їдемо далі, переконані в тому, що —

Манна вигідна без міри,
Екстразвахідка для шкіри...

Петер Кош не хоче її вживати для своїх черевиків просто тому, що він упертий і взагалі так настроений проти буржуазної диктатури, що ладен негайно проїсти двадцять «феників», коли вони в нього заведуться, ніж купити за них коробку Манни і чистити нею черевики.

Невдячний!

Фундатор видавництва «Malik Verlag» і головний редактор його т. Вілянц Герцфельде залишив апарат, що в

* Манна чистить черевик швидко,
А без Манни він сліпий (нім.).

нього він саме диктував свою статтю про Толлера¹⁴, од-
клав набік рурку і зустрів нас.

— Товариші, я дуже радий. В чім справа?

— Якщо ви — товариш Герцфельде, то я маю до вас
листа від нашого видавництва «Український робітник», —
відповів я.

— Чудово! Ви, значить, із Росії. Пробачте. Augen-
blick! *

Він підійшов до апарата, натиснув педаль, апарат про-
казав йому кілька допіру продиктованих фраз, що ціл-
ком його задовольнили. Він повернувся до нас.

— Із Росії?

— Ні.

— А ви ж сказали «Український робітник».

— Ну да. Значить, я з України. Бо «Український ро-
бітник», звичайно, на Україні.

— А, це ніяка різниця. Про що тут говорити.

— Гм...

Я ще раз подивився на свого співбесідника. Це була
цілком солідна постать, в достатній мірі лиса. Віляйд
Герцфельде — це і є брат художника Джона Гартфільда
(John Heartfield), колишній редактор журналу «Нова мо-
лодь» («Die neue Jugend»), що виходив ще під час сві-
тової війни, 1916 року. Тоді в цьому журналі брали участь
такі сміливі митці, як Йоганнес Р. Бехер, Георг Гросс та
інша революційна молодь. Потому Герцфельде захоплю-
вався рухом «да-да», видав свої поезії «Суламіф» («Sula-
mif»), почав видавати дуже гарний журнал «Банкрут-
ство» («Die Pleite»); журнал 1919 року закрили, а ви-
давця заарештували. Далі він засновує «Malik Verlag»
і видає тут твори Ептона Сінклера та багатьох інших.
Сам нише разом з Георгом Гроссом цікаву працю «Ми-
стецтво в небезпеці» («Die Kunst ist in Gefahr»), за яку
має від держави неприємності. Цю працю на Україні, між
іншим, одип груповий «академічний» журнал надрукував
під прізвиськом самого Гросса і після цього в недовгому
часі навіки заплющив очі... Герцфельде ж тим часом за-
кінчує статтю про Толлера і має вже готову велику біо-
графію Ептона Сінклера. Колишній член «Спартак»¹⁵
і т. д.

* Одну мить (нім.).

Отже, мені дивно бачити таку неписьменність щодо нашого «Українського робітника».

— Ви, здається, не дуже поінформовані про українську літературу,— питаю руба.

— Всю російську літературу, що тільки з'являлася в німецьких перекладах, я знаю добре. Всю.

— Ich freue mich ganz besonders *. Але я питаю про українську. Не про російську, а про українську.

Він, видимо, не міг відразу спромогтися на відповідь.

— Як? — нарешті запитав він.— Окрему українську літературу?

— Зовсім окрему.

Тоді він одверто знизав плечима.

— Не знаю, не чув, не буду казати... І мова окрема?

Тут уже я, а зі мною і Петер Кош, розвели руками.

— А то ясна річ! — вигукнув Петер і незадоволено поворошив вусом.

— Доводиться констатувати цей факт. Зовсім окрема,— додав я.

Герцфельде неймовірно подивився на нас обох.

— Може, діалект?

— Kein Dialekt! ** — закричав Петер.— Самостійна мова, стародавня українська мова, дуже багата мова сорока мільйонів людей. Покажи йому альбом портретів наших письменників.

— Будь ласка.

І саме в цю хвилину до кабінету ввійшла нова особа, висока на зріст, білява, в капелюсі з широкими крисами, в окулярах з темною роговою оправою.

— Франц Вайскопф,— представив пам пового товариша Герцфельде.— А це письменник з України.

— Наконець, наконець,— заговорив товариш Вайскопф російською мовою.— Давно следоваєт издавать тут сначала один альманах по-немецки украинских писателей... Они не знают ничего, наши издательства, об украинской литературе.

І ми почали єдиним фронтом атакувати директора.

Франц Вайскопф, безперечно, найбільш обізнаний в українській культурі зо всіх німецьких товаришів. Цілий час він працював у Празі і власне кілька тижнів лише,

* Я падзвычайно радий (нім.).

** Зовсім не діалект! (Нім.)

як переїхав до Берліна. Читачам наших журналів («Червоний шлях» і ін.) ім'я Франца Вайскопфа не невідоме.

Його навіть були вважали за чеха, хоч він — чистої крові німець. В Празі він народився двадцять вісім років тому. В Празі кінчив гімназію, а потім і університет. Ще з останнього класу гімназії пішов на війну (1918 року) як австрійський солдат, там «розклався», вступив потім до с.-д. партії (німецькі соцдеки в Чехословаччині). 1919 року, як повернувся з війни, організовує в Празі студентську організацію. Працює в «лівому комітеті», коли йшла боротьба за 21 умову Комінтерну. Лівих викидають з партії соцдеків в кінці 1920 року, і вони створюють 1921 року Чехословацьку комуністичну партію. 1928 р. наш майбутній співробітник «Гарту» сидить півроку в чехословацькій в'язниці в Іглаві, куди його запроторюють за комуністичну діяльність. Пише Франц Вайскопф майже виключно з робітничого життя. Цей молодий, енергійний письменник написав уже шість книг: книга поезій «Іде барабан» («Es geht eine Trommel»), соціальна драма «Країна на іншому березі» («Das Land am anderen Ufer»), що дістала премію празького пролеткульту 1925 року; «Антологія чеської соціальної лірики» («Tschechische Lieder»); книга оповідань під назвою «Втеча до Франції» («Die Flucht nach Frankreich»), з якої дещо друкують білоруською мовою (в «Узвишші»), українською та російською; подорож до Радянського Союзу — «Пересадка в ХХІ сторіччя» («Umsteigen ins ХХІ Jahrhundert»), що вийшла мовами німецькою два рази, російською і чеською і викликала багато рецензій та відгуків у німецькій, російській та чеській пресі. Нарешті 1928-го року з'являються останні оповідання під назвою «Хто не має вибору, той має горб» («Wer keine Wahl hat, hat die Qual»). Вайскопф працює в журналах «Die neue Rüberschau» (Берлін), «Monde» (Париж), «Полымя» (Мінськ), «Червоний шлях» (Харків), «На літературном посту» (Москва), «Кмен» (Прага), «Red» (Прага, Товариство молодого мистецтва). І зараз пише роман з життя Закарпатської України під назвою «Мандрівні поля» («Wandernde Felder»).

— А тепер дозвольте нам передати лист від редакції журналу «Гарт» і просити вас узяти якнайактивнішу участь у роботі цього журналу, — говорю я, коли ми розбили тов. Герцфельде в дур і не залишили йому ні паля для відступу.

— Охоче! З приємністю, — відповідає Вайскопф.

— І я охоче, — додає т. Герцфельде, обтираючи рясний піт з лоба. — Я теж з приємністю. Як зветься журнал? «Гарт»? Твердий?

— Та досить-таки твердий. Будьте певні.

— Еге, — сміється Герцфельде. — Може, підемо разом обідати?

Петер Кош нічого не мав проти.

— Не заперечую! — моргнув він усом.

20

Власне, з обіду й почалися всі дальші пригоди, що їх мені вистачило аж до від'їзду до Лейпціга, куди я виїхав був двадцять третього листопада.

Що ж то був за обід?

Найзвичайнісінький. А що з мене не прихильник німецької кухні, то й годі про нього.

Хіба що три моменти варто відзначити. Перший, і для мандрівника найголовніший, це — матеріальні витрати. Обід зробив у моєму бюджеті непередбачену в плані і несподівано велику вирву. Напевне, реальнішу, ніж злочинницький набій у підніжжя пам'ятника на Персенкувце у Львові. Другий момент — перша молода дівчина, що обідала з нами. І третій момент — друга молода дівчина, що теж була з нами.

Перша дівчина — то була молода німецька пролетарська письменниця. Зовсім молода. Її звали Марія Грехсхонер. Вона втекла од своїх батьків, а тато її був і є, доки живе соціал-демократія, великий пан, дідич, землевласник. Отже, Марія Грехсхонер, коли повернуло їй на вісімнадцяту весну, взяла та й накивала п'ятами на тепле батьківське кубло. Прибула дівчина до Берліна і, не вагаючись, пристала до тих, хто горить одвертою ненавистю до того ж таки теплого панського кубла.

І от вона теж горить тепер ясним плом'енем, юна інтернаціоналістка, ентузіастка, молода пролетарська письменниця.

Її цікавила пролетарська література України. Вона розпитувала про кожну дрібницю і була щодо себе дуже скромною, не наслідуючись ні разу назвати себе хоча б початкуючою поеткою. Піднесення нашої культури її менш дивувало, ніж хвилювало й радувало. Чи ж можу я забути цю дівчину?

Але я не можу забути й другої!

Друга молода особа була, скажімо, Клавдія Ніколавна (чи не рідна сестра тьоті Моті?). А може, то була її прекрасна тінь, бо звернулась вона до мене, якщо не помиляюся, з такими самими запитаннями, з якими звертається тьотя Мотя до Мазайла:

— Зачем вы нам испортили город?

Зрозуміло, що я був трохи здивований.

— Цебто, як «іспортилі»? Що ви хочете, мадам, цим сказати?

Насамперед, я невідомо з чого переконався, що вона не хто інша, як мадам:

— Отже, мадам, я не зовсім вас розумію. Чи не будете ви ласкаві викласти трохи ґрунтовніше й послідовніше ваші авторитетні погляди на розвиток культур народів СРСР?

І от вона почала викладати.

Я вже не кажу за те, що ця симпатична Клавдія Ніколавна зіпсувала мені апетит. «Яких тільки тьоть-моть-перемоть не буває на світі»,— думав я замість наповнювати шлунок виробами німецької кухні. А далі я не витримав:

— Слухайте, мадам,— скрикнув я, наставляючи проти неї виделки і стримуючи Петера Коша, що хотів проковтнути її живцем.— Ви імперіалістка! Так, так, ви справжня імперіалістка, і не дивуйтесь, коли я вам скажу, що на Україні, наприклад, є такі самі імперіалісти й імперіалістки, як ви. Різниця між вами хіба лиш та, що ви мрієте про «єдиную невідлімую» і ганите все українське, а вони мріють одокремитися від РСФРР і створити імперіалістичну фашистську Україну. Отже, вам варто подати одне одному руки. Я розумію, що вам заважає це зробити ваше одверте русотяпство! Але ваша доля однакова: ні чорта з ваших мрій не вийде. Отже — подайте руки.

— Ах! Вы так?

І знаєте, що вона мені сказала? Ні, ви не вгадасте.

— Ах вы, петлюровец! — сказала вона мені.— Да! Вы петлюровец! Тоже культура самостоятельная! Украина... Скажите, пожалуйста...

І... власне я це знаю, що б вона сказала мені ще й далі. Та вона підвелася й намірилась бігти.

— Мне нужно бежать одевать Пудовкина. Вы знаете, что в Берлин приехал Пудовкин? Или вы из-за своей са-

мостоятельной культуры не обязаны знать, хто такої Пудовкин? Сегодня в торгпредстве вечер в честь Пудовкина!

— Вітайте і скажіть, що ми прекрасно знаємо видатного кіномайстра Пудовкіна! Але про тьотю Мотю краще не згадуйте.

Як вона зникла за дверима ресторану, я звернувся до своїх приятелів:

— Скажіть, будь ласка, товариство, що це за одна?

— Клавдія Ніколаевна? Як, ви не знаєте? Це співробітниця радянського торговельного представництва в Берліні.

Чи ж можу я забути цю співробітницю радянського торговельного представництва в Берліні?

Ні, я її пам'ятатиму.

Далі ми умовились із товаришем Вайскопфом побачитись у «Новому німецькому видавництві» на вулиці Вільгельма і це, власне, й стало зав'язкою до дальших пригод і зустрічей.

21

«Neuer Deutscher Verlag» на вулиці Вільгельма, 28—це великий будинок, у якому містяться безліч редакцій, відділів, установ. Товариша Вайскопфа я знайшов у відділі Центрального комітету міжнародної робітничої допомоги, де він постійно працює від того часу, як переїхав сюди з Праги. Ми піднялися з ним на третій поверх, обішли всі редакції, знайомлячись з їхньою роботою та з людьми, що ту роботу виконують. Тут і «Робітнича ілюстрована газета» («Arbeiter Illustrierte Zeitung»), і «Робітничий фотограф» («Der Arbeiter Photograph»), і «Селянська газета» («Bauernzeitung»), і журнал «Нова Росія» («Das neue Russland»), що дивує мене своєю назвою, і багато інших. Т. Пфайфер, Артур Зеєгоф та інші редактори й співробітники презентують нам останні числа своїх журналів та газет, ми тиснемо їм руки і підіймаємось на вищий поверх — до книжкового товариства «Універсум».

Тут товариш Вайскопф знайомить мене з т. Альбертом Готоппом і сам десь зникає.

Готопп чудовий товариш, колишній чорнороб, потім машиніст на пароплаві, тепер працює в «Універсумі». З ним не тільки легко взагалі, а ще й дуже легко розмовляти німецькою мовою, бо він, зважаючи на моє прохання, говорить зовсім повільно, чого я ніяк не міг добитися від

і інших товаришів і берлінських громадян. Взагалі треба сказати, що в Берліні так «погано» говорять німецькою мовою, що свіжій людині дуже тяжко щось зрозуміти, хоч її саму й розуміють.

Отже, Альберт Готопп, відповідальний робітник «Універсум», дуже поважна людина і молодий письменник. Тяжкі злигодні і довга революційна боротьба поклали йому на лиці виразні сліди. Коли він мовчить, губи йому міцно стиснуті. Коли промовляє, вони рубають слова коротко і виразно.

— От наша робота.

Він показує книгу Отто Катца — «Дев'ять чоловік під кригою. Документи однієї полярної трагедії» («*Otto Katz. Neun Männer im Eis. Dokumente einer Polartragödie*»), книгу, присвячену трагедії Амундсена і героїчній мужності радянського льодолома «Красіна». Від книги ще пахне фарбою, як і з палуби «Красіна» ще не розвіялись полярні нахощі вітрів і криги.

— До речі, от і сам автор цієї книги, товариш Катц.

Товариш Катц, що в ту мить увійшов до кімнати, робить автограф на своїй книзі і передає мені.

А за хвилину Готопп знайомить мене ще з новим письменником Гергартом Полем, редактором і видавцем журналу «*Die neue Bücherschau*» *. Гергарт Поль, стрункий і мужній юнак із Шлеська, так стискує руку, що я мимохіть думаю про те, який добрий спортсмен із цього молодого письменника й критика! Він запрошує нас до себе на маленьку вечірку, що відбудеться в нього сімнадцятого листопада, в суботу. Потому бере зі столу книгу Ептона Сінклера «*Präsident der USA*» **, що також допіру вийшла з друку, і дає мені зі своїм написом. Що б це мало значити?

— Тут є моє післяслово, — пояснює він.

Так, в кінці книги читаємо його «*Nachwort*».

Альберт Готопп кладе на стіл ще цілу купу нових книжок, що їх випустив «Універсум» прекрасними виданнями, такими, що кожного українського письменника взяли б на моєму місці заздросці.

Не знаю, чи думав так само товариш Готопп, чи просто хотів показати свою роботу, але всі ті книжки він раптом

* «Новий книжковий огляд» — журнал, що близько стоїть до письменників-комуністів.

** «Президент США».

подарував мені од видавництва зі своїми написами. Тут же він показує мені свіжі числа журналу «Die Front» — того самого журналу, що за кілька днів витримав потім бій із журналом Гергарта Поля і став органом «Союзу пролетарських революційних письменників Німеччини», про що читач довідається далі.

— Насамперед нам треба добре зв'язати ці книжки, щоб вам було зручно везти їх на Україну, — говорить Альберт і починає сам упакувати їх. Чудово видані книжки Егона Ервіна Кіша, Еріха Мюллера, Курта Тухольського, Альфонса Гольдсмита, Георга фон Брінга і багато інших лягають у пакунок і щедро вкутуються папером.

— Чи не маєте ви шпагату, товаришко Сюсс?

— О! Чом би не мати?

Власне, я ще й раніше звернув був увагу на цю струнку, чорнооку співробітницю «Універсум», очевидно, помічницю Альберта Готоппа. Але я не чув її голосу, такого жвавого і дзвінкого і такого самовпевненого. Тепер я почув його, бо вона відповідала Альбертові.

— От вам цілий клубок.

Вона передала його мені.

— Я вам дуже вдячний.

— Але ви не знайомі! — гукнув Альберт. — Це товаришка Фрідль Сюсс.

— Я матиму приємність бачити вас у Гергарта Поля в суботу, о сьомій увечері? — запитала вона.

Гм... приємність. Що їй відповісти?

— Не знаю.

— Як? Вас там не можна буде бачити? Хіба він вас не запрошував?

— Так. Але я не знаю, чи матимете ви з того будь-яку приємність.

— Е! — Вона весело зареготала. — То буде видно.

Звичайно, що й цього всього було досить для того, щоб, виходячи з приміщення «Універсум», подумати: «Ну, здається, зав'язується три цікаві пункти: по-перше — оргзбори «Союзу пролетарських революційних письменників Німеччини», на яких мені випадає бути присутнім, по-друге — вечірка у Поля, де, можливо, будуть цікаві розмови, і, по-третє — Фрідль Сюсс, що буде присутня на вечірці».

Про збори «Союзу» мене попередив Вайскопф, і я був про те згадати раніше.

І раптом Альберт додає ще одного пункту. Зав'язує новий вузлик на ланцюжку подій, і притому робить це цілком конфіденційно. Він нахилив до мене обличчя і каже виразно, але тихо:

— Одна справа — вечірка у Поля, де, як я бачу, буде і Фрідль Сюсс. Інша справа — у неділю в приміщенні Пруського ландтагу, вхід з вулиці Принца Альбрехта. Я чекатиму на вас рівно о десятій на вулиці. Підемо разом на конференцію «Червоного фронту», якщо це вас цікавить не менше, ніж ті інші справи. Згода?

— Цілковита! Але чи будете на цій вечірці і ви також?

— Н-не знаю. Поки що до побачення.

Я пішов, маючи про що роздумувати...

22

— Де ти бродиш, мой? Я на тебе чекаю цілий день! — так зустрів мене Петер Кош, що сидів і справді цілий день у моїй кімнаті.

— Я мав справи.

— Нічого мені не сказавши? То принаймні обідати ми будемо? І цигарок у мене немає. Я трохи не здурів.

— А які новини?

— Є цікаві для тебе. Приїхали Коряк і Ле. Вони у себе в кімнаті.

— В такому разі ми обідаємо всі разом! Це чудово. Українська радянська колонія на Ельзасерштрассе.

За півгодини ми сиділи всі біля одного стола. Товариші Коряк і Ле розповідали нам про Бремен та Дельмінгорст, звідки вони допіру повернулися. Ми слухали їх із захопленням, однак й самі мали чим похвалитися.

Наприклад, товариш Шевченко ще ні разу не зазнав фіаско ні в одному театрі. Скрізь його запрошувало на пристойні, навіть розкішні місця, за які він платив, крім подяки, хіба що дві марки на додаток. Щодо товариша Озерського, то він мусить готуватися до доповіді в товаристві «Ост — Європа». Доповідь — на тему про стан науки на Україні. Нарешті, я також маю свої окремі плани.

Словом, ми дуже весело обідали, і фрау Крайенбрінг запевняла нас, що кращих людей, як українські письменники, професори і театральні фахівці, вона ще не зустрічала і, напевне, ніколи не зустріне, хоч і не збирається помирати в плані ближчої «п'ятирічки».

— Між іншим, ви знайомі з її сином? — запитав нас товариш Коряк.

— Я не знаю, як ви, але я не дозволю собі бути з ним одвертим. Крім жінок, він вам ні про що інше не розповідь, тим часом од вас поцікавиться дещо взнаті.

За кілька дещь товариші Коряк і Ле виїхали на Україну. Ми, звичайно, говорили перед їхнім від'їздом про справи ВУСПП¹⁶. До речі, в Берліні ми зустрічали українських письменників — представників тієї організації, що й після своєї смерті залишилася «великою прихильницею» ВУСПП. Ми дуже чемно й ввічливо розкланялись. Один навіть порадив мені купити в магазині Вертгайма чудовий гаманець під назвою «Reisverschluss», з якого я користаюсь і досі.

Отже, є між нами щось спільне!

23

Є в Берліні чарівне передмістя, власне, наукове містечко. Зветься воно Далем. Маленькі будиночки в стилі барокко та поважні професори, та акуратні дерева по обидва боки рівненьких вуличок, і більше майже нічого. Туди ми й поїхали з т. Озерським в середу, чотирнадцятого листопада.

Поїхали оглядати біохімічний інститут.

Всі ті інститути, що там є, всі професори, що в них досліджують тютюн, молоко, капусту на городах та інші продукти харчосмаку, все це постало свого часу іменем імператора Вільгельма і досі цим іменем живе.

Так, соціал-демократичний уряд республіки уміє шанувати традиції свого останнього імператора. Бранденбурзькі ворота, що від них починається вулиця Лип, мають три проїзди: два по боках — для звичайних смертних і один посередині — для кайзера. Ніхто, крім кайзера, не проїздив ніколи серединою. І ось, як не стало кайзера, його царський проїзд у Бранденбурзьких воротах уряд закрив, щоб не оскверняла його нога звичайного смертного.

Закрив і тримав його так аж до 1928 року! Десять років витримав! А на десятому році ми таки вільно проходили крізь ворота.

Отже, не дивувало нас і те, що в інститутах тих дбайливо зберігається пам'ять про кайзера Вільгельма.

Ми уважно їх оглянули, я совісно обмацував газіатори професора Юнкерса, захоплювався лабораторіями, гово-

рячи при тому (і цілком справедливо), що у нас, безперечно, є лабораторії, ніяк не гірші від цих, а тов. Озерський ставив такі запитання шановним професорам біохімічного інституту, що ті, незважаючи на свою колосальну і безсумнівну ерудицію, не могли дати на них такої відповіді, що могла б задовольнити т. Озерського.

Так-то.

Звичайно, було б незручно ставити ввічливим професорам питання в такий, наприклад, спосіб:

— Прекрасно. Берлін зараз недоїдає проти передвоєнних часів 30% м'яса, 33% молока і недопиває 30% пива. Чи не будете ви ласкаві, пане професоре, сказати нам, хто це саме недоїдає та недопиває? Чи, скажімо, мешканець Кюрфюрстендамен *, чи навпаки, цебто робітник з району Веддінга? Ми, наприклад, бачили робітничі касарні, голі й облуплені, як драні бубони, і робітничих дітей, голодних та синіх, як пун. Вони, ті робітничі карапузи, уяв'ють собі, гірше од ваших капустияних черв'ячків риються в смітті по темних камінних закутках отих фабричних корпусів, з подвір'ями вузькими та невеселими, як камери в'язниць; риються, звичайно, без діла, бо їсти там немає чого. Таким чином, чи не саботують вони разом із своїми батьками добрий німецький харч, павмисне недоїдають 30% м'яса та 33% молока? Годі й казати вже про пиво. Ясно, що його вони також «саботують». Через те вони, мабуть, такі худі, виснажені, недокровні. Якщо ви поділяєте нашу думку, то дайте просту і ясну відповідь, шановний професоре. Чи, може, навпаки: мешканці Кюрфюрстендамен, з яких мало що з самих не ллється молоко, не падає м'ясо? Може, то в них од «недоїдання»? Наука, пане професоре, річ складна. Це нам відомо. Наука річ могутня. Значить, вона може дати нам відповідь на ці пекучі питання. Чекаємо!..

І сказавши так, стати в позу людини, що справді хоче дочекатися відповіді.

Ні, так питати було б незручно. Чого доброго, ще поперелякували б добрих старих професорів імператор-вільгельмівського біохімічного інституту. Треба було якнайлояльніш, та ще й здалеку, у загальних формах.

Отже, вони нас капустию, черв'ячками, тютюном та іншими «проблемами хімії», а т. Озерський їх — бюджетом! організацією справи! відношенням їхньої науки до соціальних проблем...

* Найбуржуазніший район Берліна.

— Не знаємо,— одказують шановні професори.— Це нас не обходить. Не наш ґах.

— А-а,— солідно протягує т. Озерський таким баском, що не зрозумієш, що він ним хоче сказати. Чи хоче він сказати: «а-а, розуміємо вас», чи навпаки: «а-а, ми вас не розуміємо».

В кожному разі питання ввічливо «замазується», ми дякуємо директорові біохімічного інституту і переходимо до фізіологічного, де повторюється майже та сама історія.

Так, поки не обійшли всіх помешкань, кабінетів, лабораторій, бібліотек. Нарешті ми знайшли-таки в фізіологічному інституті нашого радянського аспіранта!

— Кваліфікуємось? — питаємо його.

— Да, да! — відповідає він таким тоном, ніби всі ці інститути колишнього кайзерівського «Гезельшафту» належать йому або принаймні німецькому пролетаріатові.

«Народ...— думаємо ми.— Припусти його до чистої науки, а він почне в неї ідеології напускати. Хіба не видно, що за один».

Але професори висловили нам своє задоволення з приводу роботи радянського аспіранта:

— Хороша робота, талановита й старанна.

«Чиста робота»,— додаємо ми в думках і поспішаємо розпрощатися з ученими й вийти на веселенькі вулички Далема, де вже їде повненький автомобіль, що розвозить мешканцям барокканських будиночків вершки, молоко й масло. Словом, у Далемі розроблюються проблеми народного харчування...

24

Із щоденника:

«15 листопада були біля рейхстагу. Написано: «Німецькому народові». Потім зайшли ми на «Колону перемоги». Історія колони, як відомо, така. На знак пам'яті про війну з Данією 1864 року мусив був з'явитися на Королівському майдані пам'ятник. Проекти виготовував проф. Страк. Будівництво починалося 1869 р., але події 71 року «трошки» перешкодили, і лише після закінчення німецько-французької війни збудували цю «Колону перемоги», цебто після кривавого загину Паризької комуни... На колоні напис: «Вдячна батьківщина переможному військові»... Звичайно, звичайно. Бо ж саме у франко-пруській війні Німеччина розгромила була Францію і загарбала

п'ять мільярдів контрибуції, які (французького народу міліарди) і вклала потім у свою німецьку промисловість. Отже, подяка за тисячі смертей «переможних вояків» і п'ятимільярдвий грабунок — оця колона... Видрались ми аж на саму верхівку колони. Коптувало по 50 пфенігів. На стінах усередині колони, звичайно, висять застережливі об'яви: «Das Beschreiben der Wände ist bei Strafe verboten» *. А через цю об'яву олівцем розписалась якась весела мандрівниця Фрида Малевська. І всі стіни в написах, часом найпікантніших, а часом просто безглузких. Згори, мабуть, гарно дивитись на місто. Але воно було повите туманом. Зеленіють, червоніють, спалахують і гаснуть зіниці ліхтариків, що регулюють рух машин і людей. Напроти — Алея перемоги. Словом — сама тобі перемога. Увечері пішли до театру «Grosses Schauspielhaus» **. Слухали оперету «Казанова». Постава, строї, гра, техніка, світляні сфекти — все це гідне найвищої капіталістичної вибагливості. А голоси... просто погані. Тільки інтермедії «сільські музики» виконували блискуче. Фойє в театрі світиться з часів Гейне і пастырливо пагадують поги «геттінгенських дам».

«16 листопада був у Державній опері. Слухав «Валькірію». Публіка приймає з захопленням, а в антрактах всі оті смокінги, фраки тощо опорожняють буфет з таким рішучим апетитом, що в дальшій дії чекаєш ще більших оплесків. Здорово їдять! Ну, й поставлено «Валькірію» теж добре. Тільки-но повернувся додому, кличе т. Озерський. До нього прийшли харківські лікарі, що працюють десь тут у клініці. Цікаво! Іду до них».

25

— Доктор Кіров! Доктор Попов!

— Поважання, поважання!

— Яким це побитом?

— А от, як бачите. Гризем граніт у клініці його прехвосходительства професора Бонгефера. Уже четвертий місяць. Та ось прийшли до т. Озерського поплакати в камізелі. Не вистачає грошей, а Укрголовнаука не вірить.

* Написи на стінах забороняються штрафом (нім.).

** Великий театр (нім.) — пазва берлінського музичного театру.— Ред.

Клініка нервових та душевних хвороб мене безперечно цікавить більше¹⁷, але я не можу байдуже ставитись і до грошової кризи товаришів. Отже, ми робимо спільний наступ на представника Укрголовнауки. Дуже приємно було б посидіти також на лекції професора Бонгефера, побачити берлінських студентів медиків, послухати лекцію. Взагалі поглянути хоч одним оком і на цю ділянку життя.

Лекції професора Бонгефера відбуваються щоденно, крім суботи та неділі, звичайно, в клінічній аудиторії від одинадцятої години ранку. Так ми і умовились: прийти в клініку в понеділок дев'ятнадцятого — на лекцію. Тут, після лекції, вони представлять мене професору, і я дістану дозвіл обдивитися клініку.

— Як же ви тут поживаєте, в цьому дивному Берліні?

— Ми піде не буваємо, крім своєї клініки. Майже нічого не читаємо, крім літератури з нашого фаху. Нікого не бачимо, крім студентів, лікарів, професора та наших хворих. Нам просто не вистачає часу.

— І грошей, — скромно додав другий.

— Здається, два рази за цілий час були в театрі. А які повини в нервовій клініці Харківського державного медичного інституту?

Я розповів їм про все, що було в нашій клініці до мого від'їзду. І дивно, якою пекуче цікавою стає кожна найменша дрібниця, коли згадується її за тисячі верстов од столиці своєї республіки, в обставинах діаметрально протилежних до обставин нашого радянського життя.

Ми довго сиділи біля грубки, де тліло вугілля. Говорили про наш далекий Харків.

26

Другого дня я дзвонив телефоном до Йоганнеса Бехера. Він ствердив, що збори «Союзу» відбудуться дев'ятнадцятого листопада. Ми умовились побачитись в одному місці раніше.

Нарешті настав вечір і я поїхав до Гергарта Поля на Уляндштрассе. Служка відчинила мені хвіртку і провела через двір до невеличкого флігеля, де жив наш новий співробітник «Гарту». В кімнаті я застав уже Вайскопфа і другого молодого письменника — Клауса Германа. Крім цих двох товаришів і самого господаря, за столиком сиділа четверта особа. То була Фрідль Слюсс. Вона розглядала альбом українських письменників, що його я дав був Гер-

гарту Полю три дні тому разом із листом від редакції «Гарт».

Цей альбом і став героєм вечора, принаймні — першої його частини. Власне героями вечора були тридцять шість українських письменників, що їхні портрети складають альбом ДВУ¹⁸. Треба було сказати добре слово про кожного з тих письменників! Отже, моє становище було не з легких. Та я доклав усіх сил, зберігаючи абсолютну безпартійність в характеристиці творців української літератури. Майже кожного з них було відрекомендовано як славнозвісного і дуже талановитого. Хай завдячують мої колеги не лише моїй безсторонності, а й моему поганому знанню німецької мови, що нею мені найлегше було вимовляти саме оці слова: «відомий», «талановитий», «популярний», «славнозвісний», «дуже відомий». І якщо мої колеги не хотять потрапити колись у таке приkre становище, коли їм доведеться висловлюватись про вуспівців такими самими термінами або зовсім мовчати, то хай заразін вчать інші терміни, наприклад «бездара», «письмоводитель», «московський запроданець» тощо. І найкраще, коли вони вивчать ці терміни всіма мовами, бо невідомо, куди саме, в яку країну доведеться поїхати їм популяризувати українську пролетарську літературу.

Не будемо ховати: найбільші симпатії Фрідль Сюсс випали все ж таки не на долю того, хто так гаряче і героїчно, якщо не щиро, розпинався за всіх представлених в альбомі письменників, а саме на долю одного з його літературних супротивників, над чим портретом вона найдовше зупинилася і кому просила передати особисті привітання.

Тоді, незадоволений з таких несподіваних симпатій своєї бесідниці, автор цих рядків устав і почав оглядати чудову книгозбірню господаря. Поруч книжок найславетніших авторів нашої планети, англійських, німецьких, французьких, італійських і, зокрема, книжок велетів російської літератури, стояли й переклади з сучасних російських письменників і між ними, знов-таки поруч книжок Ф. Гладкова, Бабеля тощо, стояли й книжечки Л. Леонова.

Звичайно, автор цих рядків не побачив там ні Шевченка, ні Франка, ні Українки, ні Коцюбинського, а сучасних українських письменників, бодай одного з тих, що про них допіру йшла мова, він уже й не шукав.

Так, у Німеччині зовсім не знають української літератури, і винні в цьому найбільше самі українські письмен-

ники, українські видавництва і Всеукраїнське товариство культурного зв'язку з закордоном.

Однак ми належимо до числа найбільших оптимістів у світі і тому ні на йоту не сумніваємось, що найкращі досягнення нашої літератури таки стануть відомі широкому світові, і то в найближчі роки. Бо література папа на те заслуговує.

З такими думками я й повернувся до товариства, що збільшилось тим часом іще на кілька чоловік, між якими з'явилося й дві-три дівчини, що мали до літератури, здається, не безпосередні стосунки. Товариш Вайскопф продовжував розповідати веселі історії, і все товариство дружно реготалося.

За кілька хвилин, як всі перейшли до другої кімнати, де на столі чекали вже речі, що підтримують наше життя й бадьорість, увійшов іще новий персонаж, дуже поважний, дуже толерантний і, здається, дуже очікуваний господарем.

Це був соціал-демократ Зольман, колишній міністр внутрішніх справ, а тепер член парламенту — делегат від Кельна.

Отже — вечір в товаристві соціал-демократа!

Я підрахував сили.

Серед присутніх був лише один комуніст, т. Вайскопф. Господар і Клаус Герман — позапартійні. Інші, здається, також. Загадковою для мене лишилась тільки Слосс. Мабуть, вона комуністка...

В загальній розмові поволі стали гегемонами Вайскопф і Зольман. Як і треба було сподіватись, розмови точилися майже виключно на політичні теми, лише іноді і на короткий час переходячи на теми суто літературні. І, звичайно, в центрі уваги був Радянський Союз, радянське життя, політика Кремля, ставлення до соціал-демократів тощо.

Вайскопф мав велику перевагу: він був у Радянському Союзі, він написав про свою подорож книгу, отже, свої твердження він базував на тому, що бачив, що безпосередньо мацав своїми руками. До того ж із нього блискучий бесідник, що може примусити слухачів реготатися тоді, коли не йому треба, наприклад, безпосередньо після слів свого опонента, до яких варто лише додати для цього коротеньку репліку.

Соціал-демократ Зольман також, безперечно, розумна людина, і до того ж з великим досвідом.

— Ні, що не кажіть, а політика Кремля примушує бажати багато кращого,— говорить він, легенько зітхаючи.— Кому ж не ясно, що Сталін мусить шукати погодження з соціал-демократичною партією Німеччини, бо тільки ми, масова партія, зможемо не припустити війни проти Союзу.

— І збудування для цього панцирників,— східно додає Вайскопф.

— Ну, знаєте, панцирники. Що ж панцирники? Це справа вождів. Маса проти панцирників. І ви знаєте, що я якраз належу до лівих, що були проти панцирників.

— А коли панцирники все-таки будуються, то ви, якщо дисциплінований член партії, не можете, звичайно, протестувати.

— Бачите, треба робити те, що відповідає здоровому глуздові. Я кажу, що московським більшовикам, безперечно, вигідно було б тримати широкий фронт разом з німецькою соціал-демократією. Сталін цього не розумів і запроваджує якраз протилежну політику. Якраз протилежну, я повторюю. Кого він слухас? Хто його інформує в справах боротьби німецького пролетаріату? Тельман? Хіба Тельман — це та людина, що сама добре розбирається в цих справах? Аж ніяк! Тельман не має даних для того, щоб інформувати Кремль, одначе він це робить, і це є основна помилка... А сам Сталін не читас німецьких газет... Та й скажіть, хіба можна механічно переносити більшовицькі методи боротьби, методи, що склалися на специфічному ґрунті, переносити на паш цілком відмінний ґрунт? Ви чудово знаєте, які сильні традиції порядку панують у психології німецького робітництва й селянства. Я пригадую собі такий випадок. Кінець імперіалістичної війни. Дезорганізація фронту. Демобілізація. Початок революції. Я був тоді в Кельні і добре все пам'ятаю. Солдати масами валять з фронту і питають: «Де можна дістати штамп?» «Який штамп? Не треба ніякого штампу, ніякої печатки, йдіть додому»,— кажемо їм. «Як, без одмітки? Без штампу? — питають вони.— Цього не може бути! Ми вимагаємо ставити нам у наших книжках штамп!» І ми змушені були, щоб заспокоїти їхнє бурення й задовольнити якимсь внутрішнім, підсвідомий потяг до порядку, змушені були ставити їм якісь професійчанські штампи, здається «деревообробників», чи що. Натє вам штамп. Тепер все в порядку, по закону. «О, це інша річ»,— відповідали вони з задоволенням.

Всі дружно зареготали. Тоді Зольман ще з більшим почуттям гідності продовжував:

— От вам психологія німецького робітництва й селянства. Спробуйте тут застосувати більшовицькі методи боротьби. Ні, треба знати маси. Пригадую собі таку картинку. 1914 рік. Загальна мобілізація. Оголошення війни. Ви уявляєте собі, що робиться на вулицях великого міста? Шалений рух. Всі живуть одним почуттям...

— Патріотичним,— кидає т. Вайскопф.

— Одним почуттям, одним інстинктом. Все біжить, струмкує, клетотить. Ви уявляєте. І от під цей час, бачу, йде по вулиці пожежник. В руках у нього відро з фарбою і великий пензель. І хоч би він на кого звернув увагу! Хоч би захвилювався чи спитав, у чому річ! Ні! Він спокійненько собі йде, підходить до пожежного кранта й починає його методично й старанно підфарбовувати. Це його обов'язок, його служба. І він її виконує. Хай там валиться цілий світ — він мусить виконувати свої обов'язки. Це вам обличчя німецького робітника. Я ніколи не забуду того пожежника.

— Значить, орієнтація на пожежника 1914 року? — запитує т. Вайскопф під загальний регіт.

— Годі, годі сперечатися! — кидає Фрідль Слюсс.

Мене це здивувало. Як? Вона не підтримує Вайскопфа?

Я підійшов до неї, коли вона відокремилась од товариства.

— А ваша думка щодо Радянського Союзу? — запитав я одразу.

Вона посміхнулася.

— Насамперед ви мусите визнати, що Зольман дуже розумна людина. Ні? Він дуже дотепний і дуже розумний. Адже правда?

— Я не збираюся цього заперечувати. Але навіть ви відповідаєте запитанням на запитання?

— Гаразд, я скажу вам свою думку, якщо вона цікавить. У вас немає демократії. Більшовики задушили демократію. Вони не дають писнути нікому, хто тримається інших політичних поглядів.

— Стривайте! Ви маєте цілковиту рацію щодо «інших політичних поглядів». Наприклад, фашистові чи соціал-демократові, що підтримує імперіалістичну політику буржуазії, у нас не дадуть і писнути, бо ж у нас — диктатура пролетаріату. Отже, ви маєте цілковиту рацію. Але з демократією у вас непорозуміння. Ніде пролетаріат не має

кращої можливості здійснювати принципи найширшої демократії, як у своїй пролетарській державі, цебто поки що тільки у нас, у Радянському Союзі. Хіба ви будете заперечувати цю істину?

— Так. Я буду заперечувати цю «істину». Між іншим, як вам подобаються німецькі жінки?

— Власне... що ви хочете тим сказати? Адже ви також німкеня?

— Ну, ні. Я парижанка. Тільки працюю тут. Але як вам подобаються тутешні жінки?

— Я... власне не знаю, що вам сказати... Про яких жінок ви питаєте? Адже ви — комуністка?

— Я? Ха-ха-ха-ха! Я — комуністка?

Чи треба казати, що я вже й сам прекрасно зрозумів свою прикру помилку? Але я все-таки для чогось запитав:

— Значить, ні?

— Я соціал-демократка!

Ну да, я так і знав. Ще як почала вона говорити про «демократію», знав, догадувався, з ким маю справу. Але подумав, що вона ж працює з товаришем Готоппом... Не може бути...

Ні до того, ні після того я не був такий здивований і... неприємно вражений. Мені лишилося тільки сказати всю правду, що я думаю про її партію. Я закликав на допомогу товариша Вайскопфа і сказав кілька гірких для соціал-демократки слів.

Була вже друга година ночі. Гості розходились по домівках.

Коли ранком ми з Петером Кошем підійшли до Пруського ландтагу і ще здалека побачили постать Альберта Готоппа, я вирішив нічого не говорити т. Готоппу про вчорашню вечірку.

Та він спитав мене сам:

— Сподіваюсь, вам було весело?

— А ви чом не прийшли? То й побачили б.

— Е, це інша річ.

— Хоч би були попередили, що працюєте з соціал-демократами. Вас тут не розбереш, німців. Куди ми тепер ідемо?

Він доброзичливо засміявся.

— Нічого, ви мусите бачити все і зустрічатися з різним товариством. А тепер — ідемо на конференцію «Червоних фронтовиків». П'ята «Гауконференц» Берлін — Бранденбург. Вона засідає тут, у приміщенні ландтагу. Ви, напевне, скажете товаришам двоє хороших слів, і це буде дуже до речі. Отже, давайте умовимось про тези вашої промови, яку я охоче перекладу аудиторії.

Роздумувати зовсім не було часу. Ми зайшли до вестибюлю і, присівши десь у затишку, склали тези. Петер Кош, я і Альберт. Потому ми дістали картки — на конференцію. Зайшли до зали.

Я так звик уже бачити робітничі збори в локалях, що присутність кількох сот фронтовиків у цій розкішній залі ландтагу здавалася мені просто неймовірною. І не так присутність, як їхні промови.

Після короткого мого слова і відповіді на нього, президія виділила делегатів — вітати робітничі збори, що зібралися в цирковій Буш на свято десятиріччя комуністичної газети «Роте фане». Від конференції пішло четверо фронтовиків і нас троє. Разом сім чоловік.

Це було вісімнадцятого листопада об одинадцятій годині зранку.

Ми сіли на автобус і весело подорожували з півгодини, поки дісталися цирку. Фронтовики. Які це чудові люди! Міцні й веселі. І кожний з них любить свою організацію, старається, щоб його цуг був найкращий поміж всіма цугами. Якщо буржуазія чи її лицар — соціал-демократія — надумас розігнати їх, то це ще дужче їх зреволюціонує!

— Ось ти слухай,— шарпнув мене за рукав Петер.— Цей товариш просить приїхати до них позавтрьому, до їхнього цуга, неодмінно. Вони покажуть тобі прапор від робітників столиці України.

— Що ти мелеш?

— Мой! Кажу тобі — від харківських робітників мають прапора. Бо з них був дехто в Харкові. І просять тебе неодмінно приїхати.

— Так, це я прошу від імені цілого цуга. Я можу вам подарувати на знак пам'яті оцього ножика. Він годиться навіть голитися. Це є «разірмессер». Хочете?

Це говорив до мене літній, уже поважний фронтовик. Ножик мені так сподобався, що я не знав, як за нього й дякувати товаришеві. На жаль, мені не було чого подарувати йому.

— Отже, позавтрьому? — ще раз запитав він.

Ми погодились.

Біля цирку стояло дуже багато людей і немало зеленої поліції. Люди не могли добитись усередину, бо там було вже повно по вінця, а поліція стояла «так собі», ради свята. На всякий випадок вона мала при собі добрі палиці й досить куль. І пічого на шудманських обличчях, крім готовності кожду хвилину стати на оборону порядку, не було написано. Та зрештою для благонадійного громадянина гінденбургівської республіки й цього «напису» на шудмановому обличчі було досить. Він (громадянин) не перся, обходив подалі це зборище. Що ж до робітників, то їх не могли стримати ніякі сили республіки. Робітники зайняли кожний сантиметр у циркуві Буш, переповнили ще кілька інших приміщень у пролетарських частинах міста і все-таки, не вмістившись і в тих залах, товпились знову коло дверей цирку.

Нашу делегацію через силу втиснули всередину. Свято ще не починалося, отже, ми мали час обдивитися навколо. Цирк Буш розраховано не знаю на скільки тисяч чоловік, але сиділо й стояло там тисяч із вісім.

Біля естради купчились співробітники редакції «Роте фане», найактивніші робкори, представники різних делегацій і дехто з пролетарських письменників. Тут мені вперше випало познайомитися з Карлом Грюнбергом¹⁹ та з Йоганнесом Р. Бехером²⁰, з котрим учора ми умовлялися телефоном про зустріч. Товариш Готопп тим часом уже встиг домовитися з президією про виступ «представника українських пролетарських письменників» з привітанням і зараз, блискаючи очима, повідомляв мене:

— Ви маєте слово після двох промовців. Кажіть швиденько, що ви говоритимете, щоб я міг вас перекласти. Де ваш товариш? Хай іде на підмогу.

Словом, не доводилось сперечатися. Ми знову склали тези і стали чекати на початок свята. За кілька хвилин товариш Сланг²¹, відкриваючи свято, повідомив, що з церков уже повиходили, уже минуло пів на дванадцяту, і тепер сміливо, мовляв, можна починати...

Тисячі робітників загули реготом і досить міцними репліками на адресу патерів і ксьондзів.

— В чім річ, Петере? Я не розумію, чому не можна було починати, доки не повиходять із церков? Невже чекали на тих робітників, що пішли в кірхи та в костьоли?

— Е, ти смієсь? Де чекали! Дурниці! Хіба не знаєш, що тут ніхто не має право нічого робити, доки не одпра-

висься в церквах? То є капіталістична країна, мой! Ти все забуваєш. Релігія тут під обороною держави. Якби були почали, то поліцаї ся втрутили б...

Він, ніби ілюструючи свої слова, сердито заворушив ву-сами.

— Але диви, скільки їх тут! — додав він, обводячи очима робітників, що поволі стихали, готуючись слухати промовців.

І вже відразу почувалося, що це власне не свято. Це — бойові збори, що мають поглянути на пройдений шлях, згадати в день десятої річниці центрального органу комуністичної партії фундаторів цього органу Карла Лібкнехта та Розу Люксембург; перевірити свої сили і дати обіцянку бути завжди, кожної хвилини готовими кинути ці сили на боротьбу за справу пролетаріату, за яку загинули фундатори «Червоного прапора», дати обіцянку не спинятися ні перед якими труднощами, аж доки не дійдуть остаточної перемоги, що для неї знаряддя кується в «Роте фане».

Нам розповіли, що за годину до початку зборів, як тільки відкрилися двері цирку, приміщення переповнилось робітниками протягом кількох хвилин. Тим часом трамваї та автобуси підвозили раз у раз нові й нові сотні робітників. Тоді ухвалили зробити одночасно другі збори в «Sophiensälen», паралельно збори деє ще по малих залах. І, незважаючи на те, що багато сот людей, що приходили до цирку, та, не вмістившись, повернули додому, не знаючи про паралельні збори в «Sophiensälen», там також було до краю переповнено.

Всі ті приміщення, виявилось, були замалі, щоб умістити читачів «Роте фане». Товариш Слапг, відкриваючи збори, мав повне право підкреслити, що такі збори свідчать про міцний зв'язок берлінського пролетаріату з комуністичною партією та її центральним органом.

Після цього, звичайно, заграв оркестр. Це був струнний «російсько-український оркестр». Грав він відомих уже нам революційних пісень.

А потім збори вислухали доповідь товарища Піка²², що говорив про значення десятої річниці органу Комуністичної партії Німеччини, органу, що так відважно показував шляхи німецькому пролетаріатові в його боротьбі з капіталом протягом цілого десятиліття, коли пролетаріат підіймався, зазнавав поразок, гартувався духом і нині підіймається знову.

— Десять років «Роте фане»! Десять років боротьби проти контрреволюції, проти буржуазії, проти класової зради соціал-демократів, десять років боротьби за організацію революції. Протягом цих десяти років упали численні жертви з лав свідомого пролетаріату. Фундаторів центрального органу комуністичної партії Лібкнехта і Люксембург замордовано. Ми згадуємо їх, і тисячі інших жертв, і тих класових борців, що сьогодні, через десять років після листопада 1918 року, ще гниють у в'язницях республіки...

— Республіки! Чорт... Теж республіка... — кидає хтось злісну репліку.

Товариш Пік нагадує, що місце, де відбуваються збори, це місце історичне. Тут, у циркові Буш, радились робітничі та вояцькі ради про долю революції. На цьому місці промовляв Карл Лібкнехт. Він застерігав тоді:

— Будьте напоготові, товариші! Контрреволюція вже під вами.

То була контрреволюція, що її 10 листопада тут обрано! «Роте фане» крикнула тоді робітникам: «Не випускайте зброї з рук! Доведіть справу до кінця. Створіть із половини цілу революцію».

Але тоді ще не було великої масової організації, щоб повести німецький пролетаріат до перемоги.

Проте ні Еберт, ні Шейдеман, ні Носке, ні Вельс не змогли навіть кров'ю загасити той вогонь боротьби, що спалахнув у робітничих серцях. «Роте фане» йшла попереду робітничих лав, як керівник, як гучномовець більшовизму.

— Організувати революцію — ось завдання, що стоїть перед «Роте фане». Що густіше зберуться маси навколо «Роте фане», то легше, то краще буде проведена пролетарська революція.

Товариш Пік змальовує окремі етапи десятилітньої безперервної боротьби. Підкреслює ті завдання, що їх треба виконати для того, щоб звільнити шлях до остаточної перемоги. Вказує на потребу докласти всіх сил для боротьби проти соціал-демократів — ворогів Радянського Союзу.

— Під керівництвом Комуністичної партії Німеччини та її центрального органу «Роте фане» класово свідомий пролетаріат повинен організувати свій непоборний червоний фронт!

Тисячі загули.

Тисячі вітали «Роте фане». Комуністичний Інтернаціонал, Комуністичну партію Німеччини, Радянський Союз і більшовицьку революцію.

І от, після цього, довелося говорити людині з Радянського Союзу...

Говорити з трибуни перед морем пролетарів, бачити, як воно грізно хвилюється, відчувати єдиний з ним трепет і разом із тим пам'ятати, що сказати ти маєш право дуже мало, що ти не маєш права навіть крикнути: «Валіть зрадників соціал-поліцаїв!»

В такому страшенно тяжкому становищі опинився я, коли довелося мені, після промови т. Піка, вітати німецьких товаришів від українських пролетарських письменників, робітничих кореспондентів і пролетарів. Промовляти після того, як інші вже запалили аудиторію гострими бойовими кличами, як гасло диктатури пролетаріату вже пролунало тут під грім оплесків і могутній спів «Інтернаціоналу».

Чужинцеві, що подорожує з культурно-науковою метою, не дозволяється кликати німецьких пролетарів до збройного повстання проти диктатури буржуазії. Хто ж цього не знає? Якщо б мандрівник про це забув, то йому б далі не мандрувати.

Але хто може заборонити тому мандрівникові розповідати про диктатуру пролетаріату в його країні? Хто може заборонити йому згадувати шлях героїчної боротьби, в якій український пролетаріат разом з пролетаріатом російським та з пролетарями інших братерських народів здобув собі владу?

Ніхто!

Ніхто не може заборонити мандрівникові розповідати про велетенське соціалістичне будівництво, в якому зростає СРСР, про велике творче піднесення робітничо-селянських мас на його батьківщині і передавати привіт німецьким робітникам у їхній тяжкій і героїчній боротьбі.

З цього права може користатися кожний мандрівник. І чому б не скористався був з нього автор цих рядків? Не винен же він, що робітники дуже уважно і дуже прихильно слухали те привітання, може, навіть уважніше, ніж того хотілося б блискучим соціал-демократичним шуцманам.

Я не дивувався, коли товариш Готопп, користаючись уже з свого права перекладача не зовсім точно перекладати кожне слово, де в чім доповнив мою нейтральну

промову, підпалив її кількома гаслами і море робітничих рук захвилувалось, а в стіни ударились вигуки:

— Хай живе Радянський Союз!

Потому виступало багато товаришів, між ними були представники різних націй, але всі вони говорили однією мовою — мовою пролетаріату, що йде на штурм стабілізованого капіталу.

Воістину велике свято робітничої солідарності! Не можна було не вірити, не можна було не відчувати, що німецькі пролетарі здатні в ближчий час десь виступити на барикадах.

Ніби іскра пролетіла в приміщенні, коли гамбурзькі «синьоблузники» розпочали свою інсценівку, що примусила всіх пережити ще раз ті дні, коли руки пролетарів були вже над горлянкою визискувачів.

Збори тут-таки виголосили братерську солідарність з рурськими робітниками, пообіцяли їм підтримку в їхній страшній боротьбі.

Соціал-демократичний поліцей-президент, мабуть, сподівався на таке. Він свосчасно заборонив збирання грошей на користь рурських страйкарів. І коли, незважаючи на ту заборону, зборщик пішов-таки між рядами, а робітники найрішучіш почали реалізувати свою обіцянку, то поліція не менш рішуче заарештувала зборщика і... приймила «непорядок».

В резолюції, що її ухвалили перед цим збори, між іншим говорилося:

«Виголошуємо рішучий протест проти ухвали рейхстагу будувати панцирники і проти пропозиції соціал-демократів, що ніби також не підтримують панцирників, але роблять це так, щоб тільки затушкувати справу. Це підтверджується ще тим фактом, що соціал-демократична фракція висловила довір'я генералу Гренеру після того, як він на рейхстагу розвинув буржуазну воєнно-імперіалістичну програму...»

— Геть соціал-демократів, зрадників робітничого класу!

Так відбувся день десятої річниці «Роте фане». Героїчна газета вступила в 11-ий рік бойової діяльності. Перед нею майбутнє, як перед цілим пролетаріатом Німеччини. Але до того майбутнього — тяжкий шлях боротьби, заборон, арештів і конфіскацій*.

* Як відомо, соціал-демократичний поліцей-президент Цергібель після розстрілу робітників на вулицях Берліна в першотравневі дні 1929 року закрав був «Роте фане» на сім тижнів. За-

Боротьби! Хіба це може злякати робітників, що вальють старий світ?

Хіба це може їх зупинити?

— Сила! — філософічно зауважив Петер Кош, виходячи з цирку. — Вже тога сила як вибухне, то най ся тримають пани капіталісти.

Ми йшли мовчки, не хотілося відповідати на справедливе Кошеве зауваження.

Хотілося зосереджено, напружено передумувати все, що ми бачили, що нас так сильно схвилювало півгодини тому.

А ще за півгодини довелося мені провадити таку розмову.

Якось випало обідати разом із сином нашої господині, молодим інженером Крайєнбрінг, що працює на великому індустріальному підприємстві. Цей ввічливий панич досить весело запитав мене:

— Де це ви ходите, пане докторе? Хе-хе...

Я переконаний, що він думав про веселих дівчат у затишних кафе. Він навіть усміхнувся поблажливо. Розумію, мовляв: «Треба ж скористатися з європейської культури». І я вирішив розчарувати його.

— Вивчаю Німеччину, — відповів я.

— Вивчаєте, хе-хе... Що ж ви само вивчали? Власне, кого ви сьогодні вивчали?

— Робітників.

— Що?

— Робітників, — кажу.

— Цебто... як?

— А дуже просто. От пішов на мітинг з приводу десятиліття «Роте фане». Дуже ловко. Робітників сила. І вид-

арештовано й тих товаришів, що з ними зустрічався автор. Саме коли друкується ця частина «Голубів миру», ми читасмо в «Комуністі», № 43 (2829), 25.IV 29 р.: «Берлін. 24. Після семитижневої перерви знову вийшла «Роте фане». В номері — листи робкорів і резолюції зібрань, де робітники заявляють про свою відданість компартії та її центральному органу. Після арешту головного редактора газети Гірша заарештовано також другого редактора т. Сланга. «Роте фане» пише, що такої долі зазнають ще деякі редактори. Гірш і Сланг заарештовані з розпорядження вищого прокурора по обвинуваченню в «спробі державної зради». «Спробу» прокурор вбачає в ряді статей, опублікованих в «Роте фане» напередодні 1-го травня».

Отже, соціал-демократичні «миротворці» невтомно роблять свою ганебну справу та ще й пурхають, як «голуби миру», над в'язницями, куди вони кидають представників німецького пролетаріату.

но, чим вони живуть, як мислять, на що сподіваються. На мене, принаймні, вони справили велике враження.

Я зачепив шматок закуски й поклав собі на тарілку. Мій співбесідник не рухався, так і тримав ложку, підпесену догори.

— Ви жартуєте, — промовив він згодом.

— А чого б мені жартувати? Правдивіш, чого б мені не піти на мітинг? Хіба це заборонено? Адже я цікавлюся всіми сторонами громадського життя сучасної Німеччини. Сьогодні я був на робітничих зборах, завтра зранку піду на лекцію професора Бонгефера, а увечері — на засідання Союзу пролетарських революційних письменників. Чи, може, ви гадаєте, що досить з нас було б походити по кафе, театрах і музеях?

— М-м... я цього не кажу. Звичайно, треба вивчати всебічно. Але втім-то й лихо, що всебічно вам все-таки не вдасться побачити Німеччину. Не вдасться вам побачити її мозку, тих шарів суспільства, що рухають Німеччину вперед, творять, відроджують її. До цих людей, звичайно, вам дуже тяжко потрапити... Ви згодні зі мною?

— Ви говорите про буржуазну інтелігенцію, нарешті, про самого власника заводу, що «творить» і «рухає»?

— Та хоч би й так.

— Да-а, мабуть, він не прийме мене в своєму кабінеті. Дуже шкода, я, значить, не побачу справжньої Німеччини... Та все ж таки з паном інженером, коли не з самим його господарем, я ось маю прийнятну можливість провадити бесіду.

— Ну, що ви... Хе-хе... Ми ж з вами зовсім по-приятельському.

— Дуже дякую... Отже, я з цього й користаюся... Чи не будете ви ласкаві сказати, як ви почуваете себе на виробництві? Як вам працюється, чи задоволені ви морально?

— Будь ласка! Дуже добре. Цілковите задоволення. Мене обіцяють швидко перевести на великий самостійний відділ. Справу поставлено у нас зразково. Ніхто не має права спізнитися ні на хвилину...

— А скільки одержують робітники середньої кваліфікації? Взагалі — умови їхньої праці й життя. Чи вистачає їм, і взагалі як вони себе почувать?

— Робітники? Нічого, знаєте. Власне, я в політику ніколи не втручаюся. Політика — не моя справа.

— А, ну тоді, звичайно, коли не втручаєтесь...

Так закінчилась наша розмова на соціальні теми з молодим інженером великого заводу.

В Берліні були випадки, коли робітничих дітей загризали пацюки. Батьки були на фабриці, а діти залишалися вдома — замкнені в холодній комірчині, де, як відомо, з однієї нори може вилізти багато голодних пацюків з гострими зубами. Батько й мати на фабриці, відроджують капіталістичну промисловість, що справді встає з руїни буйним колосом, висмоктуючи соки з м'язів і костей німецького робітника.

Чи варто наводити цифри для ілюстрації дивного економічного, промислового розвитку Німеччини? Розвитку, що не підлягає жодному сумніву і переконливо свідчить про те, як може востаннє спалахнути й піднятися вгору післявоєнний капіталізм, піднятися на піску тимчасової стабілізації, покроволеної живою кров'ю робітника і його дітей.

Не варто. Цифри і назви трестів, синдикатів, об'єднань великих підприємств можна легко знайти в будь-якій солідній брошурі, написаній поважним фахівцем, економістом, ученим. Не будемо по-дилетантськи їх переписувати й тлумачити. Ми боїмося гніву читача, що, взявши до рук книгу, наприклад, Пауля Уффермана «Германський сталевий трест» чи книжку іншого поважного автора під назвою «Сучасна Німеччина» й перечитавши там захоплюючі розділи про німецьку промисловість, може справедливо сказати на нашу адресу:

— Так ось звідки ви берете «вражіння», уредні мандрівники!

Але про пацюків там немає. І тому ми дозволяємо собі подати цю картинку з життя-буття столичного робітника гінденбургівської республіки так, як ми її собі уявляємо після деяких деталей, що їх нам виклав Петер Кош.

Рівно о шостій ранку, коли кляпоть осінньої мряки ще висів над вікном п'ятого поверху, в тісній, темній комірчині прокинулись маленькі діти.

— Татусю! — покликав хлопчик, зовсім маленький хлопчик.

Але татусь не обізвався. Він був на фабриці, куди не можна спізнитися ні на хвилину.

— Мамо! — писнула малесенька дівчинка, майже немовля.— Де ти, мамусю? Я хочу їсти.

Але мамуся також не обзивалася. Вона теж була на фабриці. Тоді маленькі дітки заплакали. А далі повилазили з-під лахміття, давай гратися на підлозі. Вони вже звикли жити без п'яньки, без мами, без тата й без догляду. От за кілька хвилин із тої он дірочки вилізе тваринка з гострою мордочкою й довгим хвостиком і почне швидко все обнюхувати, перебігаючи з кутка в куток. Як на неї чимось кинути, то вона сховається, потім знову вилізе і почне своєї.

Така з нею розвага...

І справді. Тваринка висунула з нори гостру мордочку, понюхала повітря і швидко вибігла на середину кімнати.

— Ой!

Це скрикнула дівчинка, бо та сіра тваринка пробігла повз неї і зачепила її хвостиком.

— Ге! Ти дивися, он і друга! — сказав хлопчик.— І... третя...— прошепотів він, і очі йому поширилися від жаху.

Справді. З нори вилазили один по одному великі пацюки. Їхні спинки тьмяно виблискували під кволим світлом ранку. Пацюки вилазили табуном, як бандити, й швидко й рішуче, ніби за точним, зарані виробленим планом, готувалися до наступу на двох поживних істот, що з криком тікали на ліжко.

Вони ще піколи не бачили стільки пацюків, як сьогодні. Півкімнати встелено ними, ворухнуться, пищать, вишкірюються гострими зубами.

— Лізе один на ліжко! — крикнув хлопчик.

Але дівчинка і без того вже була перелякана на смерть і тільки впивалася пальчиками в хлопцеве тіло, шукаючи порятунку на його вузьких грудях.

А пацюки, пославши одного найстаршого на розвідку, не барилися й самі. Вони давно вже готувалися до наступу на цю комірчину, де живуть дві істоти, що їх можна загризти великим табуном.

Швидко, швидко, один по одному шкрябаються на ліжко, хлижко пищать.

Хлопчик кидає на них подушкою, махає руками.

Це не спляче їх. Вони сунуть уже сірою лавою, впираються білими гострими зубами в ноги, в руки, в очі... Лізуть по всьому тілу, кров роздрочила їх, вони весело пищать і починають рвати свіже м'ясо.

В напівтемній комірчині, на п'ятому поверсі, відбувався веселий бал пацюків.

І коли повертаються через дев'ять годин стомлений батько і виснажена мати, то в кімнаті лежать недогризки їхніх дітей.

Пацюки лінкувато ховаються в норі...

З тихим зойком безсилля мати падає на порозі несприятна. Батькові ворухнуться на голові волосся і з рук поволі висувається газета, що в ній надруковано ухвалу будувати панцирники для захисту гінденбургівської республіки.

Так от: цю картинку ми й пригадали собі, коли увечері, на зборах однієї робітничої української організації, куди ми пішли з універсальним Петером Кошем, одна робітниця з колишньої Катеринославської губернії запитала мене:

— Чи то правда, що той... що на Радянській Україні і в Росії кожна жінка мусить примусово на рівні з мужчинами йти на роботу, а дітей мусить обов'язково нести в дитячі ясла? Що то воно таке за ясла? Для чого то примушують жінку?

Була це літня вже робітниця-комуністка. Емігрувала вона з України давно, гаїяючись за своєю долею, мов невірною тішню. В Німеччину потрапила з якоїсь іншої країни, з Туреччини, здається. Бойова, але «щоб дуже грамотна, то ні».

— Отже, не сердьтесь, а об'ясніть. Як нам тут буржуазні газети кажуть фальш, то ми знаємо, що то фальш, але об'ясніть ви, як ви от ізвідти приїхали, то об'ясніть.

Тоді я розповів їй про пацюків.

— Було. Аякже! Це було в нас. На якій це штрассе, Петере? Аякже, було...— сказала вона.

— А на Радянській Україні і в Росії цього ніколи вже не може бути і не буде,— одповів я цій товаришці і з'ясував, що то за штука така дитячі ясла.

Ранком я, настроївшись на студентський лад і захопивши великий зошит для нотаток, помандрував на лекцію проф. Бонгефера.

Перед парадними дверима «II Medizinische Klinik», де стоять погруддя Траубе та Фрідріха Крауса, я зупинився, щоб трохи поміркувати на тему про тяжку ме-

дичну науку та її складні перипетії і обдивитися будівлі клінік Шар'єте. Тут я сумно похитав головою, згадавши свою працю про кінестезію шкіри, ту саму працю, що так довго й терпляче чекає, коли ж її, нарешті, буде закінчено.

Треба сказати, що в згаданих будівлях, як і слід було чекати, все було кстроці і нічого не було особливого.

Милосердна сестра показала мені вхід до нервової клініки і я, разом з кількома студентами, піднявся на другий поверх, де міститься аудиторія.

За п'ять хвилин до початку лекції майже всі студенти були на своїх місцях. Саме на с в о і х, бо я, сівши, звичайно, на чуже, мусив був поступитися ним і пересісти на інше, коли з'явився власник цього місця і сів на нього по-жувати перед початком лекції свій бутерброд.

Я подумав: «Як це чудно, що за п'ять хвилин до початку лекції всі студенти — на своїх місцях! У нас вони приходять часом не за п'ять хвилин до початку, а за три хвилини до кінця. Зате у нас мало не кожний студент має громадські навантаження, одне чи десять, це не важливо, працює в предметово-плановій комісії, засуджує (і справедливо!) старі методи викладання, сперечається з професурою і вказує їй на її хиби, взагалі виявляє своє громадське обличчя. Невже він не має після цього права спізнитися на лекцію на п'ять-п'ятнадцять хвилин, або не прийти, або й не ходити зовсім? Має! І не лише право, він має навіть досить громадянської мужності, щоб, не пішовши на лекцію, попросити товариша відзначити його все ж таки в спискові тих, що відвідали лекцію... Не розумію тільки, чому з такими «активними» й хвацькими парубками бореться профком, партколектив, академвідділ, деканат, правління вишу? Хай би собі...»

Мої думки порвалися від енергійного жування сот із півтора бутербродів. Це студенти зміцнювали свої духовні сили перед тим, як сприйняти чергову дозу науки.

«Бутерброди — це, безперечно, досягнення західноєвропейської культури... Наш студент його не має, і це дає йому право являтися на лекцію не раніше, а пізніше на кілька хвилин. Однаково-бо, що ж він жуватиме? Хіба що граніт?» — знову подумав я, пригадуючи невисокий розмір наших стипендій і високу ціну підручників.

Далі я звернув увагу на зовнішній вигляд студентів. Всі вони добре повдягані, і що їм не треба нікому доводити свого ворожого ставлення до міщанських забобів,

то в кожного з них комірець зав'язано хоч би й дешевою краваткою.

«У нас, то вже ні,— думалось мені з цього приводу.— У нас не лише деякі студенти, а навіть деякі професори, щоб довести свою ворожість до міщанства і свою відданість робітничому класу, не зав'язують комірця краваткою, а так і залишають його, з шпилькою, що телінається на ланцюжкові в одній петельці. Вигляд їм від цього стає справді «пролетарський». Але це їх не рятує. Партколектив та інші студентські організації таки вгадають: «підроблюється братишка».

Одначе ні в кого з студентів не бачу я ознак приналежності до будь-якої корпорації.

Як відомо, в Німеччині, а зокрема і особливо в Берліні, тих корпорацій до смутку. От, наприклад, «Кор», куди вступають сини великої буржуазії, дворяни тощо. Дорога корпорація. Туди будь-кого не приймають. Сто відсотків монархістів.

Друга «Burschenschaft» («Земляцтво») — корпорація чоловік на 30—50 студентів. Це вже значно поступовіша корпорація. Монархістів у ній лише — дев'яносто відсотків.

«Landmannschaft» — тут більшість із сільськогосподарських академій. Монархістів тут відсотків на два, а може, на п'ять більше чи менше — яка різниця?

Далі — Гімнастичне об'єднання (Turnerschaft).

Далі — ...ну, «і такі далі».

У всіх цих корпораціях — скажена дисципліна. Люди б'ються щоденно по чотири години на шпагах (Paukboden). Виковують із себе вольових фашистів, завязятих монархістів тощо.

Коли хто лякається такої дисципліни й таких методів виховання і взагалі дещо розходитья з настановленням цих корпорацій, то вступає до «Чорного об'єднання» — Schwarze Verbindung, що протистоїть всім цим корпораціям. Тут закони, що зобов'язують добре й міцно пити, не мають тієї сили, що в інших корпораціях. Дуелів у цій корпорації також немає.

Поза цими є ще організація «веслувальників» (Akademische Ruderverein), організація «човнів на вітрилах» (Akademische Segelverein) тощо.

Та медики — люди науки і бутербродів. І хоч про них не можна категорично заявити, перефразувавши українського професора М. Зерова, «що їм «корпорація» і що вони «корпорації»?,— принаймні не можна цього заявити

так категорично, як шановний неокласик категорично заявив, здається, про наше радянське студентство й молоді культурні сили — «що їм Гекуба і що вони Гекубі?», та все ж доводиться визнати, що медики більше уваги віддають своїм клінікам, ніж «корпораціям».

Отже, вони готові приступити до слухання лекції.

Між іншим, вона має починатися рівно об одинадцятій годині. Зараз уже сімнадцять хвилин на дванадцяту, а професора ще немає в аудиторії.

З цього приводу я мимоволі думаю: «Скільки разів я чув оповідання захоплених маандрівників про абсолютну, непогрішиму німецьку точність, про те, що потяг у Німеччині не може спізнитися, що візників у Берліні немає і не може бути etc... Як бачимо, все це не зовсім відповідає дійсності. Спізнитись може не лише потяг (факт!), а навіть професор (теж факт!), візники не лише можуть бути, а таки є... Але це не стосується лекції...»

Професор увіходить до аудиторії рівно, пунктуально... в двадцять хвилин на дванадцяту. Нумо ж приглядатись до методу викладання.

Насамперед він викликає на передню лаву п'ятьох чи шістьох студентів-кураторів. Так. Точнісінько і в нас так. Далі з палати привезли на ліжкові хвору. Професор розпитус її, як вона себе почуває, а ми тим часом дивимось на цього, уважно вивчаючи зморшки на вченому обличчі.

Різниця в «методах» поки що немає.

Він сивий, хоч волосся для сивини уже не так-то й багато залишилося: з коротко підстриженими вусами, хоч ми звикли говорити: «голене німецьке обличчя», в роговому пенсне, хоч мода, як відомо, пішла тепер на роги о к у л я р и. Говорить тихо.

Словом, обличчя професорове пагадує мені архітектора Данкевича, що будує в Харкові будинок письменників «Слово».

Так хоч і дуже вабить мене ця прекрасна тема (будинок письменників «Слово», що восени 1929 року має бути, парешті, закінчений), але не будемо відхилятися вбік, пумо слухати лекцію.

Хвора — морфістка. До речі, ще перед лекцією один студент, що з ним ми викурили були пару сигарет, розповідав мені, що в Німеччині сила морфістів, кокаїністів і інших наркоманів. Кокаїн у високій ціні. Неймовірно високій, особливо рівняючи до передвоєнного часу.

— А чи у вас, в Радянській республіці, також багато нюхають кокаїну? — питав мене цей симпатичний юнак.

— Ні, — кажу. — Якщо хто й нюхне коли, то це напевне один із тієї «корпорації» люмпенів, що звуть кокаїн «марафетом». А так порядній людині немає причин шохати. Більше під шкіру пускаємо задля анестезії. А шохать навіщо ж?

— Е, а в нас нюхає часом і порядна. От лікарня Віттенгау. Там спеціально для наркоманів. Дуже багато кокаїністів. Бо, знаєте, умови життя. Чесній людині тяжко жити. Моральні умови тяжкі. Взагалі доля нашої батьківщини многотраждальна...

Він сумними очима посміхнувся. Я дуже шкодував, що ми не могли продовжити нашої розмови.

Професор, оглянувши хвору й продемонструвавши студентам її добрий вигляд та веселу вдачу, велів одвезти її назад до палати.

— Ви бачили майже здорову жінку. Ми вилікували її абортивним способом. Обірвали відразу морфій, хоч серед широкої публіки існує неправдиве уявлення (*falsche Vorstellung*), ніби морфіністи не можуть знести такого методу. От вам наочний доказ. В нашій клініці ми застосовуємо тільки цей метод і з добрими наслідками.

«І в нашій клініці, — думаю собі, — прекрасно володіють цим методом, але зовсім не тільки ним користуються».

Подумавши про це і, таким чином, одволікши увагу від професорового пенсне, я почав вивчати інших слухачів. І тут я відчув одверту радість: пімецькі студенти зрівнялися з нашими! А саме: дехто слухає, а дехто, поклавши голову на руки, лежить так, схилившись на парту, і не відомо, про що він мріє... Очі йому свідчать про те, що його увага десь далеко, далеко за мурами цієї тихої аудиторії.

Нарешті, монотонність лекції починає хилити на сон навіть декого з тих, що прийшли сюди з великим «зошитом для нотаток».

Який ще може бути гірший скандал для мандрівника, як заснути на чужині, в аудиторії, під час лекції?

Та цього не трапилось саме тому, що під цей час, як почало «хилити на сон», кілька студентів з горішньої лави для чогось піднялись і вийшли з аудиторії, не дочекавшись кінця лекції.

«Знову зрівнялися. Так і в нас іноді буває», — подумав я.

Тоді професор, звертаючись до тих, що виходили, і до решти аудиторії, сказав:

— Мої панове, ви заважаєте нам працювати.

Студенти на знак солідарності з професором і протесту проти тих, що порушили спокій, раптом затупотіли злегка ногами — одну мить, і знову все тихо.

Лекція гаразд закінчується.

Ми зустрічаємось з товаришами Поповим та Кіровим і виконуємо наш план. Але годі про клініку. В ній так само нервово хворі, як і в нашій. В психіатричному відділі такі психічно хворі, як у нас на Сабуровій дачі або в п'єсі сучасного українського драматурга Куліша «Народний Малахій». Отже, варто читачеві подивитись Кулішеву п'єсу, щоб мати уявлення про божевільних²³. Тому не будемо їх змальовувати. Не варто описувати й інших лекцій, що їх я одвідав. Замість морфінізму мова мовилася в інший раз про параліч Ландрі, і якщо це хоч трохи задовольняє читача, то я дозволю собі поставити на цьому розділі крапку і перейти до справ літературних.

30

Локаль «Шульц» міститься на Елізабетштрасе, де не дуже багато ліхтарів і зовсім не великий рух елегантних таксі й приватних автомобілів.

Отже, тут спокійно можуть засідати пролетарські письменники. Локаль, хоч добре тут відомий, але не дуже помітний з вулиці. Я потрапляю до нього тільки за допомогою доброї старої німкені, що ласкаво показує мені вхід до цього затишного кутка.

Перша — низенька, але досить широка кімната з буфетом. Тут можуть сторонні люди, що їх не обходять справи пролетарської літератури, спокійно пити собі пиво. На дверях до другої зали стоїть столик. За столиком — дві симпатичні молоді дівчини. Вони просять заповнити анкету й дають мені матеріали: реферати Бехера, Карла Грюнберга, Курта Клебера, товариша Сланга, проект статуту і інші матеріали з'їзду. Я виконую всі формальності, що їх повинен виконати кожний делегат з'їзду, і входжу до зали.

Це — ще ширша від першої, але така само низенька зала і так само заставлена столиками, за якими вже сидить понад півсотні народу.

Я зустрічаю товаришів Вайскопфа та Поля, і мені здається, що я знайомий з ними тисячу років, — так приємно

зустріти поміж зовсім незнайомих коч трохи знайому людину. Та ось і т. Грюнберг — автор великого роману «Рур, що палає» («Vreppende Ruht»).

Учора він пообіцяв мені подарувати цю свою книгу і сьогодні свою обіцянку виконує. Йому бажано було б, звичайно, побачити свій роман в українському перекладі і в видавні Державного видавництва України. Але як я можу пообіцяти йому таку річ, коли не маю хисту читати в серці ДеВеУ? В кожному разі з товариша Грюнберга — великий оптиміст, і навіть мені здалося руйнувати його надії? Тим паче, що, може, й справді роман з'явиться українською мовою, хоча він, про нас мова, доволі таки сируватий, незважаючи на блискучу й захоплену до нього передмову Йоганнеса Р. Бехера²⁴.

Бехер уже також тут. Цей невтомний і відважний революціонер і письменник являється, безперечно, одним із стовпів організації. Він ще молодий — йому тридцять чотири роки, однак він несе в організацію не лише великий досвід революційної боротьби, а й чимало своїх книжок. Син баварського судді, Йоганнес Р. Бехер давно постав проти суда й розправи буржуазії, значить — й проти свого батька. Батько і зараз — великий націоналіст, представник буржуазної диктатури, а син — відомий цілому світові пролетарський письменник, що б'ється за диктатуру пролетаріату. До війни з Йоганнеса Бехера був один з головних представників німецького експресіонізму в ліриці. Рок 1916—1917 Бехер одверто виступав проти війни, а далі рішуче й остаточно переходить на бік пролетаріату. Його творчість почалася книжкою «Занепад і тріумф» («Verfall und Triumph», 1913). В шістнадцятому році він видає книжку поезій «До Європи» («An Eugora»), після війни виходять його «Ритми машин» («Maschinen-Rythmen»), «Труп на троні» («Der Leichnam auf dem Thron»), славнозвісний роман «Люзит» («Lewisite»), книжка поезій «Голодне місто» («Die hungrige Stadt», 1927), що 1928 року з'являється вже другим виданням. Зараз готується до друку повна збірка його поезій. Працює Бехер над новим великим романом, але коли я був запитав його в циркові Буш, що саме він пише, то він відповів:

— Та так, знаєте... дещо пишу там... Таке писання...

Мені пригадалося, що зовсім же недавно він ледве уникнув суду буржуазії над собою, суду, що проти нього протестували не лише пролетарські письменники України, РСФРР і цілого Радянського Союзу, а й революційні

письменники цілого світу; якби той суд був відбувся, то не довелося б мені зустрінути товариша Бехера на зборах «Союзу пролетарських революційних письменників Німеччини». Сидів би він десь у в'язниці під охороною соціал-демократичних тюремників.

Та, видно, він уже забув про це і зараз його лагідні й разом з тим уперті очі світяться завзяттям.

— Він завжди такий,— каже мені т. Вайскопф.

Далі ми знайомились з т. Куртом Клебером, що також являється одним з видатніших пролетарських письменників, членів «Союзу». Він же — один з редакторів «Proletarische Feuilleton Korrespondenz». Його книжку оповідань з революційної боротьби рурських шахтарів «Барикади на Рурі» («Barikaden an der Ruhr») конфісковано державним прокурором за «державну зраду». Тоді дещо з тих оповідань з'явилося на ринкові новою збіркою під іншою назвою («Revolutionäre»). Друга книжка — «Пасажири третього класу» («Passagiere der dritten Klasse») — широко відома вже й російським читачам і мусить з'явитися також в українському перекладі.

Бачимо тут і нашого молодого позапартійного товариша Клауса Германа, що з ним ми вже зустрічалися у Гергардта Поля. Клаус Герман — молодий критик і історик літератури, що останнім часом виготовував низку статей про Бернарда Шоу, про Томаса Манна й т. ін. Пише він також невеликі новели. Тут же зустрічаємо і редактора «Роте фане» тов. Сланга, що веселими очима з задоволенням дивиться на учасників з'їзду, від яких він чекає насамперед активної участі в робітничій пресі. Словом, у залі вже добрих півтори сотні товаришів; Карл Грюнберг відкриває збори рефератом на тему «На що сподівається пролетарський письменник від свого «Союзу».

— Ні на що неможливе...— говорить Грюнберг.— Хоч я оптиміст і для мене революціонер-песиміст так само неможливий, як дерев'яна кафельна піч, але було б ілюзією гадати, що із створенням «Союзу» геть все відміниться...

Він докладно зупиняється на шляхах пролетарської літератури в Радянському Союзі і на відмінах історії німецького «Союзу».

Потому говорить Курт Клебер. Він повідомляє, що па заклик РКК («Proletarische Feuilleton Korrespondenz») *

* Орган німецьких пролетарських журналістів (нім.).

відгукнулося двісті товаришів, охочих вступити в «Союз». Він певен, що кількість ця збільшиться. До комітету, що провадив підготовчу роботу, увиходили: Бехер, Грюнберг, Лорбер, Вайнерт, Гун, Ляск, Клебер і Петерсон. Вони всі — присутні на зборах. Тов. Клебер викладає далі головні твердження, що лягли в основу статуту.

Збори відбуваються дуже організовано. Реферати короткі. Увага аудиторії напружена. Слово забирає Йоганнес Бехер. Його тема: «Наш «Союз».

Бехер:

— Коли наш «Союз» стане тим, чим він може бути (і на що, на мою думку, він має силу), тоді цей момент, в який ми тут зібралися, матиме значення не лише для пролетарської літератури, але стане також подією в історії робітничого руху. Наш «Союз» виник не за зеленим столом, він — не конструкція вигадки. Коли всі товариші відчували, що їхню справу переслідує класова буржуазна юстиція, ми об'єдналися. Так постав наш «Союз». Сьогодні нам залишається ствердити: добре, що зроблено цей крок. Перед «Союзом» виростають незчисленні завдання. Вам відомо, що пролетарська література заперечується не лише в так званому громадському таборі, а навіть в деяких революційних колах. Ми ж — віримо в цю літературу з низів. Наша сила лежить на цій роботі. Ми знаємо, що пролетарська література мусить стати і стане гострою художньою зброєю в класовій боротьбі пролетаріату. Пролетарська література, а не буржуазна інтелігенція буде першим фронтом. Не треба чекати, склавши руки, і скаржитись на те, що наша література не виявляється поки що високомайстерними художніми творами. Той, хто чекає готових наслідків, доводить цим самим, що він не має уявлення про розвиток речей і явищ.

Літературу з низів треба не вичікувати, а спонукати її, сприяти її розвиткові, піклуватися нею. Ми повинні докласти сил, щоб зростити міцне літературне покоління, яке з помилок старшої генерації мусить навчитися, нарешті, вкладати в просту й переконливу художню форму класовий зміст.

Нам потрібні молоді пролетарські письменники, вільні від захоплення формальним дилетантизмом і настроєні проти ідеологічної неясності, проти екзальтованості почуттів і думок. Ця генерація є. Вона хоче рости. Вона — цемент нашого «Союзу». Наш «Союз», якщо він хоче бути життєздатним і спроможним виконувати свої завдання, не

мусить говорити: це письменник «з іменем», а це «без імені». Жодних «імен» і «без імен». Жодної нездорової конкurreнції і кадіння фіміамом. В наших лавах кожний — учень. Найголовніша якість пролетарського письменника — скромність і свідомість того, що він — не що інше, як організатор досвіду інших. Пролетарський письменник живе не для себе, він на службі у свого класу, значить — і на службі людськості. Тисячі, незчисленні сотні тисяч являються співробітниками в його праці. І те, що він говорить, це є відбиток того, що твориться навколо нього.

Час не такий, щоб ми могли побоюватись бути захопненими хвилею охочих стати пролетарськими письменниками. Час не той, щоб «революційні» гульвіси та ділки потрапляли до наших лав. Ми живемо не в «жирний рік» революції, а в тяжкий для неї час.

Я певен, що всі, хто з нами сьогодні, залишаться з нами й завтра, і що всі ми, готові сьогодні боротися пером, будемо готові боротися завтра за нашу справу не тільки цією зброєю. Я бачу дальше завдання «Союзу» в тому, що ми мусимо усвідомити собі марксистську теорію до високого ступеня доскопалості щодо політики й економіки. Так само марксизм у галузі літературної критики та естетики — це — поле, що на ньому ще треба багато працювати.

Ви погодитесь зі мною, коли я підкреслю як одне з завдань «Союзу» критику серед нас самих. Ми на протилежність письменникам Радянського Союзу не можемо організувати масову критику, де б розглядалася книга і автор міг відповідати. В Німеччині про це не можна мріяти. У нас немає такої критики, яку представляв Франц Мерінг²⁵, і ми самі проходимо надто швидко і без критики повз найважливіші події, що їх створила атмосфера вищезначеної буржуазної літератури.

Ми інертні.

Ми пасивні.

Ми біжимо один повз одного, не помічаємо одне одного. І через ту чужість можливість учитися і взаємно одне одного підносити — мінімальна. Ми хочемо стати колективом. Таким, де не лише сусідують імена одне біля одного і де присутно один не має нічого спільного з другим. Колектив наш треба виробити. Наш «Союз» сьогодні — це маленький початок такого колективу.

Ми боремось ради однієї мети, ми просякнуті одним і тим самим світоглядом. І якщо шляхи одного і другого з

наших товаришів ще не зовсім однакові, то всі ми прагнемо знайти найпевніший шлях до нашої мети.

В такому «Союзі» буде можливість подумати і про те, що особливо важливе для нас, як письменників і поетів, — композиція творів, форма, техніка, проблема слова тощо. Все це — питання, що їх ми в загальних наших інтересах мусимо взяти на увагу.

Зрозуміло, що нашому «Союзові» доведеться боротися проти кожного гатунку буржуазної літератури, а також — проти певних гатунків «робітничої» літератури.

— Хто є пролетарський революційний письменник?

Лише той, хто дивиться на світ з погляду революційного пролетаріату і таким його відбиває і творить у своїх працях.

Горький 1905 року казав: «Ідіть з народом, боріться з ним, допомагайте йому піднятися з колін». Сьогодні, 1928 року, ми мусимо сказати:

— Ідіть з пролетаріатом, ставайте класовими борцями, боріться разом із ним у великому й малому, оберніть ваше мистецтво на зброю і оголошіть війну війні!

Глибше корінням у пролетарський ґрунт. Постійний зв'язок із масами. І «Союз» мусить ще міцніше з'єднати нас із справою, що їй ми служимо, із справою соціальної революції. І чим міцніше ми з'єднаємось, тим вільніше будемо!

Бехер кіпчив.

Збори винагороджують його гучними й довгими оплесками. Пастрій високий і бойовий.

І тоді в атмосфері піднесення й загального збудження почалися обговорення й привітання.

Мені випало говорити від імені Всеукраїнської Спілки пролетарських письменників, але в привітанні моєму, звичайно, була й інформація про досягнення цілої радянської української літератури, що виходить нині не лише на всесоюзний терен, але й на арену міжнародну.

Братерський зв'язок поміж німецькою та українською пролетарськими літературами мусить забезпечити обом їм можливість діяти широких робітничих читацьких мас у найкращих взаємних перекладах.

«Союз пролетарських революційних письменників Німеччини» безперечно відіграє історичну роль не лише в організації сил німецької пролетарської літератури, а й в історії зв'язку з пролетарськими літературами інших народів світу.

Найбільша боротьба розгорнулася потім навколо питання про орган «Союзу»: який журнал має більше підстав і можливостей претендувати на те, щоб стати тимчасовим органом «Союзу» — чи «Die neue Bücherschau», досить солідний журнал Гергардта Поля, позапартійний, хоча в редколегії журналу і є два комуністи; чи «Die Front», менший розміром, але з цілком певною пролетарською орієнтацією.

Після довгих боїв переміг журнал «Фронт».

Далі затверджується:

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАТУТ
«СОЮЗУ ПРОЛЕТАРСЬКИХ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПИСЬМЕННИКІВ НІМЕЧЧИНИ»

Назва й осідок

Об'єднання прибирає назву «Bund proletarischrevolutionärer Schriftsteller Deutschlands» і має свій осідок в Берліні.

Мета

Спілка має на меті через об'єднання всіх пролетарських революційних письменників сприяти пролетарській літературі й поширювати її згідно з окремо виробленим планом роботи. Не зважаючи на вплив письменників на питання господарського характеру, Спілка пролетарських революційних письменників Німеччини особливо підкреслює свої літературні і культурно-політичні завдання. Спілка відкидає можливість вважати її за організацію, що замінює «Профспілку», навпаки — вимагає від всіх своїх членів приналежності до профспілок і політичних організацій.

Найголовніші точки діяльності

1. Участь у проведенні всіх кампаній, що сприяють пролетарській революційній літературі.
2. Влаштування лекцій та вечорів-диспутів.
3. Влаштування авторських вечорів, доповідей тощо.
4. Намагання досягти можливості використовувати радіомовлення.
5. Видавати й поширювати свій орган («Die Front» і «Proletarische Feuilleton Korrespondenz»).
6. Підтримка всіх організацій, що співчувають пролетарському революційному письменству, особливо робітничого театру, робітничого радіо і робітничо-кореспондентського руху.
7. Піклування про пропагандні матеріали до певних кампаній.
8. Виділення референтів, лекторів, спеціальних доповідачів на різні пролетарські революційні збори.
9. Захист економічних інтересів пролетарських революційних письменників, особливо впливом на газети, видавців та на різні установи, що являються замовцями; посередництво при конфліктах між зазначеними сторонами.

10. Встановлення зв'язку з пролетарськими революційними письменниками закордону, особливо — республік Радянського Союзу.

Ч л е н с т в о

Членами «Союзу» можуть бути письменники, письменниці й робітничі кореспонденти, що стоять на ґрунті пролетарського революційного письменства й приймають програму «Союзу», хоч би для них літературна праця й не була головною, як і ті письменники, що працюють тільки над літературою.

За Президією Союзу залишається право втручатися в рішення округових президій про прийняття чи неприйняття нових членів. Найвищою інстанцією є з'їзд делегатів. При виключеннях членів за порушення інтересів Спільки залишається той самий порядок.

Доки справа переглядається, виключений не користується жодними правами.

В н е с к и

На покриття видатків стягається 0,50 марок вступного та не менше як 0,50 марок щомісячних внесків. В особливо тяжких обставинах окремі члени можуть дістати дозвіл сплачувати внески пізніше або тимчасово й зовсім звільнитись від них. Навпаки, від тих, що працюють на посадах або мають кращі умови життя, членів спільки очікується вищих добровільних внесків.

О р г а н і з а ц і я й у п р а в а

Члени «Союзу» по можливості концентруються в округах. Округна президія складається з голови, секретаря й скарбника, які обираються на генеральних зборах і можуть заступати один одного. Кожна округна управа призначає своє місце осідку, де й погоджує всі свої справи, що належать до її компетенції за головним статутом і не розминаються з планом роботи «Союзу». Кожна окружкова організація має право для своїх потреб стягати локальні внески в розмірі, визначеному Головною президією.

Г о л о в н а п р е з и д і я («Hauptvorstand»)

Головна президія обирається від Берлінської округи до першого з'їзду. Складається Головна президія з 9 осіб, що розподіляють між собою функції першого й другого голови, діловодів, скарбників, двох засідателів і секретаря. Вони мусять мешкати поблизу Берліна. Крім того, обирається ревізійна комісія.

З'ї з д

З'їзд скликається по можливості щороку і розв'язує організаційні й ідеологічні питання, а також являється найвищою інстанцією і у всіх інших питаннях «Союзу». Головна президія виробляє докладніший порядок з'їзду.

Новий статут

До затвердження з'їздом нового статуту членів «Союзу» цей статут являється обов'язковим для всіх пролетарських революційних письменників Німеччини.

Берлін, 19 листопада 1928 року.

Отже, залишається тільки обрати президію «Союзу» — і організаційні збори закінчено. Дружно й одноставно до Головної президії обирають таких товаришів: Йоганнес Р. Бехер, Курт Клебер, Карл Грюнберг, Курт Петерсон, Гун, Сланг, Берта Ляск, Мюллер-Глоза, Еріх Вайнерт.

Дев'ять чоловік.

А підписні листи «на допомогу рурським страйкарям» давно ходять по залі. Письменники й робкори вписують у них свої прізвища й кидають у тарілку зборщика рейхстагмарки, яких і у самих делегатів з'їзду до трагічного мало. Бюджет пролетарського письменника й робкора в Німеччині — голодний бюджет. Та й з нього вони виривають марки на підтримку робітничої справи!

Це був пезабутній печір.

Ми підсумовували враження, сидячи потім в кафе, в товаристві Бехера, Сланга, Грюнберга, Петерсона. Були там ще — Генріх Ванд — відомий берлінський публіцист; Гасбара, що був драматургом у театрі Піскатора; Поль Кьорнер — з «Роте фане» й багато інших. І був ще один присутній, непомітний для стороннього ока, але великий і дужий... Це — почуття радості й тривоги за нову організацію²⁶.

31

Довгий і мулякний перед нею шлях!

Остання зустріч із «Червоними фронтовиками». Читач не забудь, певне, що ми пообіцяли товаришеві, що подарував нам «разірмессер», відвідати їхню організацію в районі Шарлотенбурга. Авторіві неможливо про це забути, доки живе на світі Петер Кош, невтомний функціонер, дороговказ і товариш.

— Чом ти сидиш і досі невбраний? — сердито запитує він, лише переступивши поріг моєї кімнати. — Хіба ти забув, що сьогодні двадцяте листопада?

І от ми вже їдемо в район Шарлотенбурга, де в одному локалі має збиратися сьогодні відділ «Червоного фронту».

Несподіване ускладнення: коли ми приїздимо в призначене приміщення, то зустрічає нас тільки господар локалю, старий німець з гострими очима і з тяжкою астмою.

— Нема,— каже він.— Ви самі винні.

— Кого нема? — питаємо ми здивовано.

— Зборів нема. Ви спізнались майже на годину. Товариші чекали на вас довго, а потім пішли до іншого локалю, на вулиці N, де мають бути в них спільні збори разом із іншим відділом. Так що — ви поспішайте, вони просили підігнати вас, коли ви нарешті з'явитесь. Стривайте. Адреса... номер телефону... Ми передамо їм, що ви їдете.

Старий почав ритися в телефонній книзі, такий грубезний, що мені зовсім пропала надія знайти в ній потрібний нам номер. Але він знайшов дуже швидко.

— А де ми дістанемо таксі? Тут у вас щось не видно їх.

— Треба йти на ріг NN, моя стара вам покаже. Галло! Я дивувався дедалі більше. Вийшла стара господиня дуже солідної конституції.

Привіталися.

— Ходіть, я доведу вас до таксі, але раніше подивіться нашу залу.

Вона прочинила двері. Перед нами відкрилася простора і надзвичайно чиста висока зала, прикрашена червоними плакатами й портретами Леніна, Лібкнехта, Цеткін і інших проводирів пролетаріату. В одному кутку стояв червоний прапор. Урочиста тиша і бездоганна чистота обкутали нас, і ми довго мовчки стояли на одному місці.

Потому, подякувавши господареві зразкового локалю за привітність і допомогу, ми вийшли з господинею на вулицю.

— Ідіть здорові,— сказав услід нам господар.— Нема за що дякувати.

Уже сідаючи в таксі, ми взнали від старої німкені, що вони обоє — і вона, і її старий — члени комуністичної партії.

— Чоловік давній комуніст, я молодша,— сказала вона нам на прощання.

«От чим пояснювалась їхня прихильність до чужинця».

Як під'їздили до другого локалю, умовились: увійдемо непомітно й сядемо десь у куточку, щоб не заважати роботі. Та й взагалі не варто дуже висовувати голову.

Гаразд.

Але вийшло зовсім, зовсім інакше. Як тільки ми з'явилися перед яскраво освіченим будинком, двоє товаришів, що стояли біля дверей, зникли в середині будинку. Ми не звернули на це уваги і зрозуміли цей «номер» тільки потім. Назустріч нам зараз-таки вийшов наш знайомий і ще два товариші — керівники організації. Разом з ними ми увійшли до широкої світлої зали з блискучим паркетом. Просто в око впадав одразу широкий розгорнутий прапор, що стояв посеред зали, біля колони. На прапорі тому горіли золоті літери:

«Червоним фронтовикам Берліна від робітників Харкова — столиці Радянської Соціалістичної України».

І тут... назустріч нам так загриміли два оркестри, барабани вдарили таким боєм, а труби — урочистими баритонами, що нас трохи не звалило повітрям.

Не знаю, як Петер, а я розгубився. Чую його голос (кричить над вухом, але я ледве чую, власне догадуюсь):

— Оце-то сховалися... Непомітно.

Як переграла «зустріч», ми сіли «непомітно». Та де там!

— Тільки на вас і чекали, — говорить керівник. — Раз одкриваємо збори. Я скажу вступне слово. Далі ви скажете промову. От перед вами прапор од харківських робітників. Це вам перша теза, так би мовити. А після вашої промови ми збудуємо свої доповіді — за вступ нових товаришів до наших лав. От і цілий вечір. Для цього ми й зробили спільне засідання. Ну, почипасмо. Готуйтесь. Ви й так спізнилися.

І все так, як він сказав, все так і було.

Просто неймовірно. На мить навіть забувавш, що на вулиці ходять «зелені», та й як не забути про «зелених», коли тут перед тобою прапор від робітників Харкова? Але потім контраст здається ще більш різким і страшним.

О, республіко Гінденбурга! Яка ж ти химерна республіка...

Але настрій серед товаришів так високо піднісся, що від промов, головне од музики, бряжчать вікна.

Коли вже вечір майже кінчався, ми підійшли до керівників потиснути їм руки.

— Стривайте, — звернувся до мене один, — це не все. — І тут же до аудиторії: — Товариші! До президії надійшли пропозиції подарувати товаришеві з Радянської України нашу повну червонофронтницьку уніформу.

Незручно писати, бо та уніформа обходить автора, але оплески заглушили промовця.

— Хто «за»?

Всі «за». Як одна рука.

— Завтра о дванадцятій годині вдень ми вас чекаємо в магазині «Червоного фронту». Там ви одержите свою уніформу; в ній ви повинні будете передати наші палкі червонофронтівські привітання харківським пролетарям і всім робітникам України, яку одвідували наші представники.

— Хай живе наша пролетарська непохитна єдність!

— Рот фронт!

— Рот фронт!

— Рот фронт!

І після всього нам довелося ще на вулиці пройти перед фронтом. Вони вишикувалися перед будинком двома рядами і, коли ми проходили, — в нічне небо летіло:

— Рот фронт!

Ми вже були в трамваї, що віз нас в іншу частину міста. Пульс неймовірно стукав у скроні. І з кожним ударом глибше і глибше вривалось у мозок прохання одного з керівників:

— Зробіть так, щоб я потрапив у делегацію до Радянського Союзу. Зробіть!

Та як це зробиш?

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Тепер я починаю подорожувати. Увесь мій скарб — книжка та уніформа — залишився у Петера Коша, і разом з ним я ніби залишив йому всі турботи, що ними сповнене було перебування в Берліні. Збори, засідання, мітинги, зустрічі з товаришами, перевтома, щоденні тривоги, гарячковий темп життя — все це там, на вулицях Берліна, в пролетарських локалях та ще в маленькій, тісній, освітлюваній газом комірчині Петера Коша, де з кожного кутка визирають страшні злидні. Я ще повернусь сюди на кілька день, — ще мушу зазнайомитись із тим, із чим не встиг зазнайомитись. А поки що — подорож!

Приємна і безтурботна подорож людини, що взяла з собою в дорогу тільки вуха та очі — найпортативніші і найдосконаліші в світі апарати.

Тихого, сонячного вечора Anhalter Bahnhof*, по-пихкуючи білою парою, спокійно, навіть меланхолійно виряджав потяги на Лейпциг. Громадяни допивали своє пиво та доїдали гарячі ковбаси з пересувного буфету, що весело проїздив безконечно довгим і врочистим тихим пероном.

У купе третього класу незабаром блиснула щедра електрика і чистенькі, лялькові будиночки станцій хутко замелькали повз вікна вагонів.

Все таке пристойне, чисте і ніби всміхається. Я розгортаю ілюстрований тижневик «Lachendes Leben»**. І справді, в ньому все сміється.

Стрижені по-запорізькому голови німців на мідних стортсменських в'язках одверто й весело споглядають «божій світ» вогкими од задоволення очима. Білі, мов український рафінад, і міцні, як залізо, блискучі, всміхнені зуби жінок розсипалися радісними разками на крейдяному папері.

— Які ми здорові! Які ми впевнені, дужі й свідомі своєї сили! Наші м'язи треновані й слухняні, як гнучка сталь. Наші рухи меткі і зручні в замахах. Наші легені не залишають бажати нічого кращого. Шлунки працюють, як найдисциплінованіші полкові кашовари бравого генерала.

— Хто сказав, що буржуазія розкладається? Ха-ха! Ви наївний, наївний чужинцю! І ви повірили? Ха-ха-ха! Дивіться на нашу прекрасну голизу. Ви не знайдете на ній жодної плями. Дивіться на шкіру. Вона чиста й еластична, як фабрикат найкращого гатунку. А наші нігті! Вони витончені і блискучі. Та хіба ви не бачите, що вони здатні рвати не згірше від леопардових пазурів? О, та знадна рука золотоволосої медхен, що впала вам у пожадливе око — то рука найпершої рекордсменки, рука прекрасної веслувальниці. Так, вона, звичайно, тямить правити й автомобілем. Подивіться на її стегна. Художня, різьбярська робота, адже правда? А як вона чудово на них підскакує. І ви повірили були, що буржуазія розкладається? Кому? Отим жовтозубим, щербатим, з довгими шпями і неоковирними жилавими руками? Тим, кого ви ба-

* Один з вокзалів Берліна (нім.).

** «Радісне життя» (нім., ред.).

чили в кварталах Ведінга та в тих задушливих тісних локалях? Ха-ха! Адже єдина їхня перевага — це те, що вони завжди голодні. Решту переваг маємо ми! Тільки ми! О, ви не знаєте, які модерні, надійні, перевірені на щедрій практиці способи захищати своє життя ми маємо! Ви не знаєте, наївний чужинцю! Читайте «Lachende Leben». Читайте! І нікому — чуєте? — нікому не кажіть: «Буржуазія розкладається». Бо з вас сміятимуться!

Так весело й самовпевнено гукали мені сторінки ілюстрованого журналу.

— Fertig *! — пролунав за вікнами короткий вигук начальника станції. І потяг летів далі, залишаючи позад себе лялькові будиночки.

— Так-так, — стверджували колеса. Тільки паротяг на гомінких вузлах потрясав повітря бадьорим і грізним, як невблаганне заперечення, басом. Але в вагоні їхала ділова публіка, і не було до кого сказати:

— Галло! Єдина їхня перевага — це те, що вони завжди голодні? А не здається вам, що цієї переваги уже досить для того, щоб проткнути вам пузо? Що? Ну, не сьогодні, то завтра.

Стабілізація, — мов доспіле важке яблуко, що, висячи на гілці, перебувало під небезпекою впасти, а впавши, відчуло ґрунт і лежить задоволене та рум'яне. Переверни його, уважний досліднику! Ти побачиш другий — розм'якшений бік, бурувато-жовтий, як пролежень на шкірі мерця. Завзятий черв'як уже прогриз його до самої середини.

Це єдине, що залишилось подумати людині, що не мала можливості звернутись на адресу фабриканта ілюстрованих журналів хоч би з такими філософічними словами:

— З вас страшенно дотепний соціал-демократ! Ви талановито служите своєму панові. Чи не одвідуєте ви часом ревію «Тисяча голих жінок», те саме ревію, що день у день виставляється в Берлінській «Komische Oper» **. Адже там, сповнившись еротичної млости, добрий буржуа совається в кріслі, набирається справжнього патріотизму і благодушно мугикає в потрійне підборіддя: «Deutschland, Deutschland, über alles...» *** Адже там, як ніде краще,

* Готово! (Нім.).

** Згадувана раніше «Комічна опера» (нім.).

*** Німеччина, Німеччина над усім! (Нім.).

показується «прекрасна голизна» і спортсменська вправність молодих фашисток! Не інакше, як цим ревію, живите ви свою фантазію і своє буйне натхнення. О, не турбуйтеся, я також одвідаю «Тисячу голих жінок», щоб не бути голослівним. І я скажу навіть більше! Соціал-демократичний поліпай-президент — це ж справжній державний розум! Як дотепно він придумав: у день великого релігійного свята, коли республіканці каються в своїх гріхах і прощають один одного, усі театри Берліна мусять показати благочестиво-патріотичні вистави! Це ж геніально. «Komische Oper», наприклад, у той день замість «Тисяча голих жінок» виставила цілком благочестиву п'єсу «Віра і вітчизна» («Glaube und Heimat»). А «кафе-танці!» Жодна жепщина не мала права уже з одинадцятої години вечора напередодні свята не лише «заробляти на хліб», а навіть просто танцювати фокстрот. Така витриманість! Така суворість звичаїв! Один помах шудманової палиці — і всі бажання слухняних республіканців заснули в жилах, як вітерець на межі. Не вірте, пане соціал-демократе, нікому, хто скаже вам: «Буржуазія розкладається». Не вірте тому, хто скаже: «Її роз'їдають соціальні протиріччя, як іржа роз'їдає залізо, навіть швидше! Як черв'як точить доспіле яблуко!» Не вірте, бо вас засміють, і господар вижене вас із двору, як поганого, зрадливого собаку! Кажіть: вона здорова й рум'яна. Вона сповнена творчого напруження. Вона відроджує Німеччину. І заспівайте «Deutschland, Deutschland, über alles!».

Отак міркуючи, я й незчувся, як промайнув Вюртемберг і потяг підійшов до Лейпціга. Таким чином, я перепустив єдину, можна сказати, нагоду поміркувати про Мартина Лютера, що чотириста років тому розліплював був свої прокламації на Вюртемберзькій церкві. А перепустивши цю нагоду, незручно було б повертатися до Лютера, тим більше, що вичерпливу згадку про нього уже подав у своїх «Нотатках мандрівника» український письменник О. Досвітній.

Мені майже нічого не залишається після цього писати про Лейпціг. Єдине, що я можу зробити, це не погодитись із автором «Нотаток», що назвав Лейпціг «легковажним джигуном». Де ця легковажність, коли, крім фашистських листівок, що ними обсипають людей на вулицях цього вченого й, безперечно, поважного міста, людині на кожному кроці загрожує ще й інша небезпека: бути зачепленим за ребро колосальним і зручним для цього носом вільної

громадянки Лейпціга, як легендарного Байду зачепив був свого часу цар турецький гаком.

Особливо гостро відчуваєте ви цю небезпеку увечері, в ресторані, де на маленькій естраді награють на гітарах та цитрах трагічно смішні баварці в коротеньких штатцях, і «весела мюнхенянка», виконуючи роль співачки й танцюристки, гепає перед вами чесними хліборобськими ногами, посміхаючись випувато й розпусно разом. Тоді, обернувшись ліворуч, ви побачите загрозливий піс «женщини», вона стежить вас, як голодний коршун. Її кухоль для пива порожній. Обернувшись праворуч, наткнетесь на два, три, п'ять носів. Страшна доля молоденького Байди пегайно впливає в вашій уяві, і ви, як то кажуть фахівці, «дасте дряцу». Тільки потім, як небезпека залишиться позаду, ви зітхнете з полегкістю:

— Ху!

Нехай йому смуток з таким «веселим» життям!

Що ж до лейпцігської друкарської промисловості, то вона справді не мала собі рівної в цілій Німеччині, аж доки в Берліні не постала велетенська друкарська фабрика Ульштейна. І хоч ми чесно одвідали лейпцігські друкарні, з великими труднощами діставши на це дозвіл дирекції, ми все ж таки з більшою охотою розмовили б про Ульштейна, цю казкову фабрику журналів та книг, хоч і друкарні Лейпціга переводять це менше дорогоцінного паперу.

Газета «Neue Leipziger Zeitung», наприклад, вийшла в неділю 25 листопада на сорок дві сторінки європейського газетного формату. Одинадцять друкованих аркушів!

При такому розмірі можна бути спокійним, що кожний спекулянт, націонал-фашист, педант і просто «республіканець» знайде в газеті все потрібне для себе, все, що цікавить його кишеню, серце й дружину.

Воістину яка іронія: «Свобода друку!» «Свобода», що при ній масовий збірничок робітничих пісень «Liederbuch» — виходить з-під поли, убогою брошуркою на дванадцять сторінок мізерного розміру, друкований на машинці! І одна буржуазна газета забирає на одне число мало не дванадцять а р к у ш і в, сорок дві газетні сторінки! Оце і є «свобода друку». Хто скаже після цього, що з соціал-демократів не талановиті брехуни і опуканці? В кожному разі, якби знайшовся такий дивак, то соціал-демократи мали б цілковите право навіки образитись.

А поза тим і справді Лейпціг нічим не дивує. Звичайно, можна згадати ще хутра, університет, що в ньому учились колись Клопшток та Лессінг. Останній, щоправда, нічому не навчився був, аж доки не залишив університету і не пішов у науку до життя, жорстокого і сповненого непримиренної боротьби.

То були часи, коли прокидалося буржуазне самоусвідомлення і коли Лейпціг був першим у державі торговельним пунктом, «майже республіканської незалежності», як каже Франц Мерінг. Тоді в ньому навіть військових залог не мали права тримати.

Ці часи промайнули, як юність. І тепер, за часів собачої старості буржуазії, на десятому році німецької «республіки», в Лейпцігу уже «республіканські солдати» живуть у королівських касарнях, що їх прикрашують камінні літери: «Касарні короля Альберта»...

Тоді, в часи Лессінга, з Лейпціга був не тільки центр книжкової торгівлі, а й центр художньої літератури, цієї єдиної арени боротьби, в якій буржуазні класи могли тоді змагатися за свою соціальну емансипацію. А тепер... провінція гнилої буржуазної диктатури, що глушить вільне революційне слово убійче грубими і одверто загарбницькими «цайтунгами».

А втім... Лейпціг — учене місто. І ви б не виконали «приємних обов'язків» мандрівника, коли б не одвідали музеїв, принаймні музею, що на майдані Августа.

Тут ви побачите справжніх голубів, непричетних до жодної політики. Милих птахів, що, сповнені кротості й довір'я до лейпцігських буржуа, зграями літають над майданом Августа, клюють брот із рук дітей і потім сідають на пишну скульптурну групу перед музеєм — одпочити й залишити на ній численні білі цяточки, сліди голубиного життя... Богоподібні мужчини, з хвостами замість ніг, трублять у роги і стримують крилатих коней, роздираючи їм роти міцними вудилами, і жінки з крутими стегнами та тугими горбиками грудей простягають над ними й до них свої принадні руки, обтяжені рибою, квітами, виноградною лозою і раками. Вгорі, на заломі колони, що підноситься над цілою групою, розважаються легковажні амури. І як пасує до всього цього буркотіння голубів! Зворушлива ідилія! Хвальна добрість благочестивого буржуа, що власною рукою годує птахів — живих символів миру та громадського спокою.

Тільки у фашистських газетах не все спокійно. Там блискають шалені блискавиці і гримлять громи на адресу «бунтарів», «ледарів» і «зрадників батьківщини» — рурських робітників.

В музеї ви побачите портрети роботи Франца фон Ленбаха: король Альберт Саксонський, кайзер Вільгельм I сидячи, князь Бісмарк в цивільному, фельдмаршал граф Мольтке в маптелі, князь Бісмарк в кірасирській формі тощо. І, о диво! Картина Константина Мейніра — «Дівчина-шахтарка». В каталозі ви прочитаєте, що то — дочка художника. Крім того, ваше око вразить прекрасна картина Бекліна «Гімн весни», жахливо зіпсована амурами, що літають у блакиті над головами трьох жінок.

І тоді можна їхати на Дрезден.

Дрезден — суцільний витвір мистецтва. Ельба! Славнозвісна Цвінгерова галерея! Мости Фрідріха Августа! Неймовірна колекція коштовностей у Замкові (Grünes Gewölde). Колосальне зібрання скульптури («Skulpturensammlung»). Дрезден — місто неймовірної краси!

Як же не пробути в ньому хоч днів із вісім? Адже саму мадонну Рафаеля, досягнення над досягненнями італійського образотворчого мистецтва XVI сторіччя, годиться споглядати кілька днів...

Але мені зіпсував настрій перед самими дверима Цвінгергалереї один молодий безробітний художник. Він і тихий, і лагідний був, але він був голодний і попросив мене па хліб.

— Як, ви — художник — і просите па хліб? Ви? Тут, під дверима знаменитої па цілий світ галереї?

— Благаю вас, не кричіть так голосно. Поліцай може прогнати мене. Я маловав там копію з однієї картини. Але не так-то легко продати, знаєте... Я ще молодий художник.

Він посміхнувся. Як посміхнувся... Перекривив обличчя жалкою гримасою! Він був без картуза, в старенькому піджачку. Худе, зеленкувате обличчя. Можна було повірити, що він голодний. За півмарки він дякував до жаху щиро.

І от ви підіймаєтеся по широких сходах цього будинку світової слави і насамперед проходите до окремої кімнати, що в ній зберігається Сікстинська мадонна.

Кілька одвідувачів сидять тут на стільцях. Спogлядають.

Мертва тиша.

Ви входите нечутно і нечутно сідаєте або стаєте десь, вибравши зручну позицію.

Перед вами твір, що про нього ви звикли думати як про щось недосяжне, незрозуміло прекрасне, як про щось таке, що коли ви побачите його, то захитаєтесь. Ви звикли так думати, уявляти, нарешті, говорити, ніколи не побачивши цього твору і майже не сподівавшись будь-коли побачити.

Але ось вона, Мадонна Рафаеля, перед вами. Ви дивитесь і... не хитаєтесь... не падаєте... Ви з жахом відчуваєте: «Що ж це? Я не розуміюсь на мистецтві? Чому я не падаю? Чому я спокійно, зовсім спокійно дивлюсь на цю картину і навіть жодного тремтіння в пальцях не відчуваю? Адже це... Сікстинська! Мадонна! Рафаеля!»

Ви непомітно озираєтесь. Як же інші одвідувачі?

Сидять. Стоять. Замислились.

Тоді ви також сідаєте і теж «замислюєтесь».

Проходить півгодини.

Година.

Ви дивитесь на картину і вже не звертаєте уваги на відвідувачів. Ви звертаєте увагу тільки, коли чуєте дзвоник і служник приходить сказати, що вже четверта година, галерея зачинається.

Про що ж ви думали?

Про все.

Ви думали насамперед про те, що ця мадонна і справді нічим не нагадує вам богородицю. Ви думали про те, що перед вами чудова, гармонійна, здорова жінка, що хлопчисько в неї на руках — також чудовий хлопчисько, рожевий наївняк, і мати його дуже любить, хорошою здоровою любов'ю. Від кожної складки її одяжі і навіть від ступнів її ніг віє на вас земне, упевнене щастя. Її хода струнка. Її форми сповнені життєвих сил. Вам стає радісно і приємно за цю жінку. Якщо ви батько — то ви згадаєте свого хлопця і напевне згадаєте й дружину.

Далі ви почнете думати взагалі про життя. І в залежності від того, до якого класу ви належите, яких політичних переконань тримаєтесь і кому та якій справі служите, так будете й думати.

Звичайно, у вас не знайдеться під рукою XIV тома Г. В. Плеханова. Ви тільки подумаете про нього. Але як тільки зможете, нарешті, взяти цей том у руки, ви відкриєте його на сто сороковій сторінці і прочитаєте про Сікстинську мадонну.

Отже, я не буду писати, що ця картина, найкращий твір італійської школи XVI століття, завершувала довгу боротьбу земного ідеалу з християнсько-монашеським. Завершувала перемогою земного ідеалу. Я сам прочитав про це на сто сороковій сторінці.

Але в цьому її сила. В цьому секрет, чому вона аж ні краплі не вражає вас і чому ви можете довго-довго споглядати її і неодмінно прийдете ще й другого дня й третього, аж поки не вийдете з Дрездена.

Крім того, ви, звичайно, обійдете всі безконечні зали галереї. Pozнайомитесь з прекрасними творами великих майстрів не лише італійської школи, а й фламандської, голландської, німецької, нідерландської. І погодитесь, нарешті, з т. О. Досвітнім, що в своїх «Нотатках» справедливо писав про цю галерею: «Митці пензля своїми картинами дають навіть змертвілому потяг до життя, до людських красот. Хочеться жити, забути всю нудоту нещастя людства».

І тільки здивуєтесь, чого дивується т. Досвітній, що: «...великі майстри віддавали свої таланти до ніг тих вельможних, що могли піднести їх на п'єдестал велетнів, од ласки яких залежав їм добробут...»

Адже це нормально. Цілком нормально. Бути ви значає свідомість. І хіба в нашу епоху не служать справі диктатури пролетаріату багато таких митців, що роблять це лише тому, що пролетаріат єдиний може «піднести їх на п'єдестал велетнів»? Отже, можна не гніватись на Тіціана, Корреджіо, Гвідо Рені, Помпео Баттоні, Дольчі, Вернардо Строцці, Антоніуса ван-Дейка, Рубенса, Йорданса, Рембрандта, Альберта Дюрера, Гольбейна, Кранаха, Анжеліку Кауфман і інших за те, що вони служили панівним класам... Нам по ширості здається, що обвинувачувати їх в ідеологічній невитриманості не можна без того, щоб не потрапити в полон ідеалістичного розуміння естетичного розвитку людства.

Словом, треба піти в дрезденську бібліотеку (Sächsische Landesbibliothek) і в тінях зелених лампових дашків помріяти про світову літературу, почитати Гете «Страждання молодого Вертера» і знамениту гейнівську «Подорож на Гарц». Хімічна реакція з'єднання цих двох гостро протилежних літературних речовин — гіркої сльози і розбишацького реготу — дає надзвичайний ефект, засвічуючи в серці мандрівника вогник філософичної посмішки.

Щоб досягти його, треба насамперед перейти міст через Ельбу, від католицького кляштору до Нового міста. Не будемо говорити про надзвичайну красу цього моста Фрідріха Августа, збудованого за проектом архітектора професора Крайса, бо міст уже також описав т. Досвітній. Залишається нам зупинитися перед пам'ятником одному з Фрідріхів Августів, королів саксонських, збудованим іншим Фрідріхом Августом, королем саксонським. Пам'ятник стоїть на базарному майдані Нового міста. На чотирикутному постаменті з левиними головами на чотирьох кутах досить неоковирно підігнув передні ноги й зігнув коротку шпю важкий золотий кінь, і золотий верхівець з непокритою головою, закутий у панцир, натягає однією рукою повіддя, а в другій тримає жезл. За пам'ятником починається безконечний сквер. Перед ним стоять високі шпилі, і на їхніх верхівках разюче горять золоті кола, а в них — орел Німеччини і герб міста — золотий дракон.

Ефектно, як і все в цьому згромадженні краси, в цьому різьбленому місті — Дрездені.

Бібліотека відчиняється десь о п'ятій. Ви ще маєте час. Ідіть у ворота чудового саду. Він — поруч. На воротах прочитаєте кілька десятків «verboten»*. Але ж ви не збираєтесь робити жодної шкоди, і тому «verboten» викликає у вас тільки посмішку.

Ельба, повногруда й каламутна, як жінка на картинах Рубенса або Йорданса, широко пливе перед вами. Ви споглядаєте всю цю красу і нараз ловите себе на гарячому:

«Подорожую! Може, це сон — Ельба, галерея, замок, повний неймовірних коштовностей саксонських королів, дрезденська бібліотека і... радянська людина, що виїхала з країни молодого соціалізму і споглядає архіви мертвої краси, одгороджені камінним муром од тих, хто будував цю красу і навіть той мур...»

Читачу! Даруйте мені цю експансивність. Але я думав у ту хвилину про те, що буде час, коли людина замість читати бліді й нецікаві нотатки мандрівників, як ось ці, що перед вами, вийде ранком надвір і махне... Куди? У всі світи! У всі центри минулої культури, якщо та культура людину цікавитиме. А поки що доводиться читати тільки нотатки та враження, гатунок літератури, позначений крайнім і найдосадливішим суб'єктивізмом.

* Заборонено (нім.).

А втім, треба погодитися з думкою Мерінга: «Може, Дрезденська галерея була не меншим двигачем німецької культури, ніж палиця, що за її допомогою прусські Фрідріхи дресирували своїх солдатів».

І якщо ви пристанете на цю думку, то вже значною мірою обороните себе од суб'єктивізму мапдрівників, які мріють на березі Ельби про різні речі, що їм сподобались.

Тим часом у вікнах бібліотеки зазеленіли вогники.

Я увійшов і за одну хвилину одержав карту (Tages Lesesaalkarte, № 14701). З квитком я зайшов до зали, тихої і таємничо зосередженої, як і всі зали в бібліотеках цілого світу.

Ніде людина не здається такою прекрасною, як у залі бібліотеки! Ніде не звільняється вона такою мірою від тягара дріб'язкових турбот і життєвих неприсмностей, як у всевладному царстві книг. Тут із тихим, урочистим шелестом розпинається перед нею завеса, що за нею нечутними кроками ходить людська думка по сторінках тисячоліть. І в людини розходяться глибокі зморшки, чоло спокійніше, із стиснутих губів злітає дрібна прирасть, як шкаралупа розлузаної перед тим насінини. Людина міцніс духом, запалюється вогнем великої любові чи великої зневаги. Ви бачите, як обличчя їй то спалахує, то блідне, як очі то блискають упертою іскрою, то гаснуть.

Людина мислить.

І якщо це навіть супротивник ваш, то ви побачите, на що він здатний у тому смертельному двобою, що в нього ви з ним вступили...

Але цікаво, крім того, довідатись, чи скоро можна дістати потрібні вам книги. Я сказав п'ять назв. За дві хвилини книжки лежали переді мною на столі. І коли настав час іти з бібліотеки, я залипив їх на столі. Читача просять не турбуватися і не витрачати часу. Книжки здають самі службовці бібліотеки.

Таке ставлення до читача мені сподобалось.

Після цього я одвідав Skulpturensammlung, де побачив погруддя Гете роботи Йозефа Германа між погруддями Nikolaus I v. Russland і Alexandra Feodorovna, Gemahlin Nikolaus I v. Russland. Дивно! Цьому великому поетові «щастить» навіть мертвому... За життя і після смерті — між царів! Але, мабуть, легше йому було служити таємним радником Веймарського графства, ніж навіть мертвому стояти між таких двох осіб...

Skulpturensammlung! Можна заблудитись, як у глухому лісі, в цьому велетенському зібранні скульптури. Колосальні роботи Мікеланджело Буонаротті та Андреа Вероччіо Мойсей. Бахуси. Адоніси. Бартоломео Коллеони верхи. Мельпомени з масками. Богині з такими стегнами, що на них можна будувати будинки.

І все це мертве. Мертве, як сама смерть. Тлін епох вкриває цей камінь і бронзу, мрамур і гіпс. Велично і дивно. Але не хвилює. Мертве.

Разючий контраст — піти після цього в тяжкий, похмурий Schloss *, переповнений золотом і самоцвітами, що в шаленому танкові райдуг розбризкалися в довгій анфіладі низьких, облямованих люстрами королівських кімнат. Все горить. Золото — жовте, як свіжий мозок із кісток тих, що його здобували. Рубіни, як справжні краплі крові. Діаманти, мов «хрусталики» з людських очей, що випадали з орбіт у страшній гонитві за ними на славу короля! І чіх, чіх «хрусталиків» тут немає!

Ось напис на пам'ятникові Августові Другому:

«Август Другий, з божої ласки король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, київський, волинський, подільський, ліфляндський, смоленський і чернігівський...»

Можна жити. Досить пристойний «прожитковий мінімум»...

Дивно!

Дивно!

Дивно... що тільки в шостій частині світу панує пролетаріат, а поза нею і досі панують короновані й некороновані королі. Королі вугілля. Королі заліза. Королі нафти. Королі гумових палиць.

Королі... І над Дрезденом — дух королів. Хоч мертвих.

2

І от я сиджу в ресторані. Молодий увічливий німець злегка вклоняється і також сідає до столу. Він читає газету. Його симпатичне обличчя раптом кривиться в посмішку.

— Ви бачили? Знову якась дурепа назвалася родичкою Вільгельма і обдурила ще більших за себе дуреп. Почитайте, коли маєте охоту.

* Замок (нім.).

— Я вже читав про це в російській газеті.
— Хіба ви росіянин?
— Українець.
— І звідти?
— Так.
— Давно?
— Місяць.
— О! Надзвичайно цікаво. Як же воно там?
— Дуже добре.
— Я так і знав. Я завжди говорив, що тут не можна добитися правди. Е, більшовики — то, на мою думку, справжній народ. З усіх партій у Німеччині я вважаю лише одну.

— А саме?

— Комуністів.

— То, може, ви партійний?

— Ні. Я агент фірми «Sen-Sen».

Він простяг мені руку.

— Карл Цорн. Будьмо знайомі.

— Дуже приємно. Що ж то за фірма, що ви їй служите?

Цорн дістав картку, і я прочитав на ній:

Sen-Sen

Das beliebteste echte vornehme

Mund-Parfüm für alle *.

— Бачите, це такі маленькі чорненькі зернятка. Ви кладете в рот. Приємно. Свіжить і застерігає від кашлю, нежиті та інших неприємностей. Я приїхав із Кобленца. Сьогодні продав двом дрезденським аптекам на п'ять тисяч марок. Спробуйте. Прошу вас. Вам мусить сподобатись. Не бійтесь. Кладіть на язик. Отак, дивіться. Потім дайте мені вашу сигарету. Я зараз вам її поверну. О, будь ласка. Тепер запаліть. Ну. Приємно, адже правда?

Я потяг сигарету і захлинувся гострими, холодними пахощами ментолу.

— Та це ж ментол!

— Так! Але це чудова річ. Я продав сьогодні таких флакончиків на три тисячі марок. Будь ласка, залишіть собі, я хочу вам подарувати. І також пакунок «Sen-Sen». Цю коробочку передайте вашій дружині. Хай завжди кла-

* Сен-Сен — найулюбленіші справжні парфуми до рота — для всіх (нім.).

де в рот одне зернятко «Sen-Sen», як тільки надворі негода, вогко. Бо тоді легко застудитись, адже правда? Та цього ніколи не трапиться, як тільки ви вживатимете до сигарет цей наш препарат, а на язик братимете зернятко оцього препарату. Дивіться, я сам жодної цигарки не скупив без цього ментолу від того часу, як я його продаю. І я здоровий.

Він був такий переконаний і так переконував, що не можна було не переконатися.

— Ця фірма — ваша, чи що?

— Та ні! — відповів він дуже весело. — Я тільки служу за агента. Сам я маю іншу професію. Батько мій м'ясник у Кобленці. Між іншим, прекрасне місто. Ви подорожуєте? Неодмінно заїдьте. Я також був м'ясником. От моя фотокартка. За роботою. Це зовсім не така погана професія.

— Хто ж каже?

— А потім кинув. Пішов на різні інші роботи. Ось тепер — за агента «Sen-Sen». А батько й зараз працює. Я вам надішлю гостинця. Надзвичайні ковбаси. Будьте певні, тільки залишіть адресу.

Все це було так несподівано, що я не встиг йому будь-що відповісти. Нарешті, мене цікавило одне: агент «Sen-Sen» чи який інший агент?

Він запитав:

— Ви в якому готелі? У «Вікторії»? Чудово. Їдете зараз в готель? Дозвольте разом. Вип'ємо там кави.

І ми поїхали.

В ресторані готелю ми пили каву і провадили довгу розмову. Головним чином говорив Цорн. І головне про свій уряд, про соціал-демократів. І чистив же він їх, сердешних! Я нарешті запитав:

— Ну, скажіть, будь ласка, як же так? Ви агент буржуазної фірми і лаєте свій буржуазний уряд.

Цорн засміявся.

— Нічого дивного! Я мушу жити, то я — агент. Але я б хотів жити краще, то я лаю уряд, бо він поганий уряд. Коли вже з мене агент, то я мушу хвалити свій товар, бо то мені на користь. Я швидше його продам. А щоб хвалити, то найкраще самому повірити в те, що товар справді корисний. Так я роблю.

«Цей уміє торгувати», — подумав я, коли ми прощались.

Увечері я одвідав Дрезденську оперу, одну з найкращих німецьких опер. Слухав у «Чарівній флейті» («Zauberflöte») музику Моцарта. А другого дня виїхав із Дрездена.

3

На Прагу. Через Шандау.

Саксонська Швейцарія.

Гори.

Ліс.

Потяг залізним черв'ячком підлазить до станції. Ви їдете на Прагу, але в Шандау робите зупинку на кілька годин, бо вам хочеться полазити по горах, подивитись на це маленьке місто, що все складається з самих готелів, ресторанів, крамниць.

Влітку тут буржуазія відпочиває. Тоді в лісах, на горах Саксонії живуть шпарким життям численні буфети, а готелі Шандау ледве витримують навантагу.

А зараз — холодно. Пустеля. Падає сніг. Одинокий катерок перевозить через ріку — в місто. Ріка темна, порожня й байдужа. Готелі стоять замкнені. Лише де-не-де в низьких рестораниках цокають об стіл важкі кухлі та хлопчачки пробують щастя на апаратах — грають на гроші.

Я підіймаюсь пустельною дорогою — вгору і вгору. Іноді назустріч промчить мотоциклет. На будинках, що туляться по схилах над дорогою, сумують вивіски: «Кімнати», «Обіди», «Спокій».

Уже місто лишилось далеко внизу, в улоговині. Тоді я звертаю на стежку, що круто пнеться на гору, в сосновий ліс. Нога сковзається по мокрих дерев'яних сходах. Але глибока тиша і запах сосни всмоктують у себе людину.

Я підіймаюсь вище й вище, аж доки не губляться останні звуки на подвір'ях саксонців.

Тоді на горі — тиша й самотність...

А сніг падає легкою мережкою. Падає з неба на сосни. Потім із сосен падає. Кволий, легенький сніжок. Падає і розтає. І півень кукурікає. І така далека та людина, той півнів господар. Одірвана од цілого світу. І нічого вона не знає, що робиться, наприклад...

Тут я послав руку до кишені і витяг жмуток паперів, що про них був давно забув, ще як виїздив із Харкова. Розгорнув.

Матеріали останньої вуспівської товариської зустрічі.

Далекий у ту мить від літературних суперечок, я з насолодою пригадав ті останні вуспівські збори, що на них ми говорили про Франка, а потім товариші розважались експромтами. Я прочитав і весело, на всю гору зареготався над експромтом Антона Шмигельського:

...N кьда ВУСПП.
Валізку в руки і — бувайте.
— Европа жде мене, клянусь.
Не дурно мовам я учусь
І вже суботу зву я «Freitag».

Мені стало так весело, що відразу прокинувся апетит. Я зійшов з гори і почапав у місто.

Там, у затишній і теплій «шпайзеціммер», я замовив собі обід і, взявши до рук «Саксонську Ельбгазету» («Sächsische Elbzeitung»), знайшов у ній одну маленьку, але пекуче цікаву телеграмку, яка знищила впень мої філософські міркування про бідолашного саксонця, що живе на світі й не знає, що робиться в Радянському Союзі. Я помилився! «Саксонська Ельбгазета» подає своїм читачам «усі» відомості про Радянський Союз. Отже, той «бідолашний» обізнаний павіть на такому:

«Р о с і я.

Єдине командування в Червоній Армії. Реввосрада Радянського Союзу встановила єдине командування в Червоній Армії, як нас повідомляють із Москви через Ровно. Інститут політичних комісарів, що був за часів громадянської війни, касується. Командир частини одночасно є і політичним комісаром. На ньому єдиному лежить обов'язок політичного виховання військової частини»*.

Якби раптом я довідався, що всі німці перестали пити пиво, я б і тоді не був такий здивований, як цією телеграмкою — в горах, у маленькому містечкові на кількасот будиночків, та ще прочитаною за столом, у «доброго» старого німця, господаря поганенької ідальні!

— Діла! — вигукнув я, коли кельнерша допитувалася в мене, що я маю взяти на друге.

Тут увійшло троє хлопчаків, що на їхніх обличчях, комірцях і краватках було написано: «Нічого схожого, які ми хлопчаки? Ми вже дорослі». Випили пива й почали

* «Sächsische Elbzeitung», N 282, 1.XII 1928.

грати на більярді. Кілька парубків, видать, шандавські «серцеїди», мовчки сидять за столом. П'ють і споглядають. Кельнерша дивиться на одного красеня, що допіру увійшов, і дивиться зовсім не байдуже. Особливо ласкаво вона бере його пальто, подає йому пиво й сигарети. Він сидить десять хвилин і раптом платить і зникає. Кельнерша дивиться йому вслід із глибоким жалем, сумно, а потім сідає до столу, починає розлупувати ножем горіхи і смаковито їх пожирати.

Хлопчаки зіграли партію в більярд і приступають до автомата, що висить на стіні. Вони кидають монету в дірочку, крутять коліщатко з дротяною мережкою і з кулькою всередині, спускають пружинку й чекають наслідків. Автомат висипає їхній виграш, що складається з програшів попередніх аматорів цього мистецтва. Або ж і їхні монети «застряють».

В кімнаті вже нікого немає, крім корчмаря, типового німецького бюргера — з волом і з пузом, та кельнерші — білої, деблої німкені, що прибрала тепер добродичного вигляду. Корчмар зливає пиво з недопитих кухлів в окремий кухоль і ставляє його під застойку.

Певне, для якоїсь «утилізації».

Ще за кілька хвилин до корчми привалює чоловік з п'ятнадцять поважних бюргерів з жінками. Всі вітаються з корчмарем та його ффрау і йдуть до окремої кімнати.

Це почесні гості. Питимуть пиво. І так це все нудно та одноманітно, що...

Ну й побут...

4

За кілька годин поїзд зупинився на німецько-чеському кордоні. І коли він знову рушав, то пасажирки й вагони вдарилися об стіни вагона.

— Заступив чеський машиніст...— пробурмотів один німець і досить енергійно вилаявся.— Повбиває, чорт би його забрав!

Однаке без жодної жертви ми доїхали до Праги. Поїзд зупинився на «Масариковому надражі»*.

Ви в центрі чеської промисловості.

Темне, похмуре, задимлене місто.

* Вокзал Масариків (чеськ.).

Середньовічне місто, нове приклад для романтиків і мистиків.

Ще не встигли візники одірвати пасажирові пі руки, пі гудзика, як хмари проститутток пропливли перед ним, туркочучи всіма мовами, обіцяючи тисячі «привадних речей» за невелику ціну.

Місто романтичних злочинів і спиритизму, як запевняв мене один місцевий поет.

Місто історичної давнини, пам'яток боротьби і поразок. Старий університет. Один із найстаріших у цілій Європі. Іван Гус. Сліди Габсбургів. Єзуїти. Католики. Протестанти. Старі годинники. Хрести на брукові біля ратуші...

Колосальний арсенал для романтика!

Але я раджу вам, читачу, раніше ніж читати цей розділ, узяти до рук «Нотатки мандрівника» т. О. Досвітнього і перечитати в тих «Нотатках» розділ про Чехословацьчину, якщо ви не встигли зробити цього раніш. В коротких і стислих нарисах автор «Нотаток» подає надзвичайно цікавий матеріал про сучасну Чехословацьчину і, зокрема, змальовує Прагу. Перечитавши книжку т. Досвітнього, ви пробачите мені блідість мого викладу. Бо я подав лише ліричний акомпанімент до суворо викладених т. Досвітнім фактів. Це найбільше, на що я можу піти: зарані признатися, од чого я «одштовхуюсь», бо ж відмовитися зовсім бодай від короткого нарису про Прагу — це понад сили мандрівника.

Отже, старий годинник, що на ратуші, біля Прашної брами, годинник Огіої збудував Jan Růže біля півтисячі років тому. Але й досі, рівно о дванадцятій годині вдень, відчиняються нагорі біля годинника двері і, разом з дванадцятьма ударами годинникового дзвону, виходять дванадцять апостолів, півень кукурикає, смерть дзвонить у дзвінок, турок махає головою і багатир стукає палицею та трясє кисетом з дукатами. Сонце, місяць, земля й інші планети рухаються механізмом годинника. Циферблат обертається раз на рік, і таким чином громадяни Чехословацької республіки мають можливість щоденно перевіряти не лише годину, день, місяць і рік, а ще ім'я того святого, що в його день вони живуть, їдять «кнедли» і складають у банк легковажні крони.

Тому нас не дуже цікавить легенда про самого Яна Руже, що йому, за цією легендою, викололи очі, щоб він, бува, не зробив іще комусь такого самого годинника. Бо,

хоча Ян Руже й примудрувався потім зіпсувати свого незвичайного годинника, та годинника таки реставрували, і він продовжує безпосередньо впливати на хід історичного розвитку чехів.

Що ж до легенди, то не дуже-то вона нас дивує. Виколоти очі — це примітив. Так і цар Іван Грозний міг зробити з будівником церкви Василя Блаженного.

Не дивує нас і легендарна княгиня Лібуша, що пібито стала колись на Вишеграді і ніби уві сні прорікала: «Я бачу, як стане тут велике й славне місто...» Прага тобто. Бо також і Гедімінові, литовському князеві, приснилось чи привиділось, як відомо, те саме перед тим, як закладати Вільно. «Я бачу, як стане тут...» і т. д., — говорив князь Гедімін.

Але двадцять сім хрестів у брукові, мозаїка з білих камінчиків — це не легенда. Хрести у вас під ногою. Ви ступаєте на них і маєте рацію сказати: «Тут на кожному кроці — історія».

Австрійсько-цісарсько-католицька реакція прилюдно скарала на горло двадцять сім чеських шляхтичів за те, що ті повстали були проти цісарства. Це було після битви на Білій горі. Протестанти програли її, а з нею разом і чеську самостійність. Голови двадцяти семи шляхтичів десять років висіли в клітках на вежі біля Карлового мосту. Потому їх спалили біля ратуші.

І от на тому місці — двадцять сім хрестів. Карлів міст через Влтаву. На ньому багато слідів єзуїтської політики. Єзуїти будували імпазантні речі. Постаць Христа з єврейськими написами і постаць Яна з Непомук впадають вам у око, коли ви йдете цим мостом. Ян з Непомук був сповідником жінки короля Вацлава IV. Як водиться, король сумнівався в чеснотах жінки й хотів від сповідника довідатися про вчинки королеви. Ян не сказав. І його скинули з мосту у Влтаву. А потім поставили постаць ще й рельєф на бар'єрі мосту зробили: Яна з Непомук скидають з мосту у воду.

Цим мостом ви йдете до гори Градчани. Ви хочете подивитися замок, де жили Люксембурги та інші.

Тут же — готичний кляштор, що його почав будувати Матей з Арраса, а закінчив Парлер. Цей витвір XV сторіччя примушує вас захолонути на місці. Такої готики ви ніде, крім Кельна, не побачите. Все те, що зробили Матей з Арраса та Парлер, здається неймовірним. Тільки побачивши на власні очі цю божевільно складну будівлю, мож-

на зрозуміти, чому такі кляштори будувалися протягом довгих десятиків років, до сотні років, як собор у Кельні.

Між іншим, 1928 року знайшли десь у цьому Градчанському кляшторі труни й пам'яткові дошки Матея з Арраса та Парлера. Містикою, середньовіччям, задушливою історією тхне од замку, од кляштору, од цілого Граду.

Є тут і «новіша» річ, добудована в середині XIII сторіччя при королеві Оттокарові II. Це — знаменита вежа Даліборка.

Страшна в'язниця Даліборка. Була вона спочатку просто оборонною баштою, а на початку XVI сторіччя її почали «використовувати» як державну в'язницю. Першим в'язнем був у ній шляхтич Далібор із Козоїдів, що забрав був маєток свого сусіди Адама Плошковського. Після цього сміливого вчинку він сконав у страшній в'язниці, закатований на «дотепно» зробленому приладі, що звався «скрипкою»...

Справжній містичний жах охоплює вас, коли ви увіходите в середину в'язниці. Перша «кімната», так би мовити «передпокій». Страшні закапелки в стінах, де можна тільки стати або сісти. Там, за ґратами, димом душили в'язнів. Для цього — збоку спеціальна піч. На стінах у тих закапелках під дротяними мережками ще зберігаються «малюнки», зроблені кров'ю в'язнів.

Звідси спускається камінними покрученими сходами долину. Кругле приміщення, глухе, як камінна пляшка. Посеред підлоги — дірка. Навколо неї приковували засуджених на голодну смерть. Одного з них спускали в ту дірку ще нижче, в льох. Останній збапок води і шматок хліба ішов за ним. Коли невдаха помирав, то згори спускали найближчого по черзі кандидата. І цей, якщо не бажав залишатися в товаристві свого мертвого попередника, скидав його ще нижче, в дірочку, аж в останній льох, наспід... Туди ж таки ішов за день — за два і він сам.

Останньою збожеволіла і вмерла у цій в'язниці пані Марія Катерина Заградкова. Віддали її за старого та поганого шляхтича Заградку. Не змігши зносити його нечуваної жорстокості, пані Марія Катерина намовила слуг, і ті одсадили її мужеві печінки. Пані Марію Катерину засудили на смерть. Але цариця Марія Тереза «змилосердилась» і, замість покарати негайною смертю, вкинула Заградкову до тієї «симпатичної» пляшечки. Там вона й збожеволіла і померла.

І коли всі ці історії розповідає вам молода чешка, що

тепер, доглядаючи Даліборку, має добрий зиск на тих колишніх муках, вам мимоволі починає ворухитися чуб.

Тоді ви йдете подивитись на речі, хоч і не такі страшні, але не менше цікаві.

Це — будиночки алхіміків. До цього часу збереглися лабораторії цих завзятих і фанатичних шукачів «філософського каменя». Тепер з тих лабораторій — кухні, і в них хазяйновиті чешки варять собі каву. Але ви по пройдете спокійно цим вузеньким, покрученим провулочком з будиночками-печерицями. Чешки відразу помітять, що ви цікавитесь штучним золотом і хотіли б побачити лабораторію ваших попередників. І коли вам не скажуть, що тут лабораторія самого Рудольфа IV, цісаря австрійського, славетного алхіміка з династії Габсбургів, то в кожному разі назвуть ім'я якогось іншого, не менш мудрого і славетного. Ви заплатите дві крони і увійдете в хатинку. Тут вам покажуть малесеньку кухню і продадуть кілька листівок із малюнками Праги, Даліборки, Града, Івана Гуса на вогнищі.

Все це ще більш нагнічує вас. Ви йдете присмерком — темними завулочками, і вам здається, що десь аж від Констанци лине передсмертний поклик ректора Празького університету Івана Гуса, що його не могли врятувати від смерті «залізні листи» Зигмунта Третього. Вам адається, що тій Валленштейна, забитого цісарським лоручником Бутлером у замкові Егер, впливає з-за рогу і йде вам назустріч.

Не лякайтесь.

То постать цілком реальна: агент таємної поліції, що йому доручено стежити за кожним вашим кроком. Він не зачепить вас, аж поки... Але про нього далі.

Поки що послухаємо лише нашого молодого чичероне, колишнього галицького жовніра, емігранта, людину цілком радянської орієнтації²⁷.

Ми прийшли до готелю, і він розповідає:

— Вчора, як ми з вами попрощалися, той пан мене затримав. «Ви звідки його знаєте?» — питає. «Кого?» — «А того советского спісователя».

Я перейняв мого чичероне:

— Як він мене назвав?

— Советський спісователь.

— Що він, здурів?

— Е, ні, то ви не розумієте. Спісователь — то є по-чеському письменник.

Я заспокоївся. Це інша річ. А то ще агент таємної поліції хоче піймати тебе на списуванні...

— І що ж?

— Звідки? — кажу. — Нам мама разом колісанки співала... Та й уже... А що він мені? Куди він мене вижене? Я б сам радий був на Радянську Україну... Та ніяк дозволу не дочекаюся.

І скільки їх чекає дозволу!.. Та частина еміграції, що давно пережила свої помилки, частина, що для неї еміграція справді була помилкою, чекає тепер, працює над собою, намагається всіма силами виявити свою радянську орієнтацію. І дивиться на вас благальними очима.

А інша частина... Про неї так розповідав мені український поет, музика і філософ із західноукраїнських емігрантів, що його ім'я я змушений, на жаль, приховати.

— Ви кажете «еміграція». Яке її громадське життя! Ви не чули казки про гнилого щура? Не чули. То я вам розповім.

То є вигідна для цього казка...

«Одного разу був селянин на ярмарку та й не продав своєї корови. То він собі повертає домів та й веде тую скотину повеселий. А на дорозі сидить, знаєте, циган. От він подивився на газду та й питає:

— Купив корівку?

— Ні,— відказує му газда,— водив продати, а й не продав.

— Ото дурний чоловік! Мати корову, та не вміти продати. Хе!

А чоловік, знаєте, дивиться на цигана, бачить — лежить біля нього на дорозі гнилий щур. Чоловік і говорить до цигана:

— Знаєш що, як ти такий мудрий, то з'єси отого щура, а я тобі віддам корову задурно.

— А віддаси?

— Кажу тобі, то вже правда.

— То я зараз його з'їм!

Бо циганові то не завадить ще й не таке. От він береться до того щура й починає його їсти. І добре їсть, аж злякався селянин. Бачить — половину вже з'їв. А що, як цілого з'їсть?

Але циганові таки завадило. Чує — не з'їсть. Бачить, що програє, то нехай хоч не задурно. Він і каже до селянина:

— Ти бідний, чоловіче. Тепер ти бачиш, що я цього

щура з'їм, бо мені що? Ось уже половини немає. Та й будеш без корови. А мені тебе шкода, і діточок твоїх. З'їж ти цю другу половину, то я тобі віддам корову.

Мусив був селянин братися тепер сам до щура. Надувся та й з'їв.

— Тепер ми квита,— каже циган.— Веди свою корову.

І розійшлись кожний своїм шляхом.

Але навіщо вони з'їли ту погань?..»

Поет здригнувся від огиди. За хвилину він додав:

— Отам і наша еміграція. Вона не живе, а гниє. Вона не має жодного громадського життя, жодної акції. Вона гризеться між собою, оббріхує, ненавидить своїх «ближніх», підлабузнюється, лакействує, плаває у власній погані і щодня один з другим їсть гнилого щура.

— І все-таки уряд їх тримає на чеській землі й підтримує коштом своїх робітників і селян,— гірко зауважив другий товариш, що сидів з нами.

— То маєте уявлення про уряд! — злісно, із ненавистю вигукнув чех.

Увечері третього грудня ми одвідали театр «Освобожене дівадло». Це формально лівий театр. Грають у ньому, між іншим, і письменники. Але п'єска, що ми її бачили, павдивовижу порожня. Театр намагався дати щось подібне до сатири на детектив. Та йому не пощастило.

В другому театрі йде «Хрест святого Володимира» — інсценівка відомого вірша Гавлічека-Боровського, перекладеного колись українською мовою Іваном Франком. Театр «осучаснив» його, скільки міг. Автор цим віршем упорскував був у чеські серця певну дозу скепсису до сподіванок па визволення, що «мало прийти» від старої царської Росії, звідти, де Київ, «мать городов русских», де святий Володимир — джерело світла й християнської любові... Тепер зробив з цього вірша досить антирелігійний спектаклик... Грають п'єсу á la «спня блуза».

І оце все, що має Прага, столиця Чехословацької республіки...

5

За два дні в Студентському домі влаштували літературний вечір, на якому мені довелося виступити з доповіддю про сучасну українську літературу та з читанням творів.

І от після вечора до мене підійшло кілька студентів, членів «Громади радянського студентства». Є така громада

в Празі. Складають її ті, що «чекають дозволу»... Ті, що караються за свої помилки і справді прагнуть до того, щоб Соціалістична Україна колись їм подарувала їхні тяжкі гріхи і прийняла на свої землі.

Після довгих і настирливих подяк та висловлювань один із них запитав:

— А ви знаєте, товаришу, хто то сидів у першій рядку, якраз проти столу?

— Ні. Звідки я можу знати?

— То поліцеймейстер. Він любить ходити на такі вечори, як хто приїздить із радянських письменників. Це, — каже, — для мене корисно. Я дістаю свіжу інформацію.

Мені, звичайно, було дуже «приємно» почути таку новину.

— Що ж він, задоволений лишився? — спитав я.

— Е, не дуже...

Студенти зареготали.

— Не сподобалось...

По тому товариші запропонували подивитися будинок, що в ньому «жив Фауст», і... піти до Флеків.

Пішли.

Флеку — це також знамените місце у Празі. Флек давно помер. Але пивниця його стоїть на тому самому місці. Грубезні шари лепу й традицій осіли на її темних стінах. Пиво, що тут варять, продається і випивається на місці. Ніде, тільки у Флеків! Фірма існує близько трьох-чотирьох сторіч. Навіть самі чехи точно не знають, коли її засновано. До пива чехи беруть гірку редьку, після якої людина не може не пити. Гострі пахощі і такі ж гострі пісні мало не валять столів і стін. Чех приходить сюди з цілою родиною. Але це не заважає гостям поводитися дуже вільно. Словом, з великими труднощами ми добилися столика в цій фабриці артеріосклерозів та «бичачих сердець»*.

І як тільки ми сіли, заговорило серце лю д с ь к е. Один із товаришів звернувся до мене з проханням підписатися на листівці, що він надсилає до своєї милої в Галичину.

Ви дивуетесь, читачу?

Так, я так само був узяв це за жарт. Та де там! Товариш таки щиро прохав...

* Од споживання пива у такій кількості, як його споживають німці та чехи, людське серце перероджується на бичаче — *cor bovinus*, так запевняє медицина. Автор радить повірити їй.

Тоді поет розповів мені, що в них такий звичай: як хто надсилає листа до милої, то їй приємно буде прочитати під тим листом ще й підписи його приятелів. Особливо ж, коли то буде літераторів підпис!

Хай бачать люди, які фаніні приятелі у її парченого. А надсилав він їй смішну листівочку з бульдогом, що залицяється до червоногубої з породи *canis vulgaris*.

Другого дня я одвідав поета у його вбогому приміщенні, десь на передмісті. Був там і той товариш.

— Ви не дивуйте,— виправдувався він.— Та товаришка, що я їй подав листівку, вона велика прихильниця талантів.

Його широке, масне обличчя розпливлося в неможливо наївну посмішку, геть аж до самих вух. Зуби, великі й міцні, як лопати, радісно заблищали.

Сорочка на ньому була посічена невблаганним часом, ніби її сточили миші. Комірець мав непоправний ухил збігатися вірвовкою. Але все те не обходило веселого й життєрадісного юнака. Він усе посміхався своєю колосальною посмішкою та все розпитував про життя на Радянській Україні, радіючи з цього, мов дитина.

— От! Мені аж не віриться, що ото воно так... Що українці ото можуть свою культуру... і їм той... по боронять. От!

На столі лежало кілька тістечок до чаю, булочки, трохи масла й ковбаси. По-студентському скромно, але й по-студентському щиро. Юнак одною миттю впорався біля тих ласощів, коли ми сіли до столу. А потім здивовано глянув на стіл, на поета:

— Я таки тебе сьогодні порядно об'їв. Еге?..

І голосно й щасливо зареготався.

Він мене страшенно зацікавив.

Поет розповів мені потім, що цей юнак двадцять другого року тільки почав учити абетку, за два роки склав іспити за вісім класів гімназії, далі скінчив університет і нині закінчує докторат із філософії...

От тобі й листівка з бульдогом...

6

Років із два тому Володимир Сосюра написав і надрукував був у «Червоному шляху» велику річ, поему «Відповідь». Відповідь українському поетові-фашистові Маланюку на його «Послання» до наших радянських поетів.

З приводу цієї «Відповіді» мені розповіли товариші в Празі цікаву річ.

Став фашист Маланюк «мучеником» за українську ідею після того, як Володимир Сосюра опублікував свій гнівний твір. Емігранти молитись почали на Маланюка. За українство страждає... Душу за нього віддасть... Сосюра пророчить йому близьку смерть від кулі чи від шаблюки, що засвистить у вихорі революції.

І от приїхав до Праги польський поет Н. У консульстві влаштували вечерю. За столом сидять: польський консул, поет Н., чеські письменники Юліус Фучік, Їржі Вайль, Здена Анчік і «страдник» український Маланюк.

До Н. звертається один із чеських письменників:

— Що там у вас з українцями? Здається, їх душить ваш уряд? Як ви на це реагуєте?

Н. знизав плечима:

— Так то ж бидло, проше пана. Наш пан староста б'є їх по морді, щоб вони дали свої голоси на польську лісту. І вони дали, бо то є бидло.

Чеських письменників ця відповідь обурила. Вони звернули свої очі на українського поета, «страдника» Маланюка.

— Чого ж ви мовчите? Як ви на це дивитесь? Нам здається, що ви мусили б якось реагувати. Та можна вдарити за таку образу!

Але «страдник», що «душу віддає за українство», мовчки попивав із свого бокала.

Тоді підвівся польський консул і, задоволено посміхнувшись, підійшов до «страдника».

Чеські письменники чекали... Що буде? Маланюк підведеться і...

Нічого страшного не сталося. Польський консул просто «похлопав» Маланюка по плечу й промовив:

— Е, що ви! Це на ш українчик...

І Маланюк був на десятому небі від щастя.

І такі... такі підлі й принижені лакеї мріють «повернути» Україну!

.....
Скоро я виїхав із Праги. Коли я виходив із Радянського консульства, де мені готували візу знов до Німеччини, від протилежних воріт одлипло дві постаті й пішло за мною.

Ті ворота теж знамениті в Празі. Вони — проти Радянського консульства, і цього досить. Якщо вам доведеться

в невідкладній справі зайти до консульства увечері, то, виходячи звідти, ви побачите, що з протилежних воріт виїздить автомобіль. Він, бідолашний, неодмінно застряне в тих проклятих воротах і довго не зможе з них виїхати. Його прожектори тим часом силкуються йому допомогти і світять на вас чимдуж... Шофер, звичайно, «фотоаматор». А що ж йому робити, як застряв?.. Хоч сфотографує вас, і то веселіше...

Удень біля тих воріт «продають бензин»... Для цього й будочка.

Одна постать нагнала мене біля вітрини. Я зупинився, щоб подивитись на таку далеку від політики річ, як жіночі строї. Постать підійшла і, звичайно, запитала:

— Ви пан Шостак?

Я зробив здивоване обличчя.

— А ви його шукаєте? Пішов он туди.

— В такому разі...— Постать вийняла з кишені знак агента таємної поліції і показала мені його із жмені. Я ще більше здивувався:

— Дякую. Я не купую. Ви, певне, гадаєте, що я антиквар?

— Ні, ви мене не зрозуміли,— ображено мимрить «талановитий» агент.— Я агент поліції.

— Ах! Як присмио. Що ж ви хотіли?

— Ваш паспорт. Де ви живете? Хто ви такий?

Задовольнивши цікавість цього поганого хорта, я пішов до готелю і був дуже радий, що за кілька годин залишаю цю країну, де малі діти уміють за рік вкладати в державний банк два мільйони крок, а дорослі ганяються ва людьми й показують їм знаки таємної поліції.

Пріч із цієї «республіки».

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1

Прощай, важка, задимлена Прага, з усіма твоїми шпи-ками, повіями, емігрантами, дешевими пивницями і з автоматами на вулицях, куди республіканський, свідомий своєї національної гідності чех та його юна дрібнобуржуазна зміна кидають свої копійчані заощадження, підсилюючи, таким чином, добробут республіки і складаючи собі

невеличку базу «про чорний день». Так велить їм раціоналізований щоденною дією чеський розум та найсвятіші традиції дрібної буржуазії. Прощай, середньовічна Прага, місто романтики і містики, місто реального зрску та експлуатації — з грізними примарами фабричних димарів над усім тим убогим і хистким арсеналом. Словом, прощай, юна національна державо Чехословаччино, що переможно постала на руїнах австрійської монархії.

Ми знову ідемо в країну, що сама по війні стала була руїною, а потім в умовах Версальської угоди і плану Дауеса, в пекельних умовах експлуатації своїх робітників підвелася з попелу й гніту так швидко, як жодна країна Європи не підводилась.

Ми ідемо до Німеччини, де серед мінливих реклам, у світлі електрики, найяскравіш горять ілюзії капіталістичної стабілізації, де «молодий» імперіалізм щасливо п'є на брудершафт із міцною і відданою йому соціал-демократією, що в жагучому захопленні співає своєму коханцеві натхненних пацифістських пісень.

У вагоні нам «щастить доля»; ми зустрічаємо двох земляків, чистокровних українців, що з них один охоче заходить із нами в розмову. Він давно вже працює в Ліоні на фабриці штучного шовку. Ось людина, що продалася міжнародному папові не лише з ногами, а й з утрухлим мізком своїх кісток, що їх не встиг йому потрошити український робітник, коли цей жалюгідний лакей тікав од берегів «неньки». Тепер він цілком своєю смердючою істотою, що складається з брудного комірця, кашне штучного шовку та підлої брехні на адресу Радянської України й цілого Радянського Союзу, доводить нам стару істину, формульовану ще від латинців: «Ubi bene, ibi patria»*. Так лакеї буржуазії з рабською психоідеологією вульгаризують і запаскуджують слова класової правди — «пролетар не має вітчизни», підводячи як базу під цю істину шмат гнилої ковбаси та ганчірку із штучного шовку, на якій найкраще їм було б повіситись, не чекаючи робітничого суду. Але годі про «землячків».

Ми в старовинному німецькому місті, такому старовинному, що, крім готики й барокко та ще крім опери «Der freue Soldat»**, ніщо в ньому не нагадує нам про Україну. Це місто — Нюрнберг, старовинне німецьке місто, в

* Де добре, там і батьківщина (лат.).

** «Вірний солдат» (нім.).

середньовічними баштами, готичними шпилями та барокаканськими дахами, що їх, як сказано, вже не побачиш на Україні. Оглянувши місто, ми йдемо на «Мистецьку виставку, що міститься в спеціальній «Ausstellungshalle» *, збудованій радником комерції Оскаром фон Петрі та його дружиною Елізабетою року 1913. Це має бути щось сучасне, може, тут є зразки модерного мистецтва, цікаві картини, скульптура тощо.

Ми помилилися.

Хоч на фасаді й написано: «Kunstaussstellungshalle» і хоч над написом і всміхаються приємно два купідони, а при вході хоч і беруть з одвідувачів 50 пфенігів, проте на «виставці» немає нічого, крім звичайних дурниць, узятих на комісію з магазинів: тканини, посуд, іграшки, скло, меблі тощо. Іще раз маємо нагоду повторити: німці з усього уміють заробляти гроші.

В такому разі як можна не одвідати ще й Нюрнберзької опери, де саме йде «Вірний солдат»?

Купуємо квитка, сідаємо в крісло і дивимось... старий український побутовий спектакль! За цю несподівану насолоду можна було б приплатити вдвічі дорожче! Наївна дирекція не знала цього... І от ми за три звичайні марки дивимось на «Вірного солдата». Цей воюка одбився був од свого регіменту й одружився з Кетхен, дочкою сільського судді Вальтера. За чотири роки до того самого села знов повертає його регімент — на старі помешкання — і цьому солдатові Генріху Дувалю починаються непереливки. Та його рятує вдова Агата, що має свої інтимні підстави радіти з вороття полку, а з ним і капітана... Вона з'являється саме в ту хвилину, коли капітан скомандував був стріляти в дезертира, що спокійно собі походжав на варті перед дверима красуні вдови. Виходить, що він її беріг... Красуня жива! Вона виходить просто на зброю, капітан командує «аб», солдати спускають рушниці, і справа розв'язується на гаразд.

Та річ не в самій цій дурниці і навіть не в Шубертівій музиці, хоч вона і сподобалась нам. А річ у сільських дівчатах та парубках з граблями й косами на зеленому сільському тлі. Хор дівчат та парубків, фарбисті національні вбрання, справжні, не конструктивні, сльози розлуки і такі самі справжні радощі зустрічі, увесь цей побутовий примітивізм, «щирець» минулого життя, ідеалізований

* Приміщення для виставки (нім.).

і далекий від гіркої дійсності... ах, стара Німеччино! Навіщо до цього наївного спектаклю дирекція доточила ще й одноактний модерний балет? Якщо й він мав нагадати мандрівникові Україну, то це не вийшло. Одверто кажучи, у нас коні танцюють краще...

А проте модерна цивілізація Заходу, відбита на вибагливих порнографічних листівках, настає людину й тут, у старовинному місті під барокканськими дашками. Агенти одвертої розпусти заходять до старовинної корчми, де стомлений мандрівник у хмарах уїдливого диму з поганих німецьких сигар гріє душу шматком м'яса та традиційним кухлем пива після опери «Вірний солдат». Це низька, темна корчма з грубими сволоками, з довгими, непокритими столами, що стоять попід стінами, обшитими дебелию жовтою дошкою. На покутті, де монументом за важким столом — господар, висять на шнурівочках стара гітара, глиняна машкара та опудало мавпи з кухлем до пива. Все покуття завішане, крім того, старими атестатами, світлинами почесних бюргерів, патентами, склеротичним годинником та штучними оленячими рогами.

Куток старого світу, затишний, як волосате вухо корчмаря. Суворий стиль, стара німецька добродійність і безсумнівна порядність. А ось між столами пливе підозріла тінь, так би мовити, примара стабілізованого капіталу. Вона продає порнографічні світлини. Вона виймає з потайної кишені похабні малюнки і всовує їх у руки одвідувачів корчми так спритно, ніби одним ударом упорскувача пробиває шкуринку старої Німеччини і впорскує в її душу найкращий фермент розкладу.

Ні, не врятують тебе, старовинне місто, ні середньовічні башти, ані шпиль високої готики. І навіть соціал-демократичні шудмаши не врятують...

2

М ю н х е н.

Нині столиця самовпевненої реакції. Твоїми вулицями страшно йти: тут на камінні та на асфальті цвіла кров комунарів. Юрба філістерів і зрадників давно зачовгала ті трагічні квіти своїми підлими підопшвами. Та все одно тобі ніколи не стерти навіки сліду героїв, Мюнхене! Під землею, під каменем, під іржею заліза конденсуються частки

розпорошеної сили, злучаються мікрони, готові до нових вибухів.

Мюнхен — третє місто в Німеччині після Берліна та Гамбурга. Блискучі, вилізани вулиці, величні ратуші, роздуті пивом баварці і скажений рух товарів, людей, авто, поїздів і велосипедів. Миготливі колеса велосипедів настирливо мелькають у мільйоновій юрбі, ніби навмисно здрібнюючи її до масштабів доброго хатнього знайомства одного й другого мюнхенця. Та де там! Їх об'єднає не добре знайомство, а шалений опір тій силі, що зводить поволі сухорляві кулаки над вузькими їхніми лобами й широким пузом...

С к е п т и к: Відомо, відомо, відомо. Скажіть краще, що бачили цікавого в Мюнхені?

А найцікавіше для мандрівника в Мюнхені це, звичайно, «Deutsche Museum».

Наприклад, автор цих рядків, побувши в тому музеї, ради чого, звісно, він і поїхав був до Мюнхена, ладен тепер стати на тринадцятому поверсі Будинку промисловості й гукнути звідти всім своїм читачам:

— Я бачив цілий світ! Історію цілого людства. Кожну річ, що в неї користувалася людина, доісторична, історична, сучасна і навіть користуватиметься майбутня. Я спускався в глибокі шахти і довгими годинами блукав у їхній вогкій темряві, натикаючись там на всі стадії видобутку чорного золота та інших скарбів із глибоких надр: на страшні катастрофи й загибель шахтарів. Потому я потрапляв у розкішні каюти океанських пароплавів, де знаходив геть усе, що може придатися до послуг мільйонерів, коли він маює у справах свого катарального шлунка на тому велетенському пароплаві. Далі я всмоктав у себе одверто й жадібно історію всіх машин, карет, кухонь, мотоциклетів, годинників, велосипедів, аптек, автомобілів, порцеляни, фісгармоній, водяних млинів і вітряків, ливарних печей, крил та літаків і ще безлічі подібного і тому подібного...

— Словом, ви хочете сказати, що ви одвідали «Deutsche Museum»?

— Так, шановний читачу! Це саме я й хотів сказати.

— Ну, то злазьте з тринадцятого поверху і скажіть серйозно: що воно, путня річ?

Я спускаюсь на землю і цілком серйозно заявляю: нічого подібного ви собі не уявляєте! Німецький музей у

Мюнхені можна вивчати ціле своє життя і все-таки нічого не вивчити й нічому не навчитися.

Все залежить від настановлення.

Цей афоризм можна сказати, не будши навіть звичайним ветеринаром, а не те що харківським кооперативним професором скотарства Омельком Буцем²⁸, дотепним і шикарним у цій складній штуці, як чорт...

3

К е л ь н...

Але в цьому розділі я хочу одверто признатися вам, дорогій читачу: я розумію вас. Подорож почала вас стомлювати? Признаюсь — і мене також. Легеньке пальто фірми «Ленинградодежда», що його я придбав був у Харкові перед виїздом за кордон, почало абияк виконувати свої функції. Падав сніг. На вулицях Кельна було страшенно холодно, і я літерально страждав усередині свого надто легкого термостата фірми «Ленинградодежда». З другого боку, товариш Ф. Крушина зовсім не був свого часу так притиснутий метеорологічними умовами, бо, як вам прекрасно відомо, він був у Кельні не в грудні, а ще в серпні, цебто — коли було зовсім тепло, і через те ви мали можливість читати свого часу в «Комуністі» докладні «враження без'язикого» під загальною назвою «На Преса-Кельн»²⁹. А що ми виходимо з загальних інтересів української літератури та журналістики, а не з особистих міркувань, то я спокійно можу тепер проскочити в своїх нотатках Кельн, Гамбург, ще раз Берлін, Варшаву, сказавши про них лише по кілька слів. І скорше на Радянську Україну!

Ну, от, наприклад, славнозвісний Кельнський собор, що будувався мало не ціле сторіччя. Звичайно, що людина перед ним видається якоюсь мізерною. Стане перед ним і, мов та інфузія, споглядає камінні сталактити, що висять своїми гострjаками просто в засніжене та непривітне небо.

Я увійшов усередину собору. Дві грубезні німкені саме замітали підлогу, а поважний череватий клерк у червоному балахоні та в чорному циліндрі припадав коло них, безпардонно пускаючи бісики. Обидві прибиральниці святого дому відповідали на його зальоти тихим та стриманим, але безперечно прихильним смішком. Поодинокі одвідувачі блукали поміж колонами. Молода жінка молилася

перед скульптурою Ісуса, Марії та Марії Магдаліни. Робітники на високих риптованих длубалися коло якоїсь роботи. У вікна, замальовані барвистими малюнками, підився скнарний день. Було холодно, порожньо і пудно. Така гнітюча велич і така абсолютна порожнеча, що страшно стає від неї. Коли б не хвацький циліндр на клерковій голові, то був би не побачив мандрівник жодних *Schenswürdigkeiten* * у тому соборі, крім давно відомих *Schenswürdigkeiten*.

В такому сумирному настрої мандрівник обнюхав усі куточки цього дивного витвору нікому невідомих робітничих м'язів, усі шпилі й барельєфи, чудові постаті, сходи й дзвіниці, усі залони й витівки, що коштували життя тим багатьом тисячам невідомих, що їхнє життя ні тоді, ні ще й тепер у цій країні нічого не коштує.

В такому сумирному настрої він одійшов од собору й пішов оглядати музей, що зветься «Wallraf-Richarz-Museum».

І тут на нього справила досить уїдливе враження стара кельнська малярська школа XV—XVI сторіч, а саме — своєю безглуздою, смішно карикатурною скривавленістю христових ран, що з них на кожній картині янголи цідять у свої чаші кров, і тая кров тече дзюрками, наче з діжок. Ось, наприклад, зразок. Іде Христос, а нааустріч йому Марія з благальним виразом. Христос натиснув пальцями на свою рану, а Марія наставила чашу, приблизно ступив на два од рани. І кров цівкою, описавши відповідну траєкторію, сикає в чашу... Певне, маляр сидів на своїй голові, працюючи над цим виключним твором!

Подумавши так, я дуже здивувався, що цей мистецький прийом сидіти під час творчого процесу на голові, переключивши інші органи на функції, їм невластиві, зовсім не є винахід деяких наших сучасних літераторів, а що він був відомий уже старим майстрам кельнської школи XV сторіччя. Що ж залишалося мені ще робити в Кельні після того, як я добувся такої цікавої історичної довідки? Нічого.

4

І я виїхав туди, де проминуло дитинство нестерпного Гейне,— в місто Дюссельдорф на Рейні, радіючи

* Варті уваги, визначних речей (нім.).

з того, що сім німецьких городів — Шільда, Крєвінкель, Польквіц, Бохум, Дюлькен, Геттінген і Шепенштадт — не встигли ще й досі привласнити собі честі міста народження великого романтика, і що я, таким чином, цілком вільний од морального обов'язку відвідувати ще й ці шановні міста, уславлені невблаганним поетом. Але і в самому Дюссельдорфі я відчув небезпеку пережити на собі трагедію гейнівського дуалізму. Незважаючи на його руйнацькі походи проти романтики, він, Генріх Гейне, сам завжди, як відомо, залишався романтиком... Отож варто мені було лише згадати ім'я маленької напівреальної-напівфантастичної Вероніки, Замковий майдан, Болкерову вулицю і чорну постать курфюрста Йоганна-Вільгельма, як чари романтики, незважаючи на мої щирі вуспівсько-реалістичні переконання, могли б ударити мені в голову і в ліс шановному читачеві. Цілком усвідомлюючи всі можливі од цього наслідки, я утримуюсь не лише од Вероніки, але й від «Червоної Зефхен» і від Амалії, що, знехтувавши жагу свого шістнадцятилітнього кузена Генріха, віддалася була за купця Фрідлендера... і від решти привабливих, але небезпечних постатей.

Друга небезпека — вже не ідейного порядку, а особистого. Я просто не хочу підіймати пера, блискуче використаного моїм другом Л. Первوماйським у «Романтичних зустрічах», де в нього танцюють і шкварчать не лише примуси, а ще й критики, засмажувані на сковородах за їхні свідомі, несвідомі й позасвідомі гріхи та провини проти мого друга Л. Первوماйського. Убивче перо скептик-сатирика-«падсмєшника» плюс романтичний плащ і приспів «тра-ла-ла-ла, тра-ла-ла-ла», як і пісні про невиплакану сльозу із книги «Ле-гран», — цілий цей дуже вдячний арсенал мій друг не лише вдало використав ради інтересів української літератури, але й не менш удаło потім відкинув — також в інтересах української пролетарської літератури.

А тому, щоб не пасти задніх та не переспівувати ще раз, поради́мо читачеві прекрасні «Романтичні зустрічі» Л. Первوماйського і зарані умовимось, що надалі не будемо повертатися до Гейне, навіть коли нас дивуватимуть дивні квартали старого Гамбурга.

Туди і мчить наш поїзд, залишивши Дюссельдорф, обгорнутий димом тяжкої індустрії і похмурий від промислового мовчання рурських страйкарів. Не та романтика, не та... Зовсім не та.

Глухі, завіяні димом зиску та вугільним порохом каторжної боротьби мури заводів і фабрик здригаються в внутрішнього горіння. Іржа експлуатації лежить на них, мов жовте сало на гіпертрофованому серці тресту. Мимохіть слухаєш, чи не засвістять тут, у вузьких і темних провулках, поміж тяжкими брамами заводів, одчайдушні кулі, чи не загримить смертельним залізом революція, що віддасть за робітничу кров усі добра, всі незчисленні скарби індустрії в руки самих робітників.

Попід вікнами на канатах, що натягнуті між чорними будинками, на гачках, на рямцях вікон, на засипаних сажею парканах і на вузьких одвірках мотуляються клапти погано випраної білизни. Вітер зриває їх і кидає в bagno та в порох, немов роздерті надії страйкарів.

...Психологічна Європа!

За кришталевим склом велетенських вітрин у кожному місті м'яко виблискує шовк жіночих панталонів. Розфарбовані ляльки тендітно й дражливо підіймають челени своїх сорочок, тонких, як пайтонша розпушта. Жодна порошок не впаде на них, доки чорний кулак робітника, озброєний прикладом, не трахне в те блискуче скло...

Безкінечно пливуть заводи... Величне царство індустрії! Ти в полоні, ти рабня, але ти будеш вільна, велика індустріє!

У печах клекоче розтопленій чавун, робітники випускають його поволі, і він блискає на чорні могили шлаку й вугілля іскрами та гарячими відблисками.

Колосальні труби перетинають просторинь...

І знову ця безпритульна білизна! В плямах, як папірці з-під сучасної їжі робітника.

Д у ї с б у р г.

О б е р г а у з е н.

Заводи. Заводи. Гори шлаку. Безкінечна панорама темних мурів і диму. Маленькі робітничі будинки поміж ними.

Е с с е н - А л ь т е н е с с е н. Серце Рурщини. «Brennende Ruhr», що в романі Карла Грюнберга. Дощані бараки, сторчові парканчики й білизна на них... Тонкою швайкою вколовся в сиве небо шпиль собору. Готик! До чого ти тепер? Всі надії, всі сподівання і всі прокляття нині на землі, а не в небі...

На стінках скрізь палахкотять плакати — червоне серце, де́бто пелюсток чирви. Однаково. Це просто реклама кави...

Гельсінкірхен. Особливо могутня концентрація вугілля, вогню, залізних риштовань.

Ванпе - Айкель...

Реклінгаузен.

Як часто станції! І все рейки, рейки та червоні труни вагонів, ваптажені чорним золотом.

Поля. Зеленіють смуги. Чорніє рілля. Пропливли два стоги. Не молочені? Ліски. Левади. Земля — суглинок.

Мюнстер. Словом — Вестфалія, де все життя у вугіллі...

Зовсім увечері ми проїхали Бремен. Тут розлучився я з своїм супутником, дуже симпатичним чолов'ягою, монтером, що заробляє на своїй висококваліфікованій роботі 220 марок на місяць і скаржитья, що «жити, друже мій, дуже тяжко! Працюєш до нестями, а що маєш?»

А як же некваліфікованому робітникові?

Він низав плечима, зітхнув і швидко вийшов геть із вагона.

За дві години шмат пеба, що його видко було з вікна вагона, раптом замиготів сліпучими смугами, затанцювали реклами, блиснули береги Ельби.

Це й був Гамбург, світовий порт, друге місто в Німеччині.

5

Із щоденника. 11 грудня. Hamburg.

«Болить processus mastoideus sinistrum*. Це — з холоду. Спинився в готелі Herrmann, біля Hauptbahnhof**. Завтра переїду до іншого готелю (Hotel Stadt Breslau); тут дорого, холодно і незручно. Хоч би швидше додому! До друзів. На Радянську Україну. Годі байдикувати по світу, хай вона тобі западеться, оця психологічна... До роботи швидше. Ніщо не дає такого спокою, насолоди й рівноваги, як робота у нас, там... Хоч би швидше додому!»

* Лівий сосцевидний відросток (лат.) — одна з кісточок внутрішнього вуха.— *Ред.*

** Головного вокзалу (нім.).

Гамбург готувався до різдвяних свят. На вулицях стояли понапінаті ятки та балагани, звідки надривно хрипіли голоси крамарів-фокусників, що в їхніх руках кожна копійчана дрібниця крутилася, мов скажона, і набувала незрозумілих, чарівних властивостей. Юрба, що купувала різдвяні подарунки, мов та вода в камінній ковбали, шуміла й переливалась через вінця. Навколо горіли казкові ялинки, обсіпані блискучими цяцьками та золотим горохом лампок. Стрункі ліхтарі розігналися понад тротуарами, несучи на верхівках стовпів, ніби карафи з теплим молоком, біле та ясне світло. Глибоке небо проорав літак — велетенською світляною рекламою. Сіра камінна готика собору під білим промінням прожекторів здається кованою із щирого срібла. А на майдані перед ратушею і геть далеко понад берегом Ельби з камінних мисок на масивних підмурках палахкотить червоно-жовте полум'я.

Фантастика!

Розкіш!

Ах...

Але що це за один шурхнув у юрбі повз вітрину — в блаженському капелюсі, але без пальта. Синя, подрана на ліктях сорочка навипуск. Витерті на колінах штани. Гостро зведені плечі... Чому він не зупиняється біля ялинок, не купує своїм дітям різдвяних пакунків? Куди він бредє, поблискуючи голодними хоробливими очима?

Це — просто гамбурзький пролетар. Може, він був учасником недавнього страйку, може, за що інше його вигнали з порту чи з заводу. Хіба не однаково. Факт той, що він голодний і плентається додому зовсім не в різдвяному настрої. Heiligabend * йому, можна сказати, не світить...

Ідемо слідом за ним. Переходимо мости через темні канали, де між камінними громадами будинків заснули баржі.

І ось ми потрапляємо, нарешті, в глухі суточки, у вузли та закапелки, в прокляті нори, де можуть плазувати лише кроти та черви. Але ці нори звуться кварталами старого Гамбурга. Це і є той самий Альб-Гамбург, де будинки нагадують коробочки од сірників, накладені одна на одну, коробочки з рясними рамами вікон, з дірками у

* Свят-вечір (нім.).

стінах, звідки стирчать угору, в трухлий живіт будинку, старі, скрипучі сходи, темні, жахливо загадкові.

Ви йдете майже навпомацки. І з-за кожного рогу, з кожного вікна, з кожної дірки дверей висовується назустріч вам, мов хитливий зуб із поганого рота, на свіжу поживу, мов вовче око з барлогу, бліда, фальшиво наелектризована постать...

Це — жінки.

В чому річ?

— Камарад! Камарад, куди поспішаєш? Іди до мене! Дві марки!

— Як дві марки? За віщо дві марки?

— Диви! Приставляється.... Трах-та-ра-рах! Іди! Проходь, ти! Трах-та-ра-рах!

І от... уже й зникла вся загадковість. Це квартали чорної проституції. Тоді ви помічаєте, як із блідої вітрини перукарні впливає і суне на вас грубий, одвертий символ «веселого» життя цих провулочків: колосальна коробка з відомими виробами, що ними вдячна наука вщасливила мешканців та одвідувачів цього старого люстичного світу. Тоді ви не можете не помітити й того, як ці головні «богині кохання» немудро хитрують і нехитро примудровуються, щоб спокусити «клієнта». Не можете не помітити, бо ж це «мистецтво» складає базу їхнього щасливого життя у цій «щасливій» Німецькій республіці...

І нарешті,— напливом,— новий кадр, останній символ, що вінчає своєю монументальністю «порядок» буття цих кварталів: два спокійні, велично неприступні поліцаї! Вони впливають із-за рогу Шульганге, проходять Радемахерганг, Кугельсорт, Корнтрєгерганг, Великий Трампганг і всі інші провулки, всі свої володіння. Ніхто не сміє тут пустувати чи шурубурити. Щоб усе було тихо та пристойно! Хай точиться з вікон, з-поза фіраночок, крізь рамці й щіливи в завісочках тихе й червоне, як сукровиця, світло. Хай кліпає воно від п'яного, розпучливого, двомарчаного й багатоповерхового «кохання», мов останній лампадик у «храмі» капіталізму перед укритим струпами велетнем, що здригається на постелі історії, агонізуючи прилюдно й «весело».

Коли ж вам замаякітриться голова од міазмів, що випають з цієї густої колосальної гангрени, і знову захочете світла, різдвяних радощів, настрою свят-вечора, то виходьте на центральні вулиці, на майдани, на берег Ель-

би! Там пливають небесні течії, мов срібно-білі гольфштроми, там палахкотить полум'я з камінних мисок, ніби огненні прапори, там і прапори великої комерції, торговельні сині, жовті, строкаті прапори палахкотять на вітрі — символи нестримної жадоби життя і боротьби.

У завулочку Корнтрегерганг на дверцятах будинку № 13 знайшов я наліплений чияюсь дбайливою рукою зелений папірець. На ньому було написано:

Arbeiter,
treten ein in die
Arbeiterhilfe*.

Так. У цьому робітничому центрі, Гамбурзі, одному з найпередовіших пролетарських центрів, високо й напружено тримається прапор робітничої солідарності. Гамбурзькі пролетарі уміють боротися і завжди готові до найрішучішого бою, до бою смертельного.

Але ні порту, ні зоологічного саду, ні поля «святого духу», де крім ковбасок, пива та дешевих розваг, немає нічого святого, я вже не маю можливості описувати: інші мандрівники це зробили раніш од мене. Читайте, шановний читачу, «Нотатки» О. Досвітнього та «Гамбурзькі замітки» Ф. Крушини; в останніх докладно змальовані збори партійного активу одного з гамбурзьких районів, на яких гамбурзькі робітники-комунари обговорювали проєкт програми Комінтерну.

А тепер — на Берлін.

Із щоденника. 14 грудня.

«Прощай, Гамбург... і Альтона. Гамбург — Альтона. Гінсбург — Альтона. Альтона! Альтона! Альтона! Альтона! Гамбург — Альтона! Якби ви знали, які прекрасні спогади викликали ви, Гамбург і Альтона! Одеса. Зовнішня, 2. Кафедра епідеміології, 1923 рік. Професор Лев Громашевський, ректор медичного інституту, що його він вивів із тяжкої руїни і зробив зразковим, високодисциплінованим інститутом, незабутній учитель, що залишив у нашій психоідеології сліди, яких уже ніякий час не зітре. То ж він уперто, дотепно і обережно руйнував у студентських «душпах» халупки рудого ідеалізму і натомість закладав щоденно по одній міцній цеглині підмурки струн-

* Робітнику, вступає до Робітничої допомоги (нім.).

кого матеріалістичного світогляду. Він використовував для цього лекції не лише з історичного матеріалізму, але й з епідеміології і з гігієни. І от через те, що в одній із лекцій він страшенно цікаво розповідав нам про Гамбург і Альтону під час однієї давньої епідемії, коли Гамбург мав водогін, а Альтона не мала, чи, може, навпаки — Альтона мала, а Гамбург не мав, я вже забув, але суть не в тому, що я забув, хто не мав і де була епідемія, а де її не було, а суть у тому, що тоді мені страшенно хотілося побачити Гамбург і Альтону — ось через те й згадалося. А тепер ось я тут — їду трамваєм з Гамбурга в Альтону. Вони злилися так, що, власне, ніякої різниці, ніякої межі немає. Але професор Громашевський тепер у Дніпропетровську директор Бактеріологічного інституту, а його кафедру Одеський інститут знехтував, і мені шкода, що вже ніколи студенти Одеського медінституту не почують лекцій нашого учителя. Ніколи... Шкодную, що в останній день таки пішов до зоологічного саду. Надивився на ту погань, що є на світі (мави, гадюки, тхори), аж одворотно стало, і різні порівняння в голову полізли...»

7

Нарешті, знову Берлін, пансіон фрау Краєнбрінг, лукаві привітання Маріхен і заклопотані валізи товариша Шевченка, що вилетіли мені назустріч.

— Шановний... — почав я свою радісну промову.

Але наш театральний професор безжалісно мене перейняв.

— Не маю часу, — сказав він. — Бувайте здорові! Їду на Відень. У Берліні вже не маю нічого до роботи. Здається, не лишилось ні одного театального куточка, де б я не був. Бувайте здорові!

— А марки? — скрикнув я.

— Не турбуйтеся, вони цілі. Гадаєте, що я витратив їх на театри? Ви наївний, як дитя.

Він стиснув мені руку і просто з третього поверху стрибнув у авто, що стояло біля парадного. До поїзда йому залишилося чотири з половиною хвилини, а ще три з половиною хвилини тому він дивився якийсь спектакль у якомусь театрі... Я помахав йому у вікно капелюшем і, зачепивши зі щоки гірку сльозу, скинув її тим самим капелюшем додолу.

— Де пан професор? — тихо запитав я згодом ффрау Краєнбрінг, натякаючи на товариша Озерського.— Скажіть мені, де він?

— Дома,— відповіла вона.

— Значить, я можу до нього постукати?

— Не почує,— ледве вимовила ффрау, і слюзи, як з брандспойта, бризнули на мене.

— Не почує?

Серце мені зупинилось і затремтіло, мов та миша.

— Чого не почує? Невже... спить...

— Не знаю! Нічого не знаю,— зойкнула вона.— Ах, яка це була золота людина! Ось і пантофлі його залишилися...

Я не витримав. Крикнув нарешті:

— Та що з ним? Помер?!!

— Зробив доповідь і виїхав на Харків,— хитнула вона головою.

Я впав на ліжко і, самотній, покинутий, без друзів і майже без марок, заснув.

Прокидаюся, кажуть: Крига з дружиною приїхав вивчати фотомистецтво.

Тоді я на все махнув рукою і пішов до кафе — подивитися, як розкладається буржуазія.

8

Як же вона розкладається? Безперечно, з досягненнями. У «танц-паласі» «Weidenhof», наприклад, крім того, що білогвардійські офіцери в російських косоворотках зашпарюють на балалайках і вже одне це являється незаперечливим досягненням «Weidenhof'у», є ще й така зручна річ, як телефон на кожному столику, а біля телефону — табличка з номером.

Ви сідаєте до столика і просите подати вам чашку кави. Раптом чуєте:

— Др-р-рр... (Телефон!)

Здіймаєте рурку.

— Галло!

— Як ся маєте? — питає вас нижній голосочок.

— Та нічого, так собі,— відповідаєте ви досить розгублено.— А в чому річ? Це звідки говорять?

— Ха-ха! Озирніться на столик номер (такий-то).

Ви озираєтесь, а звідти просто на вас одверто стріляють очі, а губи лопочуть у рурку:

— Вам нудно самому? Безперечно, нудно! Я вас розумію. Каву краще пити вдвох, і коли ви дозволите, то я складу вам товариство на цей вечір...

Отямившись, ви швиденько кладете рурку і «рвете когті» з цього веселого паласу, доки вона не встигла, і справді, підійти до вашого столика й защебетати до вас, як ваша давня знайома.

Ви пробиваєтесь до виходу, а позад вас офіцерський баритон бере трагічне соло:

Две гитары за степой
Жалобно заыли...
С детства памятный напев,
Милый, это ты ли?..

Трах! Бряз! Бух — барабан. Але вам треба так звідси «драпануть», щоб не наткнутись на офіціанта, що несе вам каву...

Баритон у косоворотці патетично й переконано виводить:

Все мы любим кабачок,
Сладко в нем живетя,
Тот паверно дурачок,
Кто в нем не пашьется!

Трах! Бряз! Бух — барабан. Але ви вже рвете з рук у швейцара свою «ленінградодежду» і обтрушусте за дверима прах од ніг своїх...

На вулиці агент «Weidenhof'у», не помітивши, що ви допіру вийшли з цього симпатичного танц-закладу, всовує вам у руку агітлістівку «Weidenhof'у», що в ній запрошується вас на цікаву програму сьогоднішнього вечора...

«Achtung! Schon passiert
Erlaubtes und Unerlaubtes.

Eins Spiel von Farben, Liebe und schöner Frauen» *.

— Що таке? — питаєте ви спритного агента.

— Шон, шон... — огризаєтесь ви, зрозумівши нарешті, чого хоче од вас цей представник цивілізації.

В «танц-барі». «Рококо» на Фрідріхштрассе — «Bunt und Nackt. Wäsche Modenschau. Schicke Frauen im Tanz» **. Звідси наш друг Іван Ле і взяв собі типів для оповідання

* Увага! Уже підходить дозволене й недозволене. Гра фарб, кохання та прекрасних жінок (нім.).

** Строкате й голе. Модний огляд білизни. Танцюють шикарні жінки (нім.).

«Отець Вергун». Тут ви почувете страшенно дотепного конферансьє, якому плещуть усі папаші і всі мамаші, що приходять сюди посидіти вечором за пляшкою лікеру. А коли на естраді «співачка» демонструє останню моду білизни, що світиться цілком прозоро, папаша ще й запитує:

— Продається?

— Звичайно, звичайно! — відповідає конферансьє.

— Тільки зверху? — спокійно продовжує папаша.

— Що ви? Не ображайте! Там теж є що продати! — гордо закінчує конферансьє, і всі папаші, і всі мамаші, і всі молоді чоловіки і медхен відсипають дотепному конферансьє та веселій «співачці» заслужовану порцію оплесків.

І так — щовечора, щоночі, раз у раз... Оце і є Berlin bel Nacht *.

9

Читач уже здогадується, що вдень ми зворушливо зустрілися з Петером Кошем. Він привів мені уніформу. За час розлуки він ще дужче цоблід, позеленів, а вуса йому ще дужче поруділи. Та, незважаючи на це, ми пішли з ним оглядати музеї, Вільгельмів Schloss *, цейхгауз тощо.

— Ось тобі ціла історія німецького імперіалізму, — говорив Петер, тикаючи пальцем на кожну річ, коли ми оглядали цейхгауз.

Проте замок, де кожний стілець, кожне крісло перев'язано віршовочкою, щоб не сідали, нагадав мені трупарню дорогих речей — золота, міді, бронзи, діамантів, срібла, гобеленів, шухлядок, тарілок, хрестів, коронок. У тронний залі — білий, мармуровий — це враження посилюють іще постаті Вільгельмів та Фрідріхів-Вільгельмів, починаючи від «нульового» аж до четвертого:

Вільгельм.

Фрідріх-Вільгельм...

Вільгельм II.

Фрідріх-Вільгельм I.

Вільгельм III.

* Берлін уночі (нім.).

** Замок (нім.).

Фрідріх-Вільгельм II.
Вільгельм IV.
Фрідріх-Вільгельм III і т. д.

10

Стомився. Журба заїдає. Гнітить кожна шуцманова морда, кожна червона соціал-демократична потилиця.

І коли за кілька день я виїздив із Берліна, ми обоє плакали на вокзалі: я і Петер Кош. Я з радощів, що повертаюся на Радянську Україну, а він — з горя, що залишається з голодними дітьми в Берліні. Пробачте, читачу, це трохи сентиментально, але це факт. Ревіли обоє, мов діти.

...У Варшаві забрали в мене вантажники останні 15 злотих за те, що вирвали із рук чемодани і занесли їх туди, де їх зручніше було перетрусити, поки я блукав цілий день по місту, переслідуваний нахабним шпиком.

На Варшавському вокзалі, як і скрізь, як і на кожному польському вокзалі, повно військових. Офіцери та солдатня, ці «квіти» пілсудської Польщі, пахнуть задушливо і крутять вуса страшенно хоробро.

Один розцяцькований гудзиками, наплічниками та нашивками «унтер» вийняв люстерко, поглянув у нього, пригладив масткою долонею чуба, видавив прища на гордому обличчі і сховав люстерко за карваш шинелі.

Шпик провів мене до вагона, зазирнув у купе, і, коли поїзд, нарешті, рушив, він задоволений zostався на пероні.

Як загриміла під колесами вагона радянська земля, як повіяв український вітер і заблищали вікна Шепетівки, група мандрівників, що повертала з Європи, підійшла до вікна вагона і, захлинаючись од власного пориву, гукнула на всі груди...

Але... читач і так здогадається, що саме і як ми гукнули.

РАНОК

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

І. ЗГРАЇ НАД СНІГАМИ

1

В середині грудня 1919 року сніжними степами Прилуччини мчали широкі селянські сани, запряжені парою вороних одгодованих коней і навантажені ящиками та чемоданами. На санях сиділа висока закутана в бурку жінка, лице якої було ледве видно з-під важкої черничої хустки. Тонкі, первові ніздрі молодої черниці раз у раз здригалися. Вона, видимо, непокоїлась і щоразу пильно вдивлялася в степ, хоч ніде не можна було помітити жодної людини. Але час був тривожний, черниця ж мала свої причини поспішати. Лице її щоразу мінилося, вона зсовувала два темні черв'ячки брів на блідому чолі і знову з холодною увагою озирала степ.

Коні мчали.

Десь далеко клетотів кулемет.

Снігова пустеля крутилася навколо, і в ній сани потопали, як невірний човник у хвилях скаженого білого моря. Молодій жінці забивало віддих.

— Скоро? — петерпляче питала вона кучера.

— Недалеко вже...

— Женіть же! Женіть! Не шкодуйте!

Коні мчали в напрямі на село Ладощ. Воно лежало десь на схилі правого берега Удаю.

За якийсь час перед подорожніми заблищав купол монастирської церкви. Вони були вже зовсім близько.

— Женіть! Женіть!

Коні рвонули копитами сніг. Сани неслися шаленим пономом.

— Женіть, я вас благаю!

В лице черниці мертвотним білим цвітом легіла метелиця. Хуртовина свистіла, застидала світ каламутним білим туманом. Довгі вії подорожньої укрила паморозь, вони стали як два білі воскові віночки над зеленкуватим огнем очей.

Незабаром подорожні під'їхали до села. На околиці, крізь хугу й білий морок, темніли довгими крилами вітряки, наче тут сіла згряя підбитого вороння. Село ховалося в глибокій долині. Сани повернули в глуху, узеньку вуличку, проїхали десяток кривих, занесених снігом хатин і спинилися коло брами монастиря. Кучер довго й настійно стукав, доки вийшла стара горбата воротарка і брязнула ключами.

Подорожні в'їхали на монастирське подвір'я. Спинилися коло будинку ігумені. Черниця звеліла кучеру не відходити від саней, видобула з дорожньої скриньки пакет, обтяжений сургучем єпископських печаток, ступила на ганок ігуменського будинку і зникла за дверима.

Незабаром вона вийшла з чорнявою кругловидюю послушницею, яку вона звала Софією. Підвівши на кучера великі і повні, мов сливи, очі, послушниця лукаво всмінулася і показала йому, куди знести тяжку поклажу. Чемодани вона сама зняла з саней, щоб віднести їх до будинку ігумені. Монашки чорною зграєю вкрили подвір'я, мов летючі миші, обліпили ганочок, шепотіли: «Кого бог послав у нашу обитель?» — «Невідома, сестро, невідома...» Софія звеліла їм розходитися по келіях і піде на подвір'ї не стояти. Кучер повернув до літньої церкви.

— Скласти і все?

— Так, — мовила його пасажирка, — але один ящик занесіть сюди. Потім можете їхати. Скажіть, що все гаразд. Ідьте з богом...

Кучер по-військовому підвів руку до шапки.

— Хуга. Та вже буду бачити.

Вони попрощалися.

Того ж вечора приїжджа з'явилася в монастирській церкві. Повільно і рівно пройшла вона між тіннями від золотих лампадок, опустилась навколішки перед амвоном і ніби завмерла в тихій і скорбній молитві.

Цілу вечерню вона не підводилась з колін, не піднімала голови, хоч на неї були звернені цікаві очі всіх моляльниць і ще маленькі поросячі очі якогось рудого настобурченого чоловіка, що стояв у темному кутку за правим криласом. В кінці вечерні старіша в монастирі схимниця Оврамія стукнула патерицею об камінну підлогу, позирнула на молодших сестер та послушниць, затрусилася до них сивою головою і засичала:

— Смиренна ігуменя Олексія, наступниця в бозі почившої благочестивої Ангеліни, скаже вам святе казання. Слухайте з ім'ям божим.

— Амінь! — стукнула патерицею друга стара шуліка, схимниця Феонія.

Ігуменя Олексія кінцями пальців торкнулася блілого чола приїжджої, перехрестила його і звернулася до своїх духовних вихованок:

— Во ім'я отця і сина і святого духа. Сестри во Христі! Господь посилас нам праведну душу, смиренну рабу свою Ольгу, що молитвами своїми й трудами гідними привернула до себе благословення єпископське і віднині стане, поруч із нами, на сторожі нашого монастиря, всечесної обителі ладошської божої матері. Се милость бога на нас! — вона підвищила голос, і її слова приглушеним свистінням захвилювались над головами черниць. — Смутні й тривожні часи у мирі грішному сіють лють і гнів у серцях людських і множать полчища ворогів божих і супротивників воїнства христового. Пристанища віри й спасіння, благочестиві монастирі великої Росії, потребують сміливих перед людьми і смиренних перед богом заступниць православія, що живіт свій покладуть за престол божий. До підніжжя престолу сього приносить життя своє смиренна Ольга...

Ігуменя на хвилину зупинилася. В церкві чутно було дихання монашок. Оврамія трусила сивою головою, сичала їм:

— Слухайте! Слухайте, окаянні!

Ігуменя вела далі:

— Десь при дні став тяжче мені самій тримати у грішних і немічних руках путі спасіння вашого і турбуватись за процвітання монастиря. На прохання моє зважив єпископ наш, преосвященний Феоктист. Волею і благословенням, його й моїм, Ольга віднині буде заступницею мою, яко ігумені. Покоряйтесь їй, сестри, смиренно і без лукавих помислів у серці вашому. Моліть бога простити гріхи наші і укріпити монастир проти невірних і проти зла діявольського! Молімося за хоробре й многострадальне воїнство христове і за всіх православних християн нині, і присно, і во віки віків.

— Амінь! — стукнула патерицею Оврамія.

— Амінь, — тихо відповіли черниці.

Ігуменя суворо стиснула губи і, склавши на грудях маленькі білі ручки, пішла з церкви. Її високий чорний

клубок з довгою жалібною наміткою тихо плив між здивованими й мовчазними сестрами та схимницями. За нею рівно і неприступно, встромивши вперед блискучі зеленкуваті очі, ішла Ольга.

Вони вийшли з притвору на кам'яні плити, що вели до ігуменського будинку. Навколо монастирських церков — зимової й літньої — стояли рівні двоповерхові ящики сірих корпусів, поділених усередині на темні клітини келій. Скупе світло лампад ледве рожевіло крізь сніг у вузьких прямокутниках вікон. Монастир тихо засинав під м'якими сніговими наметами.

Низький одноповерховий ігуменський будинок з трикутним ганочком стояв поруч зимової церкви. Олексія та її заступниця увійшли в ігуменські кімнати, освітлені важкими зеленими лампадами. Кімнати були широкі й низькі, застелені темними селянськими килимами. В них пахло елеем і ладаном, шкірою старовинних оправ Тріодів та «Четві-Міней» і ще якимись тьмяними пахощами таємного й грішного ігуменського щастя.

Олексія скинула клубок, заметушилась навколо своєї гості.

— Сідайте, Ольго Володимирівно, сідайте, дорога моя.

Обидві жінки сіли на широкі пизькі табуретки, покриті подушками й застелені темним вишитим оксамитом. Ігуменя присунула свос сидіння ближче до Ольги і, ввслливо зазираючи їй у вічі, промовила:

— Ну, розповідайте ж, дитя моє. Я так давно вас не бачила. Що діється в мирі?.. Невже немає жодних надій, що армія знову збере свої сили?

— Ви ж знаєте, що діється,— гостро відповіла Ольга.— Армію розбито, вона панічно відступає, вірніше — тікає... Я не можу говорити про це... Розбиті, гнані більшовицькою ордою... в степах... де на кожному кроці їх підстерігають повстання і смерть...

Ольга стиснула пальці, подивилась у мертве, засніжене вікно. Крива коротенька зморшка п'явкою заворушилась у неї над переніссям.

— Ви не уявляєте собі цього. Їх зосталось кілька кмень, розкиданих по цілій Україні...

— А генерал? — обережно, ледве чутно спитала ігуменя.

— Батька було поранено в голову. Не знаю, чи доплив він до якогось берега.

— Боже мій! Ви... ви плачете, Ольго,— прошепотіла Олексія, витираючи маленькою хустечкою свої вогкі, перелякані очі.— Плачете, вам стане легше.

— Ну ні, моя дорога, я давно вилікувалася від цієї інститутської хвороби. Я воювати хочу, а не плакати. Руйнувати все, що вони зроблять! Розумієте?

Ігуменя злякано затулила долонями свою маленьку голівку.

— Господи!.. Господи, боже мій... Ви, Ольго? Та як же ви це зробите? Де візьмете сили? Хто допоможе вам? Ви ж такий ангел!

— Тепер такий час, що не тільки ангел, а й сам бог мусить стати контррозвідником,— сухо відповіла Ольга.— А я — дочка генерала Благомислова. Допоможе монастир ладошської богоматері, та й не тільки він... Я не сидітиму тут склавши руки.

Вона встала, першою пройшлася по кімнаті, спинилася проти ігумені.

— Ящички мої бачили?

Ігуменя подивилася на неї розширеними від жаху очима й тихо спитала:

— Що в них?

Ольга холодно усміхнулася.

— А ви не догадуєтесь? Там хусточки для носа. Витирати сльози.

Трохи згодом, ніби відповідаючи на свої потаємні думки, вона знову заговорила:

— З Сержем я розлучилася місяць тому. Ми відступали. Я не встигла сісти на тачанку. Потім довго гналася за полком, але мене затримували в селах... І я загубила його...

— То капітан Бугров живий? Храни його мати божа!

— Не знаю. Кажуть, що він десь тут, у цих краях. Я поспішала йому на допомогу, але слідів полку ще не знайшла.

Жінки ще довго сиділи мовчки, думаючи кожна про своє. Потому увійшла Софія, постелила їм дві постелі і, вклонившись хресту ігумені, нечутно вийшла. Жінки увійшли до спочивальні, заставленої важкими кіотами. Роздяглись. Ольга відкрила свій чемодан і за старою звичкою оберла шию та груди одеколоном.

— А з ким ви приїхали? — спитала згодом з постелі ігуменя.

— Не знаю. Свій чоловік. Мій маршрут був — від церкви до церкви. Отець Георгій прилуцький приготував мені підводу зарані, вона чекала кілька днів. Здається, тутешній чоловік, ладошський.

— Добре... це добре,— відповіла ігуменя.— Тут є хороші люди, вірні. Вам треба буде взнати їх, Ольго Володимирівно.

— Та вже взнаю. Один у полі не воїн.

— А я виїду звідси. Не можу я так близько стояти до мирських справ, про які ви думаєте. Завтра ж і виїду до Прилук, поживу трохи там у нашому домі, а потім поїду до Полтави. Мені давно туди треба, та не було на кого кинути монастир. Господи, яка-то буде його доля тепер? Страшно мені тут. А в Полтаві архієрей буде радий мене бачити,— призналась ігуменя.— Там я й житиму. Може, зрідка навідуватимусь сюди.

Ольга мимохить усміхнулася.

— Ну, що ж. Щастя вам доля. Кланяйтесь архієреєві і просіть для мене благословення. А долю монастиря я беру в свої руки. Скажіть, що я не збираюся здавати його більшовикам. Я боронитиму цю фортецю доти, доки не повернуться наші...

— Хай же благословить вас бог і пресвята дівка! — Ігуменя підвелась на постелі і, притримуючи однією рукою сорочку, другою благословила Ольгу.

2

Загін комуніста Левченка третій день лежав у снігах навколо маєтку папа Вахромієва. Червоноармійська частина в двадцяти верстах з боями тримала місто, а Левченко дістав завдання ліквідувати рештки противника біля села Гілківці. Поклявшись жінками й дітьми не випустити з маєтку ні одного живого біляка, партизани зарились у снігові кучугури, дихали один на одного сивою парою, тупали чобітьми, билися навкулачки, грілися.

— Ох, і мороз же, браття мої, і хуга! — говорив їм командир Андрій Левченко, який добре знав, що воли морозу не бояться.

Він висовував із кучугури голову в гостроверхій подрапій шапці, що нагадувала понівечений снаряд. Позирав на маєток, на степ, на всі дороги, над якими летіла хурделиця.

— Не видать і не чуть ані пари. Тільки крутень крутить...

Уночі партизани поодинокі — врозсіпну — підкрадалися до будинку і стріляли у вікна. Тоді там зчинялася тривога — звідти сипали з кулеметів.

— Назад, хлопці! Не робей! — командував Андрій. — Бережіть патрони. Небагато в нас їх залишилося...

Вони відступали. А за півгодини знову підкрадалися, щоб трьома-чотирма пострілами змусити ворога розрядити пів кулеметної стрічки.

— Назад! Хай трохи поторохтять, — знову подавав свій голос командир. Його чекминь, підперезаний порожньою кулеметною стрічкою, голова в драній гостроверхій шапці і вся його постать велетня вставала перед товарищами і знову тонула в хурделиці. Андрій падав у сніг. Партизани лягали навколо. Кулі свистіли над ними і губилися в білому тумані ночі. Левченко схоплювався, біг за пагорбок, кидаючи на бігу своїм товаришам:

— Серед них є хтось свій, що знає місцевість. Продалось стерво, а може, й справжній петлюрівець. Як ви гадаєте?

Тарас Потреба бив себе руками в боки, відповідав командирові:

— Не інакше!

— А може, й самі знайшли дорогу, чорт їх знає, — хвилювався Івась Пальоний.

Поруч командира стояв навхрест перев'язаний башликом душевний і щирий командирів друг — Матвій Чумак.

Потираючи вуха, він говорив Тарасові:

— Умрем, Тарасе, на посту або поховасмо гадів у цих білих гробах...

— Так тому й бути.

У мастьку засіла купка розбитого білого полку з двома офіцерами. Згубивши сліди в скаженій хурделиці і замерзаючи, вони йшли навпростець, сподіваючись знайти порятунок у ближчому селі. Коли б тільки добитись! Капітан Бугров мав вісім гвинтівок, два кулемети і кілька обсаджених патронами стрічок. Солдати несли їх на своїх плечах, захилинаючись від бурі й прокльонів.

— Ні шляху, ні дороги.

— Ми загинемо, як собаки, — говорив капітанові молодий офіцер, хукаючи на дерев'яні, задубілі пальці.

Бугров ішов, потопавши в снігу. Вітер розкидав йому поли його сірої солдатської шинелі, бив ножами шаблі по погах, виривав із душі останній подих тепла. Бугров ішов, по-скотячому лаючись. Обертаяся до офіцера й до солдатів і хрипучим голосом кричав:

— За мною, хто хоче дожити до завтраго!

Вони добилися, нарешті, до Гілківців. Увійшли в село. Тепер їхня влада, сукині сини! Самогону, сала, коней і кожухів! — Але четверо вартових вихопилися проти них з рушницями.

— Вого-онь! — скомандував Бугров, стріляючи першо-му в груди.

Вартові упали вздовж вулиці, неподалік один від одного...

Потому біляки зайняли покинутий маєток. Розпаливши вогонь у печах, солдати відіграли кулемети і вставили в них стрічки. Бугров роззувся, відтер снігом заморожені ноги, наставив проти вогню широкі волосаті груди, що розривалися з кашлю. Солдати дістали на селі тикву самогону й сала. Бугров улив у себе кухоль смердючої картоплянки. Очі його почервоніли. Він дістав з кишені по-жмакану, протерту карту, розіслав її на столі. Білогвардійці дивилися на свого капітана, гріючи над вогнем онучі.

— Ми вирвемось із цього чортового кутка! — вдарив він кулаком по карті.— Чуєте, поручику Михайловський? Вирвемось, коли ви не баба.

Поручик, хитаючись, підійшов до столу, глянув на карту. Зуби його дрібно й хутко цокотіли. Його біла жорстока лихоманка.

— Я умру тут,— промовив він.

Його поклали біля печі і закрили шинелями. Самогон ударив солдатам у живіт і в голову. Вони закурили махорку і почали голосно розмовляти й згадувати бабів, з якими вони почували.

— У мосї озаддя, як діжа. Так і пухне, так і пухне. Оце б з морозу погрітись... Умер би...

В цей час надворі сухо тріснув постріл вартового, і слідом за ним під партизанськими кулями в будинку з дрібним дзенькотом посипались шибки. Бугров сам схопив кулемет. Босий і розхристаний, він вибіг надвір, став рачки на сніг і, випльовуючи кашель і страшну лайку, почав поливати Левченків загін свинцевою зливою.

Партизани з несподіванки поприсідали, ахнули. Чумак скрикнув:

— Лягай!

— Ага! Злякалися? Ха-ха! Крийте їх! Крийте їх! Крийте їх, братці! По ворогах вітчизни! Ружейний вогонь! Ро-о-та, плі! — Бугров кашляв і реготався, орудуючи кулеметом. Білогвардійці стріляли з вікон.

Хуртовина й смерть крутилися над степом.

За мить партизани, перебігаючи поодинці, зникли за пагорбком. Двоє zostалися на снігу. Розкинувши руки, вони лежачи поруч, один — головою на південь, а другий — на північ. Тоненька темна цівочка текла із скроні в старшого. Другому куля увійшла в серце.

— Чортові душі!.. — прохрипів Бугров. — Перестріляю до одного!

Засніжений і розпатланий, він повернувся до будинку.

Поручик Михайловський лежав животом на лутці вікна і, весь трясучись, випускав обойму за обоймою услід партизанам. Бугров узяв його ззаду за штани, відтяг од вікна.

— Киньте, поручику. Я насадив їм гороху в потилиці, більше не схочуть...

Він одіткнув тикву, налив повний кухоль і став пити хильцем. Жовта рідина розлилась йому на підборіддя, побігла струмочком по грудях. Він захлинувся і пирснув.

— Ха-ха-ха! Не в ту дірку, ваше благородіє, — сказав веселий солдат Андрюшка.

Стукалка, старий фельдфебель, цикнув на нього:

— Сам ти дірка!

Солдати, розсмішені цим несподіваним жартом, що повертав їм ілюзію звичайного життя, трохи заспокоїлись, відставили до стіп гвинтівки. Їм почало здаватися, що й справді партизани вже не прийдуть і все буде гаразд, а потім затихне хуга, і вони прорвуться до станції... до поїзда... додому, а хоч до чорта в зуби, аби не тут! Капітан Бугров дав їм вишити решту самогонки. Вони розвеселились, почали танцювати, реготатися, співати соромітьких пісень:

Де не взявся таракан, таракан,
іроїв Душі сарафан, сарафан...

Бугров бив у долоні, п'яно крутив кудлатою головою, піддавав жару:

— Сип, братці, сип! Ха-ха! Запузирюй, Наташка, кресті-козири! Ми їм покажемо воювати! Ми ще покажемо. Сип же, сип, Андрюшка, розпросукин сип ти!.. Сарафан, сарафан...

— Я сиплю, ваше благородіє, сиплю! Ех, і вдаримо ж, і вдаримо ж! Ех!

Над са! над са-а-мою!
Над самою над...

І раптом: «Дзе-е-нь!» Партизанська куля вдарила в шибку. Андрюшка здивовано вхопився за груди, за лице, поглянув на всіх, підігнув коліна і став опускатись до-дому. Встиг тільки закінчити куплет і затих.

Партизани вдарили з другого боку. Бугров обезумів.

— До зброї!... — крикнув він, хапаючись за кулемет.

«Дзень! Дзень!» — посипалось скло з протилежного боку. Бугров скомандував палити туди з другого кулемета, а сам почав відбивати атаку з правої руки.

За хвилину партизани зникли, ніби провалились крізь землю. Але то тільки на годину, може, на дві. А потім — знову і знову...

І ось уже третю ніч Бугров нічого не може з ними вдіяти. Їхній командир у гостроверхій шапці і в рудому чекмені, перетягнутому в талії кулеметною стрічкою, нагадує Бугрову велику в'їдливу осу, що крутиться й дзижчить над головою. Коло нього мотуляється другий — у башлику навхрест.

Ніяк не вцілиш у цей башлик, щоб пробити його на перехресті.

Партизани сніговими кротоми криються навколо мастку. Удень їх не видно. На селі і навколо мастку стоїть страшна тиша. Вона чатує на капітана Бугрова. О, він це знає!

А вночі йде напад на нападом. І з кожним разом важче стає відбивати ці настирливі напади. Тіло Бугрова тремтить. Не можна ні на хвилину заснути. Солдати дивляться на нього голодними вовками. Ніхто з них не хоче вийти в село по харчі. Та Бугров і не посилає. Він знає, що вийти з будинку — значить лягти під кулею, яка вилетить невідомо звідки, з цієї снігової стихії.

Бугров вистріляв майже всі патрони. У нього залишається ледве дві стрічки. Він дивиться на своїх солдатів затуманеними очима, блідий, укритий сірою щетиною, що кожного ранку сивішає. Він підходить до свого офіцера, торсає його за плечі, будить.

— Поручику Михайловський! У нас залишається дві стрічки. Ви чуєте? Цього вистачить тільки до ранку.

— Удень вони не турбуватимуть... не турбуватимуть, — бурмотить поручик, покаючи зубами. Його не кидає лихо-манка. Губи його запеклися. Він починає марити.

— А вночі? — кричить йому Бугров. — Ви не слухаєте? Вночі вони нас оточать і перестріляють, як зайців. Або ми прорвемось зараз. Вийдемо в степ... На простір — із цього камінного кашпука!

— Вийди, спробуй! — злісно, з викликом кидає в лице капітану Бугрову Іван Залітайко, солдат його розбитого полку. — Ні, ваше благородіє, не рипайся вже...

— Що? Мовчи! Сук-кин син! — підступає до нього фельдфебель Стукалка.

Бугров вихопив шаблю, з свистом махнув нею над головою, розсік дошку стола, на якому лежала карта.

— Доки з вами ваш капітан, можете смерті не боятись!

— Авжеж. Разом будемо здихати, чого тут, — похмуро й безнадійно відповів йому солдат. — От тільки не знаю, за що. На самому ділі. За що я помираю? Ну, нехай вони — хоч роду багатого. А я за що? Садиб у мене великих не було, одне — що баба, та пара коней, та землі десятин із шість, та оренди брав чотири десятини. Це й Радянська влада простила б, я так думаю, бо що ж тут такого? Ну, та хай буде так. Знали очі, що купували. Пішов за престол і отечество, получай нагороду...

Ішов синій холодний світанок. В розбиті вікна залітала хуга. Білогвардійці, як брусся, лягали попід стінами купою — один до одного, щоб зберегти тепло. Капітан Бугров, скрегочучи зубами, дивився у вікно, вслухаючись у мертву пісню хуртовини.

— Боже мій, — лопотіли його посипілі, тремтячі губи, — дай мені вийти з цієї пастки. Я вішатиму їх, доки стоятиме світ, доки на землі будуть коноплі й дерево. І першого... першого я повішу цього солдата...

Бугров стояв біля вікна, не почувуючи, як холод сковує йому губи, пальці, все його важке тремтяче тіло. Якесь оціпеніння охопило його, тільки голова палала, і мимоволі Бугрова в ній пливли думки — в якомусь легкому туманному хаосі. Про що він, власне, думає? Ніяк не щастить ухопити ниточку, тоненьку, але дуже важливу ниточку! Він ніяк не згадає, — а йому треба згадати, неодмінно треба. Що ж це таке? Яке це місто, куди він вступає з своїм полком? Низеньке, розкидане. Вони йдуть маршем від вокзалу вулицею Говарда, і вулиця та, власне, йде степом — до міста півтора кілометра. Ці степові міста на Україні, творіння князя Потьомкіна, великого фаворита Катерини Великої, міста, що так і лишилися розкидані й педобудовані, як от і це місто, куди він вступає маршем із своїм полком. Яка дурниця, — великого фаворита Катерини Великої — тавтологія, він же зовсім це про це думав. Ага! «Марш вперед, Россия ждет, белые

герої». Вони йдуть вулицею Говарда, починається місто — зліва купка маленьких міщанських будиночків, а далі за ними, десь там — посічене написами каміння надгробків, це — старе міське кладовище. «Спи вічним сном, дорога супруга і мати». Так, так! Дорога супруга і мати. Вірно. Згадав! Вони вступають у місто, в церквах — урочистий дзвін, священники з корогами зустрічають їх. І ось — темно-зелені кахлі мозаїки на губернаторському будинку за Олександрівським парком, від якого починається проспект великого полководця, покорителя турків, графа римнікського й князя італійського — генераліссимуса Суворова, що співав півнем. Ну да, півнем. На проспекті — офіцерський клуб, дворянське зібрання. Вони йдуть містом, праворуч — губернаторський будинок, ліворуч починається вояцький форштадт, високі глиняні насипи старої фортеці поросли травою, потім — казарми 75-го Модлінського полку, — це тут, на цьому майдані, він колись молодим поручиком віддавав парад генералу... генералу... чорт з ним! Ось і червоні цегляні корпуси каторжної пересильної тюрми, біла кам'яна церква Катерини Другої, брама дисциплінарного батальйону, далі — знову насипи. Базарна вулиця і вище — Дніпро. «Чудес Днєпр при тихой погоде, когда вольно и плавно...» Ні, не про це! Куди ж, власне, вони йдуть? А, це вони розташовують полк по квартирах, і він, капітан Бугров, викликає до себе в штаб офіцерів. Гімназія імператриці Марії Федорівни. Струнко! Гімназія імені імператриці і надпоривні обличчя дівчат у зелених платтячках і в чорних фартухах, а поруч — Народна аудиторія. Народна! Це вони, це, безперечно, вони, більшовики. Тепер він знає... Їх треба виловити за цим списком і перевішати, як собак. Тепер згадав! Вони йдуть шукати їх у їхніх барлогах. А чого ж це вони на старому кладовищі? Сторожка. Дід і баба. Молода жінка з стиснутими устами і маленький хлопчик, зовсім маленький і замурзаний, років, може, йому сім, а може, й вісім. Він дивиться на них з-під лоба, завішеного темним чубом. Відставивши брудний пальчик, він лічить гудзики на їхніх мундирах. Чий же це хлопчик? Це хлопчик цієї жінки. А чого він дивиться на них з-під лоба? Того, що в нього батько — більшовик, працює на заводі Гуревича, а мати — швачка, оця сама молода жінка. Поховалися, ракалії, ха-ха!.. Аж на кладовище повтікали, думали — не знайдуть! А список для чого? Вони гадали, що капітан Бугров не має списка... Обшукати її.

Він так і знав: зброя! Чудово! Надзвичайно приємно! Листівка? Ще краще! Забирайте цю швачку — на проспект великого полководця, покорителя турків, що співав півнем... Ха-ха! Вона прощається з хлопчиком. Що вона йому каже? А, вона каже йому, щоб він, її дорогий, маленький Марко, виріс і віддячив за батька й за неї. Чудово! Вона ще буде агітувати? Туди їй! Там уже є вісімнадцять чоловік, як оселедці — на ліхтарях... Розкішне видовище! У-у!

Бугров здригнувся від гострого, палючого болю. Він підніс до очей посинілий, роздутий палець, — з нього капає кров. Це той собачий хлопчина прокусив його своїми гострими зубами, ззаду підкрався й прокусив. Ведить її! Потім він проїхав верхи Суворовським проспектом — надзвичайне видовище! Дев'ятнадцять повішених, — жінка гойдається на лівому фланзі. Струнко, сволочі!

Але його й досі з пальця капає кров? Незрозуміло.

Бугров потер рукою остуджене чоло, розсудок повернувся до нього. Це та проклята оса в гострій шапці. Це вони стріляють.

Він безсило опустився важким тремтячим тілом на підлогу, де купою лежали білогвардійці...

3

Прощаючись із своїм кучером, Ольга не помітила ні лукавого Софійного погляду, ні того, як кучер на відповідь Софії заховав усмішку в своїх русявих вусах. Тим паче не знала вона, що ледве встигли зачинитися за нею двері ігуменських кімнат, як Софія відхилила двері на ганок і визирнула надвір чорними сливами своїх великих і блудливих очей. Кучер хутко глянув навколо, миттю прослизнув у теплі ігуменські сени...

Послушниця охопила гарячими руками його шию, наблизилася вогкі губи до його вуха, гаряче й хутко зашепотіла. Русявий приземкуватий кучер розкинув поли чумарки, охопив руками широкий стан послушниці. У груди йому ввійшло м'яке і щедре тепло її тіла, пропахле яблучним монастирським розсолом.

— Ух... ти! рибко моя, — хрюкнув він їй, — скучила за козаком?

— Грішна перед богом... Але не приходь сьогодні, — шепотіла послушниця. — Іди зараз же до Молибоги. Переказував, що є важливі новини. Чуєш? Усе на тебе чекали...

— А в селі спокійно? Дома в мене нікого не було, не знаєш?

— Ні, не було. Левченко позавчора виступив кудись із своїм загonom. Молибога все тобі розповість.

— Від отамана що-небудь є?

— Нічого не чути, невідомо й де він.

— Погано. Бідна Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?!

— Чого сидів так довго?

— Мусив. Вона затрималась у Гребінці, треба було перечекати з поклажею.

— То йди ж... годі! Сюди може увійти Оврамія.

— Завтра заскочу.

— Чекатиму... Іди вже...

Кучер застєбнувся, насунув на вуха шапку, обережно відчинив двері. Надворі нікого не було. Він скочив на сани й ударив по конях. Виїхавши за ворота монастиря, повернув ліворуч у вузьеньку вуличку, вириту весняними дощами в крутому, зарослому дерезою урвищі. Вуличка вела в долину, де білими печерицями понад берегом Удаю ліпились хати. Коні по черево грузили в снігу. Сани ледве сунулись, риючи полоззям глибокі кучугури.

Добившись, нарешті, до свого двору, приземкуватий чоловік хутко випріг коней, завів їх до стайні, замішав у яслах обмішку.

Вороні жадібно хапали відкопирченими губами вогку, м'яку полову, пересипану запашним ячним борошном. Чоловік накрив їх мокрі гарячі спини ряднами, обтрусив чумарку і пішов до хаті.

Жив він з батьками, був парубок, хоч йому вже минув тридцять третій рік і його широке синювате обличчя починало брякнути з самогону й ведмежої сили, якої він мав з гаком. «Господарство у мене таке, що дай боже!»

— Здрастуйте вам у хату,— привітався він, увійшовши.

— Здоров, як не жартуєш,— відповів батько.— Де так забарився?

— Та вже де був, там нема.

— У городі, чи що? — допитувалась мати, подаючи вєчерю.— Чи не чуєш, Федоте?

Він мовчки сів до столу і почав їсти. Згодом відповів:

— Ігуменшу вам привіз.

— О?

— Авжеж.

— А ця ж? Олексія?

— Помиряться. Не вашого, мамо, розуму це діло. І нікому пари з вуст, чуєте? Ніхто не приходив?

— Молибога прибігав аж двічі,— зашепотіла стара, полисячому озираючись на двері.— Чи не про отамана вісті в нього? Та нічого мені не сказав, старий чортяка. Біжи до нього зараз, як повечеряєш.

— А то гадали, що на піч полізу?

Надворі був уже пізній вечір, коли він вийшов з двору і городами пішов до Молибоги. Молибожина крита залізом хата стояла над балкою, огорожена високим дощатим парканом, оббитим угорі колючим дротом. Федот постукав у хвіртку — вона була на засуві. Собаки кинулись до воріт з одчайдушним гарчанням, пробували просунути заслишені червоні пискі під хвіртку, ухопити пізнього гостя за чобіт.

— Тю, скажені! — огризався він на них.

За хвилину хтось вийшов з хати.

— Хто там?

— Свої. Відчиняйте.

— Хто свої? — питалася жінка.

— Та відчиняйте, кажу. Це я, Федот.

— Та це ж Ряженко,— почув він інший, знайомий голос.— Це він, значить, повернувся.

Говорив Макар Волосюта. Жінка відігнала собак, відчинила хвіртку.

Ряженко ступив у двір.

— Мете, голосу божого не чути, а ви ще й не відчиняєте. Здоров, Макаре.

— З приїздом.

— Проходьте в хату,— запросила молодиця.

Ряженко обмів у снігах віником чоботи, збив шапкою сніг з чумарки. В хаті поруч Макара сидів Масляк. Федот увійшов, Макар посунувся на лаві, дав йому місце коло столу.

Василь Масляк, рудуватий, настовбурчений, клятої вдачі і вже не молодих літ хазяїн, хитро примружив вузенькі, як у поросяти, очі, спитав Федота:

— Далеко їздилося?

— Та ні, хуру возив,— усміхнувся той.

— Хуру, то й хуру, хай буде так, справа зараз не в цьому,— заговорив Макар.

Це був молодий ще, але натоптаний чоловік, кругловидий і вгодований. На гладеньких, чепурних щоках його грала густа, смагла кров. Чорний чуб і невеликі темні

вуса робили з нього красня, на якого мало яка вдова не задивлялася. Він був у батька одинак,— у батька, відомого на селі крутія і скнари Михайла Волосюти, який, помираючи, залишив Макарові дещо на прожиток. Макар завжди говорив повільно, наче не слова, а горіхи роздавав слухачам. Але тепер він хвилювався і мало дбав за красномовство.

— Тут така справа, що, може, нам і сидіти не слід би оце, а просто брати гвинтівки і йти.

— Куди?

— На Гілківці.

— А що там?

— Та от чекаємо, що нам принесе розвідник! Дід Молибога пішов.

— То Молибога немає вдома?

— Кажу ж тобі, що пішов на Гілківці.

— Давно пішов?

— Та вже годин із три. Звідти переказали нам, ніби в будинку Вахромієва сидять наші, відстрілюються, а партизани на них насаджають. Без тебе ми нічого вдіяти не могли, та й патронів у нас немає. Молибога до тебе заскакував, хотів порадитись, що робити, а потім каже: «Не можу сидіти, піду на розвідку».

— А хто — наші? — спитав Ряженко.

— Білих кілька чоловік і нібито офіцерів двос.

— Кацапи?

— От ти знову своєї! Тут надія наша гине, а він ударяється в політику. Кинь ти оці свої дурниці. Хіба не однаково і ті й ті б'ються за нас, проти більшовиків?

— Однаково, та не однаково. То — кацап, а то — українець. От тобі й однаково! А для мене жид та кацап — то все одно, ворог — і край. Я хочу, щоб у мене була Україна!

— Ат! Не можу я тебе слухати. Хіба ж я не українець?

— А ти — українку привіз? — примруживши маленьке свиняче око, несподівано запитав Масляк.— Вона ж теж кацапського генерала донька, а проте — спасенна душа, хай їй бог дає здоров'я.

Ряженко схопився з лави, здивованими, широкими очима подивився на цього рудого чорта, від якого ніколи нічого не можна втаїти. Запитав тихо:

— Звідки ви знаєте? Хто вам сказав, що я привіз?

Масляк зайшовся довгим верескливим сміхом.

— Хоч би мені й дух святий на хвості приніс, чи не однаково? Аби я нікому не переказував. Може, я сьогодні й на вечерні був і програму її слухав, яку Олексія монашкам викладала, та кому яке діло? Ніхто не відає, як чорт обідає. Так ото ж я й кажу: гей, Федосю, не розбивай фронт. Ми твою банду підтримували — хлібом і салом, і самогонкою — та й ще підтримаємо, як час настане, — думаєш, воно завтра кінчиться? Ой, ой, ще буде діла! А ти ж це що з нами робиш? Ми до тебе як до командира, як до начальника вроді, — визволяй, батьку отамане, — а ти: «кацапи, жиди»! Таку верзеш дурницю. Ачеж не всіх ти жидів і не милував. Кого бив, а кого й переховував. Хіба не в тебе сидів Шльома Хацкис два тижні, як погром був?

— Пху, чорт рудий.

— Хе-е-е-е, — заверещав знову Масляк. — У тебе, батьку, в тебе. Заплатив — було чим — то й сидів, — такого, прошу, і мені дай, переховаю. Отож і серед кацапів, голубе мій, народ не однаковий. Вахроміїв теж кацап був, а скільки добра нам зробив? Так що твоя програма дідькові в гузно тільки й годиться, а більш нікуди. Одна ми сила, єдина й неподільна, і з нами бог. А хто клин схоче між нас забити, тому ми самі, батьку наш, у голову клин засадимо. Так-то! — блиснув уже грізно своїми поросячими очима Масляк.

— Ну, то мені мало що й лишається сказати, — почав по цьому Макар. — От тільки хочу тебе запитати, що ти на це скажеш? Хіба в білій армії, у денікінцях, мало нашого брата, сказать би, українця? Мало, думавш? Ну, то ти помиляєшся. Друге, Андрій Левченко — хіба не українець? Не сусіда твій? А хто отамана Чуба у ліс загнав? Не він? То хто ж тобі рідніший — українець Левченко чи кацап-офіцер, що б'є Левченка та Чумака?

Федот перебив його мову, стукнув кулаком по столу, визвірився на обох:

— Кого ви учите? Що ви мені проповіді читаєте, як попи? Сам за вас не дурніший і господарство не гірше маю. Я їх вивіряю, чи розуміють політику, а вони мені почали читати проповіді, ха! Один фронт. Звісно, один, а ви ж як думали? Та коли фронт один, то й команда мусить бути одна. А то Василь Семенович зараз «і батьку отамане, і за порадою до тебе» — он як величає! — а як до діла доходить, якщо йому скажеш що-небудь, доручення яке спробуєш дати, чи що, то він не слухає, своїм

трибом іде, а на чужій з...ці хоче в рай їхати. А ви не хитруйте, Василю Семеновичу, на своїй власній їдьте, робіть, що вам буде сказано, у квартирі не відмовляйте, коли треба буде для якого чоловіка,— тоді й суперечок між нами не буде. А ні — ставайте самі за отамана, будь ласка, я не женусь...

— Хе-е-е-е, що ти, що ти, Федосю? Тобі й бог велів. Ти у нас людина військова, на фронті був. А мені куди там? У мене — гила.

— Ну, а раз так, то покоряйтесь моїй команді.

— Покорятимусь, Федосю, покорятимусь! Бй-бй, покорятимусь, тільки ведди діло правильною стежкою. Не заводь політики, а бий більшовиків. Оце і вся програма.

Було вже геть за північ, а Молибога не повертався. Бандити почали непокоїтись. Макар Волосюта виходив надвір, слухав, чи не гавкають де собаки. Ніде ані шерх-не! «Чи не вбили старого? А, може, де снігом занесло. Тільки не такий лис...»

У хаті стало душно від самосаду, від розпарених кожухів. Бандитів почало хилити на сон, але ніхто не йшов додому, поклали сидіти хоч до ранку, а дочекатись старого. Макар усе наполягав:

— Як не буде, то треба самим іти. Значить, нашим там невидержка.

Десь уже перед самим світанком на подвір'ї загарчали собаки і скоро стихли.

— Віні!

Макар знову вибіг надвір і за хвилину повернувся з Молибогою.

Маленький сухорлявий хазяїн увійшов до хати геть такий, як колишній різдвяний дідок на ялинках — з срібною борідкою, з рожевими щічками і пухнатими білими бровами, у сніговій шапці. Увійшовши, кинувся до відра, опустив руки в холодну воду — зашпори йому позаходили.

— Ух, ух! Думав, задубію.— Він почав розперізуватися, крутився по хаті, нюхав повітря, хутко сякався на долівку і притупував повстятком.

— Так що ж воно там, га? Як діло? — питали його всі гуртом.

— Зараз, зараз, дітки, зараз. Був у селі, був. Розпитався про все, геть про все розпитався. Боже ж мій, боже ж мій! Сидять третю добу в маєтку. Левченко, сук-киш син, невідступно стереже, вночі стрільбище йде, а вдень стережуть, бузувіри! Стережуть і стережуть, і що воно дали

буде, сам не знаю. Скільки їх там, не відаю, а видно — несила вирватись. І пробратись до них ніяк не можна, ми вже з Пшеничним радилась — хоч би хліба їм підкинути, так не можна ж. Нащо вже я малий, як миша, та й то страшно. Помітять! Уб'ють із кулемета, неодмінно вб'ють — вони ж і вб'ють, якщо не Андрієві бузувіри. Один рятунок — зайти партизанам у хвіст і почать косити...

— Це вже моя справа, діду, звідки й куди заходити, — кинув Ряженко.

Масляк улесливо підтакував:

— Вірно, вірно, це вже його справа. Ми вже тут про все домовилися, про всі пункти. Збирай, Федосю, хлопців і вирушайте. Вирушайте, орли сизокрили, не гайтеся.

— Ну, слава царю небесному, тепер моє серце на місці, — закрутився по хаті Молибога. — На тебе й була надія, Федотику. Ти вже за всіх нас постоїш.

— А ви ж, Василю Семеновичу, куди? — скомандував Ряженко Маслякові. — Куди поспішаєте?

— Ой, голубе, у мене щось так розболілося...

— Ну, це вже ви жарти киньте. Ось вам наказ: зараз же, пішки чи кіньми, поганяйте в Гладище, перекажіть Андрію Матулі, щоб він з хлопцями надвечір був у ліску коло Гуляй-гори. Удень вирушати небезпечно, та й то на морди хай щось понадівають, бо як нас партизани пізнають, то це ж свої, — можуть потім у селі перебити поодиноці, а так воно буде зручніше. А ти, Макаре, підеш на Шилівку, попередиш Корнієнка. Я ж своє діло робитиму у себе в селі.

— Та вже доведеться, — зітхнув Масляк.

Макар погодився без заперечень:

— Піду.

— А патрони ж у тебе, синочку, є? — хутко й з тривогою запитав Молибога.

— Патронів я сподіваюсь дістати, — таємниче всміхаючись, відповів Ряженко.

Василь Масляк захоплено вдарив руками об поли:

— Федосю! Голубе! Так вона ще й не порожня приїхала? Ах, спасенна душа! І де ти її таку видрав?

— Ладощька божа матір привела — від духа свята, — зареготався Ряженко.

Молибога почував коротенькими пальчиками свою сіреньку жорстку борідку. Він уже трохи відійшов з моро-

зу, крутився по хаті, як дзига, випив чарочку самогону, відхукував і скидав з вусів крижинки.

— Про кого мова? Га? Я щось і недочув.

Масляк хутко переказав йому про Ольгу.

Молибога тихо засміявся, помолився па ікони.

— Помагай, боже!

Ряженко підійшов до Масляка, взяв його за комір і, сніючи з напруги, проказав пошепки:

— Коли ви все знаєте, де вас і не просять, то вмійте держати язика. Щоб крім нас чотирьох ні одна хрещена душа не знала про це. Інакше я зроблю вам, дядьку Василю, таку гилу, що з вас і шматків не позбирають. І знайте: ідемо за ньеньку Україну.

Масляк мотнув головою, настовбурчився і, хутко кліпаючи поросячими очима, теж пошепки відповів:

— За ньеньку, голубе, за ньеньку!.. Хе-хе, атож...

4

Ольга прокинулася дуже пізно. Олексія вже давно клопоталася по господарству, давала розпорядження і готувалася в дорогу. В смужку нещільно причинених дверей з другої кімнати, що правила ігумені за вітальню й за кабінет, пробивався стовпчик зеленого світла. Ольга спустила ноги в теплі, обшиті білим хутром папютофлі, підійшла до вікна і відслонила темний оксамит штори. Внизу вікно заслоняла біленька мережана завісочка. Ольга подивилася через неї на двір. М'який лапастий сніг не переставав падати, але вчорашня хуртовина вляглася. Коло будинку було помітно жваву метушню, послушниці хутко входили в сіни, виносили різні скрипки й кошики, знову поверталися і знову виходили. Ольга заглянула в щілину дверей і побачила всю кімнату, завалену вузликами й клунками, біля яких поралася Софія. Ігуменя бряжчала начинням коло столу, готуючи спіданок. На ній було м'яке просторе плаття з чорного шовку, голова запнута невеличкою темною хусткою — підборіддя.

— Доброго ранку! — гукнула їй крізь двері Ольга.

— Доброго ранку, моя дорога, — відповіла ігуменя. — Заспалися ви з дороги. А я ось — збираюся.

— Уже збираєтесь? Чого ж так хутко? Я ж не встигну і з справами обізнатися.

— Встигнете, все встигнете. Я все розповім, а матушки Оврамія та Феонія допоможуть вам, та й Софія знає господарство. А решта — то вже воля божа, все в руках його. Умивайтесь, трапеза чекає на столі, — клопоталася вона.

Ольга причинила двері і злегка заслонила штори. У спочивальні стояла м'яка, тепла тиша. Тьмяно блищав золотий кіот. Вона підійшла до дзеркала, оправленого в червоне дерево і схованого за рожевою атласною завісою. Відслонивши атлас, заступниця ігумені якусь хвилину дивилася на себе в дзеркало, потім одним рухом спустила сорочку і ногою відкинула її від себе. Біла голизна тіла ударила їй у вічі. Їй пригадалися потаємні кімнати контррозвідки і відблиски затіненого світла на недопитих пляшках. По тілу пройшов наглий і гострий струм. Вона ще раз глянула в дзеркало і раптом з солодким цинієм засміялася: на золотих ризах кіота, на гладеньких фарбах богоматері відбивався вигнутий низ її сплини, на якому коливався жовтий язичок лампади.

— Ха-ха-ха!

Вона підійшла до великої білої миски з холодною водою, почала хлюпати на себе повними пригорщами, розбризкуючи воду по всій кімнаті. Кінчивши за хвилину вмивання, вона хутко наділа своє чорне суворе плаття і вийшла до ігумені.

— Благословіть, мати ігумене, — нахилила вона голову.

— Бог благословить вас, — перехрестила її Олексія. Ольга ще раз оглянула кімнату.

— Боже, скільки пакунків! Ви ж не навіки їдете, ви ж обіцяли навідувати мене, а збираєтесь, ніби назавжди.

— Ні, ні, треба дещо взяти, часи тепер такі, — па все воля господня. Сідайте ж до трапези, підкріпіть сили, чим бог послав, тоді й до справ візьмемось.

Вони сіли до столу, накритого синьою скатертиною, поверх якої лежав сяйнобілий рушник і такі ж невеличкі серветки. Стіл увесь був заставлений тарілками і блюдами з їжею. На одному лежало янтарне масло, на якому блищала срібна роса легкого просолу; на другому біліла розварна риба; на третьому було повно рожевих шматків селянської шинки, обведених круглими берегами з сала; на четвертому темно-червоними фарбами грала монастирська ковбаса. Між ними жовтими соковитими кружалами з короткими, білими, як зуб, корінчиками, всміхалися

вогкі печериці. Далі зеленіли пругкі ніжинські огірки, шойпо вийняті з розсолу. Виблискувала олією дрібно пошаткована капуста, пересипана лавровим листям та грецьким пахучим перцем. У невеличких глиняних глечках тьмяно блищали густі вершки й молоко. І в центрі всього широко розмістилась глибока полив'яна миска, з горою повна квашеної антонівки. Гладенькі темно-вишневі корінці, розширені з краю і звужені в ямці яблука, іграшковими чопами вгрузали в ніжну й тонку плівочку цього благодатного овоча, здавалося — висмикли корінець, і різне звідти солодкий і пахучий сік...

Ігуменя заклопотано присунула до столу сидіння з подушками, ще раз смиренно запросила Ольгу до трапези. Софія внесла з погребя на круглому дубовому підносі з ликом богоматері чорну засмолену пляшку старого вина і насилу вигвинтила з неї цупкий корок.

— Благословляйтесь, мати ігумене! Це ще трішечки винця зосталося, то в дорогу покладемо, а то, може, яка пляшечка залишиться, — спускаючи свої чорні з сизиною сливи, промовила Софія.

Ольга мимоволі всміхнулася.

— Трапеза у вас іще дововнна, слава богу. Я за останні місяці одвикла. Це, певне, рештки старих запасів, що набув монастир вашими молитвами?

— Господь милосердний не оставляв нас, грішних, своєю ласкою, а тепер — прогнівили ми його, прогнівили. Що буде далі — одному богу й відомо, — буркотіла невинною голубицею послушниця.

— Навіть свіжа риба! — дивувалася Ольга. — Звідки ж це?

— Рибка? А рибку дідусь Молибога приніс рапенько, хай господь хранить його у всіх ділах і помислах. Він і взимку ставить на Удаї ятері: ополопочку прорубає та ятерець і поставить, а ранком прийде — рибку забере. Живу приніс нам, живісіньку, вашого благословення прохав і кланявся вам низенько.

— Уже знає про мій приїзд?

— Знає, мати заступнице.

— Цікавий дідусь.

— Молибога? — перепитала Олексія. — О, то наш друг і хранитель, познайомтесь з ним, Ольго, неодмінно.

Вона налила в маленькі гранчасті келишки вина, зітхнула, підвела очі д'гори:

— Хай вам бог допомагає, Ольго, на всякому місці. Бережіть обитель, як своє серце!

— Дякую, мати ігумене. Беретиму так, як сказала вчора,— відповіла Ольга, взявши свій келих.— Я вип'ю за вашу щасливу дорогу і за тих, хто, може, і зараз у дорозі, не в такій певній, яка поки що лежить перед вами і передо мною...

Жінки перешилили келишки, від яких ішли пахощі соку осіпних виноградних грон.

Після сніданку ігуменя показала Ользі свою хатню бухгалтерію і, як уміла, розповіла їй про джерела прибутків та про те, як монастир користався з них раніш, доки мир не став такий грішний. Головне, звичайно,— десята п'ятниця по великодню, коли монастир, за традиціями ігумені Дорофеї, Марії Кобеляцької й благочестивої Ангеліни, вирушає хресним ходом до криниці, що в маленькому скитку біля Гуляй-гори, де колись з'явилася чудотворна ікона ладошської божої матері. Тоді жатва буває щедра і богу вгодна. Потім треба вміти примусити послушниць справно працювати круглий рік коло вишивання, а влітку — збирати по селах, коли для цього настане можливість. Монастир мав, крім того, свій свинарник, корівничок, пташівню, що годувалися подаяннями мирян, зібраними рапніше запасами зерна й сіна, прибутками від монастирської землі й лісу. Як воно далі буде, знов-таки одному богу відомо...

Ольга докладно й пильно доходила кожної дрібниці, перепитувала, просила пояснювати окремі важливі моменти.

— А що вишивають послушниці?

— Ризи, воздушки, покрови на жертovníки та на престולי, різну святу церковну утвар золотом і сріблом вишивали раніше; а тепер бог знає, як воно буде.

— А хресні ходи до криниці, це що — раз на рік? Селяни про це знають зарані?

— Знають, знають, ціла округа знає, ходи бувають велелюдні,— урочисте велике свято, і жатва щедра й господу вгодна.

Ольга всміхнулась.

— Гарзд. А на свинарнику в пас хто працює, коло корів та пташівні?

— Послушниці, дитя моє, котрі пристанища в мирі не мають, безрідні, безземельні. Багато в нас їх, келій для них неспроможні ми дати, то вони в підвалах живуть,

он у тому будиночку, що праворуч від літньої церкви, і в другому, і в тому, що коло нього, там підвали величенькі, вони собі й живуть з богом, самі й харчуються на частину свого заробітку. Лукаві вони, завяжди їх треба тримати в покорі і смиренії. Крапці келійки за більші гроші здаємо заможним черничкам. От у цьому будинку, що поруч з моїм, на другому поверсі у великій келії живуть сестри Наталія, Марфа та Віра. Самі вони з хутора Анциберового, на Роменщині. Родителям їхнім дав бог земельку і власну, і оренди чимало, і худоби. То з них ми взяли три тисячі вступного та й за келію річно платять...— Ігуменя спустила очі, в яких забігали гарячі бісики, прошепотіла на вухо Ользі: — Молодшенька, Віра, торік не вбереглася, на вербну неділю розсипалась, то ми її гріх покрили святим омофором, епітимію наклали, відмолила сердешна, а немовля віддали кудись — не знаю. Середульша, Марфа — та розумніша, та до лікаря їздить...— Далі продовжувала знову по-діловому: — А поруч з ними живе наша черниця — дорожниця Модеста, то — золоті руки. Вона влітку й підіймає черницю у дорогу на села збирати пожертви та подаянія на монастир. І збруя, і коні монастирські, і підводи напі,— всім цим вони удвох із Ніною видають...

Все це приковувало Ольжину увагу, вона мусіла якнайкраще засвоїти це, тож не пропускала нічого, що лишалося б для неї неясним. Топом суворого й безстороннього дослідника, в якому ледве можна було вловити потку суто жіночої цікавості, вона спитала ігуменю:

— А як тут звичаї... ну, мораль, правдивість, ідеальне послушництво? Ви призналися, що дехто порушує його... Я б хотіла, щоб мені трохи докладніше розповіли про це.

Ігуменя зітхнула, склала калачиком повнеп'які, ще досить свіжі губи тридцятип'ятилітньої жінки, скорбно заговорила:

— Порушують, дитя моє, порушують. Найпаче ж борились ми проти диявола, що спокушає нещасних безрідних наших послушниць, які працюють на чорному дворі. Раніше то сюди миряни наїздили, військові, то воли з офіцерами прелюбодійствували, а то з отроками й послушниками,— тут недалеко від нас був чоловічий монастир. Розбіглися тепер отроки, а то часом страшні прелюбодійства чинили в лісі, над скитом нашим.— Ігуменя нахилила голову і пошепки проказала щось на вухо

Ользі, від чого тій ударила в лице кров, вона відвернула-лась, щоб заховати не зовсім пристойну усмішку. Ігуменя ж вела далі: — Ми вже й проклинали тих грішниць окаянних, анафемі їх привселюдно у храмі божому предавали і з ганьбою великою виганяли з монастиря. Працювати ж вона з младенцем не буде так, а гріх же який над монастирем і сором! Изганяли їх, дитя моє, обитель у чистоті святій блюли. Найпаче ж на ігуменю звернено заздрісні та лукаві очі декотрих тутешніх селян.

— Ну, я сподіваюся, що вопи не мали підстав,— холодно зауважила Ольга.

— Не мали, ангел мій, звісно, не мали. А проте про мою попередницю, в бозі почившу благочестиву Ангеліну, різні неподобства мололи грішні язика. Був тут у Ладощі один непокірний старий чоловік, Захарченко Левко Артемович, безбожник і анафема окаянний, помер уже давненько,— то він усе на праведну попередницю мою приказки та пісні складав непристойні, глумився з її святості, людям розповідав, нібито вона розщитала старого монастирського кучера, ладопського селянина, і виписала собі молодого кучера з Курська, і настоятеля церкви, отця Олександра Навроцького нашого...

Ігуменя розчервонілася, захопилася оповіданням і, вже відкинувши будь-яку обережність, з насолодою викривала таємниці свої «праведної попередниці».

— Сільське парубоцтво ладопське тій Ангеліні за того кучера та Навроцького двері й браму монастиря дьогтем вимастило, а Навроцькому на дверях написали дьогтем непристойні слова, хі-xil.. А Захарченко той і склав віршик такий, «бон мо» своєрідне:

Лихо нашій бідній Ангеліні —
то їде в Прилуку — «на муку»,
то в Журавку — «на поправку»,
а відтіля — опівпіч,
як не кричить ні сова, ні сич.
Кучер гукає — відчипняйте ворота!
Хіба не бачите, якого я везу чорта?

Гріх, та й годі,— знову стиснула вона губи.

— Так,— сухо вимовила Ольга.— Все це дуже цікаво, тим паче, що це — в минулому.

Одначе їй кортіло взнати всі подробиці того «миццього». Вона зробила вигляд, ніби переборює в собі почуття охайності й протесту, знову прибрала тону археолога і

ще довго розпитувала багату на досвід та житейську мудрість ігумену.

Нарешті вони кінчили. Олексія звеліла виносити свої пакунки на сани, що вже чекали біля порога. Вони попрощалися. Ольга останній раз поцілувала її в руку, ігуменя ще раз перехрестила Ольгу й Софію і всіх черниць, що зібралися коло порога.

Ольга вместила Олексію між пакунків посеред саней, укутала їй ноги, поклонилася і перший раз у житті благословила.

— Во ім'я отця і сина і святого духа...

Сани рушили...

Олексія, ця клопітлива архиєрейова фаворитка, поставилась до неї дуже тепло й щиро. Ольга зітхнула і піднесла до очей хустку. Черниці дивилися на неї з надією і теж плакали...

— Ідіть з богом,— відпустила їх Ольга.

По цьому вона вдруге переступила поріг ігуменського будинку, уже як його господина, що бере кермо монастирське до своїх владних рук.

Увійшовши до кімнат, вона з цікавістю оглянула всі потаємні закапелки і мовила собі холодним рівним голосом: «Отже, дорога Ольго Володимирівно, вам треба влаштуватись у цій затишній штаб-квартирі...»

До вечора вона по-своєму переставляла меблі, змінювала на свій смак обстановку кімнат, але, зрештою, спробувавши всі комбінації, поклала залишити все так, як і було.

— Очевидно, сам бог велів усьому так стояти,— сказала вона під кінець.

Дістаючи дещо з своїх чемоданів, які вона перепесла до спочивальні, Ольга натрапила на жмуток листів, перев'язаний шовковим шнурком. Вона взяла їх і довго стояла посеред кімнати, не помічаючи вечора, що вже заходив на монастирське подвір'я. Нарешті вона зітхнула, підійшла до кіота, поправила гнотик у лампаді, заслонила шторки. Висока переломлена тінь від її постаті заколивалася на стіні.

Ольга сіла до столу, розв'язала листи. З великого конверта випала їй на коліна кабінетна карточка. Вона взяла її, довго й напружено дивилась на енергійне обличчя з великими чорними бровами, на широкі плечі, на яких темніли вшиті в сукно погони. Перед нею проходило її сите, безтурботне життя. Спогади пекли її безсилою

злістю до тих, хто це життя знищив, зруйнував, ніби карткову хатку. Вона до найменших дрібниць пригадувала останнє літо в тіні закинутого парку, де над нею схилилися ці широкі плечі... В будинку над заснулим ставом вони шаленіли з Бугровим, ходили потім високими порожніми кімнатами, серед старовинних портретів, що темніли з стін невмирущими фарбами. В кімнатах стояла тиша, на синьому китайському фарфорі блищав місяць... Потім приїздили офіцери Сержевого полку. Вона засвічувала важкі бронзові канделябри і діставала кришталеві келихи... Хтось відчипяв кришку рояля і з розгону бив по клавішах п'яними пальцями. Будинок сповнювали хаотичні звуки розгардіяшу. Вони вилітали в сад, неслись над принишклим селом, і здавалося, що вони зливаються з брязкотом шабелі і клекотом кулеметів, які стримували страшну силу більшовиків! Іноді приводили полонених, поодиночі і групами, мовчазних, з очима, повними зненависті й холодного презирства. І вона, дочка генерала Благомислова, вона не лише дружина капітана Бугрова, ні! Вона солдат своєї армії, вона її контрозвідниці, вона виносить вироки... О, в неї не здригнеться серце! Ні, вона не сентиментальна інституція...

Ольга встала, очі й лице її палали, вона напружено дивилася вперед, ніби перед нею проходив полк, і ось зараз вона побачить...

Двері раптом відчинилися, хтось без попередження увійшов до спочивальні, грюкнув чимсь важким об підлогу. Серце в Ольги шарпнулось і стислось. Вона обернулася, скрикнула:

— Хто тут?

Марення розвіялось.

Перед нею стояла бліда, худорлява дівчинка, у подраному платтячку, запнута старенькою темною хусткою. Сині, як небо, очі дівчини спідлоба дивились на Ольгу, губи її були міцно стиснуті.

— Що це? — знову спитала Ольга, здригаючись усім тілом. Дівчина показала очима на важку в'язку дров, буркнула їй:

— Упустила. Важкі...

— Ти хто така?

— Улька.

— Яка Улька?

— Служка. У Софії.

Ольга не бачила раніше цієї служки і тепер з особливою цікавістю дивилася на цю обідрану дівчинку, що повернула її до дійсності.

— Служка? Ага, ти служка. Ну, добре. Треба казати — у матушки Софії, і не входити до кімнати, не постукавши. Чуєш?

— Чую.

— Зрозуміла?

— У матушки, — знову буркнула дівчина.

Ольга нетерпляче прикусила губу. Короткі, нескладні відповіді дівчини нервували її. Чого вона стоїть? Безтолкове дівчисько...

— Ти давно в монастирі?

— Недавно.

— А мати в тебе є?

— Нема.

— Де ж вона?

— Умерла.

Дівчина скоса поглянула на Ольгу.

— Хто ж тебе взяв до монастиря?

— Софія.

— Дурне дівча! Я ж тобі сказала, що треба казати — матушка Софія. Адже вона старша за тебе і до монастиря тебе взяла. Щоб ти не сміла так говорити. Чуєш? Батько в тебе є?

— Нема.

— Теж умер?

— Ні.

— А де ж він?

— З охвицерами воює.

Ольга не могла більше. Їй стало холодно з цієї розмови. Вона одвернулася від синіх упертих очей дівчини.

— Ступай. Скажи матушці Софії, щоб вона зайшла до мене. Чуєш?

— Чую. Благословлять не будете?

— Ні, ні, ступай!

— А в печі розпалювать не треба?

— Ступай, тобі говориться, паскудне дівчисько! — тупнула ногою Ольга. — Не приходь більше!

— Софія сказала, щоб я попросила благословення і розпалила в печі.

Ольга не витримала. Ніздрі її роздулись і затремтіли, в ній закипіла безкрая лють проти цієї упертої дівчини. Вона схопила з столу ніж — розрізувати папери — і

руків'ям стукнула дівчину по голові. Важке кістяне руків'я лунко цокнуло об череп дівчини. Та ойкнула, скопилась рукою за голову, дивилася на Ольгу синіми переляканими очима, на яких поволі виступали великі тремтячі сльози.

— Будеш слухати, що тобі кажуть? — майже в нестямі скрикнула Ольга.— Відповідай, коли тебе питають!

— Буду...— ледве чутно прошепотіла скривленими, тремтячими губами Улька. Рукою вона гладила велику круглу гулю, що набігла на голові. Очі були звернені на стіл, на цікаве приладдя, якого вона ніколи не бачила, на карточку чорнобривої людини, освітлену зеленим світлом лампадки.

— Ну, йди ж звідси!

Дівчина, схлипуючи й зачіпаючись за килим, вийшла з кімнати.

Ольга стояла біля столу, не могла заспокоїтись. Усередині в неї все клекотіло, вона лютувала і на дівчину, і на Софію, що прислала ту з дровами. Вона чекала послухницію, щоб вилити на неї увесь свій гнів, але та не приходила, і це ще більш дратувало молоду ігуменю. «Мерзотниця...» — грубо лайнула вона свою помічницю. Поклала, нарешті, піти до неї в келію.

Софія жила в цьому самому будинку. Її кімната була в кінці невеличкого темного коридора, де містились ігуменські чулани, комірчини й закапелки для чемоданів та кошків. Ольга засвітила високу жовту свічку і, нечутно ступаючи м'якими пантофлями, вийшла в коридор, підійшла до Софійних дверей, штовхнула їх всередину кімнати. Двері злетіли з гачка і навстіж відчинилися. Ольга переступила поріг, підняла над головою свічку. Але ту ж мить, мов ужалена, відскочила назад. Кров ударила їй в лице. Вона обурено прошепотіла:

— Боже!.. Мій кучер!..

Софія метнулася перед нею, блиснувши сорочкою, подивилась скаламученими очима і хутко заступила своє послушницьке ліжко.

— Ідіть звідси, мати ігуменя,— промовила вона солодким покірним голосом.— Це брат мій завітав до мене. А зараз він заїде до вас... у справі... в дуже важливій.

Ольга дмухнула на свічку, повернулася і помацки пішла до своїх кімнат. Хитаючись і вся тремтячи, увійшла вона до першої кімнати, сіла і затулила руками палаюче обличчя.

За кілька хвилин до неї постукали.

— Можна,— відповіла вона крижаним голосом.

Ряженко увійшов, вклонився, цокнув по-військовому каблуками, став коло порога.

— Вітаю з новосіллям.

— Дякую.

Ряженко не знаходив першого слова, синів з напруги. Ольга теж мовчала. Нарешті він осмілився, підійшов ближче і, сідаючи без запрошення, вимовив:

— Трохи неприємно, що так вийшло, але ви не гнівайтесь, на віку, як на довгій ниві — чого з козаком не буває...

— Софія сказала, що ви маєте до мене справу.

— Маю і неабияку.

— Говоріть.

Він присунув ближче табуретку, покрутив свої русяві відстовбурчені вуса і рубнув прямо:

— Мені потрібні патрони. Я прямо, по-козацькому.

Ольга першу хвилину розгубилася.

— Які патрони? — тихо спитала вона.

— Та ті ж, що ви привезли... Ви не хвилюйтесь, ми люди свої. Я — може, чули? — Федот Ряженко. Не казав вам цього, бо не було потреби, а тепер прямо скажу: кожна хвилина дорога, треба йти виручати двох офіцерів, у мастку пана Вахромієва сидять, — партизани на них насаджають. А патронів у моїх хлопців обмаль. Я — може, чули? — отаман Ряженко, тільки тайний отаман, у селі живу, на очах у людей, ще й партизанам співчуваю, хе! І ніхто не знає...

Інстинктом контррозвідниці Ольга відчула в цій людині свого спільника. В голові її крутнем пронеслися думки: «Коли б це був чужий, він давно передав би мене своїм разом з поклажею, яку вип віз, замість віддавати цю поклажу до монастирських сховищ, де її не так легко й знайти». Ольга встала, випросталась, простягла йому руку.

— Вибачте... я була розгнівалася на вас...

— Дурниця, Ольго Володимирівно, на віку, як на довгій ниві...

— Ви знаєте навіть моє ім'я й по батькові?

— От тобі й на! Щоб віз та й не знав кого... Все знаю, що треба. Отець Георгій знає, то й я знаю. Свої люди. А чого не треба, того ніхто знати не повинен. Але

розмовляти зараз ніколи, для цього в нас ще буде приятний час, а зараз треба діяти.

— Ваша радія! Я така схвильована... рада... що познайомилась з вами...

— Дурниці. Буває.

— Де ж ті офіцери? Хто вони? Їхні прізвиська? Якого полку? Кажіть! Я вся палаю...

— Хто вони — мені невідомо, а баритись нічого.

— Зараз, зараз... Там, у чулані... в стіні... один ящик... Як же ви його візьмете?

— Хлопці мої тут близьенько, за ворітьми. Винесемо, а там розділимо.

— Прекрасно, прекрасно!..— металась Ольга.— Коли вам пощастить відбити їх, то треба ж буде переховати. Де ж ви їх переховаете?

— Якщо наша візьме, то знайдемо де. Одного, я гадаю, і ви не відмовите перетримати якийсь день-два, поки ми знайдемо спосіб вирядити його...

— Гарзд! Він може побути в Софійній кімнаті, а вона перейде до мене. Лише на короткий час...— поквалилася вона заспокоїти бандита.— А потім подумаємо. Ідіть же... як вас, пробачте...

— Федот Опанасович...

— Ідіть, Федоте Опанасовичу! Благословення боже на вас. Во ім'я отця і сина...— вдруге благословила вона сьогодні.

Коли Ряженко вийшов, вона впала на подушки, неспроможна більше стримувати напружені до краю нерви.

За кілька хвилин увійшла Софія, ще червона й схвильована пережитим. Побачивши свою господиню, вона стала перед нею навколішки і, жарко дихаючи повними грудями, що випирали з плаття, невинно проворкотіла:

— Простіть гріхи тяжкі, дорога заступнице наша. Не плачте, бог допоможе Федотові...

— Дівчину цю,— схлипнула Ольга,— Ульку, що ти взяла за служку, прожени! Чуєш? Щоб ноги її тут не було...

Софія склала на грудях руки, покійно відповіла:

— Не можна, заступнице наша.

— Чому не можна?

— Партизанських діток не оставляємо своєю ласкою. Дідусь Молибога, спасибі йому, порадив: «Візьміть ви,— каже,— дитя безпритульне, котре ні батька не має, ні неньки, голодне сидить у порожній хаті,— від миру вам

буде пошана і пачпорт перед тими бузувірами». Я й виконала цю мудру пораду...

— Але ж батько в неї живий. Він б'ється проти... він, певне, в Червоній Армії?

— У партизанах він, матінко, в Левчепковому загоні, що під маєтком Вахромієва третій день сидить. А монастир ладошської божої матері дівчинку його від смерті голодної рятує, бо мама вмерла з тифу черевного, царство їй небесне, вічний спокій, смирна жінка була. Батько повернеться,— то, може, і нас колись порятує.

Ольга слухала свою послушницю і думала: «Ні, не поганих я маю помічників».

— Добре! Хай буде так,— мовила вона послушниці.— Тільки не посилай її до мене в кімнати. Я не можу бачити її.

Софія заворкотіла:

— Не буду, матінко Ольго. Сама все робитиму в кімнатах, а їй і в дворі знайдеться робота. Благословіть на сон грядущий...

Ольга благословила.

Так кінчився другий день її перебування в монастирі.

Заходила ніч, повна думок і тривоги. Цієї ночі Ольга навіть не доторкнулася до постелі. Вона чекала. Напружено, вся здригаючись від найменшого шарудіння, сиділа і чекала кінця ночі...

5

Коли білогвардійці відбили атаку партизанів, Бугров обернувся од вікна, підняв стиснуті кулаки і, трясучи ними над розпатланою головою, прохрипів у лице своїм солдатам:

— Шабаш!.. Машинка не стріляє, у гвинтівках у нас залишилось двадцять патронів. Можна слати телеграми нашим бабushкам на той світ, ідеже несть болєзнь, ні нечаль, ні воздыханіє...

Він безглуздо зареготався, стяг з вікна кулемет і сів на нього верхи. Долі лежав труп веселого солдата Андрюшки. Білогвардійці роздягли його і запахнули під стіл, щоб він не заважав рухатись по кімнаті.

Андрюшка лежав у самій білизні і в чоботях, решту з нього здупили його земляки і повдягали на себе.

Штани вони висмикнули з халяв і розпороли їх до литок, щоб можна було стягти, не скидаючи з Андрюшки

чобіт. Куля переперола йому жилу і скривила рот набік, на нього неприємно було дивитись. Вони накрили йому лице шапкою, на якій темною цяточкою проступало місце, де колись була кокарда.

— Забавний був хлопець, пісні любив і людей вішав,— мовив його товариш, Іван Залітайко, що мав бабу і десять десятин землі.— Умер, ваше благородіє, за єдину і неділиму, тепер йому на все плювать. А от нашому брату, котрий живий zostався і про живе думає, треба тепер розміркувати: чи теж лягати поруч Андрюшки, чи, може, замість собачої смерті викинути білий хлак,— може, помилують...

Капітан Бугров спочатку не зрозумів, що пропонує йому цей Іван Залітайко. В голові було якось дивовижно порожньо, він ніяк не міг добрати змісту його слів. Він зрозумів їх лише тоді, коли до Залітайка підійшов фельдфебель Стукалка і вдарив його в лице.

— Сволоч! Падлюка більшовицька! На тобі білий хлак, на! Тебе помилують, а мене — ні! На!..

Бугров схопився, очі його налились кров'ю — він усе зрозумів. Цей дядюшка не від того, щоб передати його в руки партизанів — «беріть, це капітан Бугров, а я не винен, у мене баба й десять десятин землі...» Ха-ха! А в Бугрова немає жінки? Мастку, коней, портретів предків — нічого цього Бугров не має? Він таки показав себе, цей зрадник. Хіба Бугров не говорив, що його слід повісити на першій гілляці? Чи він тільки думав про це? Однаково!

— Іван Залітайко, солдат безстрашного полку дивізії генерала Благомислова, ти — зрадник, шпигун, собака.

Бугров оберся руками об стіл і вдарив Залітайка чоботом у зуби.

— Мамо рідна! — застогнав солдат, обливаючись кров'ю.

— Бийте собаку! Бийте! Бийте його! Поручику Михайловський! Він хоче передати нас у руки партизанів! Чуете!? Чуете, ви, чортова кукла?! Бийте його в зуби, в печінку, в душу!..

Михайловський схопився з підлоги, запаленими очима подивився на Бугрова, на солдатів, що місили чобітьми уже безмовного, розтоптаного Залітайка, протиснувся всередину і плюнув йому в синє, закривавлене лице.

— У мене... у мене... наречена є! Я до Парижа поїду! Пале-Рояль! Комеді франсез!.. Сволочі!

— Бийте його в живіт! У голову! — Бугров вискочив на стіл, крикнув: — Слухати мого наказу! Струнко-о! Пропоную план! Прорватися штурмом, всадити останні кулі в голови партизанам, захопити в селі коней і сала, хліба й сала! Ви чуєте? Теплі кожухи й коней! І мчати степом... степом... і степом...

— Ура-а-а-а!..

Андрій почув вигуки з маєтку, насторожився.

Партизани підлізли до нього на животах, тривожно загомоніли. Душі промерзли в них, вони не могли більше триматися в своїх снігових лігвах. Минулого дня ніхто з них не ходив у село грітися... У них лежало вже четверо забитих, вони далі не можуть триматися, треба йти в атаку, в рішучу, смертельну, хай йому чорт! Іти просто на кулемет, переднім лягти трупами, а решта хай вдереться до будинку і перестріляє біляків до одного, а кулемет захопить! — ось що вони пропонують Андрієві.

— Ви чуєте вигуки? — питає їх командир. — ~~Що вони кричать~~ — ура! Це вони хочуть йти врукопашну...

— Не інакше! — кидає Потребя.

— Але поки вони підуть врукопашну, ми скорше підемо на них, скорше будемо коло будинку і вдаримо багнетами. Що я можу вам ще сказати? За мною, партизани! Вперед!

Він узяв гвинтівку на руки й побіг...

— Ура-а-а!

— Ура-а-а-а!

— Ура-а-а-а-а!

За ним бігли партизани — Матвій Чумак, Тарас Потребя, Оникій Семиліт, Дмитер Музика, Гнат Чорнобривець, Максим Дорошенко, Івась Пальоний і всі інші; бігли й падали, схоплювались і знову бігли. Може, кожний з них біг назустріч смерті, та чорт його бери! Що вони бачили в житті? Нічого, крім рабства... А хіба вони не хотіли побачити нічого іншого? Вони хотіли! Хотіли! Вони бігли вперед за своїм командиром у рудому чекмені, бігли й кричали:

— Ура-а-а!

— Ура-а-а!

Вони вже недалеко від будинку, біляки вже починають вискакувати назустріч їм з гвинтівками, стріляють! Хтось біжить попереду розхристаний, без шапки, з голою шаблею в руках. Це той гад! Це їхній капітан! На холодному

небі блищить затуманений місяць, сніг крутиться навколо нього, шабля блищить над головою в розхристаного офіцера.

— Ура-а-а!

— Ура-а-а-а!

— Ура-а-а-а-а!

І раптом у тил партизанам б'ють кулі, часто й сухо клацають затвори гвинтівок,— хтось біжить на них іззаду.

— Нас б'ють у тил! — кричить Матвій.

Партизани падають у сніг. Командир Левченко бачить кров своїх товаришів і стоїть один проти білогвардійців — з гвинтівкою на простягнутих уперед руках. Білогвардійці, ошелешені несподіваним ударом у тил партизанам, не доберуть: звідки це і хто б'є? — свої чи, може, новий загін партизанів? Вони спинилися на хвилину в нерішучості. Капітан Бугров дивився зблизька на цю ненависну осу, підперезану кулеметною стрічкою, і ще не може розрубати її надвоє, бо ззаду б'ють нові, а «оса» від нього на десяте, може, на двадцять кроків.

— Браття партизани! — кричить «оса». — За мною!

Партизани раптом схоплюються з спігу і кидаються за своїм командиром, що біжить уперед, біжить і цілить багнетом в розпатланого офіцера. Він цілить йому в живіт, але той устигає відскочити. Чиясь куля, вжикнувши повз Андрійове вухо, дзенькає в недобиту шибку. Розпатланий офіцер біжить на Андрія, відставивши на розмах, на вітер голу шаблю. Партизани б'ють багнетами в упор. Поручик Михайловський, змахнувши руками з затиснутою в них гвинтівкою, падає вперед просто себе, обличчям у глибокий сніг. Більше не встає...

— Чого стали? Сволочі! — кричить капітан Бугров своїм солдатам.

Воши вже отямилась і схопились з партизанами в ручки.

— Не робейте ж, браття! Навалюйтесь! — гукає ще раз Андрій. Потому шабля свистить над його головою, він піднімає гвинтівку, щоб захиститись від удару, але блискучий клинок падає йому на руку, вона зломленим стеблом висне і в'яне на закривавленому чекмені... Пролітає коротка мить, і в очах Андрія засвічуються блискучі жовті й червоні свічки, він чує якийсь гострий, неможливий біль у голові, його гостроверха шапка підпливає чимсь приємно теплим, і він падає... падає... в якесь глибоке,

пухнате свіжне провалля... Йому хочеться звідти вишкрябатись, він підводиться на коліна, простягає вперед одну руку, гукає партизанам: «Не осоромте ж...» — але з-під шапки йому пливе на очі, на лице, запливає в рот солона гаряча кров. Він знову падає...

Постріли з тилу раптом затихають, партизани б'ються з білогвардійцями прикладами гвинтівок, багнетами, кулаками, сокирами. З-під ніг летять в обличчя ком'яхи стоптаного снігу, над степом — хурделиця, прокльони й хрипіння. Чумак бачить свого друга й командира під погами, бере на себе команду:

— Бийте їх, душоубів, у голови!

Білогвардійці падають, як брусся. На капітана Бугрова насідають двоє в розпанаханих свитках. Він по-ведмежому харчить, намагається вдарити їх шаблею, але вони стискають йому руки...

— Попався, проклятий білий гаде? — кричить йому в обличчя «башлик навхрест».

Хтось біжить їм на допомогу з сокирою. Бугров заплющує очі, щоб не бачити смерті. Він чекає на неї секунду... дві... три... «Господи Ісусе Христе!.. — в нього раптом ослабли м'язи. — Чому так довго? Бийте вже...»

Але вони чомусь не б'ють, чомусь випускають з своїх залізних пальців його руки, хтось інший насідає на них і б'є їх чимсь важким по головах.

— Банда Чуба! — кричить партизанам «башлик навхрест» і кидається на когось з багнетом, але сам падає за одну мить під ноги...

Бугров бачить перед собою вільну дорогу, вільну! Його солдати зможуть померти й без свого капітана... Тікати!.. тікати!.. тікати!.. Він біжить у степ. Біжить, як тхір! Біжить — він почуває це. Так! Це він біжить, капітан Бугров, це ж його ноги, руки, розпатлана голова і колюча щетина на підборідді — він навмисне весь час мацає її. Це безперечно він! Чорт візьми, як приємно бігти сніговим безмежним степом. Лише одна маленька неприємність: в нього ослабли деякі м'язи, він утратив над ними волю, і до того йому муляє ногу, заважає бігти ще дужче, бігти так, щоб не чути пострілів, — а вони ззаду — цок, цок! — один по одному. Треба було взяти крапці онучі, Андрюшка в онучах зостався! Хе-хе! Андрюшка! Навіщо йому онучі? Хіба він не може босоніж? А в нього чудові, м'які, широкі онучі, десь видрав, каналія, в капота — жовті з квадратиками... чи з трикутничками?

Ні, в квадратиками! з квадратиками... Проте можна бігти поки що й так. Яка розкіш — бігти! Чиясь рука тягне його за полу шинелі, тягне за собою, просто смішно! Куди вона тягне? Куди це? Хіба тут є дорога?

— За мною, пане офіцері! За мною! — чує він чийсь голос. Це говорить якась темна пляма. Чудно, чому він не бачить її обличчя? Ага, бачить, бачить! Як це все химерно й смішно!

Вони все біжать і біжать без упику. Уже стало душно, він геть увесь спарився. Це надзвичайно приємно... Він давно не почував на тілі гарячого поту, а все холодний та холодний. Це що темніє? Лісок? Чому лісок? Що він має робити в цьому ліску? І що це за люди сюди збігаються, захекані й заюшені? «Таки вирвались», — кажуть вони. Це вони вирвались? Хе! Просто чорт його знає, що таке! Це він вирвався, капітан Бугров! Ось же він стоїть коло них, хіба вони не бачать? А вони знову щось говорять. Здається, вони звертаються до нього, до капітана Бугрова. Безперечно, до нього! Вони так і кажуть:

— Ну, що, пане капітане, не з маком було?

— Що? Ні, ви маєте рацію...

— Чп, буває, не поранили вас?

— Ні, ні, хіба мене поранили?

— Вас було двоє офіцерів?

— Було двоє. Аякже! Звичайно, двоє було. Адже поручик Михайловський був зо мною.

— Ну, то його, значить, убили.

— Поручика? Ха-ха-ха! Ну, й баба! Жоржика Михайловського? Хі-хі-хі... До Парижа... до Парижа збирався їхати, слухати французьку комедію, хі-хі-хі! комедію! Так його вбили? От дурень! А я втік! Мене, здається, не ранило?

— Їх благородія аж галіхве зіпсували. Дивись, капає...

— Що? Ви кажете, кров? Мене поранено?

— Та ні, з такою кров'ю... ви живі! Ми врятували вас.

— Ви? врятували? хіба?.. Ага... вірно, вірно... я так і знав... ви почали стріляти... Але що ж далі?

— А далі ми вас одвеземо в одне місце. Я — може, чули? — отаман Ряженко, — чув він низький неприємний голос, чи то пак, приємний, дуже приємний голос...

— Отаман Ряженко? Як же, як же! Отаман Ряженко! — Він чув, цебто він, звичайно, не чув, але все це

розкішно, тільки якби трохи горілки, бо його ніби щось трохи морозить. — Що? Кажете, сідати на сани? Прекрасно, просто шарман, сказав би той дурень, Жорка Михайловський! Ха-ха!

Вони садовлять його на сани, і сани ті кудись їдуть.

У полі знову гуде сніг, валить сніг, крутить хурделиця. Вони їдуть, і сніг замітає їхні сліди, але вони знають, що треба їхати так, а не праворуч, наприклад. Вони все знають. Цей отаман Курженко, чи то пак, Рядненко, чистий бестія — знає куди їхати! А ту «осу» він, здається, вбив. Тепер можна спокійно їхати...

Але сани чомусь зупиняються. Отаман велить йому вставати. Він каже, що тепер треба йти пішки, і то якомога скорше. Пішки — то й пішки. Чому б йому справді не пройтись пішки? Він згоден. Отаманові хлопці кудись хутко зникають, розлетілись над снігами, їх немає, але вони є! Сани теж десь потонули, і їдуть вони тепер удвох з отаманом... з цим, як його... з Борценком, чи що. Їдуть хутко, просто, можна сказати, біжать, а отаман іще таки не задоволений, ще йому мало, він навіть починає лягати на всі заставки.

— Біжи скорше, чортове рило, бо я тебе по-козацькому: покину отут у снігу, та й подихай, як у тій пісні — без сповіді святої помирали, в турецькій пелолі пропадали.

— Ні, ні, навіщо ж кидати? Вже краще вдвох! — Він бігтиме. — Хочете дужче? Можна й дужче. Ще дужче?

— Дужче! Дужче!

— Можна, можна! Я, здається, ту «осу» таки вбив...

— Скорше, скорше! Недалеко вже...

— Та я ж біжу! Хіба ви не чуєте? І той «башлик» я кудись штрикнув...

Вони біжать іще версту, може, дві, може, десять, чи двадцять, чи сто верст біжать вони з отаманом, а на них ще дужче пасідають червоні. Насідають червоні з усіх боків — і з хвоста, і з гриви. Капітан Бугров це надзвичайно ясно бачить і каже про це отаманові. Він просто кричить йому про це — он і з Царицина б'ють, і з Харкова, і з Полтави, і з Миколаєва, і з будинку пана Вахромієва; і по залізницях косять їх півблаганні червоні броньовики! О! о! о, господи! На них летить кавалерія Котовського й Будьонного, на них насідає Ворошилов, на них наведено зразу тисячу гармат по всьому фронту... І от капітан Бугров почуває, що він біжить ще дужче, зади-

хається, але не кидає бігти, хоч серце в нього вилізло на лоб і стукає... стукає... стукає...

— Якби трохи тихше.

— Біжи, тобі говориться! Ось уже млин.

«Ведіть її на проспект великого покорителя турків, що співав півнем. Розкішне видовище! Струнко!..— Примара генералісімуса Суворова розмахує полами перед Бугровим і кричить йому: «Ку-ку-рі-ку-у-у!» Тіні повішених гойдаються в хурделиці на ліхтарях...— Апостоли-Муравйови? Рилєєви? Декабристи? Народники? Демократи? Більшовики? А імператор Микола Перший? Олександр Перший... Олександр Другий... Олександр Третій... Микола Другий... Победоносцев... Росія. Чусте, отамане? Вішати на млинах... Га? Чого ви мовчите?»

— Скорше! Скорше! За ті млини.

— І справді — млини! А ось і хатки. Прекрасно, або тріб'єн по-французькому. Хе, вуличка! Стіна... Що за стіна, на якого чорта лисого тут здалася стіна?

«Ху... ху... ху...» — це дихає чортів отаман, не помічаючи, що в капітана Бугрова серце вилізло на лоб. Ага! Чортів отаман виймає ключі і відмикає браму.

Вони входять на тихе, зовсім тихе подвір'я, підкрадаються до будинку з трикутним ганочком, стукають у вікно.

Ту ж мить за вікном, як крила нічного птаха, розлітаються чорні штори, і бліде, зовсім біле, наче крейда, біле лице жінки приникає до скла. Жінка чомусь дико, не своїм голосом скрикує, заслоняє вікно і вибігає на ганочок. Вона тримається за одвірок, щоб не впасти.

— Сховайте... мені треба тепер бути дома... спати...— хрипить їй щось там цей чортів отаман, потім повертається і зникає.

Капітан Бугров увиходить у теплу низеньку кімнату, застелену килимами. Піт ллє з нього, як з коня, волосся прилипло до лоба, він хитається, регоче і безглуздими очима дивиться на цю чудну жінку. Що вона за жінка?

— Серж! — виривається з її грудей крик відчаю.

У Бугрова підгинаються коліна, він задихається, обмацує себе руками і падає на темні куркульські килими.

— Боже! — стогне над ним ця химерна жінка з спотвореним від жаху обличчям.— Боже! Що вони зробили з тебе!

Заливаючи кров'ю дороги, в білому морозі ночі йшли порубані партизани за своїм командиром, що лежав на передніх санях, укритий червоною лубенською плахтою... Вони стерли йому снігом кров з мертвих очей, щоб міг він дивитися вгору, щоб міг іще раз побачити рожевий край неба, де незабаром мало сходити сонце.

За командиром їхало ще троє саней, вони везли його славних і незабутніх товаришів — Максима Дорошенка, Івана Береста, Александра Смілого, Івана Покришку, Гордія Вовка, Данила Буряка, Миколу Лісового й Гната Чорнобривця. Двох звелів Матвій Чума́к залишити в селі Гілківцях, щоб поховали їх місцеві селяни, бо вони були тамтешні старожили, там лежали їхні батьки. А всіх з командиром лягло під маєтком Вахромієва одинадцять чоловік.

Матвій ішов, схиливши голову на груди, перехрещені старим башликом, і припадаючи на праву ногу, пробиту багнетом. Коли йому не ставало сили, він сідав на край саней біля свого командира й плакав суворими слізьми, потихеньку, щоб не бачили партизани.

Вони йшли, затискуючи свої рани, струнко й мовчазно йшли, жалібною вартою, з гвинтівками на плечах і з тугою в серці, що краяла його свідомістю безповоротної втрати.

Вони йшли і думали про похорон, який треба влаштувати мертвим товаришам, і що треба сказати над їхньою братерською могилою.

О десятій годині ранку жалобний кортеж увійшов у село Ладощ і пройшов глухими вуличками, над якими крутила хурделиця. Партизани спинились біля командирів хати.

Матвій Чума́к, зціпивши зуби й припадаючи на праву ногу, що роздувала його кривавий валянок, підійшов до хати і постукав у маленьке, скривлене віконце.

Вийшла Марія, командирова дружина, і довго, застигла й мовчазна, дивилася на Чумака.

Він стояв перед нею, схиливши на груди непокриту голову. Сніг сідав йому на волосся, слізки текли по-дитячому з його потемнілих очей.

— Поліг за революцію, — тихо мовив командирів заступник.

Марія кинулась до саней, розставила руки і впала на холодний, зледенілий труп. Партизанська варта мовчки схилила над нею свої гвинтівки. До них почали підходити люди, скидали шапки й хрестилися.

Смутна звістка обходила село, стукала тремтливими пальцями у вікна, викликала ладошських селян на запесені снігом вулички.

Жінки й діти забитих партизанів бігли простоволосі й бліді, ковтаючи ридання і прокльони, бігли до страшних саней, розштовхували юрбу і припадали грудьми до холодного праху своїх милих і рідних.

І ось люди тривожно зашепотіли, розступилися. Тихо підійшла злякана дівчинка в подраному платтячку, в старій чорній хустині. Подивилась на всіх своїми синіми, як небо, очима, наблизилась до Івана Береста, в якого на скроні замерзла топецька темна цівочка... Подивилась на нього, взяла в свої руки його страшні, скоцюрблені пальці і спитала здивовано й пізно:

— Тату мій... за що ж тебе вбито?

Здригнулися плечі суворих і мовчазних партизанів. Вони відвернули голови. Сльози туманили їм очі.

— Ох ти ж, горе тяжке!.. Це ж Улья, сиротинонька, дитя безпритульне, — простогнав дідок із сивою борідкою, з рожевими щічками, у сніговій шапці, дідок Молибога. — Горе й горе ж яке, господи... господи... — хуленько хрестився дідок Молибога. Коло нього стояв, витираючи сухі поросячі очі, Василь Масляк, і Макар Волосюта, і Федот Олапасович — з шапкою в руках. Він перший порушив тяжку, мов кришка домовиши, мовчачку народу:

— Дозвольте мені, люди добрі, слово сказати над хоробрими покійниками. Погиб мій близький сусіда, Андрій Левченко, погинули й ваші сусіди, люди добрі, за наше всенародне життя воши своє життя поклали. І ще погине героїв-партизанів немало на всіх фронтах. Ми їм честь мусимо віддати і поховати по-християнському, як слід, усенародно покласти в землю героїв революції... Всім миром треба йти за їхніми трупами. Ходім же, люди добрі, візьмім лопати та підемо на кладовище копати для них могили...

— Це правда, правда... Так і треба, — загомоніли люди.

— І я піду.

— Та й я піду.

— Воно ж тепер і копати важко.

— Еге, земля замерзла, хоч сокирою рубай.

— Та й дощок на труни,— де їх узяти стільки?

— Боже мій,— перехрестився Молибога,— дощок? У мене ж є трохи дощок, хіба ж я на таке горе не зглянуся, не дам тих дощок? Ідїть, люди добрі, беріть... робіть труни... А як же можна не дати?

Тоді підвівся з саней Матвій Чумак. В нього починало палати обличчя. Вовна з повстяка, мабуть, забила йому рану, він уже не міг стати на праву ногу, вона горіла й роздувалася. Каламутна кров тумашла йому голову. Він облизував губи і, перемагаючи біль, сказав народові:

— Похорон командира Левченка і всіх мертвих товаришів призначаю на сьогоднішній вечір. За дошки скажу, що краще хай Молибога збереже їх для себе, воли йому знадобляться, хай не сумнівається. Федотові Ряженку дам відповідь, що їхнє серце билось у грудях не за Федота Ряженка і не за діда Молибогу, а перестало битись через таких, як Молибога, Ряженко та всякі Волосоути...

— Оце вже ти, Матвію, дурниці кажеш,— обізвався Ряженко.— Через мене перестало битись серце! Аж неприємно слухать.

Матвій зібрав останні сили, підвищив голос, щоб перебити Ряженка:

— Ми поклали під мастком Вахромівца палачів народу, як казав наш командир, Андрій Пилипович, котрий уже ніколи не заговорить... Лише один гад утік з наших рук. В цей час на нас налетіла проклята лісова банда отамана Чуба, про якого ми даємо вам партизанську клятву, що не покинемо терзати його і на тому світі. Товариші селяни! Ви знаєте нас усіх, і мене, Матвія Чумака. Що ми бачили в своєму житті? Нічого, крім рабства. Через те ми пішли проти царя й проти бога, за право робочого класу і бідного селянства. А при чому ж тоді тут Ряженко і цей дідок, що пив нашу кров і на ній збудував свою хату під залізом? Не їхнє це горе, а наше — лежить на саях. Їхнє горе ще прийде! Спіть, дорогі герої, спокійним сном у мерзлій землі... А ми підемо вперед, з червоним прапором свободи в руках товариша Леніна, за робочі й селянські і червоноармійські Ради...

Чумак сперся на гвинтівку і, підігнувши роздроблену ногу, поволі опустився на сани. Народ стояв і думав, тяжко думав над його словами. Жінки, ридаючи й притискуючи до себе осиротілих дітей, прохали сусід перенести їм на столи їхніх батьків і чоловіків...

Командира Левченка взяло троє на руки, понесли його в хату, холодного й здивованого. Кулеметна стрічка звисала одним кінцем з його перетягнутої галії. Гостроверха шапка зосталась на санях, і несли його вперед головою, розколотою надвоє. В цей час на монастирській дзвіниці задзвонили жалобні дзвони. Матвій заскреготів зубами, не стримав себе й тяжко вилаявся.

— Скажіть, хай це чорне гніздо не криче над ними! — сказав він потому.

Люди відступили від саней, злякано хрестилися.

Пилип Комарець, сумно хитаючи зачуханою головою, проговорив:

— Ох, Матвію, Матвію, не буде тобі добра не тільки на землі, а й на тому світі, коли проти бога пішов.

— І ти, Комарець, тягнеш їхню руку? — гірко запитав Матвій.

— Горе наше, господи, господи, прости їм гріхи тяжкі... не знають-бо, що творять, — хрестився Молибога. — Я не гніваюсь на тебе, Матвію, за себе, що погрожуєш мені, не гніваюсь. Мир наш ладошський знає мене, то й не дасть тобі скривдити мою старість. Я за бога гніваюсь! За монастир ладошської божої матері, за святиню нашу! На неї не неси хули! Не здимай меча, бо знявши меч од меча й загине...

— Вірно, вірно, — глухо гомоніли люди.

— Прости, господи, гріхи наші...

Марко Волосюта заспокійливо глянув на народ, особливо ж на молодіць, здвигнув плечима і сказав їм:

— Чоловік, може, без пам'яті говорить, а ви на нього, діду, гнів божий пакликаєте. Монастир стоїть у нашому селі триста років і стоятиме, доки в християнському серці живе релігія. Це вже діло не Матвійове, а наше, народне. Як народ скаже, так і буде.

Василь Масляк закліпав поросячими очима, потвердив:

— А так, це вже так, Матвієчку, так, голубе, проти бога не кирпичись, бог — наш, народний.

— Вірно, вірно, — гомоніли люди.

— Макарова правда.

Матвій уже не міг відповідати їм. Рана мучила його. Він попрохав одвезти його додому. Люди розходились по хатах, де залиті слізьми вдови світили вже свічки у головах небіжчиків і в розпачі зустрічали черниць, що йшли читати над ними псалтир.

Наближався сумний зимовий вечір.

Зібравшись у Матвія, партизани радились, що їм робити, щоб не припустити попівського знущання з мертвих товаришів. Жінки, як рабині, мовляв, настоювали на церковному похороні, а вони не хочуть цього припустити.

— Лише Марія Левченкова, дружина командира, пішла за нами,— сказав Тарас Потреба.— Вона згодна, щоб над могилою, замість попа й кадила, ми випалили з гвинтівки і сказали промови про Андрія. А решта в одну душу — попа! Доведеться битись, не інакше.

Чумак лежав на полу. Дорина промила йому рану, витягла з неї повсть і зав'язала її полотном. Вона ходила коло Матвія з мовчазною любов'ю. Тільки зсовувала свої густі шовкові брови, дивилась на нього зажуреними очима:

— Може, тобі води подати, Матвію? Може, я тобі туго перев'язала рану?

— Ні, Дорино, мені тепер краще,— дивився він на неї, на її струнку постать і посміхався.— У мене жінка — партизанка, вона за попів не стоятиме.

— Ні, Матвію, і рапінш за них не стояла, хай їм добра не буде...

— То йди до жінок та кажи їм, щоб не глумилися з своїх чоловіків. І ваші жінки нехай ідуть та агітують. А ви — будьте з гвинтівками паноготоні, як почнуть їх виносити,— проводжайте їх в останню дорогу, а попів не припускайте. Може, і я підведуся якось та, хоч на костюрі, припкандибаю...

Партизани замахали на нього руками.

— Куди тобі? Лежи вже.

— Он у тебе й голова палає,— поклала йому Дорина на чоло свою руку.

— Ти хочеш, щоб рана й тебе в гроб положила? — сердито сказав Потреба.— Так ми тобі кажемо, що так не можна.

— Та годі, чого ви нападаєтесь? — скривив обличчя Матвій.— Давайте краще подумаємо з усіх боків про похорон. Я думаю, що треба зробити так: зараз ви всі розходьтесь, візьміть гвинтівки і по одному станьте на почесній варті...

— Так де ж там! Ті нічні миші, черниці монастирські, салтиря над ними читають,— захвилювався Івась Пальоний.— Як же його стояти на варті? Салтир слухати? Чи можна їх рушницями в зад? — ось що мене цікавить.

Матвій подумав, потім дав настороженим партизанам відповідь:

— Ні, товариші, я думаю, рушницями не можна, народ скаламутимо. Хай вони собі читають, а ви стійте на варті. Вони почитають та й підуть, а ви почнете з народом виносити труни, одне кажу — попів не припускайте. Воно б годилося труни поробити червоні, та де ж ти візьмеш того кумачу, щоб пооббивати їх? Хіба ось що, товариші! Є в мене така ідея: можна труни пофарбувати червоною глиною, тією, що баби підводять комин. Це глина підходяща, вона чиста й червона, як фарба все одно. Дорино, адже в тебе є цієї глини?

— Та цього знайдемо! — обізувались партизани.

— І в моєї, мабуть, є, — сказав Оникій.

— Назбираємо!

— То йдіть же та робіть справу, не зволікаючи. А як будете виносити, пришліть кого-небудь сповістити мене. Я... хоч тут... у стелю випаляю...

Партизани зітхнули, почали мовчки братися за шапки. З ними пішла й Дорина. Матвій зостався в хаті сам, лежав і тривожно прислухався.

Тим часом партизани не гаялись. Вони знайшли червоної глини, пофарбували труни, рознесли їх по хатах, поклали в них своїх товаришів і стали коло них на варті.

Коли почало вечоріти, Тарас Потреба, що стояв біля командира, подав знак. Марія тужно й розпачливо заголосила. Люди підняли на руки червону труну і понесли її; пригипаючись, винесли в пизенькі двері — на двір, де все ще крутила хурделиця. Тарас приклав до плеча гвинтівку і випалив угору. За кілька хвилини люди почули ще вісім пострілів у різних місцях невеличкого горбатого села.

Жалобний похід почала труна командира Левченка, потім за нею винесли на вулицю одного по одному ще вісім його славних і пезабутніх товаришів. Над юрбою, що залила всі вулички Ладоша, урочисто й страшно коливалися дев'ять червоних домовин, за якими йшла з затиснутими устами бліда дівчинка Уля, ішли партизанські дружини, ішли по боках партизани з гвинтівками на плечах. І йшла юрба, темна й залякана сторіччями, ішла й молилася. На монастирській дзвіниці тенькали жалобні дзвони...

На кладовищі похід зупинився, люди спустили з своїх

плечей тяжку ношу, поставили дев'ять червоних трун край глибокої братерської могили.

Почулися останні ридання й крики.

Тарас Потреба виступив наперед, щоб сказати слово. Народ похилив голови, над якими ще крутила й крутила каламутна хурделиця...

Тарас сказав своє партизанське слово. Сказав і Івась Пальоний, і Дмитер Музика, і інші партизани. По цьому вони звеліли просунути під труни довгі погребальні рушники і підняли свої гвинтівки. Але цю ж мить вони побачили, як крізь сніг і хурделицю до них пробивається заступник командира Матвій Чумак. Йому було важко йти. Він обпирався на костур. Наблизившись, він звів однією рукою гвинтівку і скомандував партизанам:

— На честь героїв революції, за їхнє безсмертне діло, за життя й перемогу робочого класу, плі!

І в білу скажену каламуть блиснуло враз десять дружних і грізних пострілів.

II. ВИРОСТАЛИ КВІТИ

1

Дід Баклага, сторож Херсонського міського кладовища, жив на землі давно і жив важко, так що вже й стомився жити, і лічбу тим рокам своїм загубив. Лише згадував, що був колись силак, по дванадцять пудів на пароплав виносив, а потім, як підірвався, то пішов за сторожа до Тропінської лікарні; прожив там з своєю старою Анною років з п'ятнадцять, оглух, тоді їх і переведено сюди, в цей маленький будиночок на кладовище — стерегти мертвяків.

Були в них і діти, онуки й правнуки, та мало хто з них тривожив старих; а то, дев'ятнадцятого року, як насунуло на Херсон тих офіцерів та війська білого, то приходив зять, Микола Левада, з якимсь матросом і ще з якимсь чоловіком, переховувались кілька днів, а потім і жінку свою привів до діда, цебто вже дідову молодшу доньку, Дар'ю, з хлопчиком та з дівчинкою. Маркові років, мабуть, із вісім було, а дівчині, може, і з дванадцять. Покинув їх зять на дідові руки, просив доглянути малих, а сам десь аж на Одес подався, та з того часу й не чути.

Спочатку доходили були від нього вісті, а далі й перестали; щось Дар'я казала, нібито сидить він у якомусь підпіллі, кілька чоловік їх там сидить, більшовиків тих, і нібито старі гармонії лагодять, а для чого їм здалися ті гармонії, то вже дід Баклага так і не міг добрати. А до діда згодом прийшов капітан з солдатами, кричав щось на нього та на Анну, все йому ліворверта того до грудей приставляв — питався про зятя, та хіба ж дід знає? Дар'ю вони тоді забрали, з того часу вона й не поверталася. Ходила стара Анна до міста, то бачила на проспекті свою доньку... висіла на ліхтарі скраю, сказати страшно, скільки їх там висіло...

Так і zostались у старих Марко та дівчинка Ніна. Либонь, уже років зо два з того часу минуло? Еге, мабуть, так воно й є, бо кажуть, що тепер двадцять перший рік. І мре того народу — сила-силенна... Кожного дня і воріт не зачиняє дід Баклага, все несуть та й несуть. Чи воно з голоду народ мре, чи з пошесті такої? Мабуть, з голоду, бо вже й дід охляв, не пам'ятає, коли й бачив той хліб. Йому з Анною воно й байдуже, хоч би й помирати, а от Марко та дівчинка, як же вони зостануться? Геть позеленіли вже, пооблухали, їсти, мабуть, дуже хочуть.

«Ти, діду, може, платню одержиш, іди, кажу тобі, хоч ниматочок хліба купимо дітям...» — усе турчала йому Анна, все турчала. Он він і пішов. Будиночок той — сторожка його — стоїть на краю кладовища, а напроти — недалечко пам'ятник Говарду й бруківка. Через ту бруківку перейти, а далі — губернська тюрма, — то одна каторжна є, у фортеці, а ця просто губернська, — а там за нею, геть у степу, і Тропінська лікарня, де дід Баклага за сторожа був. Там їм, усім сторожам, і видають платню до цього часу. Та дійти ж до неї не близький світ!

Дід Баклага важко ступає своїми юхтовими чобітьми, спирається на ціпок, вітер йому ворухить довгі сиві вуса. Вітер пахне весною. В степу — калюжі, сніг розтає, важко дідові йти по ту платню, але він іде, йому хочеться таки дійти, взяти гроші, хай Анна купить Маркові хліба. Марко хлопець утішний, дідовим усом бавиться, розважає діда, але ж їсти, мабуть, дуже хоче і він, і дівчинка. Коли б дійти до тієї платні, коли б таки дійти, хай би Марко попоїв трохи... До чого ж утішний хлопець!.. Еге, таки треба, треба дійти, Анна правду каже... треба дійти. Уже дідові нестає сили, вже серце стукає в грудях важко й глухо, туманиться голова, і ноги підгинаються в колі-

нах,— чи воно старість, чи охляв дід Баклага? А таки треба дійти... треба, треба. То вже Марко буде веселий, як попоєсть трохи, то вже він бавитиметься дідовим вусом. Еге, та воно вже й недалеко. Ось і той будиночок, що один у степу стоїть, а за ним десь недалеко й лікарня. Коло цього будинку можна відпочити, еге, можна посидіти на приступцях, а тоді й далі. Дід палягас на ціпок, висмикує з багнюки важкі юхтові чоботи, витирає рукавом чоло, і ось уже туманяться, скачуть в його потемнілих очах приступці будиночка, дід простягає вперед руку, хоче вхопитися за бильця, щоб вийти на гапок і сісти... Відпочити, відпочити грошки... а там...

Руки дідові тремтять, ноги підгинаються, він підслизнувся і падає головою на гострий ріжок камінного приступця. В очах у нього відразу ще дужче потемніло, пебо закрилось синьою хмарою, і от уже вітерець ворухить мертвим дідовим вусом. Повільно завмерла десь у найглибших клітинках дідового мозку остання думка: «Хоч би Анні було сказати, а то ж Марко дуже... дуже їсти хоче... і дівчинка Ніна...» Згодом вийшов на гапок господар будинку і побачив мертвого діда. Завдав дід йому клопоту: вези до лікарні, куди ж його інакше? В лікарні діда пізнали, роздягли і віднесли до трупарні, сповістили Аншу; вона прийшла з Марком та з Ніною.

Лікарня діда їй поховала. Бабуся Анна забрала дідову одежу, дещо дала нести дівчині, а чоботи дідові піс Марко. Чоботи були дуже важкі, вже до чого він хлопець меткий, а їй то пасилу їх доніс. Кляті чоботи, чого вони такі важкі? «Бабо Аншо, цих чобіт ти б пе донесла, їх тільки дід міг носити та я!» — «Ох, пе донесла б. Марку, ні, пе донесла б, песи вже ти дідові чоботи...» Так їх Марко й доніс, і впав з ними дома. Дуже хотілося їсти. Потім бабця Анна ті чоботи продала і прислала трохи хліба, так що вже Марко наївся, і Ніна, і бабця підживилася трохи за дідові чоботи. А за кілька день їм сказали, що в цьому будиночку житиме тепер новий сторож, а їм з бабою треба звідси вибиратися. Куди ж його вибиратись? А то вже їхнє діло. Тоді бабця пішла до міста. В будинку на Боговгодній вулиці знайшла малепьку кімнатку, віддала за неї ті речі, що покинула мати: була машинка шити, бо мати завжди шила, і в неї була машинка, така, що руками крутити. Марко її деж умів добре крутити, але бабця віддала її за кімнату. Забрала потім Марка й Нінку, і вони втрьох пішли до того бу-

динку. «А що ж нам скаже мама за те, що ми продали машинку?» — все допитувався Марко. А бабуся Анна відповіла, що мама тепер нічого вже їм не скаже... Вони потім продали й інші речі, бабушка геть усе виносила на базар, на хліб міняла. А в кінці літа вже нічого не стало. Тоді бабушка й сказала Маркові, що матері в нього немає і вже ніколи не буде, а батько десь в Одесі, хай Марко туди поїде, може, знайде батька, бо їсти в бабці вже немає чого, і вони все одно помруть з голоду. Марко довго мовчав, сидів у куточку та все думав: як же це так, що в нього вже не буде матері? Йому було гірко, так гірко, що він ніколи цього не може забути. І потім, як же він поїде до того Одеса? Який він, той Одес, і де він там знайде батька? Нарешті, він спитав її:

— Бабо, а як же я поїду до Одеса?

— Пароплавом поїдеш.

— А Одес далеко?

— Далеко, хлопче, але пароплав доведе тебе, а там встанеш і підеш до батька.

— Ну, то я поїду. Все одно, чого я тут сидітиму. А офіцера того коли впіймаю, то я його вб'ю.

Марко блиснув своїми гострими сірими оченятами з-під чорного чубка, що звисав йому на лоб. Бабуся гірко заплакала. Нінка дивилася на нього зляканими очима; їй нікогда було Марка, але він мусить їхати до Одеса. Бабуся каже, що вона вже домовилася з Горобенком: він спекулянт, живе в цьому будинку і часто їздить до Одеса спекулювати, — з ним Марко й має поїхати.

— Це який Горобенко? Той, що вуса? Хіба він знає, де батько?

— Ні, він не знає, але він покаже тобі ту вулицю й будинок, я адресу йому дала, Старо-Портофранківська вулиця. Там і жив батько, у товариша свого, матроса. Пам'ятасш, він з матросом приходив?

— Пам'ятаю. І ще один був тоді, батько на нього казав Лука, — згадав Марко.

— Може, й Лука, хто його знає. Туди й поїдеш.

Надвечір другого дня до них постукав вусатий, обвішаний клуночками Горобенко.

— Давайте пацана, час їхати.

— Ой, уже гукає, — тихенько сказала Нінка та й вчепилася руками за Марка. — Ти ж приїдеш? Кажи!

— Приїду. З батьком повернуся. Оці дівчата, вони завжди плачуть.

— Еге, плаче, дурна дівчина, — мовила бабушка, затуляючи фартухом свої старенькі очі, бо й вони плакали.

Марко надів свій драний кашкет і пішов з підвалу, Горобенко чекав уже коло воріт. Тут же стояли Маркові приятелі: Льонька Фімоза та Шурик Ніс — так їх дражнили по-вуличному.

— Куди це? — спитав Льонька.

— До Одеса. Там батько.

— Е, буза! Не їдь! Ходім з нами, будемо на базарі лазити. Я вчора стирив отакий кусень хліба і Шурику дав. Ми тепер кожного дня ходимо на базар. Там хлопці всі такі. Ходім! Ми й тебе навчимо.

Марко постояв хвилинку, подумав. Розлучатись не хотілося. Хоч на базар він з ними ще й не ходив, але разом ганяли по вулицях. Льонька був сміливий хлопець, та й Шурик теж. Шкода було їх кидати...

— Ні! Поїду до батька, — відрубав він нарешті, рішуче натяг на вуха свій кашкет і пішов слідом за Горобенком на пристань.

Був він босий, у самій сорочці та в розпаханіх до колін штанах. Спекулянт провів його на палубу пароплава, там він уместився між просмоленими канатами та між торбами з сіллю. Пад ним прогув важкий, оглушливий гудок, за пароплавом зашуміла вода, він, притаївшись, дивився, як відпливає й губиться у вечірніх сутінках Херсон...

Зайшла ніч. Темне глибоке небо засяяло зорями. І вперше в своєму житті дивився на них Марко з такою увагою, з тремтінням у серці перед їхньою страшною безліччю. Він лежав горілиць на палубі, самотній у цілому світі, і мріяв про невідомий Одес, де він має знайти батька на якійсь Портофранківській вулиці... Холодний вітер уже залітав йому під драгтя. Він глибше пасовував на голову кашкет, щільніше притискуючись до канатів. Пароплав виходив у відкрите море.

— Холодно тобі, пацан? — спитався спекулянт. Та Марко нічого йому не відповів.

Ранком на ніжному обрії заблищала рожевими вікнами Одеса. Її струнки будинки й колони побігли з крутого берега назустріч пароплаву. Марко стояв коло борта, не відриваючи очей від міста, прекрасного й загадкового. За годину чи дві пароплав пристав до берега. На круглі чавунні баби полетіли важкі канати. Повільно осів над пристанню вузенький трап. Марко, притискуючись крізь

юрбу, зійшов з Горобенком на гарячий брук одеського порту.

— Клопоту мені з тобою,— промовив до нього Горобенко.— Добре, що мені якраз у той кінець на базар треба, а то возжайся з тобою. На ось, хоч клунок понеси.

Хлопець охоче взяв на плечі клунок. З нього пахло хлібом. Вони минули портові шлагбауми, пройшли холодний гучний тунель попід мостом, вийшли на рівні вулиці з гладеньким бруком і з тихими будинками. Місто жило охлялим, голодним життям. Люди ледве світили очима, повільно рухались, цокали по тротуарах дерев'яними саидаліями. Маркові здавалося, що то цокать об гарячий камінь їхні оголені кістяки. Нащадок білогвардійського походу, голодний двадцять перший рік простяг над людьми свої мертві пальці. У місті було тихо. Лише на базарах кипіли оголені пристрасті, збуджувані розмаїтим шматтям, що вимішувалось на пшінку й хліб, на шматок сала та інші елементарні їстівні речовини.

Туди й поспішав Горобенко.

2

Лука Пеосудний жив на Старо-Портофранківській вулиці, жив сам, у темній комірчині триповерхового будинку між Великою і Малою Арнаутською. Недалеко був Арнаутський базар, де Лука мав дощаний рундук, завішаний старим іржавим залізом, покаліченими примусами, вилками, кухликами та замками. Він скуповував цей зужитий хатній непотріб, лагодив його, мастив гасом і продавав з прибутком, на який купував собі трохи хліба і ставив щедрі свічки в миколаївській церкві.

Ось уже два роки, як він певтомно ходить до церкви, стоїть навколішках і молиться. Але привиди не кидають його, не дають йому спати. Вони будять його вночі, виходять з другої кімнатки, яку він замкнув на ключ і до якої ніколи більше не заходить. Ночами перед його ліжком часто з'являється приземкуватий матрос, у круглій безкозирці, з розвіяними на плечі георгіївськими стрічками. Він дивиться на Луку холодними, непорушними очима; а іноді — з темного підвалу висунеться голова Миколи Левади, таємниче нахилиться до Луки і прошепотить йому тихо, так, щоб не чули вартові: «Нас хтось виказав, Лука, в підпіллі є провокатор. Чувш? Треба попередити товаришів...» Лука схоплюється з постелі, весь

облитий холодним потом, тремтячими пальцями світить воскову свічку, ставить її перед іконою і починає молитись.

Ранком він іде на базар, відмикає свій рундук із старим залізом, розвішує на дверях замки й примуси і в клетці юрби, у вигуках та в метушні спекулянтів і перекупок його сумління засинає. До вечора він доживає спокійно. Але з вечірніми сутінками знову приходять страшні хвилини, і знову Неосудний не знаходить собі спокою.

Сьогодні він не спав цілу ніч. Лише ранком задрімав якусь годину і встав потім розбитий і змучений. Він не міг навіть зразу піти на базар і довго возжався біля примуса, гріючи собі чай. Десь уже геть пізно, зібравши кілька замків та інший мотлох, він відчинив двері, щоб вийти в коридор. Але ту ж мить він відступив назад і злякано застиг посеред кімнати. В темному низенькому коридорі перед його дверима стояв обвішаний клупками чоловік і якийсь маленький обідраний хлопець.

— Ну, пацан, зоставайся здоровий, я тебе здав, а тепер як знаєш,— промовив чоловік і загунав коридором. Хлопець підійшов ближче до дверей, звів на Луку гострі сіруваті очі.

— Хто ти? Чого тобі? — скрикнув Лука.

— Тут живе Микола Левада?

— Що?! Який Левада? Хто ти такий?

— Я Марко, син його. Баба мені сказала, що тут живе батько, він лагодить старі гармонії. А ви ж — дядя Лука? Я з Херсона приїхав до батька.

Неосудний випустив з рук замки, хитаючись пройшов до дверей, подивився на хлопця...

— Марко... Левадин... Заходь же...

Хлопець увійшов до кімнати, ще раз оглянув Неосудного. Він був лисий, тільки по боках голого черепа залишалися куцки попелястого засмоктаного чуба. Обличчя в нього було довге й жовте; на ньому росли тоненькі вуса і така сама вузенька рідесенька борідка. Довгополий, увесь у плямах лапсердак звисав нижче колін, на ногах були чоботи з низенькими рудими халявами.

Лука сів на ліжку, мовчки дивився на свого несподіваного гостя.

— А де ж батько? — спитав Марко. Лука здригнувся, відповів похапцем:

— Твого батька тут немає...

— А де ж він?

— Його немає... зовсім немає... взяли його тоді... як узяли тоді, дев'ятнадцятого року, то він більше й не приходив. Де він, бог його знає...

Серце Марка стиснулось, йому здалося, що Лука штовхнув його в темну, глибоку яму і що він падає в неї, зажмуривши очі. Йому стало холодно й страшно.

Лука заметушився, почав торохтіти примусом, дістав з полицки шматок хліба.

— Істи хочеш, Марку? Ти тепер у мене зостанешся, куди ж ти підеш? Осінь близько, холод і голод, ще пропадеш де-небудь. А в мене, бач, нікого нема, сам живу. Сам я, один у світі, оце замки лагоджу та продаю на базарі, допомагатимеш мені, та й будемо жити вдвох. Я тебе глядітиму, годуватиму тебе, сорочку тобі нову куплю й черевики. Сідай сюди, їж, бо ти ж, мабуть, голодний. Попроїси, тоді погуляєш тут, бачиш, скільки в мене замків та всякої всячини. А я піду на базар, повернусь увечері, тоді з тобою поговоримо, до церкви підемо...

Марко мовчав. Темний чубок низько впав йому на лоб, очі дивилися на Луку холодно й байдуже.

— Бери ж хліб, їж, — припадав до нього Лука.

Хлопець пехотя протяг руку, взяв шматок хліба, почав його жувати. Неосудний палив йому в кухоль окропу, кинув туди маленький дрібочок сахарипу.

— Пий чайок, пий, Марку, а я піду. Гуляй собі тут, поки я повернусь з базару, гуляй...

Він зпову зібрав замки, панизав їх на шнурівочку і, надівши на голову засмальцьований картуз, пішов нарешті з кімнати. Марко надовго залишився у Неосудного.

2

Він прожив у нього осінь і зиму, аж до весни двадцять другого року, і цей час був для Неосудного найстрашнішою частиною його життя. Чи сподівався він на таке? Чи знав же він, що хлопець стане йому карою, неблаганним слідчим, який нічому не вірить, про все допитується, кожну дрібницю хоче з'ясувати і вимотує душу щоденно, щохвилиною? Ні, цього він не міг знати, не міг передбачити. Він сподівався, що, взявши до себе хлопця, турбуючись про нього, він заспокоїть своє сумління, і нічні привиди покинуть його. А чого ж він з такою радістю й надією і захопився був за хлопця? Саме того й ухопився.

Саме для того й залишив його в себе, намагався весь час повернути до себе його дитяче серце.

Але з цього вийшло зовсім не те, на що сподівався старий провокатор.

Коли настав вечір, Марко сів проти нього і вимагав, щоб він розповів йому ще раз про батька. Хлопець хотів знати, що батько робив, скільки їх було в тому підпіллі, для чого вони лагодили гармонії, кому вони їх продавали і хто міг виказати на них офіцерам. Неосудний розповідав докладно, але заплутано і кожного разу додавав щось нове. Але це не заспокоювало Марка. Це ще дужче збуджувало його цікавість.

— А чого ти молишся уночі? — раптом перебивав він Луччине оповідання і дивився на нього колючими сірими очима.

— Грішний я, всі люди грішні, того й молюсь. І тобі треба молитись, а то вмреш, дивись, скільки людей умирає. Треба молитись, щоб прожити на світі, — мопотів йому Неосудний. — Я до церкви тебе поведу... у церкві гарно... півчі співають, ладаном пахне... Підеш зо мною до церкви?

— Не хочу.

— Чого ж ти не хочеш?

— А чого я піду? Хіба там знають, де батько?

Лука, знеможений і жовтий, схоплювався з ліжка, борідка його тремтіла, він надівав картуз і йшов на двір, щоб трохи заспокоїтись. Довго ходив попід будинком, доки засне Марко. Але, повернувшись, він заставав хлопця з розплющеними очима. Той знову питався:

— А що, гармонії від батька не залишилося?

— Ні, ні, нема гармонії... Спи вже. Спи, я тобі кажу! Нехай я тобі куплю гармонію, тільки спи...

Але Марко не спав. Він лежав якийсь час тихо, потім знову подавав голос:

— Хіба мені всяка гармонія потрібна? Мені якби від батька.

— О, господи! Де ж я тобі візьму її? — стоївав Неосудний.

Коли хлопець, нарешті, засинав, він теж роздягався і лягав на своє ліжко. Але чорні думки й привиди не давали йому спокою, вони знову з'являлися і стояли у нього в головах. Лука схоплювався, озирався на хлопця й починав молитися. Марко раптом прокидався. Запитував холодно й жорстоко:

— Знову молишся, дядю Лука?

— Сми! Сми, я тобі говорю!..— чув він на відповідь.

Одного разу, коли Неосудний повернувся з церкви, Марко зустрів його на порозі новим запитанням, що відразу вкинуло Неосудного в холодний піт.

— Дядю Лука,— говорив хлопець,— батька забрали офіцери і матір забрали, а чого ж тебе не взяли?

Ця думка вже давно не давала Маркові спокою. Часто, сидючи на самоті чи вештаючись вулицями міста, що вже починало прокидатись весіннім життям, Марко думав, чому саме офіцери взяли батька, а не Луку? Адже вони разом жили, і в Херсоні батько був з Лукою. Чому ж Лука зостався, а батька немає? І ще одна таємна думка мучила хлопця: «Що в тій кімнаті?» Лука ніколи не відмикає тих дверей і каже, що то не його кімната, що двері туди зовсім не відмикаються. Марко добре обдивився цілий будинок і вирішив, що ту кімнату замкнув сам Лука і що тільки в нього є від неї ключ. Але про це він поклав поки що мовчати. Він вирішив сам добитись до тієї кімнати, коли Лука не буде вдома. Тепер він стояв проти Луки, поглядав на нього з-під чорного чубка і чекав відповіді на це запитання.

— Хіба ти не разом жив тут з батьком?

Лука розкрив рот, першу хвилину нічого не міг відповісти, тільки пожовтів ще дужче і безпомічно розвів руками. Згодом, увійшовши до кімнати й перехрестившись на ікони, він обернувся до хлопця і, ковтаючи слова, хутко проказав:

— Мене саме не було вдома, як вони прийшли. Я на базарі був...

— Хіба ти й тоді замками торгував?

— Не замками, але мені треба було на базар. Приходжу додому, а люди кажуть — забрали Леваду. Мабуть, хтось із двору виказав.

— Напевне,— замислено відповів Марко.

Того вечора він ні про що більше не питався. В Неосудного трохи відлягло від серця. Він уже гадав, що хлопець заспокоївся і, нарешті, дасть спокій і йому. А ближчими днями він зіпхне його до дитячого будинку і тоді вже не матиме цієї безперервної кари. «Скорше треба його зіпхнути, якмога скорше! Завтра або позавтрьому треба зайти довідатись про будинок. Неодмінно позавтрьому...» З цією думкою Неосудний заснув.

Марко справді не тривожив його вночі, і він прокинувся другого ранку пізніше від звичайного. Хлопець ні про що не питав. Неосудний весело почав нишпорити коло примуса, довго готував сніданок, клопотався щось там про квартиру, виходив на двір розмовляти з мешканцями будинку і знову повертався. Марко петерпляче, мовчки чекав, коли він, нарешті, піде з дому. А Лука, видимо, не поспішався та все говорив до Марка ласкаво й запобігливо, казав, що треба подумати й про науку Маркову, про все йому треба подумати. Нарешті, десь уже під обід, Неосудний надів свій картуз і вийшов з будинку.

Щойно за ним зачинилися двері, як Марко схопився з місця, кинувся до шухляд, де в Луки валялося багато старих ключів. Він вихопив з-поміж них один і вставив його в замок щільно зачинених дверей. Натиснув обома руками ключ. Він не повертався. Тоді він закрив у дірочку ключа невеличкий шворник і спробував знову повертати. Ключ не рухався. Він узяв другий, третій, десятий, перепробував геть усі ключі, які тільки були в кімнаті, але нічого з того не виходило — двері не піддавалися...

Марко, розпатланий і лютий, сів на підлогу, важко дихаючи і з ненавистю поглядаючи на двері таємничої кімнати: «Він заховав десь ключ від цих дверей! Треба його пошукати!» І знову оглянув усі шухляди, полицки, ящики, перевернув постелю, обмацав кишені нової одежі, в якій Лука ходив до церкви. Ключа ніде не було.

— Він носить його з собою, чорт лисий! — вилаявся Марко. — Та все одно я відчиню.

Він знову підійшов до дверей, почав придумувати спосіб влізти до кімнати. «З вулиці ніяк не можна, вікно чимсь затулене й забите зсередини. Треба тільки звідси, через ці двері». Обличчя його раптом спалахнуло, він аж засяяв з радості.

— Пху! Я ж забув про терпуг! Адже Лука всі ключі підпилює терпугом. Стривай же!

Він кинувся до столика, на якому були прибиті невеличкі лещата. Тут же таки лежав різний дрібний інструмент — за цим столиком Неосудний лагодив свої замки. Марко взяв один з ключів, затиснув його в лещата і почав підпилювати борідку. Робота посувалася досить хутко. За якихось двадцять хвилин він добре підпиляв ту борідку. Вставив ключ у двері. Не підходить! Крутиться, а не відмикає. — Чортів ключ! — Марко пожбурился його в куток кімнати, взявся за другий. Підпиляв його трохи

менше, ніж перший, але ключ зовсім не заходив у замок. Підпиляв ще — почав обкручуватись, як і перший.

Уже піт лив з Марка, він стомився, руки почали тремтіти. Але він не кидав роботи, пиляв ключі один по одному. Пиляв їх довго і вперто, до одуріння, і раптом побачив, що вже починає вечоріти, скоро може повернутися Лука.

Марко з одчаєм ухопив ще один ключ, з трьома борідками, — вони були посередині трохи вижолоблені. Спробував — не відмикає, але трохи ніби заходить і щось там зачіпає всередині. Тоді він поклав підпиляти глибше ривчачки на борідках. Він таки навчився пиляти в цього Луки! Маленьким терпужком обережно порозпилював ривчачки, далі йому здалося, що середня борідка трохи заширока; він злегенька підпиляв і її. Потім облив ключ гасом.

— Ну?

Вставив у двері. Натиснув.

Ключ легко повернувся, клацнув замок. Серце Марка забилося радісно і разом тривожно й злякано. Хвилину він стояв, вагаючись, потім потихеньку відчинив двері.

В кімнаті було темно й вогко.

Марко знайшов сірники, засвітив свічку, обережно, з притаєним подихом, переступив поріг кімнати, що так давно не давала йому спокою. Важкий дух вогкого, давно не провітрюваного приміщення залоскотав йому ніздрі, побіг по шкірі холодною мурашкою. Він озирнувся навколо.

Кімната була завалена старими меблями, годинниками та різним лахміттям. В одному кутку стояв сундук. Марко підійшов до нього. «Що воно за сундук?» Раптом він скрикнув не своїм голосом. За сундуком лежала стара, поламана дворянка. Він підняв над головою свічку і побачив над дверима полицю. На ній лежало ще дві гармонії.

— Лежать гармонії! — прошепотів він побілілими губами.

Постоявши хвилинку, він знову підійшов до сундука. Спробував підняти віко. Сундук був замкнений. Він вибіг до першої кімнати, схопив залізний ломик, заклав плисковатий кінець у щілину сундука і з гуркотом зірвав віко. В сундуку було повно одежі. Він тремтячими руками почав перебирати її. Раптом до рук йому потрапив твердий ремінний пасок з мідною пряжкою. «Батьків!

Це ж батьків пасок!» — стукнуло сполохане серце. «А ось і піджак батьків... перешитий... і кишенька з правого боку». Він схопив пасок, застібнув його обручем. «Авжеж, батьків. Це й гармонії батькові». Пасок він повісив собі на шию, приліпив свічку на різок сундука і, присунувши до дверей стілець, подерся до полиці, щоб зняти звідти гармонію. Одна лежала близенько, з самого краю. Він ухопив її за голосники і потяг до себе. Гармонія зсунулась йому на груди, піби жива, поповзла старим міхом униз, хрипко заграла.

В цю мить відчинилися двері з темного коридора. На порозі з'явився Лука. Він скрикнув страшним голосом і застиг непорушними очима на кімнаті. Там миготіло бліде полум'я свічки, і якась висока постать коливалася в квадраті дверей — з паском на шії, з гармонією в руках.

Марко, почувши голос Неосудного, зіскочив з стільця і кинувся до нього. Очі в нього горіли, ніби в молодого звіряти, він увесь тремтів. Схопивши Неосудного за полу лапсердака, він потяг його до кімнати, підняв над головою гармонію, закричав йому:

— Чия це гармонія? Кажки!

Лука раптом скривив рот, очі його стали круглі, вилізли з-під жовтого лоба й погасли. Він захитався і боком упав на підлогу. Марко нахилився над ним, злякано подивився на його жовте, непорушне лице. Лука ледве просовував крізь скривлений рот свій скоцюрблений синій язик, повільно повертав ним, ніби хотів щось сказати, але не міг уже вимовити ні слова.

В кімнаті стояла важка, гнітюча тиша.

Марко схопив свій кашкет, прожогом кинувся на двір. Але, вибігши в коридор, він на мить зупинився і з жаху зажмурился очі. Йому здалося, що під стіною стоїть якась темна постать з густою чорною бородою. Вона мовчки дивиться на нього важкими, стомленими безсонням очима. Він кинувся від неї пріч — на вулицю, побіг просто себе, побіг, не озираючись, побіг так, ніби його гнав якийсь страшний протяг. Штани його розлітались вище коліп, кашкет зсунувся на потилицю, зуб затуляв очі. Він відкидав його тремтячим помахом руки і знову біг, біг, біг, вбиваючи з ніг прохожих, нічого не бачачи перед собою.

Нарешті він захекався, не міг більше дихати, у скронях стукало й дзвеніло. Він відчув, що далі не може бігти.

Тоді він з розгону кинувся в трамвай, що летів повз нього. Він уже вивчився тут чіплятися ззаду на круглі буфери. Вхопившись в них руками, він біг ще півхвилини, доки зібрав останні сили і, підскочивши, сів на буфер.

Трамвай скажено летів згори, під міст, на Пересип.

Трамвай дзвонив, летів і дзвонив, трамвай блискав синіми іскрами і летів на Пересип.

На Пересип.

На Пересип.

На Пересип...

На Пересип...

Летів трамвай...

А на Пересипі — став.

Марко зліз з буфера, озирнувся. Він був коло заводу Благоева, але йому хотілося бігти під той міст, де зараз прогуркотів трамвай. Хотілося стати там, щоб летіли повз нього трамваї, щоб гриміли й гриміли, щоб не чути, як дзвенить у скронях і грає гармонія...

Він повернувся, пішов, хитаючись, поїд будинками.

Попід будинками йшли люди.

Бубоїли.

Човгали підшвами.

Марко дійшов до мосту, знесилений сів під камінним биком. Він просидів, може, з годину, може, дві, в голові не було ніяких думок, тільки перед очима все пливло й туманилось.

Згодом він почув, що до нього хтось говорить.

— Ей, пацан! Малишка! Ти чуєш?

Він підвів голову. Перед ним стояв обідраний, трохи більший за нього хлопець.

— Закурити є? — питав той.

— Закурити? Нема. А ти хто?

— Я Сашко Гузир. А ти?

— А я — Марко.

— Лазити?

Марко не зрозумів.

— Куди? — спитав він розгублено.

— Е, так ти — сьавка! Не знаєш, що значить «лазити».

А кімать тут будеш чи на хавирі?

Марко знову не зрозумів. Він знав уже цих хлопців, зустрічався з ними на базарі, але їхньої мови достоту не вмів.

Сашка сплюнув і весело зареготався:

— От сявка зелена! Хавири не знає. А притирювать умієш?

— Ні, не вмію.

— За ліверовщика можеш?

— Ні.

— Мойщик?

Марко здвигнув плечима. Він не знав, що значить мойщик.

— А на хапок? — питався Гузир.

— Теж не вмію.

— Ну, й дурний! — Гузир знову засміявся. Потім подумав і по-приятельському, хоч трохи зневажливо, сказав:

— Так ти хатній чи свій? Якщо свій і хавири в тебе нема, то ходім зо мною, я знаю, де кімать. Ну, спати! Розумієш?

— Спати... Я не маю де. Тут спатиму.

— Ха-ха-ха! От потіха! А мент? Здрючить же! Ходім зо мною. У мене тепер немає корня, то я тебе воспитаю, будемо вдвох лазити. Хочеш?

Гузиреві було років тринадцять, але він тримався, як дорослий, і говорив авторитетно, з надзвичайним апломбом.

— А куди ж ми підемо? — спитався Марко.

— Та вже я знаю. У мене є рундук на Новому базарі, там тепло. Ходім.

Марко підвівся, пішов за своїм випадковим товаришем, за цим Сашкою Гузирем, з яким буде не так страшно спати, як самому.

Вони вийшли на гору, проминули квартали університетських будинків і рівною, мов карта, вулицею дійшли до Нового базару.

На майдані, за корпусами Критого ринку, стояло багато рундуків та яток, під якими холодний пічний вітерець ворушив лахміття безпритульних — темних квітів базару й вулиці. Вони шукали тут затишку і вмоцувались купами попід тими ятками та рундуками.

Сашка Гузир мав свій рундук, у якому вдень торгували хлібом. Рундук на піч замикали, але Гузир проломив унизу невеличку дірку, куди можна було пролізти.

— Ну лізь! — показав він Маркові.

Марко проліз, за ним всунувся й Гузир. У рундуку було затишно і пахло хлібом.

— Краще не треба. Правда? — спитав Сашка. — Ти що, недавно свій?

— Недавно. Сьогодні лише. А ти?

— Я давно. Два роки. Уже й сидів — по районах і в реформаторі був та втік.

— Чого?

— Не сподобалось. Я волю полюбив. На волі, брат, житуха! Завтра дістаємо грошей, купимо закуски й вип'ємо. Потім я тебе познайомлю з Колькою Комедіянчиком. Грубой парень, тільки горловий, чорт. А я — ширмач. Це, брат, кваліхвікація. Один мене в Києві навчив, з того часу й повело. Пахан у тебе є?

— Це хто?

— Ну, батько.

— Нема, — хрипко відповів Марко. — Офіцери вбили.

— А паханша?

— І її.

— У мене теж нема. Паханша — з тифу, а пахан з польського фронту не повернувся.

— А лазить — це значить красти? — згодом спитав Марко.

— Натурально.

— А як впіймають?

— А ти не ловись, не будь гавою. Звісно, як впіймають, то не милують. Б'ють здорово.

Хлопці замовкли. Згорнувшись «валетом», вони гріли один одного. Сон обкутував їх і стуляв їм очі. Гузир, уже зовсім засипаючи, сказав Маркові:

— Давай кімать, а завтра я тобі всю лекцію розкажу, як лазити... як усе на світі...

4

Базар починав життя рапо. Ще не сходило сонце, як господарі яток та рундуків, маленьких столиків та місць на брукові поспішали сюди з своїми товарами, щоб раніше від свого конкурента розпочати торгівлю. Вони перші сполохували безпритульників.

Протираючи заспані очі й лаючись, дітлашня розліталась, як горобці, щоб потім поодинокі чи купою палетити на перекупку і вихопити в неї з кошика або в дядька з воза що-небудь на зуб, аби взяти «на хапок» із рук якоїсь роззяви «лімон» і тікати з ним на десяту вулицю.

Але так робили тільки ті, кого Сашко Гузир зневажливо називав зеленими та воздушниками. Сам він цей етап пройшов давно.

Коли господар хлібного рундука відчинив двері й зігнав їх з нагрітого місця, Гузир сказав Маркові:

— Дивись на малишок. Пішли перетирювать якусь торбу з воза. Теж мені кваліхвакація...

— А ми що будемо робити? — спитав Марко.

— Ми зовсім інше діло. Спочатку я тебе спробую, чи ти смипльоний. Якщо покажеш зекс на простому ділі, то буду виховувать на ширмача. А ні, то котись до воздушників.

— Ширмач — це що?

— Ну, карманщик. От, простого слова не розумієш. Бачу я, що мені буде з тобою багато мороки. Є різні кваліхвакації. Воздушник — це малишка, що з воза тягне. Тихушник — це вдень по квартирах, на тиху. В тій кімнаті люди, а в цій він речі забирає. У тихушників ноги криві, бо він подошвою не ступає, а отак, боком, щоб не чутно було, кваліхвакація не дуже-то. Потім — мойщики, ті, що сонних «обмивають». Скокар — це вночі по квартирах, коли сплять. Майданщик — це поскрипуху, ну корзини по-простому. Потім — стопорщик, або пальотчик; це вже мокрист, бо він і по мокрому ділу піде. А клюкач — той, що церкви обкрадає. А по-мосму, підходяща кваліхвакація — ширмач, тільки одягнутися треба чисто. Це я зараз такий, недавно програв одягу, а то як одягнусь, так фути-нути. Розумієш? Я тобі потім усе розкажу й покажу, а спочатку треба взнать, якій ти на руку. У Києві, на Деміївці, у мене був корішок, сильно смипльоний. Як потягне носом воздух, так і визнає, що і як, де лежать гроші, а де що. Ану, спробуй: мотнись до тих столиків, намацай, куди слекулянтки ховають гроші, а я тут постою. Може, ти дрейфшиш? — презирливо закінчив Сашка.

Марко справді трохи боявся. Вся ця злодійська наука приголомшила його. Він слухав Гузиря з задрістю і разом з тривоною: чи зможе ж і він так? Але він нізачо не признався б Гузиреві, що «дрейфить». Він не хотів бути «свякою». А цей Гузир може подумати, що він справді нікчема і нічого не зуміє зробити. Хіба він гірший за Гузиря?

— Може, ти сам дрейфив раніше та думаєш, що й я такий? — кинув він своєму вчителеві. — То дивися ж...

Він обернувся і пішов до столиків.

На базарі вже роїлася галаслива юрба, лахміття літало з рук на руки. Народ товпився біля столиків з сахарином, тютюном, гудзиками та різним мотлохом.

Марко зупинився коло столика з пиріжками, пройшов повз нього раз і вдруге, пройшов спереду, обійшов і ззаду. Спереду столик був забитий дошками, а ззаду — відкритий. Спекулянтка затуляла цю відтулину своїми безмежними ногами, з яких падало ціле море одежі. Під столик вона опускала руку з грішми. Марко помітив, що там у неї — сито. Він, задоволений, повернувся до Гузиря.

— Є сито з грішми.

— Значить, сито наше. Ходім. Я стану спереду на при-тирку, а ти ззаду приймай сито і біжи потім до тієї ключки, — Гузир показав на церкву.

— Добре.

Марко хутко пробився крізь юрбу. Став наближатися до столика. Серце у нього стукало часто і млосно, але він уже не міг зупинитися. Від цього сита залежала тепер його репутація: скаже йому Гузир «сявка» чи «свій»...

Він почекав, поки Сашка підійде до столика спереду. Той налетів з розгону, розштовхав людей і простяг руку до пиріжків.

— З чим пиріжки, тьотю? З печінкою?

— Іди, йди, знаємо таких! — закудкудакала спекулянтка. — Проженить його, бо вкраде...

Сашка знизав плечима.

— Чого шухер підіймаєш? Може, я купить хочу. Теж мені комерсантка, боїться покупця. Почім вони?

Народ навколо столика весело загомонів.

— Цей купить!

Спекулянтка засовалась на своєму сідалі, підвелася, замахнула на Гузиря ганчіркою.

— Іди, тобі кажу! — Вона оступилась, і в цей час її щось штовхнуло у ноги. Вона хутко озирнулась і заверещала на цілий базар. — Ка-ла-ву-у-р! Держіть його! Ловіть! Хапайте!..

А Марко, відбігши кілька кроків, саме ніяк не міг пробитися з ситом крізь юрбу. Спекулянтка кричала й розмахувала руками, але народ у галасі й метушні не міг добрати, в чому річ, кого ловити. Тоді вона сама, кинувши столик на сусідку, побігла за хлопцем.

— Горись! Чухай! — крикнув Маркові Гузир.

Та Марко й сам бачив, що справа стоїть погано. Він ніяк не міг пробитися, а спекулянтка вже доставала його ззаду за сорочку. Він вихопив із сита жмут грошей, сунув їх собі за пазуху, хутко обернувся. Спекулянтка стояла перед ним. Він підскочив і одним ударом надів їй сито на голову. Юрба ахнула. Сито прорвалось і сіло їй аж на плечі.

— А-а-а-й! Ка-ла-ву-у-р! Держить його!

Спекулянтка заплуталась у ситі, репетувала, сипала прокльони, а юрба лягала з реготу. Тим часом Марко був уже далеко.

За якийсь час хлопці зустрілись біля церкви. Марко вийняв з пазухи гроші. Вони перелічили їх і поділили «лімони» нарівно.

— Ну, бачу я, що ти — герой, — авторитетно промовив Гузир. — Можна учить на ширмача, ти хлопець рукастий.

Марко блиснув на нього очима з-під чорного чубка.

— А ти що ж, — гадав, що я сівка?

— Ні, бачу тепер, що ти матимеш кваліфікацію. Привіще в тебе яке?

— Левада.

— Це не годиться.

— Чому?

— Це, видно, хатис?

— Ну да.

— А я тобі дам наше. Рукатий, о! Марко Рукатий. Підходяще. А тепер ходімо купимо шамовки й півпосуди-ни, буханем трохи. Раз удача, значить, повело. Оце житуха!

Вони пішли до свого рундука. Гузир вийняв гроші і тоном Ротшільда, що вийшов із своєї контори трохи подихати повітрям, промовив до продавця:

— Ну, як торгівля? Одважте-но півбуханки за готівку. Спробуємо, чи свіжий.

— Квартиранти? — засміявся продавець. — Уже повело?

— Як-небудь! — відповів Гузир, передаючи Маркові гарячий кусень хліба.

— Адью, хазяїне!

Потім вони зайшли до Критого ринку, взяли ковбаси, а по дорозі на Інститутську Гузир забіг до крамнички й купив півпляшки горілки.

Нижче Політехнічного інституту, де був колись «Інститут благородних дівіць», вони перелізли через вирву в

камінному паркані і сіли серед пустиря, в бадиллі з торішнього полиню та буркунів. Сашка переломив ковбасу, вдарив долонею під денце пляшки.

Хлоп!

Корок полетів угору. Він приклав шийку до губ, закинув назад голову. Рідина глухо забулькала у нього в горлянці.

— Ух! — зарядився, — промовив він, сплюнувши й витираючи скривлені губи. — На, пий.

Марко взяв пляшку, заплющив очі і, перемагаючи неприємні корчі, що виштовхували пазад гірку рідину, ковтнув її кілька разів. Вона забила йому віддих, ударила в очі, запекла в животі. Марко відкрив рот, довго плювався, заїдав хлібом.

— Що, противно? — сміючись, спитав Гузир. — Це з першого разу смаку не добираєш, а потім — тільки давай. Заїдай її, пропадюку, ковбасою, щоб не вискочила...

Маркові хутко закрутилась голова. Він почав сміятись і вихвалитися перед Гузирем, що він ще й не таке сито вкраде.

— Ти думаєш, що я хто? Сявка? Завтра давай ширму! Ого! Я, брат, такий... Я гармонію знайшов! Ух, і грала ж пропадюка... страшно...

Язик його починав плутатись, голова крутилась, все пливло перед очима, перекидалось догори ногами. Гузир сміявся, хвалив свого кореша, розповідав йому все на світі.

— Я тобі що хоч можу сказати! Я все знаю. Карти називаються стіри, а селянин — жлоб. Наші жлобів сильно ненавидять, а жлоби — наших. А якщо свій на свого викаже, це значить — дунув, або накапав, одне слово, зашухерив. За це качають правилки так, що він більше не встане к живні. Падлєц буду! У нас одного зарізали. Крадене треба нести до каїна. Колька Комедіянщик має свого каїна, що скуповує вкрадене... Я тебе воспитаю, Марко, будеш перший ширмач поміж блатних. Ех, і житуха! Пісень знаєш?

Вот скоро, ско-о-ро поїзд гряніть,
І ка-ла-ко-о-льчик за-дзвенить...
Ко-го-то в Харькові не станіть,
Чійо-то се-рце за-болить...

Гузир співав, а в Марка крутилася голова. Все падало й перекидалося, все крутилось у якомусь тумані. І він сам

плив у ньому невідомо куди, плив і не мав за що зачепитись, все було таке химерне й крутилося... все кружляло й падало...

Так і закрутилось Маркове життя з Сашком Гузирем, — ночівки по рундуках і крадіжки, місяць реформаторію і втеча звідти, приводи в міліцію і знову втечі.

Минуло літо і тепла розкіш базарних закапелків. Ішла холодна осінь. Треба було подумати про квартиру. І от Сашка йде до Комедіянщика — поговорити про справи.

Він пішов зранку, і до вечора його немає.

Марко сам вештається по базару, підходить до умовленого місця, чекає, знову ходить і знову чекає, але Сашка не повертається.

«Згорів, — тоскно думає Марко, — треба самому йти до Кольки».

Він знає, де мешкає Комедіянщик, але не любив туди вчашати. Дорослий товстомордий злодій в шовковому кашне не дуже йому подобався, особливо ж його Красотка, яку Марко щовечора бачив на темних алеях міського скверу. Але треба було йти, дізнатись, що трапилось з Сашкою.

Вже зовсім вечоріло, коли Марко пішов униз вулицею Лассалья і повернув до порту, недалеко від якого жив Комедіянщик.

Він застав його вдома, самого в кімнаті, освітленій лише ліхтарем з вулиці. Комедіянщик був трохи напідпитку і валявся одягнений на постелі.

— А, Рукатий! Сто років життя! — зустрів він Марка. — Діло — блин, пропав твій корінний, забрали.

— Як? — спитав Марко.

— А дуже просто. Погорів у трамваї. Зустрілись ми з ним на вулиці, каже: «Поїдемо до тебе». Ну, сіли. В трамваї повно. Сашка помітив, як один штимиц у чорному кліфті виймає на квиток і кладе кожу в скулу*. Сашка моргає мені: «Колько, притир». А мені не з руки...

— Ну?

— Ну, він вийняв піску** і тільки-но розписав скулу*** та почав приймати кожу****, а сусідній фраєр і

* Пристойно одягнена людина в чорному піджаці виймає гроші на квиток і кладе бумажник у бокову кишеню.

** Бритву.

*** Розрізав кишеню.

**** Тягти бумажник.

наколов. «Гражданін! — кричить, — вам ріжуть кишенью». Ну, штими обернувся, хап Сашку за ручку! Шухер піднявся. Сашку й повели...

— А чога ж ти не притирив? От іщо... роззява.

— Не з руки було. Сашку тепер вишлють до Харкова як малолітнього рецидивіста. Це факт.

Марко мовчки сів на стілець. Ця звістка придушила його. Він не знав, що сказати.

Гузиря було шкода, але й серце на нього кипіло. «Чого він поліз у скулу, раз не було підходящої притирки?»

— От сявло! — сказав він на свої думки.

— А ти ж тепер як будеш? Сам лазитимеш чи знайдеш корня?

— Не знаю.

— А хочеш — заставайся в мене. Хазуха підходяща. Удвох будемо лазити.

— А баба твоя?

— Ну, і вона в долі. Чим вона тобі заважає? Вночі нема, а вдень спить.

— Та... спить. Ти з нею хай підніматимеш.

— А ти не слухай, коли тобі не подобається. Ну, застаєшся? Кращої хазухи, як у мене, все одно не знайдеш. Будеш отам із сявками в боржомі гнити.

Марко довго думав. Більше йому не було куди йти. Він погодився.

— Добре. Я застаюсь.

Так Марко Рукатий потрапив у лабети злодія, горловика й сутенера, що жив з чужої «праці».

Другого ж дня вони пішли вдвох на базар. Неп розсівся на ньому новим урожаєм. Рундуки й ятки були повні. На возах репались круглі волоські гарбузи, стояли діжки з білим розсипчастим сиром, на рушниках лежали вальки свіжого масла; поруч нього широкими гузирями випинались червоні буряки й головата капуста. В мішках верещали поросята. Крізь драбини полугарбків гелготіли й били підв'язаними крилами відгодовані гусаки, кури, качки, різнопера куркульська живність.

— Гроші самі в рот лізуть, — сказав Марко.

Він пройшов поміж дядьків і, повернувшись до Комедіящика, доповів йому:

— У того бородатого жлоба — вузяк з лімонами. Він його аж у жилет заховав. А на ньому кліфт, а зверху кожух з ремінними гудзиками. Зараз я пройду й розіб'ю йому кожух, а ти слідом за мною розбий кліфт.

— Ну, йди, я постою,— відповів Комедіянщик.

Марко хутко обернувся. Дядько вже метушився в юрбі з розстебнутим кожухом.

— Тепер ти.

Але Комедіянщик покрутився навколо дядька і повернувся ні з чим.

— Ти знаєш, мене, здається, накололи. Іди ти, а я постою.

— Хто наколов?

— Мільтон. Він так і зирить за мною. А ти чистий. Іди.

Марко здвигнув плечима, але не хотів сперечатися. Він знову пробився до дядька, одним рухом розстебнув йому піджак.

Комедіянщик стежив. Марко моргав йому, щоб він готувався. Дядька притиснули з усіх боків. Він, розставивши лікті, проштовхнувся вперед. «Притирка підходяща»,— подумав Марко. Ту ж мить його рука була вже в дядьковому жилеті, в боковій кишені. Витягнувши звідти загорнуті в хустку гроші, він простяг назад руку, шепнув Комедіянщику:

— Прийми!

Але той не приймав. Тоді він засунув вузол у рукав і, присівши, проскочив поміж ногами. Дядько ланувся кишені, вона була порожня.

— Ой, боже мій! Ой, боже мій! — закричав він з одчаєм.— Поросята ж мої! Ограбували! Хотів чоботи купити... Ограбували!

— Не будь роззявою! — засміявся йому хтось у лице.— Дивись, розхристаний ходиш та ще хочеш, щоб не ограбували.

— Тут із зубів вирвуть, а він хоче, щоб у нього з розстебнутої кишені не брали.

— Хе-хе!

Комедіянщик за кілька хвилин знайшов Марка на ближчій вулиці, біля цирку.

— Чого ж ти не прийняв? Я ж міг погоріти,— буркнув йому Марко.

— Ну, чого турчиш? Не погорів же. А я був наколотий, падлець буду, мільтон за мною зирив, та й не з руки було приймати. Давай сюди вузляк.

Марко вийняв гроші, передав Комедіянщику. Той перелічив їх і поклав до себе в кишеню.

— А тобі, якщо треба буде, то я дам. Ходім по ша-
мовку й додому.

— А ділитись? — обережно спитав Марко.

— Як ділитись? Моя хавира, мої й гроші. Ти що, хо-
чеш, щоб я тобі правилки покачав? Закону не знаєш.

«Правилки» була страшна річ. Марко про це знав. Та,
зрештою, навіщо йому гроші? Хай бере Комедіянщик.

Марко мовчки пішов за ним додому, де на них чекала
Комедіянщикова Красотка. Вона зустріла їх на дверях у
самих рейтузах, з рожевою шаллю на голих плечах.

— Клонуло? — спитала вона заспаним, пропитим голо-
сом. Комедіянщик передав їй пакунки з їжею та з випив-
кою і вдарив її коліном у зад.

— Одягнись, Красоточко, чого ти ходиш, як розврат-
ниця?

— Гу-гу-гу! — засміялась вона, накинула на себе плат-
тя і розв'язала пакунки. Почалось гульбище, пісні, п'яні
сльози і лайка.

Марко поклав на стіл захмелілу голову, почав засина-
ти важким, мерзотним сном. Крізь цей сон він чув, як Ко-
медіянщик ревнує Красотку, б'є і нівечить її почім здря.
Красотка схлищувала і щоразу питала: «Куди ж ти б'єш,
шельмо? Карточку пожалій. Кому я потрібна з такою кар-
точкою».

«Ех, і житуха», — повзли в сонній Марковій голові Гу-
зиреві слова. Він заснув і спав до вечора.

Потім «робота»; потім знову мерзотний сон, і знову
дрижаки під час крадіжок.

І так осінь, і так зима, і так весна і перша половина
літа тисяча дев'ятсот двадцять третього року.

5

Льоня Фімоза, впіймавшись з своїм приятелем Шури-
ком Носом на херсонському базарі, вирішив переїхати до
Одеси, про яку розповідала бражка, що це не місто, а рід-
на мама. Вони заплатили п'ятку і допливли до цього ча-
ривного міста на дубках із синіми баклажанами та з ін-
шим херсонським овочем. Але тут їм рішуче не пощасти-
ло — вони першого ж дня засипались на портфелі, якого
Шурик, невідомо для чого, хотів був висмикнути з-під
пахви енергійного одесита. Ця спроба кінчилась для хлоп-
ців погано: одесит ухопив їх обох за руки і передав мілі-
ціонерові, а той одвів їх до району, де в них узяли від-

битки пальців і попередили: «Впіймаєтесь удруге — буде погано».

— Для чого ти смикав той портфель? — з досадою говорив потім Фімоза.— За таке барахло довелось грати на піаніно.— Так називали вони дактилоскопічні маніпуляції.

— А, може, він з банку йшов, той ффраєр,— виправдувався Шурик.— Може, в тій кожі було повно черв'яків. От я й смикнув.

— Смикнув... А тепер попередили, то вже не попадайся.

Вони, звичайно, впіймалися знову і коли б не втекли були, то напевне вже сиділи б десь у реформаторії для молодих правопорушників. Але вони втекли з району, з-під самого носа чергового міліціонера, і тепер йшли вниз вулицею Ласточкина і радились, що ж його далі робити.

— Я думаю, що лучче поїхати знову до Херсона,— запропонував Фімоза. Але Шурик не хотів кидати Одеси.

— Херсона не бачив? — Барахольне місто.

— Зате своя бражка. А тут не те.

— Чого ж не те?

— А того, що не те.

— Ну, чого ж того?

— Та того, що ти партач. Удруге через тебе горю.

Вони засперечалися і вже вхопили були один одного за груди. В цей час хтось поклав їм руки на плечі й скрикнув:

— Корні! Невже це ви? Льонька! Шурик!

Вони здивовано обернулися. Перед ними стояв Марко. Спочатку вони його навіть не впізнали. Він виріс, лице якось витяглося і загострилося, в зубах у нього стирчала цигарка, а чуб звисав аж на очі.

— Марко? — спитав, парешті, Льоня.

— Він самий. Не впізнали?

— Пху! Марко Левада.

— Давно в Одесі? — питався Марко, хвилюючись від раптового напливу спогадів.

— Не дуже. А ти що, хатній?

— Та ні, свій. Ось уже третій рік. Рукатий я тепер, а не Левада.

— Хм! А ти ж до батька їхав.

— Ф'ю, ф'ю,— засвистів Марко,— про що згадав. На тім світі батько, в раю. Ну, як же ви тут, в Одесі? Пове-ло вам? Розповідайте.

Марко тримався незалежно і розмовляв з хлопцями як старший. Одеська наука не минула для нього марно. Його земляки зразу це відчули і не таїлися перед ним.

— Ні, не повело, — признався Льонька. — Цей партач удруге мене підсаджує, — показав він на Шурика.

Той скипів і знову вхопив Фімозу за груди.

— Я йому зараз лямбу почеплю!

— Стривай, Шурик, не гуди, — спинив його Марко. — Давайте мотать звідси, бо он за нами мільтон зирить. Ходім до Лондона, там посидимо на бульварі та поговоримо. Або знаєте що? Гроші у вас є?

— Нема, — буркнув Шурик.

— І в мене зараз нема...

Маркові захотілося показати себе товаришам.

— Гроші зараз будуть! Давайте забіжимо до магазухи, я дістану якогось хруста, підемо десь закусити. Ти, Льонька, притирщик як, підходящий?

— Питаєш! — образився Льоня.

— Значить, в порядку. Ти й одягнений чистіше, а ти, Шурик, станеш на ципку.

Вони вийшли на вулицю Катерини Другої і забігли до першого «Ларка». Обкрутившись біля прилавка, де товпились покунці, Марко миттю памітив клієнта, став за ним у черзі і моргнув Фімозі: «Притирюй». Шурик стояв збоку й стежив. Фімоза просунувся поперед «клієнта» і вперся йому ліктем у бік.

— Дайте пройти, будь ласка.

— Чого ж ти штовхася? Хуліган! — огризнувся той.

Фімоза знову ображено посунув його ліктем.

— За що ласяся? Що я тобі зробив? Пройти не дає, ще й ласться.

— Та женіть ви його звідси! — гукнув прикажчик. — Він ще по кишнях полізе.

Марко в цей час витягав із штанів своєї жертви гаманець. Він зробив це за одну мить, вийняв гроші і впустив гаманець додолу. Потім знову моргнув Фімозі: «Мотай!» Льоня визвірився на прикажчика:

— Сам, мабуть, такий та думаєш, що й усі? Потрібна мені твоя кишенька, подумаєш...

Він виліз з черги і повільно пішов з крамниці.

В черзі загомоніли.

— Ну, й розвелось їх.

— Так і пильнуй кишенькі.

Маркова жертва і сам Марко саме підійшли до прилавка.

— Будь ласка, два фунти шипки, фунт масла, три фунти яблук,— почав чоловік, шукаючи свій гаманець.— Пробачте, не треба... він таки витяг у мене гроші! От мсрзотник! Ось і гаманець під ногами. Порожній...

Покупці ахнули, почали обмацувати свої кишені.

— Ні, в мене, слава богу, цілі. Чого ж ви не береглися?

— І в мене цілі. От злодіюга проклятий!

— За одну хвилину витяг.

— Та де за одну? За півхвилини! Я ж мацав, гаманець був, і зразу — нема. Тільки ліктем придушив, і вже... нема!

— Та він же, здається, придушив вас з цього боку.

— А гаманець витяг із того...

Публіка галасувала, обговорювала крадіжку, кожен почав розповідати подібні випадки. Марко в цей час замовляв прикажчиків:

— Два фунти шипки, фунт масла, три фунти яблук і півбуханки хліба. Дякую...

За кілька хвилин він вийшов із крамниці з пакунком і підійшов до хлопців, що чекали його на розі...

— Ходім.

Льоцька захоплено подивився на нього.

— І шамовки там купив? Оце я розумію, ширмач! Ну й герой!

— А ти ж думаєш,— зневажливо кинув Марко.

Вони пішли на бульвар Фельдмана, сіли там над краєм схилу, що збігав до моря. Почали снідати. Хлопці розповіли Маркові про Херсон; він жадібно слухав їх і розпитував про кожну дрібницю. Нарешті, він обережно запитав про те, що цікавило його з самого початку, але про що він довго не хотів питати:

— Бабка моя жива, не знаєте?

— Яка? Ота баба Анна, що ти жив у неї?

— Ну да.

— Нема. Давно в раю,— відповів Фімоза.

— А сеструха?

— Нінка? Вона була, а тепер не знаємо. Ми вже давно не буваємо в тому дворі, живемо на Забалці. А знаєш що? Давай їхати разом на Херсон!

— Давай! — погодився тепер і Шурик. Він бачив, що з Марком можна жити, і теж почав агітувати його.—

В Херсоні своя бражка, будемо втрюх лазити. Я за ліверовщика, Льонька на притирці, а ти прийматимеш. Малина!

Марко мовчав. Він згадував рідне місто, дев'ятнадцятий рік, стару бабусю і Нінку, біляву дівчину. Де вона тепер?

— А тут ти з ким лазиш? — питався Льоня.

— З Комедіянщиком.

— З Колькою?! Та він же горловий! Котяра! Всі його тут знають, нам говорили. Кинь його. Ідьмо з нами, бо з Комедіянщиком ти станеш поганою людиною.

— Житуха,— похмуро всміхнувся Марко.— Що ти мене наставляєш? Сам наставлений, знаю, яка житуха була з Комедіянщиком.

Він гірко вилаявся.

— Так що ж? Ідемо?

— Ідемо, Льоню! Втрюх: ти, Шурик і я.

— В порядку! — весело гукнули старі Маркові приятелі.

Фімоза з тривогою запитав потім:

— А до Кольки ти ще зайдеш?

Марко махнув рукою.

— Не піду. Там мої шкари й нова бобка, та чорт з ними, хай застаються Комедіянщику. Поїду в цій майці.

Хлопці встали і пішли в порт довідатись, коли відпливають на Херсон дубки.

6

Старий будинок на Боговгодній вулиці мало чим змінився з того часу, як його покинув Марко. Він тільки ще дужче облупився й зашкаруб, наче стіни його поколупала руда віспа, і не було кому ті плями побілити. Марко прибіг до нього з тремтячим серцем і довго дивився на його потемнілі вікна, на низенькі залізні ворітця, з яких він вийшов чотири роки тому. Може ж бути так, що за цими ворітцями його зустріне Нінка... Вона тепер, мабуть, велика... «Де ж ти був, братушка мій?» — спитає вона Марка. А він їй все розповість... усе на світі... Тут зійдуться всі мешканці, старий швець вийде з колодками, в шкіряному фартусі, і поглядить його по голові, як колись, коли ще була жива бабушка Анна.

Він натиснув на клямку, відчинив хвіртку. Подвір'я було порожнє, лише на дерев'яному балкончику, завіша-

ному білизнаю та різним шматтям, чаювали якісь незнайомі люди. Марко подивився на них, хотів децю спитати, потім сам кинувся вниз камінними східцями до підвалу. Постукав у двері. Вийшла якась жінка, довга й суха, як тараня, в рудій плетеній хустці.

— Чого треба?

— Тут... Ніпка тут жила, дівчушка така... спочатку з бабушкою, а потім сама,— хутко проговорив він жінці. Та підозріло оглянула його.

— Ніякої такої Ніпки тут немає.

— А ви давно в цьому приміщенні?

— Третій рік,— сердито відповіла жінка, збираючись зачинити двері. Марко вхопив її за руку.

— Стривайте! А де ж вона? Не знаєте?

— Не знаю! — сказала й хряпнула дверима тараня.

Марко вийшов на подвір'я, постояв трохи, подивився на балкончик.

— Слухайте, ви! Швець Василь тут живе?

З балкончика перехилилась якась лиса голова, розпарена й червона. Вона допитливо подивилася на Марка і, витираючи рушником піт з лисини, відповіла:

— Переїхав.

— Куди переїхав?

— Не питався я, а він не казав, отакій у мене розговор був з шевцем.

— А тітка Павлиха?

— Тітка Павлиха? Та на гробках. Їй спокійно, а ми мучимось.

Маркові хотілось схопити камінь і пустити ним у лису голову, та вона заховалась за шматтям. Він зайшов до двірника, почав розпитувати його. Але двірник був новий — якийсь рудий зачуханий дідура, він нічого про Маркових родичів не знав. До того ж він був глухий і, як усі глухі, кричав, розмовляючи.

— Кого здеших, то я всіх знаю,— кричав він, пихкаючи махоркою,— а котра Ніпка, то її, мабуть, давно виселили, а куди — сказати не можу.

Марко, звисивши голову, пішов почувати до Фімози на Забалку. Льонька вже пустив про нього чутку поміж бражкою. Почались знайомства і спільні вилазки на херсонські базари, а потім — карти.

Крім усього, Марко мав ще одну «кваліфікацію». За час перебування у Комедіянщика він став «скокарем»: лазив ночами у відчинені вікна.

За якийсь тиждень вони обікрали квартиру на Базарній вулиці.

Загнавши речі каїнові, Марко справив собі й Льоньці «шкари-кльош», на які тоді в Херсоні була велика мода. Шурик на свою частку купив картуз-капітанку, сорочку навиліт і балетки з качиним носом.

Згодом вони вирішили обчистити гуртожиток водників, але тут їм не пощастило: Марко зачепився кльошем за гачок і впав на сонного водника, що спав біля самого вікна. Водник закричав і збудив цілий будинок. Маркові довелось скакати вниз з порожніми руками. Вони тікали потім од водників аж за Олександрівський парк.

— Не повело, погана прикмета, — роздумуючи, говорив другого дня Марко. — На хавири більше не підемо. Нема краще — по ширмах.

Як на те, на базарі того ж дня їм теж не пощастило. Міліціонери знали вже Фімозу й Шурика, тож вони мусили діяти обережно.

Вони проवेशтались до обіду і нічого не дістали.

— Пообідати немає за що, пропадуха чортова, — лаявся Марко. — Ну й місто!

В цей час він побачив молодого селянського парубчка. У піджаці, в верхній кишені, у нього був годинник, причешлений ремінцем до петельки. Марко не любив ризикувати ради такої дрібниці, — «у жлобів годинники погані», — але тут він не витримав.

— Стривайте. Зараз я в того жлоба прийму бока. Може, вони туфтові, та чорт їх бери, хоч за хруста заженемо каїнові, щоб пошамати трохи.

Парубчак стояв в натовпі, сперечався з продавцем мила. Продавець брав з свого лотка шматки мила, нюхав їх, хвилювався, божився, давав похати всім присутнім.

— Це ж мило! Ах! Це не мило, а масло. Таке мило купиш, щодня згадуватимеш.

Марко втерся в натовп, поклав парубкові на плече одну руку, а другою чиркнув ремінець годинника. Все йшло гаразд. Годинник був уже у нього в руках. Але тут і впала на Марка несподівана біда. Він не зпав, що збоку дивиться на нього парубків дядько. Дивиться і чекає, що ж воно буде далі? Тільки-но Марко відрізав годинник і хотів уже відійти, як цей дядько загородив йому дорогу і з розмаху вдарив його чорним важким кулаком у лице. Марко відразу впав і облився кров'ю.

— А ти, роззяво, чого дивишся? — гукнув дядько парубчаків. — У тебе цей босяк годинник тягне, а ти торгуєшся. Бий його, чортового сина! — він розмахнувся і вдарив Марка чоботом під бік. Парубок схопився за кишеню, крикнув і почав місити Марка. Той кинувся тікати, але його з усіх боків обступила розлючена, скажена юрба.

Почався самосуд.

Марка били з усіх боків, він падав під кулаками, як м'яч, лице його набрякло кривавими сльозами, він уже не міг відбиватися і тільки ойкав з кожним новим ударом. А дядько лупив його по голові, під боки, в ухо, лупив і кричав:

— Бийте його! Через таких сукиних синів і життя немає! Такі і коней крадуть.

— Ось тобі годинник! Ось тобі!.. — лупив Марка дядьків парубок.

— Бий мою рукою, не гладь його!

— В рило поціляйте, в рило!

— Держіть, бо вискочить!

— Лупіть його!

— Раз!

Марко знову впавав їм під ноги. Фімоза та Шурик хапали людей за руки, кричали, але їх відтирала юрба, що лютувала й підтримувала дядька.

— Не маєш права бити! — кричав Льонька. Але дядько відкинув його ліктем.

— Уйди, стерво городське, бо й тобі дам, що й перекинешся!

Марка врятував міліціонер. Почувши галас, він хутко прибіг з другого кінця базару, загрожуючи своїм сюрчком. Юрба розскачилася. На землі зостався закривавлений Марко, а коло нього стояли Льоня та Шурик. На розбите Маркове лице сідали зелені базарні мухи. Дядько, ховаючись поза возами, кинув злісно:

— Щастя твоє, що міліція! Ми б тобі дали годинника.

Міліціонер устиг схопити дядька і заарештував його.

— За самосуд будете відповідати.

— Як-то відповідати? Він же годинник украв! — репетував дядько.

— Ви могли затримати його, а бити не маєте права, це вам не Америка, а Радянський Союз.

Він покликав другого міліціонера і передав йому дядька.

— Одведи його до району, а я заберу цих героїв.

— Яка ж справедливість, ой, боже мій! — кричав дядько. — Значиться, вони грабують, а ти, значиться, і пальцем їх не зачеши? Та це такий закон?

— Годі, годі! — огризнувся на нього міліціонер. — Будеш тут кулачне право встановлювати. Веди його.

Тим часом Льонька підвів Марка. Шурик узяв його з другого боку. Вони вже хотіли дременути звідти, бо знали, що їм цей годинник не минеться дурно. Але Марко ледве пересував ноги, він зовсім не міг бігти. Все тіло його боліло, в правому усі щось хлипало, з розбитих зубів текла кров, яку він увесь час випльовував на брук. «Наші сильно непавидять жлобів, а вони наших», — стукав в затуманеній його голові один із Гузиревих заповітів.

— Ех, не можу бігти...

Міліціонер озирнувся, спинив їх:

— Куди поспішаєте? Стривайте. — Він узяв візника і одвіз їх до району. Цієї пригоди якраз і не хотіли мати Льонька та Шурик, бо вони вже були тут двічі.

— Старі знайомі, — зустріли їх у районі. — Ех, хлопці, горе нам з вами.

Міліціонер розповів історію з годинником.

— Цього парнишку мало не вбили, — показав він на Марка, — а все винні оці двоє. Це, звичайно, вони павчили його вкрасти годинник.

— Хто? Ми? — здивувався Льонька. — Та ми його вперше бачимо. Ми просто йшли собі, коли дивимось — б'ють. Ну, ми стали обороняти. От і все. Чого ж ви нападаєтесь? Хай він сам скаже.

— Ну, скажи ти. Як твоє прізвище?

— Рукагий. Цих хлопців я не знаю, — ледве вимовив Марко. — І ніхто мене не вчив, сам украв, бо їсти хотів, а вони тут ні при чому.

— Де ти живеш?

— На Боговгодній живу, у бабуськи.

— Ну, гаразд. Візьміть у нього дактилоскопічний відбиток, запишіть адресу і відпустіть. А вам, хлопці, останнє попередження. Піймаєтесь іще раз у якійсь історії, замкнемо в бупр. Так і знайте.

Хлопців відпустили.

Вони взяли свого понівеченого друга під руки і вивели його з району. Черговий дивився на них, суворо стиснувши брови. «Чорт би їх узяв! Душу вони мені перевертають, ці хлопці. Шкода прохвостів... Чим вони винні, що потрапили на вулицю?»

— Куди ж тепер? На Забалку? — спитав Льоня, коли вони вийшли за ворота району.

Маркові було однаково, аби десь лягти, щоб не так смоктало під боком.

— Давай на Забалку.

Там він перележав три дні, як собака, що зализує свої рани. Під кінець він вирішив знову покинути рідне місто, де в нього розвіялась остання надія повернутись до іншого життя. Він лежав і зацікав у серці злість. Тепер він нікого не милуватиме!

— До Криму! Їдьмо, хлопці, до Криму, там житуха, — сказав він своїм друзям.

І вони сіли вночі на дах товарного поїзда, що відходив на станцію Знам'янка.

Марко був ще весь у синцях. Під оком у нього райдугою розходилась блискуча, водяниста гуля, між зубами у верхній щелепі темніли дві свіжі дірки, над якими ще слизились кров'ю розпухлі ясна.

Хлопці сиділи коло нього і мріяли про Джанкой. За поїздом зникали зелені вогники семафорів. Він урізувався в морок степів...

ІІІ. УХВАЛА УРЯДУ

1

Ольга проглянула свіжі номери «Правди» та харківських «Вістей», виписала собі з них кілька рядків до окремого зошита і, дбайливо згорнувши, поклала їх зверху на рівні високі стоси газет, що займали цілий куток її кімнати.

Весіпнє сонце хилилось уже на захід. Кілька золотих плям горіло на склі відчиненого вікна, біля якого стояла Благомислова. Вона думала про сьогоднішній вечір і про те, що має відбутися за кілька день. Темні черв'ячки брів поволі ворухнулись на її блідому чолі. Якась клопітна думка, видно, настирливо турбувала правительку монастиря. На подвір'ї метушилися черниці, що кінчали вечірню роботу. Послушниці проносили до погребів повні відра щойно видоєного, пахучого молока, прикриваючи їх підками своїх темних платтів; інші носили на чорний двір воду, казани з ласощами для корів; прибирали подвір'я,

клопоталися біля свіжих грядок, що темніли навколо обох церков. Їх готували на квіти та на розсаду. Софія щось наказувала двом молодим послушницям, кілька інших, длубаючись у чорній вогкій землі, неголосно наспівували ірмоси.

Ольга дивилась на них і поволі зсовувала в'юнкі брови. Але думала вона не про черниць. Інші, важливіші турботи обтяжували їй голову. Нарешті, вона промовила собі, стверджуючи якусь думку:

— Ну, так.

Потому звеліла покликати їй Софію.

— От що, моя люба,— звернулась вона до своєї помічниці, коли та увійшла до кімнати,— зараз же пошли когось із старих черниць до Федота, хай перекаже йому, щоб він пізніше зайшов до отця Олександра. Та хай сповістить Молибогу, Волосюту й Масляка, щоб вони теж зайшли до отця Олександра. До мене хай не приходять, я буду там. А сама будь тут. Мені треба ще сходити на село.

— На село? — перепитала Софія.— До кого ж це ви, Ольго Володимирівно?

— Я піду до Чумака.

— До Матвія?

— Ну да, до Матвія, чого ти так дивиєшся? Хіба він не така людина, як інші? Треба ж пам'ятати поговорити.

— Матінко! До Матвія Чумака?

Ольга всміхнулася.

— Не бійся, не з'їсть. Поговоримо про справи, і все. А крім того, сама ж казала, що він терпить злидні. Може, ми зможемо йому чимсь допомогти. Розумієш?

— Розумію, матінко, все розумію. Це ж незабаром і сільраду треба переобирати. Буде знову клопоту. Федот переказував...

— Ну, йди, йди, не балакай. Черницям старішим звели богу молитися, спати хай не лягають. Туди пізніше їм треба буде піти на село, дещо сказати селянам. А послушниць поклади раніше, хай сплять.

Ольга зав'язала голову темною хусткою і вийшла за ворота монастиря. Повернувши потім у криву, вузьку вуличку, вона пішла попід хатами, що зеленіли плямами густого, як килим, і стійкого, мов сторічні липшаї, моху на старих, потемнілих стріхах. Селяни, зустрічаючи її, скидали шапки, кланялись і тихо гомовіли.

— Ольга пішла. Куди ж це вона під вечір?

— Ну, вже й Ольга. Не було такої і не буде.

— Одна в бога?

— А, може, ні? Що ділова, а що розумна, грець її побий! Як скаже слово, наче воском капше. Акуратша.

— Хто на що рожденний, — глибокодумно вимовив Комарець, — да-а. — Він застромив корчуваті, порепані пальці за пасок подраних полотняних штанів, що безпорадно звисали з його сухих, випнутих клубів, і ще раз повторив. — Хто на що рожденний.

Матвій Чумак жив і справді у злиднях, землі обробити не мав чим і харчувався на тонку. Волосюта любив пожартувати з ним. «Щось воно не дуже ти поправляєшся, Матвію, після побіди на гражданських фронтах. Мабуть, після побіди не маєш на обіди? Ну, нічого, воно вродить, не журись». Матвій в таких випадках більше відмовчувався, лише зрідка кидав коротке й спокійне: «Уродить, будь певен».

Того вечора він чекав до себе гостей, але на таких, як Ольга, ніяк не сподівався. До нього мали зібратися товариші, — мав прийти Тарас Потреба, Оникій Семиліт, Дмитер Музика та інші. Матвій копав з Дориною город на картоплю. Копавши, він думав своє і час від часу починав пісню:

Гей, наступала та чорная хмара,
став дощ накрапачь...

Раптом Дорина випросталась, поставила на лопату свою босу, обліплена землею ногу, подивилась з-під руки на ворота.

— А ке, Матвію! Хто це до нас іде? Убий, коли не йгуменша.

Матвій і собі розігнувся та так і застиг, зсунувши брови.

— І справді. Якого вона дідька?

Ольга повагом пройшла подвір'я, обійшла хату і скоро з'явилась на городі, біля копачів.

— Помагай боже, Матвію, — мовила вона, вітаючись.

— Дякую. Хоча ми й самі з Дориною якось упоравсь, — город невеликий.

— Невеликий, ваша правда.

— Отож-бо. Так чого це ваша милость завітали до нас? Цікаво б довідатись.

— Еге, — вкинула нетерпляче й Дорина. — Таке диво.

— Чого ж диво! Прийшла побалакати про деякі громадські справи та й про ваші особисті.

— Таке! — знову не стрималась Дорина. — Про наші? Та яке ж вам до них діло?

— Спокійно, Дорино, — усміхнувся їй Матвій. — Так чого ж? Починайте. Я слухаю.

— А, може б, зайти в хату? Там зручніше було б розмовляти.

— Та ні, вибачайте. Я більше звик на свіжому повітрі. Богів у мене все одно і в хаті немає, так що однаково. Кажіть, що маєте сказати.

Ольга ворухнула однією бровою, усміхнулася:

— А ви й досі партизан? Все воюєте?

— А ви ж і досі ігуменя, чого б же мені не воювати?

— Час би й заспокоїтись.

— Ні, не думаю.

— А чого ж то?

— Та так, знаєте. Поки є на нашій землі такі люди, як ви, наш брат не заспокоїтись.

— Чим же я погана? Здається, селяни на мене не скаржаться.

— Ні, ні, вони дуже задоволені.

— От бачите. А вам усе здається, що я — ваш ворог. Тимчасом ви помиляєтесь. Ви ж бачите, що і партійна політика, і політика уряду не до того зараз хиляться, щоб когось громити, щось розбивати, ламати, руйнувати. Навпаки, уряд закликає трудяще населення до мирної праці, до відбудови країни. Для цього й нову економічну політику встановлено. Одне слово, час військового комунізму й партизанщини минув, як то кажуть, всерйоз і надовго... Тепер треба подумати про те, щоб підправити господарство, а розмахувати кулаками після бійки — чи варто? Скільки я розумію радянську політику, цього робити не варт. Тож давайте краще спокійно говорити про спільні справи.

Матвій уважно подивився на свою співбесідницю, глибоко застромив у землю лопату і поволі відповів:

— А я цілком спокійний. От тільки спільних з вами справ я щось не бачу.

— А ви придивіться, вони знайдуться.

— Ну, ви скажіть! — вдарила руками об поли Матвієва молодиця. — Та що ж ви, за попа до вас піде, чи за дяка? А хай воно вам скрутиться!

Матвій підштовхнув її ліктем.

— Чого схотіла! Ці посади в них зайняті. Хіба за підбрехача можна б поступити, так я ж на цьому ділі не вчений.

— Надаремно ви смієтесь, Матвію. Розумний господар мав би поводитись інакше.

— З вами?

— Я говорю про громадські справи.

— Про які ж саме?

— Ви голова комітету незаможних селян. Хоч люди ваші неохоче входять до цієї організації, та все ж у вас якийсь десяток-два людей набереться. Ви відповідаєте за їхні господарства. Коли незаможники сидітимуть без хліба, з вас же спитає держава. Та й ваше власне господарство в такому стані, що ви ледве животієте. Чого ж ви задираєте носа, коли з вами говорять по-людському? Я не прийшла до вас агітувати, щоб ви вірили в бога. Мені це непотрібно, і взагалі до цього мені нема діла, як вам немає діла до того, що інші вірують. Досить того, що революція оголосила релігію за приватну справу кожної людини. Тож не будемо чіпати цього вирішеного питання, яке державу зараз мало цікавить. А от погані господарства — це річ інша, до них так безтурботно ставитись ніяк не можна. От я й прийшла до вас з конкретною пропозицією. У мене є добрі коні. Вони зараз гулячі. Візьміть їх і зоріть своє поле, та й ще кільком чоловікам з вашої організації, найбільш неспроможним.

Матвій скося позирнув на Дорину і по очах побачив, що її трохи збито з пантелику.

— Що, Дорино, подобається тобі ця пропозиція? Еге, добра у нас ігуменя? Бач, коней пропонує, про господарство турбується, закликає нас до мирної праці. Не ігуменя, а просто нарком сільського господарства!

— Та говори вже скоріше, — озвалась молодиця, — не мороч мені голови, бо й так заморочена. Ну, відповідай же що-небудь! Орати чи не орати?

— Орати, безперечно, орати. Тільки не попівськими кіньми. Ви от що, паніматко, чи як вас величати, не знаю, — ви нащот носа обережніше, а то я, знаєте, людина горяча. Держусь, держусь та й пошлю вас куди-небудь подалі.

— Матвію! — схопила його Дорина за рукав.

— Ну, гаразд. Ради жінки стримаюсь. Але скажу вам одверто, щоб довго не розводитись. Незаможників, та ще партизанів, не купите. Розумієте? Не продажні. Самим

треба. А кубло ваше, з усією вашою приватною торгівлею, ми все одно висадимо в повітря, не тепер, то в четвер. Ця Бастілія божої матері, якою ви так мудро правите,— це все одно, що чиряк на невдобному місці. Він мені спати не дає, а ви кажете — спільні справи. Немає, не було й не буде. І котіться ви собі... щоб я й справді, бува, не вилаявся. На цьому — амінь і точка. Копай, Дорина, бо вже вечір.

Він поплював на долоні і, затиснувши в них руків'я лопати, відвернув великий крихкий ком'ях землі.

Ольга постояла ще хвилину, здвигнула плечима і кинула на прощання:

— Діло ваше. Глядіть, щоб не шкодували.

На цьому вона повернулася і хутко пішла з подвір'я.

Тоді Матвій і Дорина разом кинули лопати, подивилися вслід монастирській гості і вибухнули дружним і щирим реготом.

— А, щоб ти пропала!

— Здорові, буржуї! — почули вони позад себе знайомі голоси.

Коло них стояли Ошкій Семиліт і Музика.

— Що, плантації копаєте?

— Атож. Оце ігуменша приходила святити, щоб краще вродило. То цікава вийшла у нас розмова. Просто хоч на театрі приставляй.

— Та чого ж вона приходила?

— Хоч розкажи ж пам, як було, по порядку.

— Гаразд, хлопці, все розповім. Самому цікаво. А ось і Тарас і решта. Ходім, значить, до хати, там і поговоримо.

На подвір'я входили Потреба, Гуменний, Угадайко, Пальоний, Тихван Голосник, Григор Сващенко й Христя Соколенкова.

Це був Матвій актив.

Коли всі зайшли до хати, Матвій переказав їм до слова свою розмову з Благомисловою.

Партизани реготалися й одколювали на адресу ігумені свої часом не дуже делікатні дотепи.

Дорина гримнула на них, сміючись:

— Ну вас к лихій годиш! Наговорять такого проти ночі, що хоч спати не лягай.

— Страшно?

— Авжеж!

— Ну, годі, товариші, — почав Матвій, — пожартували і до справ. А справи у нас не такі веселі, щоб на хахоп-

ках заспокоюватись. Незабаром перевибори сільради, а народ наш ви знаєте добре. Знову втирять якусь куркульську агентуру. На ці дні нам треба кинути все, як то кажуть, печене й варене, зайнятися підготовкою. Треба розділити село на кутки, і кожному з нас доручити провести роботу, поговорити з селянами, з жінками, поагітувати за наші кандидатури, які нам треба тепер же таки памігити.

Слово взяла Христя Соколенко, літня поважна жінка, що, всупереч своєму чоловікові, міцно трималася незаможницького активу.

— А треба братись, та скоріш. Мотря Хомутиха та Молибожина невістка цілі дні бігають то до монастиря, то з монастиря. Готуються, мирносиці! Отож нам треба скоріше починати роботу.

— Вірно, Христе, ваша правда,— обізвалось кілька голосів.

— Дай мені сказати,— попрохав високий жиливий чоловік з білим пружком на щоці від шабельного удару.

Це був Павло Гуменний, людина небалакуча, завжди задумана. Він говорив неохоче, з таким виглядом, ніби хотів сказати: все одно всього не скажеш.

— Починати роботу, каже Христя. А ми її хіба кінчали? Та ми щодня воюємо як це з тим, то з тим дядьком. Але актив у нас який? Жменя. А решта — божі телята. Звісно, треба зараз сідять на їжача, щоб скорше підскакувати, бо вибори недалеко. Пропоную: на голову сільради висунути Матвія, бо інакше сільрада буде монастирська, хто б там не сидів з дядьків,— хоч і не куркуль, то боже теля.

— Як же Матвія? А хто ж керуватиме незаможниками? — захвилювалися партизани.

— А на голову незаможників будлі-хто з нас піде. Пропоную: Тараса Потребу, як бойовішого. Або Івася Пальюного, теж не підгадить.

— Вірно, Павле, це ти вірно пропонуєш.

— Я, товариші, скажу,— обізався Тарас,— що це саме й я думав. Треба нам, кров з носа, командира — в сільраду. Наш це орган чи не наш? Досі був не наш, бо не в наших руках. А тепер треба зробити, щоб був наш, бо так ми цього гнізда ніколи не розіб'ємо, коли в сільраді сидітимуть такі, як Черногуз сидів. Що йому скаже Ряженко або Волосюта, те він і робить. Не інакше.

Пальоний раптом зірвався з місця, захвилювався, перебив Тараса.

— Ряженко! Цей Ряжелко дістає накази від Ольги! Ух! Я б її розідрав падвос, якби ви мені дозволили.

— Стривай, Іване, не клетоти,— спинив його Матвій.— Виходить, товариші, що мені треба пробиватись на голову. Ну, що ж, воля ваша. Я готовий. Кого ж ми намітимо ще на членів сільради? Давайте. Я з свого боку пропоную Христю, Івана, Григора Свашенка й Оникія Семиліта. А Тараса давайте на голову незможників, це Павло правильно сказав. Із середняків, на мою думку, треба голосувати за Дудку Юхима та за Порфіра Бульбу. Ці за мопастир руки не гягнуть. Які будуть ваші думки на це?

— Список правильний, іншого не придумаш.

— Тоді затвердимо його та й до роботи. Глядіть же, товариші, кожен на своєму кутку мусить зробити все, щоб нам не провалитись, бо як провалимось, тоді буде ще гірше, весь авторитет втратимо. Гуменний правду каже: актив малий. Але ти, Павле, забуваєш, що село наше переважно бідняцьке та середняцьке. Коли ми зуміємо як слід з'ясувати незможникам їхні інтереси й паші завдання,— а воши ж якраз на користь цим інтересам,— то вони голосуватимуть за нас. От з цього кінця й треба починати. Так, товариші?

На цьому всі погодились. Погомоніли ще трохи про справи сівби, почали розходитись, щоб іще цієї ночі встигнути поговорити де з ким із селян.

Ніч була густа й зоряна. Чумацький Шлях мерехтів недосяжно високо.

В селі ще лунали пісні, люди гомоніли попід тинами, на призьбах — хіба що старе спало під своїм кожухом, байдуже до пахоців веспи.

Партизани розбрелись кожен своїм напрямком. Гуменний пішов з Тихваном. За якийсь час він показав рукою на тин:

— Бачиш?

— А що?

— Монашки.

— А хай собі. Монашок не бачив?

— Чудний ти, це вже третя. Так і шурхають попід ногами. Не подобається мені ця історія.

Гуменний мав рацію. В той самий час, коли партизани радились у Матвія, Ольга сиділа у Навроцького, де вже були Ряженко, Масляк, Мотря Хомутиха й Молибожина

невістка, Палагея. Вони розсілися на дебелих попівських стільцях коло широкого столу. На одному кінці сидів рудий і здоровий, як буйвол, настоятель монастирської церкви Олександр Навроцький, на другому — Ольга. Вона тримала в пальцях олівець, тихенько цокала тупим кінцем об стіл, ніби відраховувала хвилини. Інші сиділи теж мовчки, розклавши руки на розчепіrenих колінах і зосереджено стежачи за рухом олівця. Ольга чекала, поки увійде Молибога. Дідок з пошани до такого дому вийшов перед початком розмови в сіни — відкашляється та спорожнити носа. Він тупцяв і булькав там якусь хвилину, нарешті, дрібненько кашлянувши, увійшов до кімнати, наче до вівтаря, і, зітхаючи, сів на своє місце.

— Почнем з богом? — густим басом запитав Навроцький. — Будемо прохати Ольгу Володимирівну розповісти нам про побачення з Матвієм, а потім і про кандидатів до сільради подумаємо.

— А так, так, будемо прохати, — підтакнув Масляк. Молибога заюлив, закрутився на стільці.

— Іхне слово золоте, ой, золоте!

— Кажіть зразу, в чому там справа, по-козацькому, — буркнув Ряженко.

— Я ходила до Матвія, щоб запропонувати йому копей — зорати кільком незможникам поле, — спокійно почала Ольга.

— Та-ак. — Задоволено прогук Навроцький. — Що ж він? Погодився?

— Ні, він не погодився. На моє добре слово він відповів погрозами й лайкою.

— Та-ак. Прекрасно. Це козир. Розумно придумано, Ольга Володимирівно.

Масляк перший збагнув механіку цієї справи. Він аж руками ляснув із задоволення і, не стримавшись, заверещав своїм поросячим сміхом.

— Ха-а-а! От дурень, слава богу!

— Таким чином, — вела далі Ольга, — якщо Матвія виставлять на голову сільради, то нам легко буде дати йому відвід. Треба тільки, щоб це зробив хтось із незможників, у кого й досі неоране поле. «Через Матвія Чу-мака наші поля гостять неорані, бо він, замість того щоб турбуватися про господарство, тільки те й зна, що нахваляється на монастир. І допомогу відхиляє, розпоряджається нами. Через нього й ми терпимо». Приблизно так повинен він сказати.

— Розумно, — погодився Ряженко. — Таку промову можна доручити хоч би й Оленчукові. У нього ж якраз і поле неоране. Крім того, я маю на думці ще Пилипа Комарця...

— Стривайте, стривайте! — перебив його Навроцький. — Пилипа Комарця посадимо на голову сільради.

— Вірно! — вигукнув Макар. — Пилипа Комарця!

— Так, так, так! Голова у батюшки, господи боже мій, яка голова! — заметушився Молибога. — Пилипа! Тільки Пилипа!

Палагея раптом зареготалася:

— Бий його сила божа! Цей направить!

— Направить, Палагею, направить. Як скажемо, так і направить.

У Федота з досади пересмикнулось і потемніло обличчя. Він якраз і хотів виставляти Комарця на голову, а Навроцький вихопив у нього ініціативу з-під носа. Ольга все це помітила. Вона зразу стукнула тихенько олівцем і, коли всі затихли, сказала:

— Я бачу, що в основному питанні у нас розходжень немає. Проти кандидатури Пилипа Комарця я не заперечую, гадаю, що й Федот Опанасович теж. Він, здається, сам хотів виставити цю кандидатуру. Я теж думала про неї, йдучи сюди. Отець Олександр дуже добре вгадав наші думки. А коли так, то доручати Комарцеві виступ проти Матвія справді було б невірно. Навпаки, хай він виступить за Матвія, щоб не здавалося людям, що він голосує проти Матвія ради своїх інтересів. Федот Опанасович вірно вказав на Оленчука. Я знаю досвід Федота Опанасовича і його вміння підбирати людей. Гадаю, що й на цей раз його розум не зраджує нас. Отже, треба прийняти пропозицію Федота Опанасовича.

Ряженко задоволено підкрутив вус. Його набрякле, синовате лице зразу розквітло, почервоніло. Він злегка крехнув і зручніше вмовстився на стільці. Ольга продовжувала:

— Заперечень немає? Таким чином, з Комарцем та з Оленчуком вирішено. Трохи складніше буде провалити й інших кандидатів, яких, безперечно, виставить Матвієва організація. А пропустити будь-кого з них до сільради — це однаково, пропустити самого Матвія. Я гадаю, що проти них треба виставити ті самі мотиви, що й проти Матвія: одним духом дихають. Як вам здається, Федоте Опанасовичу?

— Вірно. Оленчук усе скаже. Я йому поясню, яка в нього повинна бути стратегія й тактика.

— Ну, от і гаразд. А тепер давайте намічувати решту кандидатів. Я пропоную виставити Федота Опанасовича, Мотрю, дядюшку Масляка і, припустімо, того ж таки Чорпогуза залишити в президії. Віп працював пеногано. Коли й тут ми погодимось, то давайте кінчати, щоб черниці могли ще сьогодні поговорити з селянами.

— Ха-а-а, апарат у вас роботящий! — примружив свої вузьенькі, злодійкуваті очі Масляк.

Кінчивши збори, Ольга попрощалася і пішла до монастиря. Будинок Навроцького стояв напроти монастирської брами. Ольга лише перейшла дорогу і, відчинивши хвіртку, увійшла на своє подвір'я. В деяких келіях блищало світло. Софія точно виконала наказ своєї начальниці. Вона чекала Ольгу на ганочку ігуменського будинку. Вислухавши останнє розпорядження, вона перепитала, щоб не помилитися:

— Пилипа Кумарця, Федота, Масляка, Мотрю й Чорпогуза?

— Так. Іди тепер. Та скажи Марфі, Кирилі й іншим, щоб на ті кутки, де живуть партизани, не заходили. А коли хто з них зустрине котру на вулиці й спитає, чого ходять, хай кажуть, що найматись на роботу, на сапанця там чи що.

— Знають, матінко, знають, не вперше...

Софія хутко пішла від ганку і зникла за церквою. Ольга ще постояла хвилину, подумала і знову сказала собі на свої думки:

— Ну, так.

Ніч густішала. Гомін на селі довго не вщухав.

2

Нарешті настав день перевиборів. Голова сільради Чорпогуз призначив їх на неділю, на дванадцяту годину дня. За старою звичкою все село було в церкві, вистоявало довгу монастирську службу. Навроцький проти звичаю улаштував після служби мирування. Люди виходили з церкви, розтираючи на зморшкуватих лобах пахучу олію. Ніякої агітації того дня не було, ніхто й словом не згадував навіть про самі перевибори. Просто йшли до сільради, розмовляючи про хатні справи, про те, як монашки

співали «херувимську», згадували про десяту п'ятницю, до якої залишалось небагато часу.

— Криничку ж святитимуть цього року?

— А певне святитимуть. А як же?

— Ото народу збереться.

— Еге.

Коло сільради сідали на старі колоди, а хто просто на землю. Між чоловіками квітли святкові керсетки молодих куркулих, вив'язаних фарбистими хустками з вузлом на маківці голови. Жінки сідали коло чоловіків, задравши верхні спідниці, під якими в них було ще по кілька спідниць, надіваних для повноти постаті. З-під цілого того гардеробу на долоню витикалися вишивані підтички білих полотняних сорочок, вони затискували їх між халявами чобіт, щоб не підіймав вітер. Тут же таки квітли й простенькі хустинки незаможниць. В чоловічому гурті темніли мужні постаті партизанів. Вони пробували ще раз перед зборами достукатись до серця того чи того з учасників зборів. Гуменний розмовляв з Петром Чоботенком. Музика агітував іншого, Пальоний наполягав на третього. А відповідь була одна:

— Та чого ж? Хіба ми що? Як народ, так і ми.

— Проти народу не підемо.

Ряженко, Молибога, Макар Волосюта та Масляк стояли збоку, байдуже розмовляючи про щось своє. Матвій домовлявся з Черногузом про свій виступ. Тарас Потреба збирав докупи незаможників.

— Починай, Черногузе, бо так що й їсти хочеться,— кинув хтось із чоловіків. Слідом за ним загомоніли й інші:

— Пора. Чого ж його зволікати?

Черногуз розпочав збори, запропонував обрати президію.

— Треба нам на сьогодні президію, бо я ж казатиму доповідь, то мені незручно головувати,— пояснив він свою пропозицію. Хтось із партизанів голосно засміявся, а Тихван Голосник насмішкувато відповів:

— Та вже зважимо на твоє прохання. Хай Матвій Чумак головує, а Христя Соколенко — за секретаря. Вона письменна, в Корчака-Чепурківського була в наймах, а то ж учена голова. Так що для цієї протокол все одно, що для Хомутихи отчепаш...

— Дивись, чим хвалиться.— І зразу зашуміли, повставали, захвилювалися.

— Протокол знає, а отчешашу не знає!
— То така! Безбожниця!
— Хай Федот головує!
— Комарця Пилипа!
— Комарця!
— Матвія Чумака!
— Комарця Пилипа!
— До порядку, громадяни! — прохав Черногуз. — Давайте ж робити по-хазяйському. Заспокойтеся.

— Що за народ такий? — з сумом кричав Гуменний. — Дайте ж сказати! Матвія Чумака, Дудку Юхима, Оникія Семиліта в президію пропонуємо. А Христю — на секретаря.

— Комарця!
— Федота Ряженка!
— Мотрю!
— Василя Масляка!
— Черногуза!
— Комарця Пилипа!

Пальоний підбіг до Матвія, схопив його за плечі, закричав йому в ухо:

— Ти чуєш? Комарця хочуть, сук-кипі сини! Чого ти мовчиш?

— Я всіх записав. Голосую! — махав рукою Черногуз. — Голосую! Хто за Федота, щоб він провадив сьогоднішні збори?

— Матвія була перша кандидатура!
— Черногузе! Не маєш права!
— Ряженка голосуй! Ряженка!
— Та я ж голосую! Хто «за» — підніміть руки!

Ще кілька хвилин тривала колотнеча голосування, і, врештою, в президії посіли місця Ряженко, Комарець, Хомотиха і останнім — Матвій Чумак, що одержав найменше голосів. Головування взяв до своїх рук Ряженко. Він звернувся до зборів:

— Починаємо, громадяни, перевибори сільради. Коли ви самі обрали нас до президії, то тепер слухайтесь, не шуміть, інакше не даватиму слова. Треба ж додержувати порядку. Слово має голова сільради Черногуз.

Люди припинили, знову посідали. Настала спокійна хвилина.

Черногуз почав з того, що тепер мирні часи, що треба піднести господарство, але говорив він так нудно й плутано, що ніхто нічого не міг добрати.

Після нього забрав слово Матвій. Глянувши на мовчазні й байдужі обличчя людей, він відчув, що його слова знайдуть тут небагато прихильників. Люди сиділи й стояли проти нього глухі, ніби та монастирська брама, про яку він збирався говорити. А говорити треба було. Він розумів, що треба бити в ту браму, будь-що-будь. Бити доти, доки вона впаде.

— Товариші,— почав він, роздумуючи,— треба нам будувати своє життя. Але як же його будувати, скажіть ви мені, будь ласка, як у нашому селі й досі стоїть кубло контрреволюції, а ви кожної неділі ходите поклонятись йому? Ігуменя, два попи, два дяки, сімсот монашок — ціла сарана сидить на селянській шиї, оббирає та обкрадає наші кишені, жиріє нашим потом, а сільрада палець об палець не вдарила, навіть не поставила перед народом цього питання. Яким коштом живе монастир?

— Вірно! — гукнули партизани.

— Правильно, Матвію!

— До якого часу будемо годувати цих дармоїдів?

Ту ж мить жінки схопилися з своїх місць, заверещали, полізли на стіл президії. Палагея, зірвавши з себе хустку і розмахуючи нею перед очима Ряженка, галасувала:

— Церков божу хочете громити? Люди добрі! Хто ж це дозволив знущатися з нас?

— Доволі! Він тільки й думає, що про монастир!

— А монастир нам не заважає! Хочемо і держимо!

— Ти кажи про Радянську владу, а не про монастир!

Ряженко підняв руку, зачекав, поки вляжеться трохи галас, потім сказав Матвієві:

— Бачиш, Матвію Дмитровичу, ти зачепив таке питання, яке не стоїть на порядку денному. Я не хочу захищати монастир, сам я не дуже часто буваю в церкві, та це справа кожної людини — ходить вона до церкви чи не ходить. Але ти ж бачиш, як до твоїх слів ставляться люди. Ну, що ти їм зробиш? Я ставлю перед зборами питання таке: будемо сьогодні обговорювати питання про монастир чи не будемо? Як скаже народ, так і буде.

— Не будемо!

— Хто ставив це питання?

— Ми ставимо!

— Давай переобирати!

— Для чого ми сюди зібралися?

— Ми зібралися для перевиборів сільради,— підвищив голос Ряженко.— Тож, Матвію Дмитровичу, народ тебе

й просить говорити про перевибори та про роботу сільради.

- Він про це й говорив!
- Він проти бога говорив!
- Хай бога не зачіпає!
- Бог наш, народний!

Масляк нахилився до Молибоги та до Макара, прошепотів їм, щасливо кліпаючи очима:

— Ні, що не кажіть, а Федось таки отаман. Отаман, сукин син, отаман!

— Мовчи. Хай бог дає йому на здоров'я,— буркнув Молибога.

Матвій переконався, що говорити про закриття монастиря йому не дадуть. Він поклав скористати своє слово для рекомендації своїх кандидатур до сільради.

— Добре. Хай буде так. Ви не хочете слухати, коли вам говориться про наше одвічне лихо, значить, ви ще не натерпілися. Може, і натерпілися, але слово ігумені для вас іще закон. А Федот Ряженко саме й говорить з дурчення ігумені.

— Я говорю те, що я думаю.

— Не сумніваюсь, що ти думаєш однаково з попами, з ігуменею та з куркульнею. А ми думаємо інакше. Ми думаємо, що не тепер, то в четвер, а монастир ми зліквідуємо. А поки що треба переобирати сільраду. Я виставляю таких кандидатів: Оникій Семиліт, людина ділова, до громадської роботи здібна, революціонер, червоний партизан, Іван Пальоний — теж. Христя Соколенко, Юхим Дудка та Порфир Бульба. Це люди роботящі, чесні, громадську справу робитимуть уміло і в хвості в куркульні не будуть плентатись. Час уже наше глухе село виводити на радянську дорогу. Від людей сором, що ми й досі живемо, як триста років тому. Тільки назва була — сільрада, а всередині — монастир. Я думаю, що новий склад сільради покаже себе краще, ніж це було за Черногуза...

— Додаток! — підняв руку Сващенко. — Один додаток. Людей Матвій виставив правильних, одного тільки треба додати — самого Матвія. Кращого голови сільради нам не треба шукати. Ми пропонуємо записати Матвія Чумака.

— Записую,— відповів Черногуз,— я всіх записую, кого виставляють.

— Які ще будуть кандидатури? — запитав Ряженко.

Тоді вийшла з юрби молода дівчина. В ній було ще багато дитячого, вона хвилювалась і червоніла, але сині очі

її дивилися вперто, губи були міцно стиснуті. Дівчина була боса, в старенькій спідниці і в самій сорочці, без керсетки. На шиї в неї червонів разочок вишневого намиста, що залишився їй від матері. Біла сорочка ніжно охоплювала її ще несформовані плечі і ледь помітно напиналася над легкими округлостями напівдितячих грудей. Якась схована краса тепліла в невикінчених формах цієї дівчини, в її рухах і в блиску очей, глибоких і хвилюючих. Вона підійшла до столу, несподівано дзвінко сказала:

— Дайте слово.

Ряженко трохи розгубився, нічого їй не відповів. Але майдан затих. У дівчину вп'ялися сотні очей.

— Улька Берестова! Ти дивись! — вихопився жіночий голос.

— Яка виросла! Дівка, як в.

— Та гарне, бісової душі!

Молибога заюлив, заметушився, почав дрібненько кашляти, щось намагався показати Ряженкові на мигах, але дівчина, не дідждавшись відповіді, сама почала говорити:

— За монастир та за сільраду хочу сказати. Як мати померла, а батько пішли з Левченком та з дядьком Матвієм проти офіцерів, то мене Софія була взяла до монастиря. То я там жила. Батька офіцери вбили тоді, а мені не було куди діватись. То я там надивилася. Федот Ряженко — то він там і ночував, у монастирі. І в Ольги якийсь пан уночі кашляв.

— А тобі яке діло, кашляв чи не кашляв? — зарепетувала Палагея.— За своїм носом дивись! Молоко на губах не обсохло! Кашляв...

Майдан зірвався сміхом, вигуками, протестом.

— А, може, і кашляв, чого ти!

— Може, з трудов.

— Ге-ге-ге!

— Тихше! Хай говорить.

— Кажі, Улько, далі! Чого він кашляв?

— Тільки не бреші,— застеріг її Ряженко.— Що я іноді зайду до монастиря по хазяйському ділу, то це нікому не заборонено. А тебе врятували від голодної смерті, а ти ще й брешеш. Хто це тебе так навчив?

— Мовчи! — крикнув Матвій.— Не маєш права перебивати, коли дівчина говорить. Продовжуй, Уляно!

Улька одним рухом поправила на голові хустку і знову заговорила:

— Урятували, спасибі. По голові били — то це такий порятунок? Я сама чула, як кашляв, чого мені брехати? А Ряженко там і почував. Мене з монастиря не пускали, я сама втекла до дядька, бо там як у тюрмі. А Ольга та Софія що хочуть, те й роблять. Менші послушниці день і ніч як прокляті працюють, а багаті гуляють та вино п'ють. Людей обдурюють та й живуть. А дядько Матвій проти офіцерів воювали. Все одно колись правда відкриється.

Дівчина так само несподівано урвала свою промову, як і почала. Вона відійшла від столу і зникла в натовпі.

Люди загомоніли, кожен почав по-своєму тлумачити її слова. Партизани, скориставшись з цієї несподіваної підтримки, повели енергійну атаку на селян. Дорипа та Христя наступали на жінок. Майдан почав поволі розколюватись. До Тараса вже підходив дехто з тих, що раніше тільки відмовчувались. Тепер вони питали, чи воно ж правду казала дівчина, чи, може, її підговорили.

Молибога протиснувся наперед, зробив знак Ряженкові. Той намацав очима Оленчука, кивнув йому головою. І от з середини юрби пролунало:

— Ось я скажу як пезаможник.

До столу вийшов білявий, обсипаний ластовинням Оленчук. Він зсунув на самий ніс козинок, задрав голову, подивився з-під нього на президію, на збори. Почекав трохи.

— Да.

— Цей скаже.

— Я не чув,— почав Оленчук,— де і як хто кашляв. А може, то батюшка зайшов до йгумені та й кашляв,— хіба йому впретити? Хай кашля, може, простудився. А от я скажу про кандидатів до сільради. Тут, конешно, кандидатів треба сурйозних. Це Матвій правильно сказав. Тільки сам Матвій — не сурйозний кандидат. От він за голову тепер у пезаможників. Я сам пезаможник, хоч до організації не належу. А чого? Зараз вам розкажу. От Матвій усе лас монастир. І дівчину підговорив, ясний факт.

— Брехня!

— Ну да. І дівчину підговорив. Ану, хто з них кращий — монастир чи Матвій? Зараз вам і це розкажу. Приходить, конешно, недавно Ольга до Матвія. Здрастуйте. А він на неї — тю!

— Брешеш! То я сказала — тю! — вигукнула Дорипа.

— Ну да! Муж та жона — одна сатана. Та на йгуменю — тю! Ще й дівчину підговорили.

В юрбі почувся регіт. Від Тараса люди почали відходити. Оленчук іще раз пересунув картуз.

— Да. Одна сатана. А чого — тю, незвісно. Ольга каже — візьми, Матвію, мої коні та виори незаможникам поле. А Матвій знову на неї — іди, каже, к такій матері, хай стоїть неоране.

— Брешеш, сукин син! — знову вигукнула Дорина. — Він її к такій матері не посилав! Брешеш ти!

— Не посилав. А к якій же він її послав? Так оце такого голову сільради нам хочуть накинати на шию, щоб ми з голоду поздохали. Ні, краще — не треба. Конешно, бідняк повинен бути попереду. От Пилип Комарець. Бідняк. А сидить у президії. Це правильно. Його й настановити на голову сільради.

Комарець підвівся, ніяково перебив Оленчука:

— Та ні, нехай краще Матвій. Я не такий оратор, а Матвій на це рожденний. Я за нього голосую.

— Стривай. То мало, що ти за нього голосуєш. А ми голосуватимемо за тебе, тоді й побачимо, чия візьме. Конешно, і Пилипові треба дати підпору. Ну, це вже нехай народ обирає, кого хоче. А я тільки хотів сказати, що Матвієва компанія — то вона одним миром мазана і одним духом дихає. Не Матвій, то Дорина, не Дорина, то Опикій або Івась, а коли не Івась, то Христя — всі вони думають: як би його не дати монастирю допомогти бідному чоловікові, а собі на цьому хочуть авторитет нажити. Конешно, не можна їх обирати до сільради. Раз вони дівчину підсилають, щоб заморочити нам голову, так ми ж за них не дурніші...

Виступ Оленчука бомбою розірвався над зборами. Всі заговорили відразу, кожен кричав і доводив своє. Жінки галасували дужче за всіх. Тільки президія мовчала, чекаючи, поки пристрасті дійдуть свого найвищого ступеня.

— Ти провокатор! Куркульський полигач! — сипав Тарас на Оленчука. А йому з усіх боків кричали:

— Який полигач? Він же правду каже!

— Приходила Ольга до Матвія чи не приходила?

— Ми самі бачили, як вона йшла.

— Він хоче всіх людей пересварити!

— Не треба його.

— Комарця на голову!

— Пилипа!

— Хай бідняк головує!

— Дайте слово! Нема такого порядку, щоб куркулі верховодили! — стукнув по столу Пальоний. — Я скажу! Так! Приходила Ольга до Матвія. Чого приходила? Скажи, Матвію!

Матвій стояв позад столу блідий, із стиснутими кулаками. На лобі в нього виступила роса. Він важко дихав і стискував зуби, щоб не крикнути з болю та образи. Виступивши наперед столу, він сухо, якимсь дерев'яним голосом, відповів на Іванове запитання:

— Чого приходила? Прицінювалась, чи не продам їй пезаможників за те, що виорю дві-три десятини монастирськими кіньми. Я сказав, що неможники не продаються. Бачу, що про декого невільно сказав. Оленчук уже продався. Ну, що ж? Туди йому й дорога. З продажними людьми не хочеться говорити. Дівчину цю я півроку тому як бачив. Виступила вона сама, і добре зробила. Видно, з неї будуть люди. Тепер ще про Ольгу. Посилати я її нікуди не посилав, хоч серце, правду сказати, кипіло. Подаяння від неї не взяв і не візьму. Коні ті належать пародові, на його гроші куплені. От і все.

— Ну, доволі про це, — озвався, нарешті, Ряженко. — Якщо голова неможників не хоче, щоб бідняцькі поля були виорані, то це його діло. А ми постарасмось, щоб сільрада знайшла для них коней. Називайте кандидатів.

- Комарця!
- Ряженка!
- Масляка!
- Мотрю Хомутиху!
- Чорногуза!
- Петра Чоботенка!

Посипались прізвища, не передбачені ані неможницьким активом, ані бапдитською нарадою. Ряженко знову підняв руку. Серед зливи прізвищ було названо й потрібних йому кандидатів. Виступ Оленчука зробив своє, тепер можна було починати голосування. Він прочитав увесь список, в якому було понад двадцять чоловік, і оголосив першим:

— Матвій Чумак! Хто — за? Я по справедливості. Його першого виставляли, першого й голосую. Хто — за, громадяни?

І він ледве нарахував два-три десятки голосів з кількох сот людей, що мовчки чекали дальших кандидатур...

За годину Ольга мала в своїх руках список президії нової сільради. В ньому стояли: Пилип Комарець, Федот

Ряженко, Василь Масляк, Юхим Дудка, Мотря Хомутенко, Михайло Черногуз. Кандидати: Семиліт, Петро Чоботенко. Ольга перечитала список кілька разів і знову, як того вечора, ствердила:

— Ну, так.

Другого дня вона виїхала до Прилук, побувала в кількох радянських установах і внесла до каси адмінвідділу окрвиконкому орендну плату за монастирські приміщення.

3

Партизани після поразки на перевиборах поверталися додому мовчазні й похмурі. Ішли вони купою, опутивши голови, щоб не глянути один одному в вічі. Кожного мучило питання: що робити? Ні про що не умовлявшись, вони дійшли до Матвієвої хати і тоді лише побачили, що вони — всі тут і що прийшли вони сюди, щоб порадитись. Ця думка виникла у кожного ще там, на майдані. Вона стала спільною, і вона без слів привела їх до командирської хати.

— Що ж, заходьте, товариші,— сказав Матвій. Він обвів їх очима і побачив, що їх стало більше. Невідомо, як з ними прийшов і Порфир Бульба, і Дудка Юхим, і Левченкова удова Марія, і дівчина Уля. Матвій, побачивши її серед своїх, усміхнувся дружньо.

— Заходь і ти, Уляно. Допомогла нам сьогодні, дякую, підтримала мене.

Дівчина спалахнула, мало не заплакала з горя.

— Я ж не хотіла, дядю. Якби я була знала, що так вийде, то я б і не говорила.

— Ніхто з нас нічого не знав,— гірко відповів Матвій.— Заходьте, порадимось. Це добре, що й ти, Порфире, зайшов, і ти, Юхиме. А тобі, Маріє, і давно б пора було згадати, що ти партизанська удова. Як бачу я, то тепер нам стало важче воювати, за мирного часу. Окопались, гади, краще, ніж у будинку Вахромієва: і кулеметів не мають, а з позицій ніяк їх не виб'єш.

Люди увійшли до хати, наповнили її мовчаням та роздумом. Нікому не хотілося починати розмову, бо ні в кого не було якоїсь твердої відповіді на те, що сталося. Ніби все робили як слід: готувалися, розмовляли з селянами, виставили неможливицький список, говорили про все, що треба, а наслідки такі, що хоч на світ не дивись. Сказа-

ти б, усе село — куркульське, так де ж там! Сказати б, людей своїх вони не знають, так знають же! А може, вони самі не дуже вірили і не дуже хотіли добитися перемоги, тому й провалились? Ні, це вже й зовсім не вірно, бо всі ж вони горіли одним почуттям, одним бажанням — зробити якнайкраще. І, здається, всі умови для того були, а що вийшло?

— Погано, погано вийшло,— почав Порфир. Це був смирний чоловік, з спокійними карими очима, з невеличкою гнідою борідкою. Роботяга, все своє життя він не вилазив з тяжкої праці, наче з каторги. А все не міг зажити більше як одну-дві шкалини та сякий-такий плужок, яким і шкрябався вічно на своєму бур'януватому полі. Після революції почав він достукуватись до агрономів, усе культурним господарством цікавився, а підняти самому — несила. Читати привчився, громадськими справами почав цікавитись, а господарство однакове — погане та й годі, хоча й середняцьке. «Воно, сказати б, можна й краще жити. Коли б скласти робочу силу та якби землі більший клопот, то можна б і культурно робити. Та де ж ти такого візьмеш у нас?» Так іноді говорив Порфир у розмові з Матвієм. Він не міг би пояснити, чого він пішов сьогодні з партизанами. Чи вони дадуть йому якусь пораду, коли й самі не можуть нічого вдіяти проти миру?

— Що й казати, погано вийшло. Хлопці ви всі хороші, і правильно ти сьогодні говорив, Матвію,— про наше село, і про монастир, і про все. А от бачу я, що й вам чогось бракує. Сказати б, сміливості? Так ні. Ви хлопці сміливі, партизани ж ви, смерті не боялися. А чогось таки вам бракує, раз не вмієте людей довести до пуття.

— Спробуй, доведи їх! — вибухнув Пальоний.— На них тільки стріляти — може, тоді послухають. А своєю головою вони не хочуть думати. Ряженко за них думає та Ольга.

— Ні, таки й ми винні. Не все ми зробили як слід.

— А як же треба було?

— Та вже щось не так.

— Ну, скажи, коли знаєш. Чого ж не кажеш?

Інші тільки зітхали. Сплюне іноді котрий та вилається. Матвій сидів на полу, звисивши ноги й опустивши голову. Йому було гірко і за них, і за себе. Почуття гіркої образи перемішалось в нього з соромом за провалену громадську справу, пекло йому серце якоюсь млосною, непереборною

отрутою. Він довго слухав сперечання своїх товаришів, нарешті підняв голову.

— Кінште, хлопці, сперечатися. Порфир нам сказав правду. Думав і я про це не раз, а сьогодні остаточно побачив, що так воно і є. Бракує нам чогось, каже Порфир. Ще б пак. Бракує, та й неабичого. Партійної організації нам бракує, хлопці. Адже в селі у нас ні одного комуніста! Самі собі, які були, такі і є.

— А вірно ж, братці! Не інакше! — радісно вигукнув Тарас, ніби він раптом відкрив Америку. — Ми ж усі — безпартійні.

— Божі телята, — безнадійно кинув Гуменний. Матвій заперечив його слова.

— Телята ми — не телята, Павле, партизани, пезаможники. Револуція — ми знаємо, що таке. А то біда, що які ми не є партизани, а тактики партійної не знаємо. Як, що, до чого — не вміємо! І авторитет у нас такий собі, хатній, а партійного немає. Навіть на зборах партійних ніхто з нас ніколи не був, бо де б же ми на них були? Живемо, як у норі.

— Так що ж його робити, Матвію? Якби ж можна було організувати... Я б перший записався, — мовив знову Тарас.

— Та й ми б не відстали! — почувись інші голоси.

— Може, й справді так? Записуй, Матвію...

Але Матвій на те тільки рукою махнув.

— Записатись неважко, та що з того? Партія — це досвід, наука. А де ж вона в нас візьметься, та наука, коли ми будемо самі між собою, як і були? Комуніста нам треба. Справжнього комуніста. Хай учить, як треба боротись.

— Твоя правда, — тихо відказав Опикій.

— До міста треба їхати. Хай дають хоч одного більшовика.

Всі затихли. Їм стало ясно й легко. Буде в них у селі більшовик, значить, тоді можна робити й партію. Аби одип був, а вже коло нього і вони не підкачають.

Уляна, що сиділа весь час мовчки, тепер обізвалась, не підводячи очей.

— А комсомол, хіба ж він є у нас? Нема. А в людей то все є... А в нас... досада, та й годі...

— Вірно, Уляно, — підтримав її Матвій. — А був би комсомол — він би тебе сьогодні на зборах піддержав. Так що ж, товариші? Уповноважуєте мене їхати до міста з нашим проханням?

Присутні разом, ніби одними грудьми, відповіли:

— Ідь, Матвію!

Другого дня Матвій світанком вирушив до міста. Їхати він відмовився, коней, що запропонували йому товариші, відіслав назад — хай їдуть у поле, а сам пішов пішки. До Прилук усього двадцять верст, він пройшов їх за чотири години.

Де міститься партійний комітет, він знав, але з секретарем до цього часу зустрічатись не доводилось. Матвій трохи потерпав, сидючи коло дверей його кабінету і чекаючи на свою чергу. Як прийме його секретар, що скаже йому, — хто ж його знає!

Нарешті його покликано до кабінету. Це була простора чиста кімната, в якій стояв лише стіл, кілька стільців та шафа з книжками. Секретар зустрів його коло порога, привітався, показав на стілець.

— Сідайте, товаришу, розповідайте, що там у вас? — І сам сів напроти нього. Матвій подивився йому в вічі. Секретар був людина проста, лице спокійше, трохи ніби суворе, але Матвієві саме це й сподобалось. Він зразу почав з того, як ладошські партизани, неможлики та кілька середняків ухвалили прохати партію дати їм хоч одного більшовика, щоб навчив їх перемогти монастирських посіпак. Він розповів далі про Ольгу та про її куркульський актив. Намалював картину перевиборів сільради. А секретар усе мовчить, слухає. Він згадав далі про хресні ходи на десяті п'ятницю, на які збирається багато народу з навколишніх і з далеких сіл. Сказав і про те, яку велику реакційну силу мають акафісти богородиці, що їх служить монастир біля кринички. Виклав йому все, що пекло його партизанську душу. Розповів і про те, як вони проти цього борються. Сказав те, що з цього нічого не виходить.

— То що нам робити? Не можна цього далі терпіти, товаришу секретар! Скажіть ви нам, що його робити, і дайте більшовика! Невже нам, партизанам, отак і терпіти? — кінчив він своє оповідання.

Секретар за весь час ні разу його не перебив, все уважно слухав. Аж коли він кінчив, секретар схвильовано встав, пройшовся по кімнаті і, спинившись коло Матвія, поклав йому на плече руку.

— Дамо, браток! Дамо вам більшовика. Боріться, не падайте духом. Більшовика пришлемо, все піде інакше. Тільки партизанити тепер не можна, браток.

Матвій аж з місця схопився.

— Як так не можна? І Ольга каже — не можна, і ви кажете — не можна. Як же це так?

— А так, не можна. Ольга тут ні до чого. Вона це каже по-своєму, а партія — по-своєму. Духом, настроєм, бойовим спрямуванням завжди залишайся фронтовиком, а поводитись учись інакше. Класова боротьба триває, але в нових формах, по-новому. От не можна, наприклад, так, як цей твій товариш, про якого ти казав, Пальоний, чи що: я б її розідрав! Не можна розідрати. Не можна тому, що населення твоє — релігійне. Триста років, кажеш, стоїть монастир? Ну, от. За триста років якихсь десять поколінь народу виросло під тими хрестами. А ти хочеш за шість-сім років переробити їх. Їм той ладан та церковні дзвони в'їлися в кожну клітинку мозку, в кожну кров'яну кульку. От і спробуй викурити їх звідти. Закрити церкви адміністративним порядком — легко. А от викурити їх з мозку селянського — це важче. А за це й треба боротися. Звісно, не треба плентатись у хвості релігійної маси. Треба активно її підштовхувати, скеровувати її думку проти всіх тих акафістів, богів, попів, ігуменів і всього цього чортівниці. Треба організувати масову антирелігійну роботу. Треба використовувати кожний випадок і кожний факт, що викриває попівське шахрайство. Все це треба робити, неодмінно треба. Але лізти в бійку з попами та з ігуменями, посилати їх до божої матері чи до якої іншої — не партійна тактика. Заборонити хресний хід до кринички — не маєте права. Як же його забороните, коли люди хочуть молитися? Добре діло! Багнетами заборонятимете, чи як? А вони на багнети полізуть. Релігійний фанатизм, браток, — це найпроклятіша отрута. Монастир цей, звісно, ми таки зліквідуємо, тільки поволі, щоб не ображати релігійного почуття маси. Куркулів викривайте сміливо, але робіть це вміло. Ряженка, кажеш, провели до сільради? А він право голосу має?

— Має.

— Ну, от. Раз має право голосу, значить, має право бути обраним до сільради. А як же? І нічого ти тут, браток, не зробиш, поки не доведеш, що його треба позбавити права голосу. Це буде вірно. Звісно, ви прогавили перевибори. Не так треба було. Не можна було припускати його до головування. Не можна було тобі починати свою промову з монастиря. Не можна було в такій ситуації виступати тій дівчині, Уляшці. Все треба було робити інакше.

Так-то, товаришочки! Ну, нічого. Їдь і працюй. Пришлемо більшовика, діло піде веселіше.

— А коли ж ви його пришлете?

— Та от підшукаємо, тоді й пришлемо. Ну, будь здоров. Дай руку й не журись. Сам був колись партизаном, а тепер, бачиш, секретарюю. Отак і ти прямуй.

Повернувся Матвій до села бадьорий і веселий. Того ж вечора він розповів товаришам про свою розмову з секретарем. Вони теж підбадьорились, повеселішали.

— Живем, хлопці!

З того дня вони почали чекати приїзду обіцяного більшовика.

Тим часом монастир почав готуватися до десятої п'ятниці. Робилося все за старими традиціями, встановленими ще від часів Марії Кобеляцької, ігумені Дорофеї, Ангеліни й Олексії. За цими традиціями монастир щороку на десяту п'ятницю після великодня підіймав корогви й хрести і темною хмарою сунув до кринички під Гуляй-горою, де колись «явилася» чудотворна ікона ладошської божої матері.

— Радуйся, цвіте псаів'ялий, єдина прозябша, яблуко запашне, радуйся, породільнице благовоння, єдиного царя рождша, радуйся, нерозтлінна, мирові спасіння...

Рудий і здоровий, як катюга, Олександр Навроцький починав акафіст, і мир тихо й покійно хилив голови. На очах ладошських жінок і далеких пілігримок блищали не виплакані сльози тяжкого горя і не здійснених у житті мрій.

— Радуйся, ранку найясніший, радуйся, світла пристанище, радуйся, діво, що темряву зруйнувала і відігнала диявола, радуйся...

— Радуйся, ранку найясніший, — шепотіли тремтячі й скорбні уста жінки, що пройшла далекий і трудний шлях, принесла сюди своє одвічне лихо, своє рабство й неволю, чоловікові матюки в серці і срібний карбованець у долоні, яку вона з надією простягає тепер до пресвятої діви.

— Радуйся, тучная горо, богоматір, що від духа одсиріла, радуйся, насолодо благочестивих, радуйся...

Ладош стояв під гнилими стріхами. Хатини повростали в землю, вкрилися мохом, дивилися на світ кривими, невидючими більмами вікон. Вечорами, коли заходило сонце, старі діди розповідали онукам, як жив на Гуляй-горі бог Ладош. Навколо нього — ліс, сосна та ялина, аж дух

над землею ходить... При князі Володимирі, як звергали ідолів, то й Ладоса звергли з Гуляй-гори у річку Ладинку. Була вона щедра та глибока, яром текла аж з Васюківщини — до річки Удай допливала. Бог Ладос і поплив в Удай, а Ладинка з того часу й висохла. Ох, ти горе наше тяжке, горе, та й годі!..

З чотирьох сот ладошських дворів триста ледве дихали, взимку ходили старцювати до монашок, щоб як-небудь на огірку та на окрайці хліба дотягти до нового врожаю. Наживалися Пузири, Молибоги та Волосюти, що були в спілці з монастирем, з його ігуменями та попами, з схимницями та сиритими дорожницями. Монастирські подвір'я були розкидані по всій Прилуччині, на Гречанивщині, в Осташевому, на Копилівщині, в Прилуках. У Полтаві була резиденція дорожниць Парфенії та Модести. Вони збирали селянські заощадження, давали їх у позику тим же селянам під великий процент і чистий зиск ховали в кашках та в шухлядах, замурували від людського ока. В келії дорожниці Ніни вісімнадцятого року загін Соловійова забрав замуровані в стінах та в лутках вікон канцукки з золотом, а з скринь повитягав кілька пар хомутів і безліч шлей. Ця хазийшовита стягателька берегла своє майно до того часу, коли можна буде знову запрягти відгодованих коней в монастирські балагули і послати своїх рабниць, безпритульних у світі жінок і дівчат, жебрачити по селах. Гляючи безрідних послушниць у вогких, темних підвалах монастиря, виснажуючи цвіт їхньої сили на чорному подвір'ї, в свинарниках та птишівнях, монастирська олігархія влаштовувала супокійне й безжурне життя бариськам Череповим, Раковичкам, здоровим, як молоді кобили, багатиркам з Анциберового хутора — Наталії, Марфі та Вірі. Вони посідали кращі кімнати і брали від життя, скільки могла вмістити їхня утроба, з якої вони викидали часом у річку Удай живий і невинний послід свого «святого життя»...

— Радуйся, вінок воздержанія, радуйся, непорочка, агця божого рождша, радуйся, тепле очистилище. Радуйся!

Цього року в монастирі йшло особливо гарячкове готування до свята. В обох церквах монашки чистили крейдою та самоварною мастю мідні корогви, натирали оливою дерев'яні хрести та ікони, підшивали, підновлювали, підсвіжували й підфарбовували весь арсенал процесії, що мала вирушити на свято до кринички. Ольга, Софія, Мо-

деста — всі були на ногах. Навіть Оврамія та Феонія, згорбившись, тупцяли по церкві, стукали патериціями об камінні плити, підганяли черниць.

— З богом, з богом працюйте, окаянні!

Ще за кілька день до свята почали сходитись молільниці, що прибували сюди з усїєї Полтавщини й з-під Чернігова. Вони спиналися в ладоських хатах, у ближчих селах, на Журавці. Удень юрмились коло монастирської брами, купували іконки та ладанки, сльози діви Марії в маленьких пляшечках та житія святих. Увечері — вистоювали довгу вечірню службу і, стомлені поклонами, йшли відпочивати до ранку. Така паморочна катавасія тривала з тиждень.

До Матвія приходили партизани. Вони нетерпеливились. Нервувалися.

— Більшовика нашого щось не чути. Що б воно значило? — питали вони щовечора. Матвій спочатку заспокоював їх, а далі й сам почав втрачати терпець. Може, секретар забув свою обіцянку? Може, виїхав куди, а на його місці сидить новий, що нічого не знає?

— Все може бути.

Нарешті настав день десятої п'ятниці. Зранку задзвонили дзвони на монастирській дзвіниці. Село захрясло пародом — жінками й чоловіками, старими дідами і малими дітьми. Вони не могли вміститися ні в церквах, ні на монастирському подвір'ї, ні коло брами. Вони ходили й сиділи навколо монастиря, попід муром, у ближчих вуличках, у селянських садках, під горою. Вони хрестилися й шепотіли акафісти. Потім звідкись узялося слово — голод.

— Голод!

— Голод!

— Буде голод!

Воно, як полум'я, спалахнуло, розрослося, залопотіло язиками по цілому селу. Потім — війна.

— Війна!

— Війна!

— Архангел Гавриїл на білому коні.

Потім — холера. Потім — анцихрист. Потім...

А потім хтось сказав, що він буде тут. Що він уже прилетів. Що він — у селі. Ходить! Ходить по вулицях...

— В образі комуніста.

— І номер напечатаний: тринадцять, тринадцять, тринадцять.

І саме тоді ударили в усі дзвони. Молибога прийняв на руки від «самого» отця Олександра ікону ладошської бо-жої матері, обкутану вишитими рушниками. Парубки й чоловіки почали виймати з каблучок руків'я корогов, пере-в'язані їхніми хустками, наче пломбами, щоб не смів узяти ніхто інший. Найповажніші, найбагатші, найдужчі в церкві забряжчали мідними короговами. Жінки підняли дерев'яні хрести, блискучі від оливи, і ліхтарі, в яких горіли білі та жовті свічки. Волосюта й Масляк понесли важке, обкуте сріблом, свангеліс, що «сооружіся старані-єм сего монастира Дсвичего Ладоса Ігуменією Марією Кобеляцкою. 1832 год. м. Априльа 7 числа». Черниці взяли за вушка велику металеву кропяльницю, на якій горіли відблиски лампад і свічок. Олександр Навроцький урочисто розпорів церкву одним помахом кадила, і в хма-рах ладану пройшла ігуменя, рушила ікона богородиці, попливли хрести й корогови, заколивалися над головами, вийпили на двір і ніби густим лісом заслонили сонце на блакитному небі.

— Радуйся, діво, що темряву зруйнувала й відігнала диявола, радуйся...

Хресний хід виливався з монастирської брами, як ма-ляса з відіткнутого барила — темним, густим, повільним потоком. І раптом передні чомусь зупинилися. Маляса за-гусла в брамі. Слово «анцихрист» пішло пузирями над не-покритими головами. Занесені на лоби чорні порепані пучки спустились на груди і так застигли.

— Нумер тринадцять, тринадцять, тринадцять.

— В образі комуніста.

Хвилину тривала мовчазна, тягуча, темна пауза. На дзвіниці перухомо повисли залізні язички дзвонів — кожен, як кістка в мідній горлянці. Віртуоз дзвонар випустив із рук вірвовки.

Молибога стояв з іконою попереду процесії, не знав, що йому робити.

Потім він заюлив, закрутився, повернув убік, пішов бо-ковою вуличкою, провулочком, вузькою стежкою.

За ним рушили хрести. За хрестами — корогови. Кро-нило. Ігуменя. Кадило. Хор монашок. Пілігримки. Дядьки з намащеними оливою чубами.

— Радуйся, тучная горо, радуйся, богоматір, що від духа одсиріла...

І коли хвіст процесії метнувся й звук у боковій, глу-хенькій вуличці, тоді zostались на шляху партизани, а з

ними ще одна незнайома людина, на яку вони казали товариш Коваль. Він оце щойно приїхав, пішов відразу до Матвія, а там — і його товариші. Вийшли собі мирно на вулицю, йшли гуртом до сільради — увесь актив, а назустріч — процесія. Молибога зупинився. Ігуменя зупинилася. Навроцький, хор черниць і піліgrimки — всі стали. Тоді Молибога заюлив, плюнув і звернув у бокову, глухеньку вуличку. І Ольга звернула.

— Чого це вони? Як чорт від ладану,— засміявся товариш Коваль. — Розминуться не було де, чи що?

Партизани теж засміялися. Рушили далі. Їм було весело. Найбільше їм сподобалось, що Ольга звернула з дороги.

Та вони ще не знали, як звернула Ольга.

4

Те, що здалося Маркові темною примарою, коли він тікав від Неосудного, було насправді живою людиною. Ця людина увійшла до коридора слідом за Неосудним і стала свідком всього, що відбулося між хлопцем і старим провокатором. Вона ще на базарі намадала очима Неосудного, довго й пильно дивлялася в його жовте, воскове лице, кілька разів проходила повз рундук. Неосудний почував, що його мацають чісь важкі, стомлені безсонням очі. Вони обмацують його з усіх боків і знову зникають десь у юрбі, потім знову з'являються, дивляться з-під чорних широких брів, дивляться важко, не кліпаючи. Такі знайомі очі. Але густа, темна борода... Чия це борода? Вона плутає тривожні думки Неосудного.

Нарешті, вона кудись зникла. Її піде не видно. Неосудний зачинив свій рундук. Пішов додому. Не озираючись, дійшов до свого будинку і, вже переступаючи хвіртку, побачив, що борода йде за ним, що вона не спускає з нього важких очей. Неосудний, не усвідомлюючи своєї поведінки, вбіг у коридор, відчинив двері своєї кімнати. Борода настигала його в коридорі. Він уже чув її важкий віддих за своєю спиною, а перед очима — відчинена кімната Левади. Гармонія. Марко...

Огидне й прокляте життя провокатора полізло з його очей, як гній із розірваного пухля. В голові закаламутилось. Десь луснула іржава жила, переїдена артеріосклерозом.

Неосудного вдарив параліч. Він упав, охоплений тваринним жахом і скутий немічтю, наче ланцюгом своїх огидних злочинів.

Коли Марко вибіг з кімнати, борода виступила з темного коридора, кинулась до Неосудного, замкнула за собою двері. Потім схопила Неосудного за плечі, підвела його. Провокатор дивився безглуздими, непорушними очима.

— Не пізнаєш мене, Лука? Ну? Відповідай же! Це я, Бугров! Капітан Бугров, чорт би тебе взяв! Я шукаю тебе кілька день, мені потрібна адреса полковника Горського. Відповідай же! Ти знаєш, де він служить! — Бугров, задихаючись, трусив ледве теплий мішок з кістками, дпвився йому в напружені непорушні очі, але провокатор нічого не відповідав. На лобі його виступав холодний смердючий піт. Бугров заскреготів зубами, виплюнув йому в лице мерзотну лайку і почав обшукувати його. Він повертав йому всі кишени, переглянув його записну книжку, але не знайшов у ній нічого, що хоч віддалено нагадувало б про полковника Горського. Тоді він кинувся перевертати все, що бачив у кімнаті. До рук йому потрапило старе, засмалцьоване євангеліє. Він схопив його, розгорнув, подмухав між аркушів. Ніде жодних слідів.

І раптом... унизу, на обкладинці, зсередини — напхрябано олівцем: «Харків. Пушкінська»... Прізвища ніякого не було. Бугров затремтів, підніс євангеліє до очей Неосудного, задихаючись, спитав:

— Це?

Неосудний мовчав.

— Зроби який-небудь знак! Поворухни чим-небудь. Ну? Я відвезу тебе до лікарні. Ти ще житимеш. Тебе вилікують. Скорше!

І от, зібравши якісь рештки волі, провокатор, дивлячись на євангеліє, зробив останню послугу своєму панові, вішателю капітану Бугрову. Він повільно плямкнув синіми, холодними губами. Тоді Бугров переписав адресу до своєї записної книжки, з огидою відсунув Неосудного з дороги і пішов...

І от тепер, сидячи у себе в кабінеті, в одному з наркома-тів республіки, що плапує сільськогосподарські культури, Бугров перегортав свою стару записну книжку. Йому потрапила на очі коротенька адреса. Він закреслив її густими навскісними лініями пера і посміхнувся.

— Що? — спитав його співбесідник.

— Так, згадалася одна історія, колись розповім при нагоді. Отже, ви їдете. Я закреслив зараз одну стару адресу. Ви їдете по нову. Листа ніякого я вам не даю. І ви теж ніяких листів не пишiть. Навiть про хатнi справи, навiть любовних записок — жодного слова. Ольга знає наш пароль. Навроцький знає прiзвище прикордонного священника. Він скаже Ользi, Ольга скаже вам. Про мене можете розповiсти їй, що знаєте. Живу, працюю. За якийсь час вона може прiїхати на побачення. Про справи можете розповiсти все. Вона член і один з ініціаторів організації. Адреса і план місцевості потрібні точні. Запам'ятайте все до дрібниць. Ще раз: нічого не записуйте. Замовлення спілки ви вже маєте?

— Так, воно при мені.

— Покажіть.

Спiвбесiдник Бугрова вiдкрив портфель, подав своєму пачальнику клаптик паперу з штампом Кустполотнопромспiлки. Бугров уважно перечитав, подивився пiдписи, печатку, номер, число.

— Все гаразд. Вишивані сорочки, вiддiл зовнiшньої торгiвлi.— Вiн зареготався і повернув папiрець.— Скажіть, що монастир нам потрібен ще мiнiмум на рiк. А тому Ольга мусить його «злiквiдувати» і «перетворити» на артіль трудящих кустарок. Це вiрiшено. З черниць хай зробить безбожниць. Інакше уряд злiквiдує монастир по своєму, і то раніше, ніж це нам потрібно. Ми й так довго з ним тягли...

— Все ясно.

— Щасливої дороги. Повертайтеся якнайскорше.

Спiвбесiдник пiдвiвся, потиснув простягнуту йому руку. Це був спiвробiтник Кустполотнопромспiлки, одягнений просто, як сотні подiбних радслужбовцiв. На ньому була полотняна сорочка з вишитим волошківими пiтками комiром і звичайна церобкоопiвська «пара». Обличчям вiн теж ніяк не видiлявся помiж тисяч подiбних людей. Голене лице, сiрi, з червоними жилками очi, купа жорсткого, не дуже дбало розчесаного волосся, торiшнє брунатне кепi і черевики на низьких пiдборах. Рiшуче нічого не було в ньому особливого. Просто — службовець Кустполотнопромспiлки Дейнека. І єдине, що його рiзнило вiд усiх радслужбовцiв, це те, що вiн був не Дейнека, а поручик Черемис. Але про це, як йому здавалось, знав тiльки вiн, капітан Бугров та ще кiлька членiв організації.

Він прибув до Прилук об одинадцятій годині ранку і тоді ж таки взяв візника й приїхав до Ладоса. В селі він зайшов зразу до сільради, з'ясував голові мету свого приїзду і, нарешті, показав офіційне замовлення спілки. Пилип Комарець проти такої справи не заперечував. Навпаки, він сказав, що це й добре. І з монастиря, виходить, держава може мати користь. Що то наука!

— А на вишивацня, то кращих, як наші монашки, ви ніде не знайдете. Вони на це рожденні.

— Ну, от і гаразд,— відповів уповноважений. Комарець сам провів його до монастиря, розповів йому по дорозі про Ольгу, про Ковалья, що працює в кооперації, про Матвія Чумака, що подав заяву на кандидата партії, про туманні картини — як світ створювався, як земля, як усе на світі. Буцімто й бога ніякого не було.

— Цей Коваль, то він хоч і в кооперації працює, а до слухаються до нього люди, наче він — голова сільради. Правда, він таки вміє з народом поговорити,— на те рожденний. Я сам, сказати, все життя вірив у бога, а тепер щось помічаю, що мені наче байдуже. Чи страх пропав, чи кат його знає. Ну, за монастир народ стоїть.

— Не дають закривати?

— А не дають. Сказати, Коваль про це питає ще не ставив, а я так помічаю, що до нього в кооперацію народу почало більше ходити, як до мене в сільраду. Ото завжди там і товчуться. Найшлося вже кілька й безбожників, позанисувались, то Матвій ними орудує. А питання не ставить.

— А позанисувалось багато?

— Хто ж його знає? Матвій не каже, ну, актив збільшується.

Вони дійшли до монастиря. Уповноважений попросився й подякував. Комарець підсмикнув штани, постояв, поки той зник за монастирською брамою. Потім пішов до кооперації — розповісти новину.

Ольга була вдома. Софія увійшла до неї, доповіла, що її хоче бачити якийсь чоловік із Харкова. Ольга трохи зблідла. Візит був несподіваний. Але вона звеліла прохати того чоловіка до кімнати. Черемис увійшов і чемно привітався. Ольга стояла коло столу, на якому були розкладені книжки, журнали, свіжі газети. Хазайка, як видно, працювала. Черемис обвів очима кімнату, спинив їх на Благословій, посміхнувся.

— Ви, здається, працювали?

— Нічого. Чим можу служити?

— Я маю до вас справу.

— Від кого?

— Від Кустполотнопромспілки. Ми хочемо дати вам замовлення — вишити нам тисячу сорочок, це на перший раз. У нас є відомості, що ваші черниці добре володіють цим мистецтвом.

На цьому Черемис подав Благомисловій свій офіціальний папірець. Ольга хутко пробігла його очима, поклала на ріжок стола. Тим часом вона думала: що за один? Звідки взялась ця Кустполотнопромспілка? Все це надто вже добре, щоб бути правдивим. Але вона зберегла спокій. Рівним, спокійним голосом запросила свого «замовця» сідати. Він зачекав, доки сіла сама хазяйка, потім теж узяв стілець і, сівши, оглянув ще раз кімнату. Здається, в приміщенні, крім них, нікого більше не було. Проте, може, в тій кімнаті? Черемис кинув погляд на сусідні двері. Ольга помітила його рух.

— Ваше замовлення...

— Так, ми працюємо на ринок...

Ольга здригнулася. Може, їй почулось? Ні! Він так сказав. А втім, що ж тут дивного? Він — представник якоїсь там полотняної спілки. Вони працюють на ринок. Це природно. Але звідки взялась ця спілка? Ольга почувала, що вона блідне. Коли це пароль, то вона мусить відповісти. Але ж цей представник «спілки» може виявитись потім представником зовсім іншої організації, яка взпала їхній пароль. Нарешті Ольга запитала, щоб відтягти час:

— Як ви кажете?

— Працюємо на ринок.

Сумнівів не залишалось. Це була перша частина паролю. Але була ще й друга, цілком таємна, яку знала тільки верхівка організації. Ольга тихо сказала:

— Пробачте, я не звернула уваги, — ваше підприємство приватне?

— Державне, — також тихо відповів Черемис.

Тоді Ольга схвильовано встала, щільніше причинила двері.

— Тут немає нікого. Можна говорити спокійно. Хто ви?

— Поручик Черемис. Від капітана Бугрова. Службове прізвище — Дейнека, уповноважений Кустполотнопромспілки. — Він захихикав здушеним фальцетом, присунувся ближче до столу. — Сергій Миколайович велів кланятись.

Він здоровий і бадьорий. Хотів би вас бачити, але приїхати просив згодом.

— Як просувається справа?

— Блискуче.

— Будь ласка, конкретніше.

— Нам пощастило влаштувати одного члена організації в штабі. Незабаром він матиме всі потрібні матеріали.

— А в наркоматі?

— Все гаразд. Більша половина України посіє на той рік такі культури, що виростуть хіба що в двадцять першому сторіччі. Ми розраховуємо на цілковитий неврощай, продовольчу кризу й голод. Роботу пов'язано з акцією на бекопних та консервних фабриках. Установлено постійний зв'язок з вугільними районами. Одне слово, наближається вирішальний момент. На той час мусить бути все готове у наших друзів за кордоном. Плани треба переправити якомога скорше. Можливо, що це доведеться зробити самому капітану Бугрову. Пам потрібна адреса прикордонного священика, знайомого вашого Навроцького. Адреса, точний опис місцевості і паролі до нього. Я можу пробити у вас не довше як півгодини, інакше мій візит може здатись підозрілим декому з тутешніх людей. До речі, Коваль — є тут у вас такій? — ну, от Коваль і якіїсь Матвій, очевидно, підготовляють людей. Вони складають список тих, хто голосуватиме за закриття монастиря. Вам треба попередити події. Це — ухвалено. Одержавши наше замовлення, проведіть відповідну роботу серед черниць, зорганізуйте групу безбожниць і оголосіть, що монастиря взагалі більше не існує. Перстворіть його на трудову артіль, що виконує державні замовлення. Ми постараємось, щоб вашу «артіль» затвердили в центрі як зразкову — з антирелігійною метою.

— Коли будуть матеріали — полотно, нитки для вишивання?

— Все одержите ближчими днями. Матеріали вже в дорозі.

— Прекрасно.

Ольга знову встала, покликала Софію і звеліла їй сходити до отця Олександра. Потім вийшла до другої кімнати, вивнесла звідти пляшку вина та два келишки. Вони випили за усіх їхньої справи.

За півгодини уповноважений Кустполотнопромспілки Дейнека знову сів на підводу і, розкланявшись з селянами, що товпились біля кооперації, виїхав на Прилуки. То-

ді Коваль відійшов з Матвієм трохи вбік. Вони обоє, замислившись, дивилися на дорогу, де в куряві зникла підвода.

— Ускладнення, товаришу Коваль, — між іншим вимовив Чумак.

Коваль усе дивився на дорогу. Він довго не відповідав на Матвієву думку. На його широкому обвітреному лиці глибше запали зморшки. Цигарка дотлівала в стиснутих губах. Кінчики стриженого короткого вуса потроху руділи й скручувались. Коваль не помічав цієї маленької неприємності. Він замислено спитав Чумака:

— Чи не здається тобі, Матвіє, що ми давно вже не були в Прилуках?

— А слід, — відповів Матвій.

За кілька хвилин після цього в куряві степової доріжки потонула й друга підвода.

5

Спочатку дощі були теплі. Осінь починалася ліричною сльозою. Потім посмутніла, як мила перед розлукою. Але все ж не було так холодно. Не було такої гострої крикапої води, що рантом охопила Ольгу, стиснула її горлянку, забила віддих. І потім — не було на скроні цієї неприємної, холодної крапки, яка зараз пронизує усе тіло. Адже все було інакше. Люди йшли того дня до школи — знов переобирати сільраду. Перед тим Ольга розмовляла з Навроцьким, з Ряженком, з тим симпатичним дідком Молибогою, з Волосютою та з дядюшкою Масляком. Усі вони були тієї ж думки, що й вона: партизани виставлять кандидатуру Ковалю, а проти неї ніяк не підеш, бо піхто ж тебе не підтримає. І вони вирішили вітати. Крім того, вони давно готували ще одну веселу несподіванку Ковалеві, Матвію та всій громаді. Ольга прийде на збори, і з нею — делегація: тридцять колишніх черниць, нині — безбожниць, що працюють у трудовій жіночій артілі на території колишнього монастиря. Ольга скаже промову і оголосить офіційно, що монастиря більше не існує. При чому вони прийдуть з червоним прапором. Другий прапор вони приготували для центра, куди Ольга поїде після цього для затвердження артілі.

Все прекрасно.

Дощі були теплі. До школи приходили люди з заковченими по коліна штаньми. Настрій у всіх був чудовий.

Ковалю та Матвію ще до початку зборів оточив цілий гурт селян, вони про щось розмовляли. До великої шкільної кімнати набилось сила народу. Партизани почували себе, як видно, непогано. Тим краще. Хай у них буде хороший настрій. Про все це Ольга знала від того ж таки Масляка. Він їй усе докладно розповів перед тим, як вона мала вирушити за ворота монастиря з своєю делегацією.

Коли вона з'явилася на порозі школи, народ розступився перед цим незвичайним видовищем. Хвилину стояла напружена тиша, потім хтось сказав з натовпу:

— Тю! Чи не сказала наша Ольга?

І в цих коротких словах вона відчула, що від її промови буде не той ефект, на який вона розраховувала. Щось ніби обірвалось їй усередині. Вона забула свою промову. Цитати з «Правди» кудись провалились, у якусь темну прірву. Проте не можна ж було стояти так вічність. Вона попрохала слова. Матвій нахилився до Ковалю і щось спитав у нього. Виявляється, що головував чомусь не Коваль, а Матвій, а Коваль, як видно, тільки допомагав йому порадами. Далі вона зрозуміла, що й на голову сільради обрано саме Матвія. Значить, Коваль сам висунув його кандидатуру, інакше не могло бути. Все це Ольга досить хутко зміркувала, поки Матвій домовлявся з Ковалем. Той тихо, але чітко говорив йому:

— Треба дати.

— А може, не треба? Це ж брехня.

— Давай слово, чужак ти, — голосніше вже обізвався Матвій керівник. Тоді Матвій підвівся і сказав:

— Як бачите, товариші, до нас прийшла делегація... від монастиря. Хоча служителям культу нема чого робити на зборах трудящих, але послухаємо, що вони нам скажуть. Слово має ігуменя.

— Пху, бий тебе сила божа, — знову озвався хтось із народу.

Ольга вдавала, що не чує тих насмішкуватих, уципливих реплік. Вона підійшла ближче до столу президії. Зібрала всю свою силу й витримку.

— Я не ігуменя, — почала вона, — я просто громадянка Радянського Союзу. Ми прийшли сюди, щоб привітати збори трудящих селян від імені семисот трудящих жінок нашої артілі.

В кімнаті стояла напружена тиша. Хтось із надмірної уваги й цікавості позіхнув. Хтось інший спитав: «Від якої це артілі? Щось я недочув». Здається, питав Порфир

Бульба, смирний чоловік з карими очима. Це трохи допогло Ользі. Їй легше було відповідати на репліку.

— Ми ухвалили зліквідувати монастир. Група найсвідоміших жінок, зрікшись свого релігійного минулого, провела роботу серед решти черниць. Ця делегація складається з безбожниць, які цілком усвідомили ворожу трудящим, реакційну роль релігії, і зокрема — ладошського монастиря. Про все це не так легко говорити, коли знаєш, що кращий революційний актив села довго боровся проти монастиря, а ми його довго захищали. Але життя йде вперед. У Радянській країні люди перевиховуються. Спадщина царату поволі вмирає. Ми знаємо, що в нашому селі ще є релігійні люди, які відстоюватимуть церкву. Я не хочу таїти від вас, що й серед колишніх черниць, які тепер працюють у нашій артілі, є ще доволі таких, що не перебороли релігійних забобонів. Можливо, вони ще якийсь час ходитимуть до церкви. Зміна поглядів на життя відбувається у людей не зразу. Але монастиря, цієї великої релігійної організації, що існувала тут сотні років, відпини не існує. Те довір'я, що виявила до нас радянська кустарнопромислова організація, яка давала нам замовлення, — вплинуло на нас краще за всяку агітацію. Ми з великим старанням і любов'ю викопали перше, і друге, і третє замовлення. Праця стала першим організатором колишніх черниць. У праці виникли думки про шкідливість монастиря. У праці народився і перший гурток безбожниць. Я вітаю від їхнього імені новообрану сільраду. Ми просимо зачислити нашу артіль до складу трудячого населення села Ладош.

У кімнаті, як і раніше, стояла напружена тиша. Вона стала тепер ще напруженіша. Матвій думав, що таки не варто було давати ігумені слово. Ясно, що вона придумала якийсь коник. Але як ти про це скажеш пароду? Її промова таки вплинула. Ігуменю завоювала парод на свою сторону. Матвій подивився на Ковалья — що він тепер скаже? Коваль забрав собі слово для відповіді від імені президії. Напруження досягло найвищого ступеня. Коваль підвівся. Його широке обвітрене лице було спокійне. Короткий, підстрижений вус трохи настовбурчився, піби від прихованої посмішки. Люди чекали на його відповідь, за-таївши віддих.

— Отже, — сказав товариш Коваль, обводячи очима збори, — отже, колишня ігуменю колишнього ладошського монастиря від імені колишніх черниць заявила нам, що

релігія — це спадщина царату і що вони відмовляються від монастиря. Це добре. Ми вітаємо цю заяву.

«Що він говорить?» — думав Матвій. Так само думали й партизани. Так само думали й незаможники, і багато інших людей. «Невже він повірив, що Ольга зробила цю заяву щиро?»

Тим часом Коваль ще раз повторив і підкреслив:

— Вітаємо заяву, що релігія — це лихо народне, це темрява, це — зброя поміщиків і капіталістів. Ми це давно знали. Почали вже потроху розуміти це й ладошські селяни. Ми якраз і хотіли сьогодні ставити питання про закриття монастиря. Ви попередили нас... — Він посміхнувся. Посміхнувся за ним і Матвій. Посміхнулися незаможники, безвірники, увесь актив. — І що попередили ви нас — теж непогано. Ми й це вітаємо. Так і будемо вважати, що від цього часу монастиря в нашому селі немає. Ви як, товариші, не будете настоювати, щоб монастир зостався? — звернувся він до зборів. Люди мовчали. Дехто посміхався в бороду.

— Як же його настоювати, коли монашки не хочуть молитися?

— Хіба самим піти в монахи? — кинув хтось похмурий, скептичний дотеп.

— Ну, от і кіпчено справу. Так і запишемо до протоколу. Тепер перейдемо до колишніх черниць — теперішніх трудящих жінок і безбожниць.

— Отут-то й воно! — весело вигукнув Тихван Голосник.

— Тут-то й воно, — погодився Коваль. — Значить, ви заявляєте, що хочете стати на рейки трудового життя? Хочете працювати на користь державі? Прекрасно. І цю заяву ми вітаємо. Значить, ви, громадячко, колишня ігуменя, і ви, громадянки, колишні черниці, готові поступити в розпорядження держави? Добре. На швейних фабриках нам потрібні робітниці. В Харкові, в Полтаві, в Одесі, в Чернігові тощо. Ми охоче поставимо питання, щоб вас забрали туди. Ви згодні ближчими днями виїхати звідси?

Ольга мовчала. Вона розгубилась і почервоніла. Делегація на такий поворот справи ніяк не чекала.

— Отут-то й воно! — знов гукнув Тихван, і слідом за цим усе напруження, що розширало людям груди, вибухнуло дружним і досить одвертим реготом.

— Таки довів до краю!

— А я собі думаю — куди він хилить?

— Усе вітає та вітає, а потім — хоп у саму точку.

— Ну, що ж ви мовчите? — спитав Коваль, коли гомін, нарешті, влігся. — Згодні чи не згодні? Відповідайте.

Ольга вже взяла себе в руки. Вона спокійно відповіла:

— Ні, ми будемо прохати центр, щоб нашу артіль залишили на місці. Я вважаю, що розганяти її не варт, а, навпаки, треба зберегти як зразкову. Ми сподіваємось, що на наше прохання зважать.

— От тобі й на! Монастир закриваєте, а виїздити з монастиря і не думаєте. Так от що, громадянко, ми вам скажемо тепер. Монастиря немає. Це вже ухвалено й записано. Кінець проклятій Бастилії, як каже товариш Чумак. Приміщення державні. Що органи Радянської влади ухвалять зробити з цими приміщеннями, те й зроблять. А до центра подаватись ми вам не забороняємо. Все.

І це було все.

Другого дня Ольга виїхала до Харкова. Вона везла з собою довідку про закриття монастиря, — цю довідку їй видала сільрада, той же таки Матвій Чумак охоче підписав їй папірець, що монастир справді закрито ухвалою загальних зборів трудящого населення Ладоса. Крім довідки, вона везла заяву й підписи кількох колишніх черниць і кількох десятків ладонських селян. Дядюшка Масляк та Волосюта zorganizували їй цю справу. Нарешті, крім заяви й підписів, Ольга везла прекрасний червоний прапор — подарунок ВУЦВКу від жіночої трудової артілі. Але, крім усього цього, вона побачила на одній станції, що тим же поїздом їдуть до Харкова ще й Матвій і Коваль. Це вже було занадто. На вокзалі в Харкові вона з ними зустрілася. Вони пробивались крізь натовп, і Матвій питав Ковалю: «Так ми просто до ВУЦВКу?» «А звісно! Чого ж нам валадатись?» — відповів йому Коваль. Це вже було справді занадто. Але дощ усе-таки був теплий. Місто клекотіло життям. Одне слово, не все ще було втрачено. Навпаки — все було попереду. Вона поїхала до капітана Бугрова. Був ранок. Але Бугрова не було. Їй сказали, що його немає вже чотири дні... Тоді вона поїхала до уповноваженого Кустполотнопромспілки. Дивна історія! Уповноваженого теж немає чотири дні. Вона поїхала ще до одного знайомого, але виявилось, що й його «не бачили днів з чотири».

Тоді їй все стало ясно. Уповноважений Дейнека, безперечно, помилявся, думаючи, що лише він, та капітан Бугров, та ще кілька членів організації знають його справ-

жне прізвище. Але що ж далі мусила робити Ольга, дочка генерала Благомислова? Звичайно, діяти! Вона мусила за всяку ціну і якомога скорше перебратись за кордон і повідомити кого слід про несподівану катастрофу. Крім того, деякі відомості вона тримала в голові, отже, вона зможе передати їх без документів. Адресу священика в глухому селі на Поділлі, недалеко від кордону, вона прекрасно пам'ятала. Вона не затрималась у Харкові жодної зайвої хвилини. На другу ніч вона вже стукала в зачинену віконницю священикового будиночка.

Їй відчинили. Вона увійшла до хати уся мокра, в багнюці, але в хаті було тепло й затишно. Ольга кількома словами розповіла священикові свою історію.

— Ви мусите переправити мене через кордон. Якомога скорше. Цієї ж ночі. Зараз не можна гаятись ані хвилини.

Священика звали отець Діодор. Він був високий і худий. У нього була велика голова, темні й вогкі очі і широкі татарські вилиці. На підборідді стирчали два куцки м'якого сивого волосся. Він палив люльку, слухаючи Благомислову. Очі були темні й вогкі. Коли Ольга назвала себе і виклала своє прохання, отець Діодор повів її до другої невеличкої кімнати, де не було світла. Увійшла дружина йогомосці. В темряві вона дала Ользі переодягтись. Розмовляли пошепки, хоч надворі шумів дощ, а в хаті, крім них, нікого не було.

— Мила Ольго,— сказав йогомосць Діодор,— все це не так просто, як здається. Кордон є кордон, і більшовики стережуть його непогано. Я вас переправлю, але не можна сказати, коли це буде — за день, за два, за тиждень чи за місяць. Все залежатиме від обставин.

— Але ж мені треба негайно.

Йогомосць тільки зітхнув.

— Що я можу вдіяти? Лише за тиждень настануть найтемніші ночі. За цей час людина, що переправлятиме вас, довідається про стап на заставі і вибере слушну годину. Тоді її підете. А до того доведеться перечекати.

— У вас?

— Так. Тільки не тут, а на горіщі. Там є сіно. Ви там перележете.

Священик раптом затих, прислухався до шуму дощу, потім захвилювався, його сива м'яка борідка затанцювала дрібно й хутко. Він прошепотів:

— Ходімте! Ходімте, скорше! Там є сіно... Праворуч...

Ольга, не здаючи собі справи, вхопилася за його руку, вийшла за ним у темні сіни і наткнулася на драбину. Намацуючи східці, вона видерлась на горище. Темрява охопила її всю, обкутала її, налилась в очі, в легені, зайшла за комір, наповнила кожен цяточку її тіла. В темряві зникла реальність, зник час, просторінь, відчуття світу. Темрява стала безконечним космосом. Ольга загубила себе в ньому, як загубила поняття часу й просторіні. Десь у темному космосі шумів дощ і хтось стукав у двері. Потім крізь щілину ляди пробилась жовта смужка світла. Йогомосць човгав пантофлями... Загуркотів засув. До сіней увійшли люди, їхні голоси звучали твердо, і це було єдине певне, що існувало в космосі. Хтось сказав: «Пробачте, вашамосць, нам треба поправити ліхтар, він потух під дощем». «То заходьте, заходьте до кімнати, прощу вас, товариші служиві»,— дрібно й хутко лопотів йогомосць Діодор. «Товариші служиві», як видно, зайшли до кімнати. Смужка зникла, і з нею провалилось у космос відчуття реальності. Ольга простягла руки, щоб намацати що-небудь тверде. Вона намацала покрівлю. І тоді ж щось велике з гуркотом упало їй під ноги, покотилось і загриміло порожнім жерстяним громом. Почуття реальності знову повернулося. З ним повернулися думки, поняття. Перша думка була надзвичайно прозора: кінець. У сінях знову почувся гомін. Один з «товаришів служивих» питає: «Чого це у вас на горищі, вашамосць, такий гуркіт?» «А то кіт... такий кіт спритний, усе миші ловить та, певно, відерком жерстяним гримить»,— це відповів йогомосць Діодор. «А, може, поліземо, побачимо того kota?» — це питає «товариш служивий». Друга думка була: в револьвері — сім куль. Ольга стиснула холодне руків'я браунінга. Раз, два, три, чотири, п'ять. Вона почала лічити секунди. Кінець драбини злегка стукнув у ляду, якою було закрите горище. Йогомосць, нарешті, відповідає: «А лізьте, лізьте, якщо цікавить вас...» Потім говорить другий «товариш служивий»: «Та ні, це він пожартував. Хай собі ваш кіт гримить. Ходім. До побачення, вашамосць». — «До побачення». Третя думка була: до побачення! Ольга прошепотіла в космос: «До побачення».

Потім знову безконечність. І, як вся безконечність, вона тяглася невідомо скільки. В цій безконечності Ольга чула іноді шепотіння отця Діодора, яке йшло до неї в темряві, невідомо звідки. «Ще не можна. Він ходив сьогодні близько застави, каже — неспокійно. Не можна».

...Ще не можна.

...Ще.

...І ще...

...Ольга, нарешті, звикла до цього. «Ще не можна» стало для неї другим космосом, який нереально існував у космосі мороку. І тому, коли настала реальність, вона сприйняла її спочатку як фантазію. Дощ шумів, як раніше. Вони йшли в абсолютній темряві. Попереду — він, невідомий поліський дядюшка, за ним — вона, Ольга Благомислова. Дядюшка угадував дорогу шостим почуттям, якого не існує у звичайних людей. Це почуття виникає лише у контрабандистів. Він прийшов до отця Діодора і сказав: «Можна». «Спокійно?» — спитав отець Діодор. — «Спокійно». Ольга злізла з горища. На неї наділи якесь пальто. Плаща їй не дозволили. Він шарудить. Отець Діодор дав їй ще свій пакунок і адресу — куди його передати. Дядюшка вів її спочатку за руку, потім звелів, щоб «пані ся тримала за нас і йшла прендко». Вони йшли так, може, годину, може, дві, може, три. Невідомо. Дощ лив в абсолютній темряві. На світі не існувало більше ніяких звуків...

Вони йшли лісом. Кожної хвилини треба було ступати на старі звалені дерева, щоб не провалитись у трясовину. Дерев лежали впоперек дороги, одне на одному, переплітаючись слизьким гілляччям. Між деревами була багнюка, трясовина. Дедалі стежка ставала така вузька, що по ній могли лазити лише мавпи. Ольга не могла ступати на дерева. Вона падала. Пальто, чоботи, пакунок, браунінг — усе стало неймовірно важке. Багнюка проходила їй крізь шкіру. А дядюшка йшов, наче у себе в хаті. «Тут ся трохи стережіть. Деревина». Потім він звелів їй лягти на живіт, так як він зробив сам. Вони поплазували.

Тихо.

Ніяких звуків не існувало на світі, крім дощу. Кордон був за кілька кроків. Між ним і Ольгою була лише абсолютна темрява, дощ та ще кілька зусиль волі, ще одне напруження нервів...

Тут можна підвестись.

Вона підводиться. Крик готовий вирватись їй з грудей. Вона завтра доповідатиме своїм друзям за кордоном. Вона ступає вперед.

І от!

Реальність знову зникає. Вона провалюється кудись глибоко, в якусь безодню, разом з поліським дядюшкою. Го-

стра, крижана вода підступає їй до горлянки, стискує віддих. Ольга тільки встигла скрикнути: «Ух!» І зразу, ніби з-під землі, виривається світло. Очі сліпнуть від неприємного вузенького білого променя. Це, безперечно, електричний ліхтарик. Але звідки він узявся? Вона стріляє просто в нього, але очі нічого не бачать через той промінь. Чийсь пальці, тверді, як залізо, стискають їй руку, з якої булькає у воду її браунінг. На скроні вона відчуває тверду холодну крапку, неприємнішу за крижану воду. Чийсь насмішкуватий голос каже їй:

— Ви впали в яму з джерельною водою? Яка неприємність. Вилазьте.

— Сволочі! — кидає контррозвідниця в обличчя людини, якої вона не бачить.

— Вилазьте, тут можна застудитись, — сміється людина...

6

Всеукраїнський староста посадив Ковалю та Матвію в широкі шкіряні крісла, в яких вони почували себе, як немовлята в колисці. Крісла ворухнулись під ними, Матвієві хотілось сміятися або встати її сісти на щось тверде, але незручно було перед старостою.

Він сів коло них. Крізь скельця звичайних стариківських окулярів на них дивилися уважні, лагідно усміхнені очі старого катеринославського токаря — голови державної влади республіки. Він був у темному сукняному піджаці і в чоботях. З верхньої кишеньки стирчав у нього кінчик олівця. Чорна заокруглена борідка рясніла спокійною сивизною. Староста уважно дивився на своїх відвідувачів, ніби вивчаючи їхні думки.

— Так ви, товариші, з Ладонша? Ну, як же там у нас справи? Хазяйнуєте потроху?

— Хазяйнуємо, — відповів Матвій.

— А монастир? Теж хазяйнує?

Матвій Perezирнувся з Ковалем. Виходить, староста знає про їхній монастир. Тоді ще краще. Скорше можна кінчити справу. Матвій весело відповів:

— Нема монастиря! Вчора закрили. Тепер коли б тільки очистити територію від монашок, тоді можна починати хазяйнувати інакше. Намучились ми з ними доволі. А вчора сама ігуменя зреклась монастиря, тільки виїздити не хоче. Артіль зробила з монашок. Не вмер Данило...

Староста засміявся, підійшов до вікна, подивився на вулицю, де безперервно рухались люди, автомобілі, вагони, автобуси.

Він думав хвилину про щось своє, потім відповів Матвієві:

— Так, так. Сама зреклась... Буває. Монастир був у вас серйозний. А тепер артіль, кажете? Соціалізм хочуть будувати? Ні, ми вже якось з вами самі, без монашок.

— Нам тепер якби постанову уряду,— сказав Коваль.— Адже приміщення державні. Якби постановою уряду була, ми б їх потроху звідти виселили. Інакше кубло реакції зберігатиме свою силу.

— А постановою уряду вже є,— всміхаючись, відповів староста.— Уряд доручає Державному Політичному Управлінню заснувати на території ладошського монастиря трудову комуноу — для безпритульних молодих злочинців, з яких треба зробити людей. Оце вам, товариші, і завдання. Незабаром до вас приїде комісія ДПУ. Від монашок приміщення треба звільнити. Треба підготувати населення. Завдання серйозне. Комуна матиме для вашого села вирішальне значення. Але попрацювати коло неї доведеться немало.

Староста покрутив вертушку, назвав у трубку ім'я й по батькові людини, з якою він розмовляв.

— У мене якраз сидять представники Ладоша. Так, так, того самого — вам відомого,— посміхнувся староста.— Ви коли надсилаєте свою комісію? Завтра? Оце й добре. Значить, вони можуть виїхати разом. Ну, бажаю вам такого ж успіху в цій великій справі, як і в попередній...— Він поклав трубку і знов підійшов до своїх відвідувачів.

— Отже, товариші, ДПУ приступило до виконання ухвали уряду. Позавтрьому у вас буде представник колективу чекістів.— У цей час йому принесли чай. Староста подивився на піднос, потім — на своїх відвідувачів і звернувся до жінки, що вмощувала піднос на маленькому столику: — А ви, Андріївно, організуйте нам ще дві склянки, бутербродів. Мої гості, мабуть, ще не спідали.

Матвій і Коваль ніяково посміхалися, дякували.

— Та що ви... Та ні, ми дякуємо...

Але чай таки випили. З'ясувавши далі все, що було зв'язане з організацією комуни, і попроцавшись із всеукраїнським старостою, вони вийшли з його кабінету все ж таки з однією невисловленою думкою. У Ковалья

вона ворушилася в короткому підсмаленому вусі досить веселою посмішкою, Матвій же намагався приховувати її між зсунутими бровами, що мало означати його заклопотаність іншими справами. Та в цьому йому не дуже щастило. Коваль добре бачив, що його приятель трохи розгубився. Вони мовчки спустилися по широких сходах, засланих м'якими килимовими доріжками. У вестибюлі Коваль скрутив цигарку, запалив.

Швейцар подав їм їхню одержу, яку вони мовчки нап'яли на плечі.

— Як чудово поводяться, — всміхнувся Коваль, виходячи з ВУЦВКу. — Тут тобі й одержу подають, і сам голова чаю пропонує з бутербродами. А ти ще й незадоволений.

— Хто, я? — хутко озвався Матвій.

— Авжеж. І шапки досі не надіваєш. Вроді як демонстрація.

Матвій аж тепер помітив, що шапку він і справді ніс у руці. Він почав натягати її на голову, довго вмощував її, ніби не свою. Коваль усе посміювався.

— Голова побільшала, чи що? Шапка не налазить.

Матвій не хотів далі критися. Він одверто висловив свої турботи:

— Та ні, справді! Таку задачу задав, що я й не знаю. Комуна для безпритульних. Це ж... Скажи в селі, що замість монашок приїдуть безпритульні..

— Та хлопці з бупрів. Не дуже зрадіють селяни?..

— За селян я не боюсь, а от церковники завиють.

— А ти й злякався?

— Не злякався, а тільки задача нелегка.

— Чому ж ти не сказав про це товаришу голові? Мовляв, задача важка, не берусь, бо не сподобається церковникам. Було б сказати. Ото б він похвалив тебе.

Проте і сам Коваль добре розумів, що Матвієві побоювання недаремні. Він знав, що комуна завдасть їм перших великого клопоту, і розумів, що навколо неї розгореться ще запекліша боротьба, ніж навколо монастиря. Але він того не боявся. Перспектива тривоги і боїв за комуни скорше бадьорила його, ніж засмучувала. Та й Матвій настроїв він розумів добре. Партизана найбільше клопотала думка про те, що ці вуличники можуть скомпрометувати перед селянами ідею комуни і кинути тій на уряд та на ДПУ, які, мовляв, монастир розігнали, а в село понаганяли босяків.

— Адже тебе ці страхи турбують? — спитав його Коваль.

— Та вже ж не що. Нароблять вони нам розгардіяшу, ой, пароблять!

— Ну, а все-таки скажи одверто: радий ти, що буде комуна, чи не радий?

Матвій зупинився посеред вулиці, підбив рукою шапку, аж на лоб йому впало пасмо змокрілого чуба, уважно подивився на свого напутника.

— А ти думав, як я клопочусь, то вже й не радий? Ні, брат Коваль, я дужче радий, ніж тобі здається. По-перше, ці хлопці й духу монастирського не залишать у селі. А по-друге... Та ти пригадуєш, як голова сказав: «монастир у вас був сурійозний»? Мені здається, що він неспроста сказав. Як ти думаєш?

— Думаю, що неспроста,— всміхнувся Коваль.

— А я думаю ще й те, що ми тоді добре зробили, поїхавши в Прилуки за тим уповноваженим.

— Мало того, Матвію. Я думав, що про того «уповноваженого» дехто знав задовго до того, як ми з тобою вирішили поїхати в Прилуки, і навіть значно раніше, пік він мав приїхати до нас у Ладощ. Ти пригадуєш, як голова сказав у трубку: «той самий Ладощ, відомий вам»?

Приятелі весело перезирнулися і зареготалися, піби в себе вдома. Люди, що текли повз них шумливими потоками, на мить озиралися, у декого теж з'явилася посмішка на заклопотаному обличчі. Ці двоє селяків у ватянках були, як видно, з чогось дуже вдоволені і, регочучись та голосно розмовляючи, поглядали па всіх лагідно й разом переможно.

Вони поклали того ж вечора виїхати назад, щоб попередити приїзд комісії ДПУ. Їм хотілося поговорити раніше з своїм активом, підготувати його, щоб не вдарити лицем у грязь перед чекістами. Тож вони, не делявши справи, обдивилися місто, постояли трохи перед Будинком промисловості і вже тоді подалися на вокзал, щоб устигнути своєчасно взяти квитки.

— Хай тепер Ольга клопочеться за свою артіль,— згадав Матвій про ігумену, коли вже поїзд мчав їх додому.

Тим часом у монастирі було кому клопотатись справами і без Ольги. Від'їжджаючи, вона в присутності Навроцького, Оврамії, Феонії та інших старіших черниць передала адміністративну владу на час своєї відсутності своїй помічниці Софії. Благочинних матушок, Оврамію та Фео-

нію, вона прохала підтримувати Софію своїм авторитетом, Софії ж звеліла звертатись до них по добру пораду, коли б виникло якесь несподіване ускладнення. А втім, вона не збиралася довго затримуватись у Харкові. Всі були певні, що в центрі справа буде розв'язана якнайліпше, і тоді вже ніяка сільрада нічого не зможе їм зробити.

Але увечері до Софії прийшов Ряженко і сповістив, що до Харкова поїхали також і Коваль та Чумак. Незабаром з цією звісткою прибіг і Молибога, а за ним явилася й решта верхівки монастирського активу. Всі були стривожені цією подорожжю.

Софія покликала на нараду Навроцького, Оврамію та Феонію.

— Кажіть же, порадики наші,— звернулась вона до Ряженка, до Молибоги й Волосюти, коли всі розмістились у покоях Благомислової,— кажіть, що нам тепер діяти? Може, треба щось зробити, може, послати сестер у сусідні села, щоб з народом гомоніли та готували його до захисту церкви божої, коли й на неї впаде несподіване лихо?

Навроцький відразу пристав на цю думку: підтримали її також і Феонія та Оврамія. Вони трусили облізими сивими головами, обводили присутніх бляклими очима і, перебиваючи одна одну, радили негайно ж таки розіслати черниць по селах: хай підіймають православних на захист віри христової.

Ряженко спершу мовчав, слухав їх божевільні поради, потім рішуче перебив їм мову.

— Дурниці ви кажете, преподобні. Не той час тепер, щоб так діяти, як ви радите.

— А як же, як же треба діяти, синку?

— Без галасу треба діяти. Ми радились про це з Макаром, і ось що, на нашу думку, треба зробити. Нехай Макар заходитьсь та складе списки релігійної громади. Нехай запише кілька сот людей у ті списки і подасть їх до сільради. Ніякий закон не має права заборонити релігію. Отже, коли будуть списки, буде організована релігійна громада, тоді пам нічого не зроблять. Молитись нікому не заборонено. А Макара треба тут же обрати на голову релігійної громади. Він уміє розмовляти з народом, а найпаче — з молодими. І треба це зробити, не гаючись, щоб на завтра вже й списки були, і печатку до них прикласти церковну, підписати голові та секретареві громади і здати до сільради. Приїде Матвій із центра, а сюрприз на столі. Бери й читай. І хай спробує тоді закривати.

Ряженкові слова сподобались усім присутнім... Василь Масляк дивився на отамана захоплено, Молибога влесливо йому підтакував; Мотря Хомутиха, розпарившись і розхвилювавшись, папирала на нього важкими грудьми, схвалювала його пропозицію.

— Бісової душі Опанасович!

— Я згоден,— заявив Макар Волосюта, виблискуючи повнокровною широкою твар'ю.— Списки в мене так що вже й готові. А на післязавтра можна призначити й перші збори нашої громади. Спочатку хай батюшка молебень відправлять, а потім скажуть проповідь. Тільки щоб про політику ні слова не говорили, а тільки про бога та про релігійне почуття.

Навроцький вдоволено погладив себе по череву, заспокійливо мугикнув на відповідь.

— М-да. Навіщо ж говорити про політику?

Софія подякувала всім за добрі поради і відпустила їх. Робота потому закипіла шаленими темпами.

По селу хутко рознеслися чутки, що товариство релігійних громадян влаштовує в монастирській церкві молебень за успішне закінчення осінньої сівби і що обидві монастирські церкви віднині переходять до рук релігійної громади, яка існуватиме за радянським законом.

Одночасно почали долучатися й чутки про те, що центр затвердив монастирську артіль, а Чумаку та Ковалеві сам центр висловив догану за те, що вони хотіли розігнати трудящих.

Третього дня всі чекали приїзду Благомислової. Поїзд приходив у Прилуки о дев'ятій годині ранку, а на одинадцять було призначено молебень. На станцію виїхало дві підводи. Макар Волосюта їхав по Ольгу, друга підвода їхала від сільради. На ній сиділо аж троє. Оникій Семиліт, кандидат партії, він правив кіньми; другий був секретар комсомольського осередку Прокіп Шапка і третя — молода комсомолка Уляна Берест.

Цій дівчині йшов шістнадцятий рік. Вона доспівала, як стрункий і повний колос смаглявого жита. Ледь облетів з нього ніжно-золотий пил цвітіння, і колос уже тужав і дзвенить палитим зерном, похитуючись на гнучкому стеблі. Засмаглі міцні ноги дівчини, взуті в сякі-такі черевки, лежали на свіжій соломі, визираючи з-під темного платтячка. Прокіп Шапка, гаряче сперечаючись з дівчиною про те, чи міг центр затвердити артіль Благомислової, чи, навпаки, центр не міг зробити такої політичної помил-

ки,— іноді поглядав на Ульчині ноги і ніяк не міг відігнати думки: «Бісова Улька, ноги як виточені і пошкрябані соломою, мабуть, у полі пошкрябала». Думаючи про це, він питав дівчину:

— Хіба ж може таке бути, щоб центр не послухав товариша Коваля та Матвія Дмитровича і, навпаки, послухав Благомислову? Це, конешно, провокація.

Він пирхав і хвилювався. Його широке, костякувате лице хмурилось і червоніло. Він незадоволено відвертався, дивився вбік, ніби цю провокацію, що так його обурювала, висунула сама Уляна, а не Хомутиха, Молибога та монастирська «артіль».

— Де ти їх так пошкрябала, ці ноги? — не витримав він нарешті.

Уляна скинула на нього сині здивовані очі і дзвінко, на цілій степ, засміялася.

— Як ішла з осередку вночі та в дерезу під горою як ускочила, сміха було! Насилу видерлась.

І в цій відповіді гарячий парубійко Прокіп Шапка відчував такий веселий і незайманий спокій, таку незбудженість дівочої сили, що йому ставало холодно й сумно за себе. А їхній підводчик, Опикій Семиліт, порицнувши в свої думки і не звертаючи жодної уваги на своїх пасажирів, тихо паспінував цілу дорогу:

Ой, у полі жито
Копитами збито...

— Хай вона тепер походить до ВУЦВКу, може, таки виходить, що заслужила,— вдруге згадав Матвій про Ольгу, коли поїзд уже підходив до Прилук. Коваль на те тільки всміхнувся у свої підсмалені вуса.

— Не турбуйся, вона своє дістане.

На цьому вони взяли свої клуночки, приготувались до виходу. Поїзд, зітхаючи, притишував погін. Назустріч пливли привокзальні дерева і залюднений перон з червоним цегляним вокзалом. Приятелі, не чекаючи, доки поїзд остаточно зупиниться, зіскочили з приступців вагона на перон. І перший, кого вони зустріли, був Макар Волосюта. Він швидко оглянув пасажирів, що виходили з вагонів, розгублено шукаючи між ними ту, по котру він приїхав.

— А дивись! — гукнув Матвій.— То, здається, Волосята. Чи не Ольгу часом виглядаєш, Макаре?

Волосюта озирнувся. Побачивши Чумака, скривив губи в посмішку.

— А це вже діло наше.

— Та звісно. Тільки щось не видно її, мабуть, затрималась у центрі. То, може, забереш нас із товаришем Ковалем додому?

— Куди? Хто забере? Та ось же ми! — почули вони позад себе разом кілька голосів. До них пробивалися крізь патовп Оникій, Шапка та Уляна. На їхніх обличчях горіло разом обурення, і задоволення, і запитання: «Ну, як?»

— Чию руку тягне центр? Кажіть зразу! — вигукнув Прокіп, як тільки зміг пробитися до Коваля. — Кажіть, бо в нас тут провокацій повний Ладощ.

— Молебень же сьогодні, — поспішила повідомити Уляна.

— Та чекайте ви! — спинив їх Семиліт. — Ходім до підводи.

— Скажіть тільки, чию руку тягне центр?

— Робітничо-селянську, — весело відповів Коваль.

На цьому вони вже хотіли пройти через вокзал до підводи, але тут підійшов до них чорнявий кремезний чоловік у довгій військовій шинелі з малиновими петлицями.

— Ви, здається, Коваль, а ви — Чумак? — спитав він, посміхаючись. — Ми їхали з вами в одному поїзді. Візьміть жє, коли ваша ласка, і мене з собою. Я в цій самій справі до вас.

Зустріч була стільки ж приємна, як і несподівана.

— Як же так? Мали приїхати завтра...

— А приїхав сьогодні. Вирішили не гаятись...

Уля, трохи соромлячись і червоніючи, хлопнула на нього ясної блакиті з очей.

— Це й добре. А то вже молебень правлять і релігійну громаду заснували.

— Хто? — разом спитали Чумак і Коваль.

— Хто ж? Куркульня чортова! — рубнув Шапка. Він тут же почав викладати справу, але його зупинили. Чорп'явий чекіст поклав йому руку на голову, насунув на очі картуз.

— Устигнемо, хлопче. По дорозі розкажеш.

Коли вони підійшли до своєї підводи, Волосюти вже не було. Геть аж у степу побачили вони хмарку куряви, що крутилась над його фургоном. Оникій, показуючи батожилном услід тій хмарці, пояснив товаришам:

— Їхній фельд'єгер подався. Тож він мусить попередити.

Чекіст весело реготався. Він палежав до начальницького

складу фельд'єгерського корпусу ДПУ, про що, звичайно, Семиліт не міг знати. Наївне порівняння куркульського ватажка з фельд'єгерем не викликало в нього ні бажання з'ясувати всю безодню протилежності цих категорій, ні взагалі будь-як поправити Семиліта. Він знав селянський звичай жартувати і не сумнівався, що цей колишній партизан уміє по-справжньому любити своїх і ненавидіти ворогів, хоч би про них він і жартував нібито незлобливо. Тож, посміявшись з Оникійового жарту, він попрохав розповісти докладно про все, що діялось у селі після від'їзду Благомислової.

Семиліт, Прокіп і Уляна почали розповідати все, що вони знали, доповнюючи й перебиваючи одне одного. А знали вони, крім чуток, що пішли по селу, ще й те, що Софія скликала раду в ігуменському будинку і що на цій раді був увесь монастирський актив.

— Цікаво, дуже цікаво,— озвався чорнявий чекіст на ці оповідання.

Макар Волосюта тим часом устиг за півгодини до них ускочити в село і повідомити Ряженка про приїзд несподіваного гостя. Вони викликали Молибогу та Масляка, зібралися в Софії, запросили Навроцького і пашвидку рішили: молебня не відкладати, почати його, як призначено, об одинадцятій годині. Що ж до оголошення про релігійну громаду, то його теж треба зробити сьогодні, бо воно цілком законне, боятись тут нічого. Навпаки, це ще зручніше, що вони оголосять свою громаду саме тоді, коли в селі перебуває саме ДПУ. Так вони й поклали зробити.

Коли Семилітова підвода в'їздила в село, з монастирської дзвіниці саме гули й бевкали всі дзвони.

Народу в церкві було повно. Але майже половину всіх присутніх складала черниця, які тепер не носили своєї черничої одежі, попере kroювали її на звичайне селянське убрання і взагалі мало чим різнилися від місцевих жінок. Чутка про чекіста шелестіла на губах усіх молільниць і молільників. Усім здавалося, що він, ось як не видно, має з'явитися коло церкви і, щойно вони скінчать молебен, почне з ними розмовляти. Тоді вже вони йому скажуть! Усе скажуть! Чи є такий закон, чи немає, щоб забороняти релігійне почуття і насильно зачиняти храми божі? Все, все, все, як є, скажуть, не побоятися, що він чекіст. Найпаче ж треба наполягати на релігійне почуття,— так їх учили Ряженко та Волосюта, а вже ті знають, до біса вчені на цих більшовицьких штучках!

Та дивно! Молебень кінчається, от і зовсім кінчився; отець Олександр почав своє казання, а того чекіста й досі нема! Ніби йому таки й зовсім не цікаво, про що тут у них мовиться. Ще, диви, такий, що й не прийде! Бісової душі чекіст,— уже й Макар почав робити оголошення про релігійну громаду, а його нема! Чи, може, до нього йти? А що ж? Це розумно. Вже ж для чогось він та приїхав.

І саме тоді хтось, довідавшись-таки про мету приїзду представника ДПУ, приніс цю свіжу новину і кинув її в церкву, наче бомбу. Ой, лихо! Урків понавозять. Камуну збудують і танцюватимуть у церкві, на престолі танцюватимуть...

Ця повинна просто ошелешила всіх. Ні Ряженко, ні Волосюта, ні Молибога, ні сам Навроцький — ніхто не був до неї підготовлений. Тим-то, коли вони почули її, то спочатку були розгубилися. Потім Волосюта таки зметикував, що діята. Він покликав Мотрю Хомутиху до криласа, дав їй коротку настанову, і вона тут же звернулася до жінок:

— Православні жєнщини, баби й тіточки,— почала вона свою промову.— Чули, що діється? Урків, босяків та злодіїв хочуть посадити на нашу голову! Хочуть у монастирі святому камуну вуркаганську зробити! То що ж це діється на світі божому? Релігійні почуття хочуть босякам віддати на розтерзаніє! У храмі божому злодії танцюватимуть!

Вона на мить зупинилася, витираючи піт з червоного плямуватого обличчя. Ту ж мить з'явся неймовірний галас. Жінки закричали так, ніби їх припікали ззаду розпеченим залізом.

- Не припустимо!
- Очі повидираємо!
- Ходім до чекіста!
- Хай бога не зачіпає!

Валом вальцули тіточки з церкви. Гелгочучи й клянучи все на світі, фуріями понеслися до сільради, стовпились коло дверей, заторохтіли у вікна.

- Хай поговорить з релігійною громадою!
- Хай вийде сюди, коли він чекіст!
- Чи, може, бабів ізлякався?
- Виходь же!
- Виходь!
- Вя-хо-одь!!!

У сільраді саме зібрався увесь пленум разом з активом.

Поприходили партизани, незаможники, середняцький актив. Прокіп та Уляна миттю зібрали своїх хлопців, а їх було в комсомольському осередку всього вісім чоловік. Збори уважно вислухали повідомлення Ковалю та Чумака про ухвалу уряду. Потім слово забрав чорнявий чекіст, товариш Гулкий. Він докладно доповів про трудові комуни ДПУ, розкидані по цілому СРСР, намалював картину їхнього життя, розповів також і про вдачу майбутніх комунарів, яких доведеться тут перевиховувати.

— Це такий народ, товариші, що на ходу підметки рвуть. Але ж і нас ви трохи знаєте. Вже якось-таки чекісти з цим народом упораються, як вам здається? — питав він під кінець своєї промови, весело позираючи на присутніх.

Його мова всім припала до серця. І припала саме тим, що це була весела, товариська мова, пересипана лагідними жартами, за якими почувалася спокійна, врівноважена, хазяйська сила.

Збори, привітавши ухвалу уряду та заходи ДПУ, почали обговорювати питання про виселення монашок та готування приміщень під комуну: Гулкий запропонував скласти комісію під його головуванням. До комісії увійшли: голова сільради Чумак, голова комітету незаможних селян Тарас Потреба, секретар кандидатської групи Коваль, секретар комсомольського осередку Прокіп Шапка, член комсомольського бюро Уляна Берест і ще кілька селян. Після засідання комісія мала оглянути приміщення і запропонувати монашкам очистити територію монастиря.

Матвій тим часом, переглянувши списки релігійної громади, які він знайшов у себе на столі, поставив перед Гулким це питання.

— Як буде з церквами? Чи й їх заберемо, чи як? Тут ось подано списки віруючих. Вони вимагають передати церкви в їхнє розпорядження.

— Скільки їх у списках?

— Та тут багато, сот із п'ять набереться. Волосюта позаписував сюди і монашок, і куркулів, і навіть мертвих. Так що половину треба скинути.

— А все ж двісті п'ятдесят зостанеться. Питання серйозне. Коли вони хочуть молитися, хай моляться, — ми не можемо їм заборонити. Але я гадаю, що їм досить буде й однієї церкви. Адже ж так? Навіщо їм аж дві церкви — на двісті п'ятдесят чоловік? Що вони в них робитимуть? А нам приміщення...

Не скінчив Гулкий останнього слова, як у вікно заторохтіли жінки, в сільраду вдерся їхній нестримний галас... У сільраді притихли.

— Що таке?

— Здається, баб'ячий бунт,— тихо вимовив Порфїр Бульба.

— Хай вийде сюди! — галасували за вікном, попід стінами, під дверима.

— Хай вийде, ми йому все скажемо!

— Хай тільки вийде!

— Хай не ховається!

Гулкий встав із-за столу, підійшов до вікна, оглянув натовп. Жінки помітили його.

— Хай, хай! — гукнув він їм.— Тільки навіщо ж ви знімаєте хай?

Потому всі вийшли на двір. Жінки відразу притихли. Гулкий обвів їх очима, привітався.

— Що скажете, громадяни?

Наче прорвало натовп:

— Урків хочете? Босяків? У храми божі?

— Не дамо!

— Не припустимо!

— Релігійна громада!

Гулкий жартівливо затулив вуха долонями. Натовп ушух, подекуди почувся сміх.

— Ну, от і добре. Умовимось з вами так: поки ви кричите, я чекаю. А коли схочете, щоб я відповів на ваші запитання, тоді знайдіть у собі сили помовчати одну хвилину. Ви, значить, представниці релігійної громади? Добре. У вас сьогодні був молебень?

— А вам яке діло?

— Був молебень, то що?

— Схочемо, то й десять молебнів зробимо!

— Нема такого права — забороняти!

— За свої гроші молимося!

Гулкий чекав з таким спокоєм, ніби він слухав шарудіння хвилі, що підкотилась до берега і за хвилину конче мусять відкотитися. Вона справді відкотилася, затихла. Тоді він продовжував без найменшого незадоволення:

— Хто ж вам сказав — забороняти? Такого закону в Радянській країні нема, щоб забороняти молитися. Я тільки питаю: був у вас молебень? Ви кажете — був. На молебні була вся релігійна громада?

— Вся, вся!

— Ми всі буди!
— Всі віруючі!
— Ми всі — православні!
— Ну, от і прекрасно. На молебні була вся релігійна громада. Помістилися ж ви в церкві, чи дехто й на дворі гуляв?

— Чого на дворі?

— Всі молилися.

— Всі були в церкві!

— Це дуже добре. Значить, ваша релігійна громада, навіть разом з монашками, вміщується в одній церкві. Я тільки й хотів з'ясувати це питання. Отже, давайте так і ухвалимо: через те, що релігійна громада Ладоса вся вміщується в одній церкві, залишити їй одну з двох монастирських церков, а другу, разом з іншими приміщеннями монастиря, передати під Трудову комуна ДПУ.

— Розсудливо,— зауважив хтось із членів сільради.

Жінки стояли збиті з пантелику. Власне, їм не залишалось більше нічого говорити. Але як же це так? Виходить, що цей чекіст таки перехитрив їх! Він пібито й не проти релігійної громади, однак комуна таки буде. І виходить, що він таки поставив на своє. Хвилинку вони стояли розгублені, позираючи одна на одну: потому, за Хомутишиним приводом, знову зірвався галас, наче на шву налетів шалений вихор, закрутив хустками, змішав їх, зметнув догори, переплутав руки, і ротці, і очі, і все на світі.

— Урків сюди понавозите?

— Комуна вуркаганську!

— Не припустимо!

— Хай монастир буде!

— Не дозволимо цього!

Гулкий ще раз перечекав і сказав, на цей раз трохи суворіше:

— Монастир закрито ухвалою вашого села кілька днів тому. Перерішувати це питання ви не маєте права, бо ви не вся громада, а лише невеличка частина її, та й та підбита куркульською агітацією. Виходячи з цього, ми й кладемо відповідну ціну вашого галасу. Що ж до комуни ДПУ, то на це є ухвала Радянського уряду, підтримана пленумом вашої сільради. Коли хто з вас має намір виступити проти цього рішення, то ми вислухаємо окремо... Отже, хто хоче заявити свій протест, піднесіть руки.

Запанувала пашорошена тиша. Гулкий, не міняючи середженого, трохи суворого виразу обличчя, дивився в середину натовпу, де шепотілася з своїми сусідками Мотря Хомутиха. Вона помітила на собі його важкий погляд. Знітилася, замовкла. Тоді Гулкий кінчив своє слово:

— Охочих немає? Тоді розходьтесь спокійно по домівках і робіть своє хазяйське діло. А хто підбурюватиме вас проти заходів уряду й ДПУ, хто боротиметься проти трудової комуні, того милувати не будемо. Заявляю вам про це серйозно. Панькатись з куркульнею, з петлюрівцями та з білогвардійцями Радянський уряд не любить. Для того, щоб мати можливість спокійно будувати свою державу, уряд доручає ДПУ стежити і завжди бачити, що замишляють проти нас наші вороги. Ми стежимо й бачимо. Ви це гарненько собі запам'ятайте і стережіться куркульських провокаторів. Ідіть здорові, нам ще треба попрацювати.

Натовп без слова почав розходитись. Але, одійшовши геть від сільради, жінки знову загомоніли ще з більшим запалом. Вони, як видно, обмірковували чекістові слова. Гулкий якусь хвилину дивився їм услід. Присутні мовчали. Потім він обернувся до них, запитливо подивився їм у вічі. «Ну, як воно вийшло? Не дуже кострубато?» Актив безмовно схвалив його поведінку. Очі всіх іскрились гордощами, ніби кожний з присутніх відчував себе цим чорнявим чекістом, і в кожного з них билась у серці та спокійна, врівноважена, хазяйська сила, з якою поведився Гулкий.

— Добре вийшло,— за всіх відповів Коваль.

Згодом члени комісії пішли до монастиря. Він стояв на пригорку, посеред села, огорожений муром, за яким відразу почпналися урвища. Вишу, у вогкій осінній зелепі, темпіли стріхи селянських хатинок. За хатинками по одип бік монастиря підносилаь Гуляй-гора, вкрита молодим лісом; по другий бік блищала з густої осоки та болотяних трав річка Удай, за якою слався низький і рівний степ. Напроти монастиря стояв корпус колишньої єпархіальної школи, де тепер містилась сільська семирічка та певеличка дитяча колонія. Перед самою монастирською брамою горбився невеликий майдан, засмічений і зарослий бур'яном. З-за брами підносився купол цегляної дзвіниці. На монастирському подвір'ї все було так, як і раніше. Церковні куполи лише торік були пофарбовані бронзою, хрести блищали золотом.

Гулкому показали ігуменський будинок. Він увійшов у нього, за ним увійшли й інші члени комісії.

Останньою йшла Уля. Переступаючи знову поріг цього будинку, вона пригадала все до найменших дрібниць, що пережила в цих ігуменських покоях вісім років тому. Гостре й пекуче відчуття своєї сили тепер наповнювало її, підмивало на щось таке, чим би вона могла виявити свою волю над цим ненависним для неї кублом. Вона шкочувала, що не зможе зараз побачити Ольги. Тепер би вона з нею порозмовляла. Але її тішило те, що вона побачить хоч Софію.

Увійшовши до кімнати, де вже були всі члени комісії, Уля побачила свою колишню «порятівницю». Граючи переспілими сливами очей, та солодко лопотіла щось Гулкому. Здається, вона запрошувала його сідати.

— Ну, здрастуйте, *м а т у ш к о* Софіє,— промовила до неї Уляна.— Бачите, ми знову зустрілися. Частуйте гостей. Може, в погребі ще й вино знайдеться?

Софія повернулася до неї, запобігливо відповіла на привітання.

— Це ти, Уляно? Ой, яка ж ти велика та хороша стала! А як ми ж тебе з Ольгою Володимирівною від голодної смерті врятували, чи ти ж пам'ятаєш своє перебування в монастирі?

— Пам'ятаю, *м а т у ш к о* Софіє,— тихо відказала Уляна.— Он у тій кімнаті Благомислова била мене по голові, а в тій комірчині ви, смиреннице, замикали мене на піч, коли до вас приходив Ряженко. Все пам'ятаю: як ви актив збирали куркульський, як воювали проти нас, нічого не забула. А тепер годі розбалакувати, забирай свої лампади та й котись помаленьку.

Вона аж зблідла, тримаючись, щоб не сказати Софії чогось зайвого, хоч їй дуже хотілося зробити тій найбільшу прикрість. Очі їй потемніли, з синіх і теплих вони стали сірувато-жовті, холодні, засвітилися колючими іскорками перламутру.

— Такі-то діла, *м а т у ш к о*. Не сподівалась ти, що настане тому край, а він настав.

— Та чого там довго говорити! — не стернів Прокіп.— Хай звільняє приміщення.

Гулкий зупинив гарячого секретаря комсомолу. Коротко й спокійно він пояснив заступниці Благомисловій, що приміщення треба звільнити не пізніше як за два дні. Тому вони вийшли, щоб оглянути келії.

Софія метнулась за ними. Їй здавалося, що справу ще можна якось поправити. Адже монашки не мають куди вибиратися. Адже вони тут живуть давно.

— Куди ж я їх подішу, скажіть ви мені в такому разі?! — зарепетувала вона досить нахабно в спину Гулкому. — На вулицю повикидати? Дайте інше приміщення, коли вам це потрібне!

Коло ганку і на подвір'ї вже зібрався увесь розтривожений монастирський мурашник. Довідавшись, у чому справа, монашки досить рішуче почали були галасувати. Вони, мовляв, нікуди не виберуться, вони тут працювали й працюватимуть.

— Оп Богомислова поїхала до центра!

— Ось Богомислова приїде!

— Там нашу артіль затвердили!

— Не маєте права викидати!

— Не підемо!

Гулкий спинився на ганку. Повів рукою, щоб заспокоїти галас.

— Ви надаремне галасуєте. Коли б навіть і повернулась Богомислова, то це вашої справи не міняє. Вам все одно треба звідси вибиратися. До того ж Богомислова, очевидно, в це село більше не повернеться, — їй нічого тут робити. Отже, справа ясна: вибирайтесь, не гаючись. Тимчасово, не більше як на місяць, ми можемо залишити один будиночок, ну, хоч би он той, маленький, для тих, котрі не встигнуть раніше вибратись, старі жінки тощо. Решта будинків мусить бути звільнена завтра, позавтрьому. За три дні тут почнеться ремонт. А тепер покажіть комісії свої кімнати.

Вони підійшли до першого корпусу, піднялись вузенькими дерев'яними сходами на другий поверх. Перед ними був довгий і темний коридор. По обидва боки його теміли двері келій. Монашки відчинили їх. Звідти густо вальнув па комісію кислий і згнічений віками дух монастирської добродійності, хазяйновитості й спасіння.

— Ух, як тут важко дихати, — сказав хтось із членів комісії.

— Нічого, — всміхнувся Гулкий, — провітримо.

Другого дня почалося виселення монашок. Вони наймали селянські підводи, навантажували їх хатнім майном і вирушали з Ладоса — хто на Прилуки, хто до навколишніх сіл. Ладоські селяни, позираючи на це видовище з-за своїх тинів, посміювались у бороди. Семиліт, зустрів-

ши на вулиці Тихвана Голосника, запитав його, показуючи на підводи:

— Бачив?

— Цілий час дивлюся. Приємно. Рушили, святі та божі.

— Еге. Може, котра ще й заміж вийде.

Хомутиха тим часом узяла на себе zorganizувати притулок для пайактивніших церковниць у себе ж таки в селі. Вона вговорила Молибогу взяти двох до себе, одну пакинула Маслякові, двох пригріла у власній хаті, з десяток розподілила між сусідочками та родичами. Крім того, з двадцять їх, найстаріших, залишились у тому будиночку, який покинув для них Гулкий. Тут оселилась і стара Оврамія.

Софія ж не хотіла баритися жодного дня. Не дочекавшись Ольги, вона зрозуміла, що затримуватись їй тут немає рації, бо з цього всього можуть вийти дуже погані жарти. Тож вона того самого вечора, тільки-но комісія пішла з подвір'я, заходилася складати пожитки — свої й Ольжині — на одну купу і вмоцувати їх в Ольжині чемодани, що довго чекали в чулапах, доки настане їхній час. За кілька годин вона оголила всі кімнати, залишивши в них саме шмаття газет і книжок, які вона рвала, щоб загортати речі. В ігуменських покоях запахло пустою. У спочивальні над великою іконою богородиці телінався ланцюжок, з якого Софія зірвала контовну лампадку. На підлогах замість килимів валялось сміття, кінці вірвовок, виїняті з столів шухлядки, старі коробочки з під вазелину, порожні баночки з-під крему для лиця й інший бруд. Від усього віяло руїною, ніби тут розпались зморшки всіх попередніх ігуменів і впали мертвими клаптями під ноги останній з їхніх заступниць.

Кінчивши з цією справою, Софія стомлено обвела очима кімнати, сіла на чемодан і так само, як Ольга на кордоні, вимовила одне слово:

— Сволочі.

Рапком Федот Ряженко одвіз її на станцію, і того ж вечора вона виїхала до Полтави. Так кінчилась історія ладошського дівочого монастиря, що тривала близько трьохсот років. Кінчилась, як і тисячі подібних історійок, яких ми тепер майже не пам'ятаємо.

За три дні потому Чумак зустрівач начальника майбутньої комуни. Він їхав разом з своїми помічниками. За ними тяглась довга валка, що везла з Прилук діжку з це-

ментом, вапно, мило, відра, щітки, фарби, варену олію, цвяхи, лопати і брандспойти.

Бранці валка в'їхала в село, гуркочучи своїм знаряддям і збуджуючи від сну ладошських дядьків та цікавих тіточок. Продираючи заспані очі, вони вибігали на вулицю й здивовано запитували одне одного:

— Чи ба! Що воно за знак?

— Чи не камуну часом тарабанять?

Матвій ішов поруч передньої підводи, розмовляючи з літньою, чисто виголепою людиною, що була одягнена, як і товариш Гулкий, у форму співробітника ДПУ. Голова Ладошської сільради мав такий вигляд, ніби він після довгої розлуки повертався, нарешті, в рідне село, і повертався переможцем. Він позирав на своїх сусідів і товаришів, посміхався їм і голосно, щоб вони чули, що він говорить і за них, звертався до свого співбесідника.

— Пожалуйте, товаришу начальник! Ось воно, це розбите гніздо.

Валка з розгону в'їхала на монастирське подвір'я.

ЧАСТИНА ДРУГА

І. ЗЛІТ ПРАВОПОРУШНИКІВ

1

Днів за два до тих подій, що сталися 27 жовтня 1928 року, Саша Павленко, прозваний за голубий галстук і повний фасон Інтелігентом, разом із своїм корешом Льонькою Жолудем пробили невелику дірку у вітрині ювелірного магазину в Старому пасажі і прийняли звідти троє золотих «боків» та одну срібну «партабашницю». Більше нічого не можна було взяти, бо дірка була надто помірна, а операція тривала кілька секунд. Загнавши це барахло старому каїнові, хлопці пообідали в садку біля редакції «Вістей», органу ВУЦВКу.

Пообідавши, Інтелігент, що любив жарти і вмів сказати дотепне слово, весело подивився на свого друга-силака і процитував з «Евгенія Онегіна»:

— Це вірно, — відповів Жолудь, і вони випили ще одну пляшку із срібного відерця з кригою, як князі.

Потому Саша відчув, як у його ліричне серце тихо ввійшло бажання «згуляти в стіри». З нього був майстер цієї справи, і ради неї він, власне, й жив на білому світі. Бо що таке життя, коли людина не знає стірки, не вмів в стос або в буру роздягти супротивника до самих шкарпеток? То — не життя, і то — не є людина. Так міркував Саша Інтелігент, перший картяр з-поміж усіх стопорщиків і ширмачів, майданщиків і скокарів, тихушників і мойщиків.

Втративши батька й матір і потрапивши на одчайдушні протяги вулиці, Саша пробував був зацепитись за дитячі будинки, але нічого з того не вийшло. Цього буйного хлопця з делікатним обличчям, що дуже легко червоніло з гніву й непокори, гнали з усіх будинків, або — вірніше — він сам тікав звідти, не мігши знести будь-якого регламенту й нудьги. Припади великого міста та бажання пізнати його таємниці постійно вабили Сашу. Він покинув Севастополь і переїхав до Харкова. З того часу багато води збігло у синє море, багато трапилось із ним пригод і в Москві, і в Харкові, і в Ростові. Кінець кінцем вулиця й карти стали його стихією, а Льоня Жолудь, досвідчений злодій і хуліган, став вірним корешом.

— А тепер на ті хрусти, що залишилися у наших гаманцях, ми можемо добре згуляти в стіри, — сказав Інтелігент. І вони покладали не зволікати цієї справи.

За Благбазом був їм добре знайомий «боржом». Там вони й знайшли собі чудових компаньйонів.

Це був, насамперед, херсонський ширмач Мухомор, що кілька днів тому приїхав із Пензи, дещо бачив на світі і взагалі знає всю Росію. Про цього Мухомора йшли непогані чутки поміж бражкою. Говорили, що він уже не менше як дев'ять років гуляє на волі, кілька разів сидів «на кічі», а в районах «грав на піаніно» незчисленну кількість разів. Кузя Лопух переказував Інтелігентові, що в Джанкої Мухомор минулого року мав долю у мокрому ділі і що вони там погоріли.

Кузя Лопух малював цю справу так: «Хлопці вирішили взяти хавиру одного джанкойського вірмепина, що мав свій ресторан. Вони засіли в кущах біля парадухи і стали чекати. Мухомор, Борька, Шурик Ніс, Льонька Фімоза і кілька джанкойських. Вірменин прийшов пізньої ночі і

постукав у двері. Йому відчинила дружина. Тоді хлопці вихопилися з кущів і, розмахуючи ножами та пушкою, увійшли до помешкання разом з вірменином і з його дружиною. В помешканні була ще й дочка. Вони всіх трьох пов'язали, забрали деякі золоті речі, медальйони, сережки, портсигар та інші дріб'яки і всю деншу виручку, яку вірменин мав необережність принести з собою. По цьому вони втекли. Але в місті піднявся неможливий шумер. Всі мільтони шукають нальотчиків. Хлопці ж тим часом захопили двох «домашніх» дівчаток і пішки вдарились на Україну. Джанкою уже був позаду. Між ними і місцем події лежало вже принаймні кілометрів з чотири. Тут їм трапилась іще маленька пригода. Вони зустріли трьох комсомольців, що поверталися до міста. Хлопці були під сильним градусом і напали на комсомольців, думаючи, що в них є гроші. Двох роздягли і зв'язали, а третій сприснув. Шурик Ніс хотів стрільнути на нього з нагана, але Мухомор справедливо сказав, що постріл можуть почути, і погнався за комсомольцем з фінкою. Комсомолець був прудкий. Мухомор не пошкодував фіняка і кинув ним парубкові в спину. Та ніж тільки злегка пробив шкіру. Комсомолець утік. Хлопці пегайно змінили напрям. Але раптом з Джанкою вилетіла машина. Вони впали на ріллю. Машина проскочила і за якийсь час повернулася назад, до Джанкою. Тоді вони встали і пішли на Армянськ. Місто невеличке, робити їм тут нічого та й спинятись все одно не можна. Пішли далі — на Перекоп. А там, якраз після Жовтневих свят, брали призовників. Заходять хлопці в хату до мирного селянина, наймають підводу. «Ми такі-то й такі-то, комсомольці, ідемо на Каховку, найміть нам підводу». А дядюшка той мав якраз везти свого сна, теж у Каховку, — звідти парубок мусив їхати на призов до Херсона. «Ну, коли таке діло, сідайте, хлопці, милості просимо». І загуляли. Повеселились здорово, а потім ще й проводжали їх, як героїв, дві тачанки з гармошками за селом гриміли. А од'їхавши геть у степ, хлопці засперечалися з селянином, взялися за пожі, скинули жлоба і його парубка з воза, пов'язали їх, а самі на підводу й гайда. Приїхали фертом у Каховку, підводу кинули, а самі найняли шаланду і попливли Дніпром до Херсона. На воді буханули, а потім за дівчат у них вийшла мура. Шурик Ніс вихопив наган, хотів цокнути Мухомора й Льоньку Фімосу, корешка свого. Ну, хлопці видерли в нього машину, причадили коло села Львова і тут розділилися. Му-

хомор з Льонькою сіли на пароплав, а Ніс і Борька попливли з дівчатами на шаланді.

Діло посувається далі, приїздить Мухомор із Льонькою до Херсона, а в Херсоні Мухомор свій чоловік і звали його Рукатий. Зараз же поміж своїх чутки пішли — Рукатий приїхав. Зажили вони добре, справа на зекс. Та педовго пожили, незабаром погоріли на одному, ну просто-таки пустяшному ділі і потрапили до колектора. А Борька пішов до каррозшуку й дунув на них і на Шурика. Про всі джанкойські справи розповів. За це йому потім на станції Тихорецькій качали правилки, так що він до вчора й помер. А хлопців наших забрали, значить, з Херсона до миколаївського бунру, звідти перевезли до Запоріжжя, а з Запоріжжя відпровадили на Джанкою. Дівчат же тих — приїхали з Джанкою пахан і паханша — забрали, тільки вони були вже спорчені. Борька після того змився, а Шурик поїхав з Мухомором та Льонькою етапом. Вагон був з ґратами, вилиняти ніяк не можна. Приїхали до Джанкою, хотіли на ура пройти як малолітні, а лікар, гадюка, встановив їм по шістнадцять років, і вони пішли під суд.

Тут і починається комедія з цього Мухомора. Була якраз педія. Суд зробили показовий — для комсомольців. Оборонця дали безплатно. Стаття їм гласила — до п'яти років. Народу зібралося повно, діло було в кіні. Шурик сильно заплакав, а Мухомор і Льонька на фасоні... Народ прийшов подивитися на нальотчиків, думали, що тут страшна банда, а тут хлопці молоді і свої в дошку.

Суддя тоді й питає Мухомора: «Скажіть, де ви раніш працювали?» А Мухомор йому, судді, значить, відповідає: «Матросом був». — «Скільки років ви були матросом?» — «Вісім років». У залі стало весело. «А скільки ж вам зараз років?» — «Шістнадцять». «То ви з восьми років були матросом?» — питається суддя. «Ні, — каже Мухомор, — я спочатку був за кухаря». В залі почали сильно сміятися, так що суддя й кинув: «Ну, скажіть, у такому разі, як ви ограбували вірмеїна і роздягли комсомольців?» «Дуже просто, — відповідає Мухомор, — зробили їм пропозицію роздягтись, ну, вони й роздяглись». — «Що значить, зробили пропозицію? От зробіть мені пропозицію. Хіба я роздягнусь?» Публіка затихла і дуже уважно стала чекати. А Мухомор осміхнувся — у нього є золота коронка на зубі, в Херсоні йому вибили, а він зробив золоту для фасону, — чуб поправив та й каже: «Добре, товаришу суддя.

Скажіть, хай виїде публіка, тоді ми вам зробимо пропозицію, і ви роздягнетесь». Регіт піднявся такий, що суддя буркнув Мухомору: «Сідайте». Він і сів. Суд потім вісім годин радився. Дали їм після цього, як малолітнім, по одному року та ще по два місяці скинули. Мухомор потім сидів у Сімферополі в кримському ізоляторі, а шість місяців — у севастопольському ісправдомі».

— Так що хлопець — дай боже, — сказав Інтелігент. — Тут гав ловити нам ніяк не можна. — Ляоня Жолудь цілком погодився з міркуваннями свого друга. З цим вони й привітали Мухомора, увійшовши до приміщення:

— Наше вам, Маркушо Мухомор. Як погода?

Той зустрів їх по-приятельському, показав на нарці, сказав коротко:

— В порядку. Лапайте місце.

Хлопці обдивилися. Тут вони побачили і Горобця, і Кандьора, і Нафтулу, і Яшу Мурзу, і Мар'ю Іванівну, і багатьох інших, з ким зіткнув їх химерний випадок, що надовго потім зв'язав їхню долю одним вузлом і для багатьох із них мав вирішальне значення в цілому їхньому житті.

Після короткої передмови Саша Інтелігент дістав карти. Гра почалася й тривала до вечора, і цілу ніч, і другого ранку, доки комендант не вигнав усіх мешканців на вулицю, щоб за день провітрити й позамітати приміщення. Вони вийшли, і повітря сп'янило їх. Та вони ні на що не звертали уваги. Пристрасті були на високому ступені, щастя протягом доби скакало, як малахольне, з однієї сторони на другу... Кілька разів уже був роздягнений не лише Мухомор, а й сам Інтелігент. Але ніхто не хотів припинити цю зарізняцьку, смертельну, нещадну гру. Тож вони мусили негайно знайти собі зручне й затишне місце.

Спочатку вони пішли в глухий кінець на берег Лопані і сіли там між собачих недогризків та іншого неприємного утилю. Обстановка їх мало турбувала, але тут почали до них підходити рвана дітлашня, всякі воздушники, сьавки, що тільки заважали.

— Ходімо до парку, — запропонував тоді Мухомор. На це пристала вся компанія.

У міському парку було свіжо й порожньо. Листя бралося вже першим золотом. Трава блищала нерадівною осінньою рососою. Вони сіли неподалець від головної алеї, щоб мати змогу на всякий випадок «цинкувати».

— Ліверуй, Маріє Іванівно, — звелів Мухомор, і «стірка» закипіла з новою силою.

Мар'я Іванівна — це був на диво неповороткий і ледачий хлопець. Здоровило з білим, як сметана, чубом, з широким безбровим обличчям і з важким задом, цей ледацюга мав протодияконський бас і піжну душу. Він любив собак, кошенят і всяку живу тварину, крім людей, яких він ненавидів. Їхні смаки й пристрасті, гонитва за химерним і зрадливим щастям, заздрощі і підлота одних, пікчемних і нищих істот, як і невтомна, велика праця інших,— до всього він ставився з однаковим презирством і всі питання в житті розв'язував заученою і темною, як безодня, лайкою. Суспільство він поділяв на штимба, жлоба і бідного урку, про якого любив слухати есеніпські пісні й підтягати глухим, невірним басом. Одне слово, його світогляд був наївний і обмежений. Мухомор надбав його в одній армавірській малині, куди він утік після безсоромної образи, що йому заподіяли хулігани в Курську за картярський програш. У цій малині Мар'я Іванівна хотів залити горілкою свою ганьбу і сховатися від допитливих очей. Познайомившись із ним, досвідчений і жиливий херсонський ширмач узяв його за «ліверовщика», і ось уже кілька місяців вони не розлучаються.

Мар'я Іванівна цього разу не брав участі в грі, лише робив іноді свої зауваження. Решту вільного часу він пудився, поглядаючи на порожні алеї парку. Десь уже геть за полудень, коли на змучені безсонням обличчя картярів лягли зеленкуваті плями і проступив липкий, холодний піт, на Саші залишилися тільки шкарпи та балетки козлової шкіри. Решта перейшла до Мухомора. Але Жолудь мав дещо на собі, та й сам Інтелігент нізащо не хотів здаватися. Він не міг припустити, щоб його обіграли, як сявку.

— Може, годі? — спитав Мухомор, коли почало вже хилитись на вечір. У парку почали з'являтися люди, що після трудового дня мали намір подихати вільним повітрям і, може, помріяти на самоті чи в приємній парі під шелестінням листя. Грати ставало неможливо. Хлопцям з голоду корчило шлунки, в очах літали зелені й жовті метелики, а Мухомор мав того вечора ще й одне невелике «діло». Але Саша на таке запитання раптом спалахнув і, підштовхнувши силака Льоньку, зневажливо кинув на Мухоморову адресу:

— Цей фраєр, здається, хоче сприснути, не давши нам одігратись.

— Що? — запитав Мухомор, темніючи на обличчі.— Ти маєш щастя, що я у вас в гостях. Ходім до боржому, там я тебе достіраю.

— Ходім! Ми тобі покажемо, як треба грати.

Вирішили взяти по дорозі чого-небудь на зуб і пляшок зо дві для горла. До міста йшли вулицею Лібкнехта, мовчазлі й похмурі. Саша випросив у Мухомора свою власну бобку, тільки дійти до нічліжки. Настрій у нього був поганий. Він пішов з Льонькою трохи вперед. Мухомор теж мовчав. Ішли з Горобцем та з Мар'єю Іванівною, поглядаючи скоса на міліціонерів, яких усі вони однаково щиро непавиділи.

Все йшло гаразд. І раптом на розі Раднаркомівської, де вони затримались на мить послухати чиюсь майстерну гру на роялі, що линула з вікон музичної школи,— вони почули зовсім близько настирливу і в'їдливу сирену. Блискучий автомобіль з білим пікелевим радіатором їхав просто на них. Шофер давав тривожні гудки і гальмував машину. Хлопці відскочили в останню мить. Автомобіль теж на хвилину затримався. З його широкого кузова, прошого чорною шкірою, на хлопців подивилася широкоплеча і, як видно, сильна людина з чистим і спокійним, трохи продовгуватим обличчям, підкресленим невеликою чорною борідкою. На малинових петлицях м'якого сивого плаща вирізьблювались темнішою фарбою чотири ромби. Хлопці відразу помітили їх, як і колір петлиць, і відразу ж таки зметикували, що їм треба дряпати і то якпай-скоріше. Але їх зачепив шофер.

— Чого поставали, гав ловите! В міліцію вас одпровадити?

— Чого в міліцію? — миролюбним басом запитав Мар'я Іванівна і на всякий випадок подався трохи назад.

Тим часом людина з чорною борідкою, примруживши уважні карі очі й лагідно посміхаючись, дивилася на них, ніби чекаючи, що буде далі. Хлопцям, безперечно, треба було дряпати. Чого ж тут ще чекати, коли й так ясно, з ким вони мають справу? Але, як це не дивно, вони не могли зрушити з місця і, мов ті зелені малишки, спіймані на гарячому, дивилися на свого ворога. Диваки!

— Ну, чого ж ви стоїте? — спитав він їх з ледь помітним посміхом.

Тут якраз вихопився Горобець. Лайнувшись найдобрішою короткою лайкою, він злісно кинув:

— А ти проїзди! Гепеушники прокляті!

Хлопці відчули, що Горобець їх по-дурному зашухерив. Він повернувся і непомітно зник у ближчому подвір'ї, а вони стоять і ніяково посміхаються.

— Це хто з вас такий злий? — спитав з автомобіля їхній незвичайний співбесідник. — Ну, чого ж ви мовчите? Герої...

Мухомор тоді озлостився, в ньому закипіла давня лють. Він скривив губи, чорна густа чолка ще нижче на-сунулась йому на очі. Нехтуючи будь-яку обережність і навмисне вигадуючи, він відповів:

— А хоч би й я? Та що? Неправда? Гепеушники і єсть. Поганай! Ще й допитує...

Мухомор устиг тільки помітити, як спокійне лице людини знову якось особливо всміхнулося, і з автомобіля до-летіли слова:

— Ну, добре. Може, зустрінемось, тоді поговоримо.

— Шухер! — скрикнув Інтелігент. — Шестая! — Хлопці оглянулись. Знизу підходив міліціонер, зацікавлений розмовою такої пари, як Мухомор та його брудний кореш, з високою людиною в автомобілі. Вони дременули чимдуж у те саме подвір'я, куди зник Горобець. Це подвір'я добре знав Інтелігент. Йому доводилося бувати в ньому, коли тут містився дитячий будинок. Він чекав на хлопців коло воріт, первуючись, щоб Мухомор не згорів, не кінчивши з ним гри.

Ускочивши в подвір'я, вони через паркан перелізли в садок Ділового клубу і за кілька хвилин були вже на Клочківській вулиці.

— Неприємна зустріч, — вимовив Жолудь.

Горобець стояв насурмлений, свистів своїм гострим носом і обурено спльовував на тротуар.

— Їздять тут, пройти не можна...

— А ти, сука, як зачіпаєш, то відповідай, а не плітувати. Тріпайся за нього, — незадоволено сказав Мухомор. — Бачу я, що звідси треба мотать. Настрій у мене поганій від цієї розмови.

Інтелігент захвилювався.

— Стривай! Як це так мотать? А коли ж ми дограємо? Ні, браток, ходім у боржомку. Льонько! Тпр ковбасу і дві посуду.

Жолудь мотнувся до крамнички, а хлопці пішли базаром до нічліжки.

Це був цегляний двоповерховий будинок, рівно й делікатно обляпаний вапном. Зовні він мав непоганий вигляд, а середина — це були його мешканці. Своїм пропащим виглядом і поведінкою, — смердючим канцур'ям одержі й словами, що випльовували їхні роти, — вони затьмарювали густе мереживо пар і недавно побілені стіни, і світло одинокої лампки, що висіла під самою стелею. Вони ворухились і тихо лаялись, грали в карти або сперечалися, голосно хропли або нишком підкрадалися, щоб «обмити» свого сонного сусіда. Але на всьому цьому розкладі і тілі лежало тавро зовнішнього порядку і якоїсь особливої незрозумілої і недосяжної дисципліни. Точно фіксовані правила, кого можна «мити», а кого ні, хто чужий, а хто свій, яке паскудство можна вчинити своєму, а яку підлоту можна зробити адміністрації будинку, — ці правила, будиши піднесені в принципи, постійно виявляли свої наслідки... Це справляло на свіжу людину враження мирного співжиття веселих і не дуже лихих волоцюг, карлярів і дармоїдів, п'яних босяків і стомлених вуркаганів і всякого іншого непотребу, який тільки всемогутня рука Радвлади може перетерти й перемолоти, може вигоїти його струпи і дати спроможним іще до життя істотам якийсь порятунок.

Увійшовши до будинку, хлопці побачили в одному кутку Яшку Мурзу. Він, тихо матюкаючись, настирливо доводив щось літній розпареній жінці в короткій задріпаній кофті та в драному гарусовому платку. Жінка відповідала йому глухим, пропитим голосом, кляла його мерзенними словами, показувала лахміття свої спустошеної пазухи.

— Розтринькала на таких дешевок і сц...нів, як ти. На, що зосталось, на, на!

Помітивши хлопців, вони обоє затихли і накрилися якоюсь рядниною. Мухомор підійшов до них, повернувши Мурзу ногою.

— Яшо! Гляди, червивим станеш! Собача жестянка.

— Одійди! — муркнув той з-під ряднини.

— От барахольщик рябий, совісті не має, — сказав якийсь білявий хлопчина з другого кутка і, доставши з каргуза маленьку губну гармонійку, загравав польку.

— А це хто грає? — спитав Мухомор.

— Я граю.

Мухомор підійшов ближче, придивився. Хлопець був худий, виснажений, але тримався незалежно. Брудна ку-

дезя золотавого волосся стирчала на його голові задьористо, а великі мінливі очі дивилися в Мухоморову душу тужливо, але без ляку.

— Ти ж хто такий будеш? — знову спитав Мухомор.

— Свій. Альошкою звать.

— Та це ж Альошка Гармоніст, — сказав Горобець. — Матросів корінь.

— Матросів? Чув і знаю його. Так ти Матросів корінь? Підходящий хлопець. А я Мухомор.

— Теж знаю, — відповів Альоша. Виявилось, що й Саша і Жолудь добре знають Альошу й Матроса. Мухомор згадав свою колишню зустріч з ним на вокзалі.

— Чи не той ти Альошка-художник, за якого Матрос мені говорив?

— Той самий.

— Ага, так ти он який. А Сеньку Патлатого знаєш?

— Сеньку? Ні, не знаю. Уркан?

— Теж художник. В одеському боржомі картички пам малював. Здорово, сука, виводив. Потім комендант його образив, так він його дрином по голові стукнув і втік. Не знаю, де він тепер. Сам з Малої Виски, пахан його там на цукроварні за механіка служив... Не чув такого?

— Ні, не чув, — з жалем відповів Альоша.

— А де ж тепер Матрос? Він, здається, хотів покинути волю і тебе нібито кудись мав запроторити.

— Матрос у кічі сидить, — нетерпляче вставив Інтелігент. — Давай кінчать ці розмови нарешті. Почнем стірку.

— Почекай. Так Матрос згорів, виходить? Давно?

Альоша мимохіть зітхнув і зараз же спробував засміятися нещирим і нікчемним сміхом. Видно, вуличне геройство давалося йому нелегко.

— Згорів, підла душа. Ми як приїхали до Харкова, то Харитона того не знайшли. Та! На них надійся. Всі вони однакові. А потім гроші ми проїли, робить нічого. Познайомилися з тутешніми хлопцями. Ну, й почали лазить. Матрос каже: полазимо трохи та й кинемо. Може, знайдемо Харитона або кого іншого. Ну, лазили, лазили, то на хапок, то так. А потім піймалися — на піаніно пішли гра-ти в міліцію. Один привод, два, три. Потім Матрос без мене прийняв скрипку і згорів. Так його посадили на кічу, а я носю передачі. І на гармонії граю. Він у вікно виглядає. Все ж таки веселіше... — Альоша замовк. Почав павмисне голосно кашляти. Всім стало якось невесело. Тут уже Інтелігент не витримав:

— Годі, кажу! Матрос має скоро вийти на волю.

— Сьогодні мав вийти,— відповів Альоша.— Оце жду, та щось немає...

Хлопці сіли в темніший закапелок і повечеряли. Пили з жерстяного кухлика. Альоша теж випив, розвеселився, почав розповідати, як вони «лазили» на благбазі, які їм траплялись випадки. Інтелігент страждав, тасував карти, нарешті стомлено заплющив очі. А Мухомор слухав Альошині оповідання.

— Раз Ванюшка-мойщик підходить і каже: «Альошка, друх, на бану фрасер дохне. У нього в скулі — кожа з самими черв'яками, падлец буду. Треба розписати скулу й помить фрасера».

Мухомор дивився на Альошу допитливо, трохи недовірливо. «Баланду запускає чи каже правду?»

— Ти, значить, усю науку вже пройшов? Зеке хлопець.

Альоша хорохорився, казав, що йому плювають на все, але в очах його ширився жах. Щоб підбадьорити себе, він ще голосніше розповідав чужі пригоди, сміявся, нарешті заявив, що вони поїдуть у Крим. А що їм таке? — Ось Матрос вийде на волю, і поїдемо. Отам житуха...

— Ну, добре,— обірвав його Мухомор.— Тасуй, Марусю, будемо шпилить.

Інтелігент раптом ожив, розплющив очі, присунувся ближче, вдарив картами по парах.

— Отак би й давно!

— До десятої години,— заявив Мухомор.— А там у мене діло є.

На тому погодилися і почали грати. Грали закаторженно, безжально, грали доти, поки на Інтелігентові zostалися самі труси. Цього разу йому рішуче не щастило. Віп ладен був задушити Мухомора і всю його бражку. Але що зробиш? Програв — віддай, а то гірше буде.

Мухомор підвівся, згорнув барахло, звелів Мар'ї Іванівні забрати його з собою.

— По дорозі підкинемо каїнові.

Тоді Жолудь скинув із себе зайву сорочку, тут же відкупив у Мухомора штани і дав своєму запальному корешу можливість відновити фасон. Саша мовчки одягся і попросив у Льоні запасний галстук. Мухомор узяв гроші, хотів вийти з Мар'єю Іванівною на вулицю.

Але йому не довелося вийти, як не довелось Альоші побачити Матроса. За вікнами й за дверима усіх їх чатувала велика неприємність. Не встиг Інтелігент зав'язати

запасний галстук, а Мухомор підійти до дверей, як вони відчинилися, і в приміщення увійшло кілька міліціонерів з «пушками» в руках.

— Шухер! — устиг тільки вигукнути Мар'я Іванівна за старою звичкою цинковщика. — Ливняй, хто може!

Та «вилляти» вже ніхто не встиг.

— Руки вгору, — спокійно звелів старший. Хлопці підняли руки. Стояли проти міліціонерів злі й розпатлані, блимаючи скоса один на одного і проклинаючи свою небережність.

— Ех, і житуха, будь ти проклята! — зітхнув Мурза, коли йому довелося вилізти з-під ряднини. — Виспатись не дадуть...

— Ваше прізвище?

— Граф Мурзуловський.

— Без баловства. Ваше?

— Якименко, — назвав себе Інтелігент.

— Покришка, — сказав Мухомор.

— Тарасюк, — бовкнув Мар'я Іванівна.

— Клик, — тихо мовив Альоша.

Міліціонери уважно обдивилися нари і всі кутки, побудили мешканців і взяли з-поміж них лише молодих хлопців, вуличників, безпритульних. Хлопці називали вигадані прізвища, які тільки могли спливати їм на язик. Міліціонер звелів поодиноці проходити в двері. Першим вийшов Інтелігент. За ним — Жолудь. Потім — Мухомор, Мар'я Іванівна, Альоша, Мурза, Нафтула, Горобець, Кукла, Яшка Громовик, Малишка, Гробов і інші, всіх вісімнадцять чоловік. На вулиці їх оточили ще кілька міліціонерів. Конвой був на красоту.

— Чухнуть ніяк не можна, — муркнув Мухомор і вилаявся набік. — Чуло моє серце, що згоримо.

— Що ви кажете? — спитав міліціонер.

— Говорю, ніч підходяща, повітря хороше.

— Да, погода удачна. Ну, що ж, рушимо, хлопці?

— А куди?

— Там побачите.

Ішли глухими, безлюдними вулицями. Вийшли на Червоноармійську. Праворуч позначилася башта харківського бунру, тьмяно заблищали вікна сірих низьких корпусів.

«На кічу», — подумав Мухомор. Але за кілька хвилин конвой повернув на вулицю Маркса. Хлопці побачили, що їх ведуть до вокзалу.

— В чім річ? Що ви нас морочите? — скрикнув Жолудь, підштовхуючи Сашку, щоб той тікав, поки не пізно.

— А що таке? — всміхнувся конвоїр.

— Та таке, що ви нам крутите голову. Кічу ми проминули, участок теж і топаємо на бан. Куди нас повезуть?

— Куди повезуть — побачите, а розмовляти з конвоєм не можна.

Так вони дійшли до вокзалу, обійшли багажні камери і віддалік перону знайшли спеціальний вагон, куди їм і запропонували сісти.

— Ну, засинались вдрыз, — зітхнув Мухомор.

Ніхто не знав, куди їх повезуть, і кожний вигадував найхімерніші маршрути.

Передавши хлопців вагонній варті, конвой повернувся до міста. Старший конвоїр доповів начальникові, що операція кінчилася гаразд. Начальник уважно розпитав його про всі подробиці, зняв трубку автомата і почав набирати на вертушці число, проти якого в телефонній книжці стояло ім'я високої людини з чотирма ромбами.

Рівно об одинадцятій годині вечора коло широкого під'їзду на Раднаркомівській вулиці спинився автомобіль, що завдав такої тривоги Мухоморові та його товаришам. Висока людина вийшла з автомобіля і зникла за освітленими дверима.

Співбесідник наших героїв увійшов до кімнати свого секретаря, де на нього вже чекали учасники сьогоднішнього важливого засідання Ради.

— Прощу до кабінету, — промовив він їм, — я повернусь за кілька хвилин. — Потім він кинув на круглу вішалку свій плац та картуз і пройшов через коридор до кабінету голови Колегії.

Повернувшись звідти за чверть години, він відкрив засідання Головної ради Трудової комуні, яка другого дня мала почати своє існування.

3

Замкнувши на всякий випадок двері вагона, вартові ще раз оглянули своїх бентежних пасажирів.

— Ну, як, хлопці?

— Нічого.

— Того і вам бажаємо.

Вони збилися в одну купу на кількох верхніх полицях і почували себе непогано. Єдине, що їх тривожило, це те, що вони не знали, куди їх везуть. Льоня Жолудь спробу-

вав був довідатись у вартового. Підійшов до нього в розвалочку, руки в кишенях, і так, між іншим, запитав:

— А чи не можна, дядю, взнати, до котрої станції ми доїдемо? То їсть, як ця станція називається?

Але вартовий рішуче не хотів відкрити йому таємниці.

— Так цікавіше їхати, — пожартував він.

— Як так, то й так, — спокійно відповів Жолудь. — Тільки шкода, що з нами нема Інтелігента.

— Якого Інтелігента?

— Сашки, мого корня, якого ви не вберегли. Він сприснув перед відходом поїзда.

— Як сприснув?!

— А так, дуже просто. Був і нема.

Вартові перевірили пасажирів. Їх було вісімнадцять, а стало сімнадцять. Виявилось, що Саша справді-таки «сприснув», а коли і як, того не тільки вартові, а й сам Жолудь сказати не міг. Він знав лише, що Саша напевне взяв би і його з собою, якби можна було. Та, очевидно, він не мав дієї можливості. Єдиний, хто бачив, як це зробив Інтелігент, був Альоша, який теж хотів дременути за ним, та йому не пощастило.

Не пощастило й Маркові. Він лежав горілиць на другій полиці і, думаючи про щось далеке й неясне, наспівував без всякого захоплення:

У городськом саду музика іграїть,
а міне па серце чїжело.
Моя мілая гуляїть із другими,
а я плювать хотел же на ейо.

Чорнявий рябуватий татарчук Яшка Нафтула звисив до нього голову, послухав трохи і співчутливо обізвався:

— Чого психуєш, Мухоморе? Не варто. Починай веселішої.

Але Марко, ніби не чув тих слів, продовжував так само байдуже, далекий від змісту пісні:

Не гаварі, что ти била мою,
не гаварі, что я любіл тїбя.
У міне єсть маруха маладая,
она полнее і красївее тїбя.

Пісня паганяла на хлопців тугу. Вона пагадувала їм про волю, яку вони щойно втратили. А поїзд мчав їх у невідомі краї, де — їм здавалося — вони цю волю побачать нескоро. Вулиця зробила з них мрійників і романтиків, вона ж довела багатьох із них до стану вразливих невра-

стеніків, у яких хвилиний настроїй може однаково легко ставати веселим і раптом перетворюватись на розпач. Вони слухали Марка, і кожний з них малював собі картини музики і міського саду, далеких морів і близького буяру. Тепер вони були певні, що везуть їх саме туди.

— Ех, якби я був не заговорився з вами та пішов раніше,— обізвався десь із темного кутка Альоша.— Тепер Матрос не знає, що я засипався.

Йому ніхто не відповів. Тільки Мар'я Іванівна вилаявся тяжким басом. Згодом Нафтула порушив мовчанку:

— Мухоморе! Чуєш, Мухоморе? Куди нас везуть, як ти думаєш?

— Куди везуть? Далеко. Звідси не видно. Я вже там був. Раз чухнув звідти, чухну і вдруге.

— Думаєш, на Севастополь?

— Ні.

— А куди ж?

— На Арзамас.

— Розкажи.

Хлопці позовдилились на лікті, ще тісніше збилися в купу, щоб не пропустити й слова з Маркового оповідання.

— Значить, це було ще до Севастополя? З Фімозою?

— Ні, після. Тут багато було діла. Коли ми в Сімферополі шість місяців одсиділи за вірменина джанкойського, то нас потім одправили до Севастополя, в ісправдом. Тут Льонька Фімоза на вокзалі спітував попід вагонами,— і досі не знаю, де він, а я відсидів. Ну, звільнився акурат другого серпня тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року. Пішов до міста, не знаю, що робити. Зайшов у магазуху, позичив у одного кожу — було тридцять свистів. Поїхав на трамваї, обдивляюсь місто і все як слід. Потім на море пішов... Дивлюсь, Васька Жлоб назустріч! Ну, пішли з ним спати на Історичний бульвар. Другого дня знайомить він мене з хлопцями, і зажили ми. Удень лазимо по ширмах, а вночі — по його професії, він добрий скокар. Потім пішли по откритках, удосвіта, коли квартиранти вікна одкривають для воздуха. Одного разу ранок був підходящий. Природа спить, погода тиха. Залазимо, значить, удвоє із Ваською в одну откриточку, а в кімнаті піп спав, товстий — страшно глянути. І ще двоє — голі, не розбереш хто. Познімали ми з вішалки шовкові бобки, костюми, все як слід, повдягали на себе, і інше барахло зв'язуємо докупи. Дивлюсь, у одного під головою шкари підходящі. «Не пропадять же їм», — кажу до Васьки. Він

теж такої думки. Почав я підіймати подушку з головою, а Васька тягне штани. А гаманець із штанів — бух на підлогу, замком ударився, відчинився, а з нього срібло та мідь так і розкотилась по всій кімнаті. Тут усі скопилися та до дверей. Я за гаманець і в вікно. Тільки став на підвіконня, а Васька з розгону головою мене в зад. Вплетів я. Васька за мною. Гаманець я випустив, як упав. Гроші розсипались. Васька згрібає їх з плякою та в картуз. І ходу! Матрос на вищі побачив, почав турчати. Ми — ходу. Шпирі з-під магазинів почали перегукуватись. А ми — ходу! Вскочили в портняжний ряд, роздяглись, одягу в каміння і жерстю понакривали. А самі — до купальні. Приходимо — нема нікого. Тільки сторож прибирає. Дивимось — каса. Висячкою замкнена. Зламали ми ту висячку, забрали з каси дріб'якп. Виходимо, а сторож за нами. Ми — тікати. А тут приют ведуть купатись. Ми роздяглись і разом з тими хлопцями — в воду. І ваших нет. Увечері забрали одягу, повезли на южну сторону до каїпа. Продали за сімдесят. Скоро почались розмови, що в Севастополі буде сильна ізоляція. Ми вирішили їхати на Україну. Приїздимо до Мелітополя, полягали в садку. Чекаємо дачного поїзда, щоб зняти пару уголків*. Коли це вночі комсомольці нас будять, — ходім, кажуть, у міліцію. Привели, а там питають, скільки нам років. Васька сказав — двадцять один, а я — шістнадцять. Його відпустили, а мене залишили. Посадили в камеру, нагодували. На четвертий день посадили в поїзд, — двадцять п'ять чоловік нас тоді було. Відправили на Харків. По дорозі прибавилось багато вагонів, так що став цілий ешелон, вісімсот чоловік нашої бражки пахали скрізь і везуть. Куди везуть, ніхто не знає, от як і зараз. Привозять до Харкова, з Харкова — на Москву, а з Москви — на Арзамас.

— Ну, а в Арзамасі?

— А там шістдесят кілометрів пішки. Куди? В кому-ну. Ну, думаю, блин.

— Невже в кому-ну? Пропаще діло.

— Ну, йдемо пішки до комуни. Півдороги пройшли, заводять нас спать до сельбуду, а половину хлопців — на горище, в сарай. Мені сподобалось. Підходяще. Налізло нас туди стільки, що горище тріснуло і проломилось. Почали ми сипатись униз, а знизу — тікати. А конвої стоять на дверях, не пускають насильно. Таки переїчували.

* Чемоданів.

Ранком я взяв шматок скла з розбитої пляшки, розрізав ногу. Кажу, не можу йти. А вони посадили на підводу, а в комупу таки доставили. Зараз у баню митися, мура всяка, і взагалі — не сподобалось. Пашка Леовов був там за інструктора, сам він колишній скокар, потім зсучився, в інструктори пішов. А мене він знає ще по волі. Став говорити, що і як. От, каже, я був скокар, а тепер інструктор, і питає мене: хочеш іти в дозор? Щоб я, значить, стежив за своїми, щоб у стірки не гуляли тощо. Я пішов. Думаю, добре, я тобі надозорю. Та з Ванюшкою з Катеринослава вночі підговорили ще трьох, щоб вони тікали, а коли дадуть знать, ми кинемось за ними вроді в погонь і — прощай комупа Арзамас.

— Молодці! — не витримав хтось із хлопців. Інші слухали, загаївши віддих. Пригоди голодних мандрівок розквітали в їхній уяві, вабили їх, мов щось фантастично прекрасне. Марко продовжував:

— Настала ніч. І от ми з Ванюшкою та Мар'єю Іванівною сплітували. Ішли чотири доби лісом. Тих трьох десь загубили. Шамать нема чого, а в лісі — печериці. Почали пекти їх на вогні, а вони, як слизняки, не можна їсти, сорт поганий. Насилу дійшли до станції Торбєєво. Ванюшка заліз у вагон, ліг на полицю, як справжній пасажир, а ми з Марусею полізли на дах. На роз'їзді нас і здрючили. «Хто такі?» Я кажу начальнику станції: «Комсомольці, нас обікрадено». Переночували, а ранком доїхали товарняком до вузлової станції Рузаєвка. Дивимось — і ті троє, що ми за ними в погонь бігли, теж тут. Зустріч. Що і як? Усе в порядку. На завтра буде ярмарок. Переночували. Взяли на ярмарку шістдесят свистонів на хапок і пішли на вокзал. От підходить до нас залізничний стрілок і відправляє в ардом. Пересиділи добу, поки кінчився ярмарок. А тоді питає нас: «Вам куди, хлопці?» «На Пензу, — кажу. — До тьоті в губтрамоті». Хлопці теж кажуть: «І нам на Пензу». — «От і добре. Саме товарний іде на Пензу». І поїхали. У Пензі розбилися — хто куди. Ми з Мар'єю Іванівною дістали на ярмарку трохи грошей, купили в касі на вокзалі витерки на поїзд, у спальному вагоні, все як слід. Приїхали в Харків чесно, а тут така неприємність. Знову на Арзамас.

Марко замовк. Вимучені безсонням і хвилюваннями, хлопці хутко поснули. Марко теж заснув, але спалося йому тривожно. Його душли важкі сни, він бачив за собою погоню, тікав через ліси і гори, летів униз, скрику-

вав і знову засинав. Раптом його спіймали. Хтось схопив його за груди, трясє ним, щось гукає. Марко схопився, розплющив очі. Це був Альоша, він будив його.

— Чого тобі, художник?

— Полтава! Розумієш? Полтава! Дивись — написано.

Хлопці уже всі посхоплювались, дивились у вікна. Поїзд стояв на Полтаві. Марко аж тепер зрозумів, у чому річ.

— Невже Полтава? Значить, живем! Раз Полтава, значить, не в Арзамас везуть. Живем, хлопці!

Настрій у всіх відразу підвищився. Вони засівали весело, вдарили чечотки.

— Ех, житуха!

— Як тільки приїдемо, зразу побачимо, що і як, і вирішимо, як тікати.

— Найкраще так, — сказав Мухомор, — як тільки відчинять двері, зразу кидайтесь на ура. Нахрапом можна буде пробитись. Тільки не зівати, зараз у двері, першого збити з ніг, хто стоятиме коло вагона, і через цього — віра!

Марків план схвалили. Потім ще довго розроблювали деталі. Нарешті, всі знову поспули з однією думкою — про втечу. З цією думкою вони й під'їздили другого дня до станції Прилуки.

4

Іван Миколайович Лузгін, начальник Трудкомуни ДПУ, вдесьте увійшов до зали, щоб оглянути ще раз приготовлений для зустрічі стіл. Все було в бездоганному порядку. На білих скатертинах виблискували тарілки, стояли стіжки нарізаного хліба, дзвеніли чистотою гладенькі склянки. Коло стола поралась Уляна Берест. Вона розчервонілась, маленькі срібні росипки виступили над її м'якими темними бровами, очі пильно оглядали стіл. Вона заклопотано перевіряла начиння, ходила довідатись про сніданок і знову поверталася до столу, несучи за собою гарячі пахощі кухні.

— Здається, добре, — всміхнувся їй Лузгін і зіжмурир до неї око, тепло, по-батьківському. Уля спалахнула ще дужче, очі її засяяли гордощами.

— Все в порядку, товаришу начальник, — відповів старший інструктор Челканов.

Це була невисока на зріст, худорлява й жилава людина років двадцяти семи. В минулому славнозвісний уркач,

широко популярний у жиганському світі, Челканов пробув уже певний термін в одній із трудових комун і тепер готувався до культурно-виховної діяльності в щойно заснованій комуні. Тут же були і його товариші, молодші інструктори: Касандров, товстенський і добродушний, кривий на одну ногу, вихованець Люберецької комуні; Грозний, що мав допомагати начальникові по господарській частині, і Курпало, прозваний «шпалою» за свою незвичайну височінь.

— Все в порядку, — погодився і начальник. — Поїзд підходить, ходітьте зустрічати.

Всі вийшли.

На пероні стояли Коваль, Матвій Чумак, Шапка, Христя Соколенко і кілька співробітників місцевого відділу ДПУ. Тут же приладнував свій апарат фотограф, що збирався увічнити першу зустріч комунарів. Уля стала біля Чумака, мовчки, з якоюсь неясною тривогою дивилася в даль полотна, де вже гуркотів і пихкав білими хмарками поїзд.

— Челканов, ми увійдемо з вами в вагон і привітаємось з ними, — попередив Лузгін. — Потім усі йдемо в залу.

За кілька хвилин поїзд підійшов до перону. Вагон, у якому їхали майбутні комунари, зупинився проти зустрічаючих. Вони мимохіть подались наперед, до вікон. Вікна вагона були геть замулені обличчями хлопців. З цікавості вони просто повлипали в скло, поприплюскували носи й губи, — від цього здавалися смішними й химерними. Потім вони раптом одірвались од вікон і шугнули до дверей. Коли вартовий відчинив їх, вони натиснули йому в спину і зіпхнули його з тамбура на перон. За ним кинувся Марко. Відштовхнувши Лузгіна, що заносив уже ногу на приступці вагона, Марко хотів шугнути крізь ватова, але раптом перед ним стала дівчина, чудачка з синіми очима. Червоніючи, вона сказала:

— А ми зустрічаємо вас.

Марко зупинився на одну мить, а ця коротка мить зруйнувала хлопцям увесь їхній план. Побачивши Мухомора в оточенні, вони теж завагалися і, не знаючи, що робити, товпились у тамбурі.

Лузгін узяв Марка під руку, по-приятельському сказав йому:

— Ходім на хвилинку до вагона.

Марко ще раз повернув голову до дівчини, зиркнув на неї снідлоба і презирливо процідив крізь зуби:

— Ех, ти, чудачка снібоока. Стала мені на дорозі.

Потім повернувся до хлопців, махнув безнадійно рукою:

— Заходьте в вагон на агітацію.

На пероні розлігся дружний регіт. Перше враження було веселе. Вони почали заходити в вагон. Тривога в них майже зникла, залишилось саме здивування.

— Що воно за чудаки зібралися?

Лузгін і Челканов увійшли разом з ними, привіталися.

— Ну, здорові, хлопці!

— Здоров, здоров, дядю,— муркнув хтось із-за спини.

— Що це значить? — спитав Марко.— Куди нас везуть? У бупр?

— Ні, хлопці, ніякого бупру. Зараз ви на волі. Варті більше немає. Підемо снідати, а потім поїдемо в комуну...

— Що? В комуноу?

— Сам іди в комуноу!

— ...будемо жити по-людському. Я — начальник комуни Лузгін. А це — товариш Челканов, мій помічник. Колись і він був у такому стані, як ви... А тепер працюватиме з нами в комуні. Ну, як ви на це дивитесь?

Хлопці мовчали. Вони позирали на Марка, що він скаже. А Марко ніби й не чув начальникових слів. Він дивився у вікно. На пероні стояла снібоока чудачка, на яку в нього кипіло серце,— вона зіпсувала йому всі плани. Тоді заговорив Челканов. Ця невеличка, сухорлява людина говорила з ними просто і владно.

— Без шухеру. Я сам вам совітую. Мені ж однаково. Ну, тільки я сам був такій і скажу, що нічого в цьому доброго немає.

— Ботай, ботай, сьогодні твій празник,— обізвався Нафтула, закипаючи гнівом. Але треба було щось робити. Мухомор одійшов од вікна і, звертаючись до начальника, запропонував:

— Веди снідять, начальник. Побачимо, що там за сніданок. Пішли, хлопці.

Вони почали виходити з вагона. Надворі був холодний вітер. Він розкидав їм чуби й лахміття їхньої одежі. Фотограф навів на них апарат. Хлопці запротестували. Вони одверталися, затуляли обличчя руками, щоб не потрапити на картку.

— Для чого печатаєш?

— Закрий гроб! — похмуро кидали вони фотографів, ображаючи його найкращі наміри.

Слідом за Лузгіним та Челкановим вони пройшли до зали, оточені теплою увагою представників села і на всякий випадок — уважними поглядами Курила, Грозного та Касандрова.

В залі було затишно, чисто й тепло. Хлопці спинилися коло дверей, глибоко вражені тим, що вони тут побачили. На довгому білосніжному столі в продовгуватих блюдах, між горами свіжого запашного хліба, стояла гаряча картопля, і з неї йшла пара. На столі була друбкувата сіль — до картоплі. І сало. І ще там якісь штуки, перед якими не могла встояти ніяка, навіть найміцніша, людина.

Хвилину стояла урочиста мовчанка. Потім Лузгін звернувся до всіх присутніх:

— Прошу, товарищі, до столу! Сідайте, де кому зручніше, і почувайте себе, як дома.

Але хлопці почували себе, як у полоні. Ніхто з них не рухався з місця.

— Що? Може, шамовка не подобається? — спитав Челканов. Дехто з хлопців не витримав. Насурмлені брови розправились, губи розтяглись у посмішку.

— Іс, шамовка підходяща.

— Так чого ж скес наводите? Рубайте.

Вони почали підходити до столу, вибираючи найдаліші місця. Нарешті сіли, але нікого, крім Челканова, між себе не пустили. Вийшло так, що Лузгін, Коваль, Матвій, Уляна, Шапка і всі інші опинились на одному кінці стола, а вони — на другому. Сніданок почався. Хлопці для фасону спробували колупати картоплю виделками, — вони дивились, як це робив Челканов, — але потім дехто з них кинув ці дурниці і почав брати її руками. Справа хутко пішла на лад, картопля й сало зникли в їхніх ротах з неймовірною швидкістю.

Тим часом Лузгін знайомив їх з присутніми.

— Це наш голова сільради, — показав він на Матвія. — Йому та ось товаришеві Ковалю, товаришеві Соколенковій і іншим селянам довелося довго воювати, поки вони розбили монастир, де тепер наша комуна. Залишилась іще одна церква, піп та десятків зо три монашок, але й їх ми скоро подолаємо. Почнемо жити в комуні, майстерні відкриємо, станемо з вами такими людьми, що всі про нас знатимуть.

Хлопці слухали його з такою самою увагою, як шум вентилятора, що крутився над ними у вікні. Вони думали своє: «А як же далі?» Іноді вони поглядали на Мухомора. Він сидів похмурий, чуб його низько звисився на лоб, очі якось особливо блищали. Він майже нічого не їв. Зрідка він позирав на той кінець стола, де сиділо начальство. Здавалося, він уважно слухає Лузгіна. І це була правда. З незрозумілою цікавістю Марко чекав, поки начальник назве й решту присутніх, наприклад, ту синьооку, до якої в нього не зникало, а ще більше загострювалось якесь вороже почуття. Йому хотілось образити її чим-небудь, виявити своє презирство до неї, зневагу, одне слово, показати, що він плює на неї. Дивись, яка розумна, на дорозі стає, жлобиха чортова.

— А це — представники комсомольської організації,— ніби відповідаючи на Маркове бажання, сказав Лузгін.— Товариш Шапка, секретар комсомольського осередку, а це — Уляна Берест, член комсомольського бюро. Вони мусять подружити вас з нашим сільським комсомолом.

«Ось хто вона така»,— подумав Марко і моргнув товаришам.— Хи, чуєте? Шапка.— Він зневажав цього Шапку, як і ту його жлобиху. Обоє однакові.

Після Лузгіна хлопців привітав Матвій.

— Вітаємо вас, хлопці, і вашу комуну. Ми раді таким сусідам. Пора вам уже осісти у житті та взятись до чогось. Отож разом будемо працювати, тільки ж ви, будь ласка, вже, товариші, не підкачайте. Шануйте трудящих селян, то й вони вас шануватимуть.

Потім говорив Коваль, далі взяв слово й Шапка, говорив про завдання комсомолу в боротьбі за комуну. «Ми їх, гадів-куркулів, розстроцимо з вами»,— казав він. Нарешті закінчив бесіду представник місцевого відділу ДПУ. Марко очікував іще на якесь слово, але більше промовців не було. Тоді він муркнув до хлопців:

— Ще добре, що хоч та не почала тріпаться.

— А все-таки що робити? — тихо спитав його Жолудь.

— Та поїдемо,— неохоче відповів Марко.— Треба ж подивитись, що воно там за комунa. Щоб знати.

Жолудь передав хлопцям.

— Ідемо. Чухнуть можна буде й звідти.

Після свіданку настрій у всіх значно покращав. Хлопці попрохали закурити і, зневажливо пускаючи дим через ніс, виходили до під'їзду вокзалу, де на них чекали

підводи, повні свіжого зеленого сіна. Транспорт їм сподобався.

— Сідай, братва,— скомапдував Мухомор. Він перший виліз на підводу, ліг на ній горілиць, заклав руки під голову, як фой-барон, і далі вже цілу дорогу не звертав ні на кого уваги. А на кого він звертатиме? Скажіть, будь ласка! Йому ні до кого нема діла.

Підводи весело торохтіли степом. Хлопці зскакували з возів, рвали на межах дикі квіти, перекидалися, дуріли. А що їм таке? Не повтікають? Ого! Вони знову сідали на підводи, співали:

Ой не стой, не стой
на гаре крутой.
Не подмаргівай,
негодий такой.

І взагалі вони не виявили в дорозі ніяких памірів тікати, піби в них ніколи не було про це й думки. Хай начальство за ними не зирить. Вони самі знають, що роблять. Ідуть у комуну, значить, усі ідуть. Так подорож до комуни відбулась без особливих пригод. Лише одного не долічилися, приїхавши в село. Десь зник Альоша.

— Шкода,— похитав головою Лузгін.— А, може, він повернеться?

Підводи спинилися коло високих воріт. Тут уже товпилось багато селян. Вони з мовчазною цікавістю оглядали прибулих. У натовпі мелькала сіренька борідка Молибоги, десь витикалися поросячі очі Масляка. Тут же мотулялася Хомутиха, гірко зітхаючи та переморгуючись із сусідками. Хлопці повставали, обвели очима паркан, ворота. На них ще темнів старий хрест, а вгорі півколом було написано: «Трудова комуна Державного Політичного Управління УРСР».

— Ось вони, які урки,— зітхнула якась тіточка з натовпу.— Ой, буде ж з ними горя та й буде!

Люди загомоніли. Мухомор обернувся до них, кивув гостро й презирливо:

— Мовчи, жлобихо. Ми вам покажемо урків.

Натовп злякано затих. Чумак почав заспокоювати людей. Говорив їм ніяково:

— Нічого, це з дороги. Привикнуть. А ви не зачінайте. Народ же, бачите, який гарячий.

Хлопці, не звертаючи на них уваги, пішли в двір. За ними повалив і народ. Перше, що впало в вічі, коли вони увійшли на подвір'я, була церква. Релігійна громада обго-

родила її навколо височенним парканом, густо заштитим дошками. Церква визпирала з цієї огорожі як фортеця. Хлопці зразу кинулись до паркана.

— Що воно за данцігський коридор? — спитав Жолудь, що любив цікавитись політикою. Хлопцям сподобалась ця назва.

— Го! Данцігський калідор.

— А що там усередині?

— Чуєш? Співають.

— Ну?

— Свободи не мати! У церкві не співають.

— Пішли молитись, братва!

— Попа за коси!

— Двигай!

Перед ними прошмигнуло кілька темних постатей монашук. Вони викликали у хлопців особливий ентузіазм.

— Дивися!

— Тю! Попихи в балахонах!

— Га-га! Держи!

— Тю-тю!

Монашки злякано зникали в церкві, де саме йшла служба. Лузгін підійшов до хлопців, почав умовляти їх.

— Не варто, хлопці. Хай собі моляться, а ви не йдіть туди. Вам же цікавіше оглянути свої помешкання, де ви житимите. Ходім спочатку в баню, а потім і в помешкання.

До них підійшли інструктори. Челканов доповів, що лазня готова, можна йти митися. Хлопці запротестували, мало не з кулаками кинулись на Челканова. Цього насильства над собою вони вже не могли припустити.

— Це чисто так, як в Арзамасі,— ображено вигукнув Горобець.— Баня і всяка тобі мур.

— Не підемо!

— Сам іди мийся!

— Так ви ж брудні! Подивись на себе.

— Сам подивись на себе.

— Я був у бапі, чого мені дивитись? А он у тебе шия, мов казан.

Кілька хвилин тривали дебати з цього приводу. Нарешті Горобець перший і здався.

— Ну, ходім, чорт з тобою. Нам не жалко.

Лазня містилася в невеличкому будинку на господарському дворі. Хлопців повели туди Челканов і Курило. Курило взагалі поки що мало втручався в розмови.

— А ти, шпала, теж був свій? — питали його по дорозі.

— Був, тільки я не шпала, а Курило. А за шпалу я можу й пачок навішати.

Та хлопців не злякала ця загроза. Кличка «Шпала» міцно приросла з того часу до Курила. Зате він без всяких церемоній запхав їх у лазню і двері підпер знадвору. Хай миються.

В лазні вони поскидали з себе своє лахміття, порозвішували його на гачках,— відразу кімната потемніла, ніби її чимось заляпали. Пішли митися. Гаряча вода й мило агітували самі за себе. Хлюпнувши на себе раз, вроді для сміху, кожний потім входив у смак і довго відтирав із себе леп, що в'їдався в шкіру цілими роками. Це, зрештою, була приємна розвага. Вони хлюпали один на одного, реготалися й пускали жарти, від яких могли б почервоніти стіни, коли б вони були живі.

Нарешті вони почали виходити в роздягальню. Дивна історія! Кімната знову світла. Ніякого лахміття, яке вони годину тому тут залишили, немає. Замість нього лежала чиста, свіжа білизна й білі рушники. Хлопці миттю розхачали її, подягалися. Потім почали підходити по верхню одягу. Її видавала через віконце в стіні молода кастелянша. Це викликало у хлопців новий напад веселоців і нестримних жартів.

— Во бабуля!

— Оце так навар!

— З таким наваром можна жити!

Кастелянша огризалася до них, посміхаючись.

— Одягайтесь, песиголовці.

— Го-го-го! Ви дивіться тільки, в що нас хочуть одягти.

— Я нізащо цього не надіну.

— Ми ще не лягаві!

— К чорту цю робу!

— Давай назад наше!

— Куди подівала барахло?

Знявся справжній гармидер. Осназівське вбрання*, картузи з червоними околицями, військові шинелі, все що було з такою любов'ю і з такими труднощами зібрано колективом чекістів, все це летіло на підлогу, у віконце, у вічі кастелянші. В цю хвилину увійшов Челканов.

— В чім річ? — зазвучав його владний сухуватий го-

* Тобто уніформа частин особливого призначення.— *Ред.*

лос.— Для чого робу топчете? Ви її шили, барахольщики? Одягайтесь!

— Я не буду! Я не лягавий! — закричав Горобець. Але він хутко замовк. Челканов так на нього подивився і сказав йому таке слово, що Горобець ахнув.

Всі затихли.

Мар'я Іванівна прогук мирололюбним басом:

— Так би й казав. А то тріпаються.

Марко підійшов до вікна, моргнув кастиелянші:

— Дай, зазнобо, чого-небудь підходящого. По росту.

Кастелянша спинила на ньому свої веселі карі очі. Цей чорнявий юнак виглядав непогано. Від нього віяло силою і якимсь невловимим смутком, захованим у куточках його різко окреслених губ. Він був молодший від неї, а, певне, бачив у своїм житті таке, що їй і не снилося.

Задивившись на нього, вона подавала йому френч замість штанів, чоботи замість шинелі.

— Давай усе разом, тут виберу, що мені треба,— всміхнувся їй Мухомор.

За кілька хвилин хлопці одяглись і, намагаючись не дивитися один на одного, вийшли на двір в остназівській одежі. Поміраючи з сорому за себе, вони поспішали пройти подвір'ям до корпусу, в якому були приготовлені їм кімнати. Їхні обличчя, які годину тому мали сірувато-зелений колір, тепер нашіли так само, як червоні околиці їхніх кашкетів.

Лузгін розмовляв із селянами, намагаючись розвіяти перше тяжке враження від комунарів. У цей час вони якраз з'явилися на подвір'ї. Зміна була така разюча, що сам Лузгін, і Матвій, і Коваль, і інші просто не повірили своїм очам. Правда, на декому з хлопців одежа теліпалася, і вони виглядали в ній смішними. Довгі, давно не стрижені чуби звисали їм на лоб і на потилицю мокрими сосульками. На них не можна було дивитися без веселого сміху.

Але дехто пригнав собі одежу до плеча і виглядав у ній справжнім молодим військовим. Так був одягнений Мухомор. Він став ширший у плечах, виріс, ішов рівно, трохи зневажливо, ніби хотів підкреслити свою байдужість до всіх, хто на нього дивився. Та чи й дивився ж там хто? Може, не всі й дивилися. А коли й не всі, може, яка розумниця й одвернула свої дурацькі очі, то йому до того теж немає ніякого діла. Плювать він на неї хотів, не таких бачив.

Але найбільшу гордість ніс у своєму серці Челканов. Його авторитет одним міцним виразом ствердився серед комунарів так, як цвях, до половини забитий у дуб. Худорлявий інструктор ішов на чолі комунарів, заховуючи багатозначну мовчанку. Проходячи повз начальника, він лаконічно повідомив:

— Комунари помилися. Без шухеру. Тепер вони можуть вступити в приміщення комуни.

Потім він увійшов з ними в корпус і провів їх до їхньої спальні. Це була велика світла кімната, в якій двома рівними рядами стояло вісімнадцять ліжок, вимощених добрими солом'яними матрацами і засланих простирадлами та ковдрами. На кожному ліжку, крім того, висів білий рушник. У спальні ще злегка пахло свіжою фарбою. Підлога й лутки широких вікон блищали бездоганною чистотою. Між ліжками стояли невеличкі столики. Кілька портретів на стінах доповнювали обстановку спальні.

— Ну, як? Підходяще? — спитав Челканов. Гордощі світилися на його обличчі, випромінювалися з його невеличких, гострих очей, брилилися в сухорлявих м'язах всієї його постави. Так! Колишній урка і славпозвісний жиган був гордий тим, що приготувала комуна для його товаришів.

Хлопці мовчали. Ця блискуча чистота, ці ліжка з білими простирадлами і взагалі вся ця «мура» починала переповнювати чашу їхнього терпіння. Але випадок з Горобцем все-таки змушував їх поважати Челканова. Тимто вони нічого йому не відповіли. Вони мовчки вислухали його інструкторські настави. До речі, вони були короткі.

— Вибирайте собі місця, і щоб було по совісті. Я не хочу показувати перед вами свій принцип. Горобець мене розстроїв своїми несвідомими словами, і я йому сказав враз. Але я думаю, що це буде погане виховання, коли я часто буду показувати такий принцип. Не давати ж вам у вухо або в глаз. Тепер ви — комунари, повинні й так розуміти. От вам спальня, і щоб було по совісті. Ми тепер знову поїдемо з начальником на станцію — зустрічати мелітопольську партію, в якій приїздить чоловік сто нашого брата. Ми будемо ночувати з ними на вокзалі, бо поїзд приходить пізно. А завтра рано ми приїдемо, помисмо їх у бані й покажемо їм вашу спальню, і як ви її доглядаете... А ви зустрінете їх як старі комунари. Потім ми зробимо культурні розваги. Я сам танцюватиму чечотку. Я не буду перед вами тріпатися. Виберіть собі старшого,

і щоб спальня завтра ранком була така сама, яку ви сьогодні одержуєте від трудящих мас і від Головної ради комуни. І з цим я з вами, братва, прощаюся до завтраго.

Челканов вийшов.

Надворі починало вечоріти. Люди давно порозходились, лише кілька чоловік з активу, що мали їхати своєю чергою зустрічати нову партію, гомоніли на подвір'ї з Лузгіним. Челканов підійшов до них, доповів начальникові:

— Все в порядку. Розмістив. Комунари готуються спати.

— А що вони кажуть з приводу приміщення?

— Мовчать. Що вони можуть сказати?

— Це погано, що мовчать. Ви гадаєте — нічого не трапиться під час відсутності?

— Не повинно. Я їм сказав — по совісті. Вони знають.

— Ну, побачимо. Так чи так, а їхати треба.

За півгодини підводи були готові. На цей раз їх було вдсятеро більше, ніж першого разу. Віддавши Грозному останні розпорядження по господарству, Лузгін поглянув на годинник.

— Пора, товариші.

Валка знову рушила на станцію.

5

Залишившись самі, хлопці ще раз уважно оглянули спальню, обмацали ковдри й матраци.

— Грубо,— сказав Яшка Нафтула.

— Барахло стоюще,— промовив Жолудь.

— Плювать я хотів,— кинув Мухомор.

Потім вони зазирали в шухляди столиків. Вони були порожні. Розважитись не було чим. Хлопці посідали на ліжка і дивились один на одного, не знаючи, що їм почати. Тоді Кукла, маленький і худий карманник, що дивився на всіх спідлоба й не любив багато розмовляти, підійшов до печі, поторсав дверцята, відчинив їх.

— Що ти хочеш робити, Кукло?

— Та... надвір.

Він підігнув трохи коліна, націлився в дірку і довів, що за такими дурницями надвір йому виходити не треба. Потім узяв з ліжка подушку і заткнув нею піч.

— Щоб пара не виходила,— пояснив він товаришам.

Хлопці почали з такої штуки реготати. Хтось схопив другу подушку і пожбурих нею через усю спальню.

— Дайош!

— Берьош!

Назустріч полетіла ще одна подушка.

— Лови!

З інших кінців кімнати зметнувся під стелю разом десяток подушок.

— Хапай!

— Куди б'єш, пацан!

— А ти чого стойку держиш?

— Дай йому форсу!

— Га?

І всі почали кидати, рвати, бити ногами, топтати подушки, з яких випітала солома. Наперед вихопився Кукла.

— Рви, братва! Однаково завтра сплітуємо.

— Скидай барахло!

— Ми не лягаві!

— Рви його!

За кілька хвилини усі поскидали з себе верхню одежу і залишилися у самій білизні. Так зручніше було скакати через ліжка, через табуретки.

— Дайош!

— Чортів Нафтула, як він здорово стрибає!

Ліжка хутко роз'їхались по всій спальні, білизна з них розметалася, змішалась до купи. Кінчивши з подушками, хлопці взялися за ковдри, простирадла, матраци. Вони рвали їх з реготом, з захватом, з насолодою. Хапали один матрац утрюх, учотирюх, і за хвилину від нього залишалось саме канцур'я. Солом'яні тельбухи вивалювались на підлогу, пошматований мішок летів кому-небудь на голову, той, заплутавшись у ньому, падав, тоді на нього сідали верхи й били по заду рушниками, скрученими, як бичі.

— Го-го!

— Бий по блату!

— Житуха!

— Рви ковдри, хлопці! На чіртей нам?

— Рви. Хай знають.

Хто? Що хай знає? Кому на зло вони рвали? Химерне питання. Вони брехали по коліна в соломі і реготалися до істерики. Поперекидали ліжка догори ногами і понадівали на них картузи з червоними околицями. Потім папхали соломи в шинель, зробили опудало, наділи на нього шапку і поставили коло дверей — на варті.

— Це — начальник комуни.

— Хай стереже нас.

Простирадла вони рвали на рівні вузьенькі стрічки і робили з них аксельбанти. Через якийсь час не залишилось нічого, крім стін, що бодай приблизно могли б нагадувати, що недавно тут була спальня.

Це була тепер купа гною, покинутого на місці погрому. Хлопці потомилися. Вони стали посеред хаосу й безладдя, захекані, розпатлані, в подраній білизні, з роз'юшеними носами, але щасливі, задоволені. Діло було зроблене, і діло неабияке. Вони таки показали себе. Хай не думають, що коли їх запхнули в лазню, то вже й усе.

— А той... Шапка. Ха-ха-ха! — зареготався Мухомор.— От би хай прийшов та подивився! Або та... жлобиха. «Зустрічати вас прийшли». Подумаєш!

— Чого ти не дав їй по зубах? — спитав Кукла.

— Та пішла вона... Ще їй по зубах давати.

— А я б дав. Хочеш, завтра за тебе дам?

— Шуток нема. Я сам рукатий.

В кімнаті зовсім стемніло. На стіні висіла лампа, але хлопці не хотіли її світити.

— На чіртей світити? — сказав Горобець. Вони почали вкладатися навпомацки. Зсунули в один куток солому і полягали один коло одного, переплутавши голови й ноги, як це робили колись на «волі». Ніч обкутала їх темрявою. Вони засинали, і в їхній уяві пливли пейзажі пережитого за останні дні.

— Чухаємо завтра, Мухоморе? — питав скрізь сон Кукла. Марко не відповів. Здавалося, що він заснув. Але насправді сон не йшов до нього. За якийсь час він відповів нехотя, ніби йому ліньки було повертати язик:

— Я, мабуть, трохи побуду. Може, корні прийдуть з Мелітополя. А ти чухай, як хочеш...

І ще довго після цього йому не спалося.

6

Удосвіта, ледь почало сіріти, Кукла прокинувся. Надворі йшов дощ. Осінь, як видно, починалася по-справжньому. Хвилину він думав, чи не збудити ще кого-небудь, потім вирішив, що кожен мусить робити, як йому самому схочеться. Захопивши пару ковдр, він вийшов надвір. Казали, що варті не буде. Кукла озирнувся. Варті справді ніде не було. Тоді він спокійно відчинив ворота і пакивав п'ятами на комуна.

За годину потому прибула нова партія комунарів. Вона складалася з молодих в'язнів мелітопольського та запорі-

зького бупрів і безпритульних підлітків, зібраних по нічліжках та по камерах міліції. Повстававши з возів, деякі з них товпилися навколо Лузгіна й інструкторів, інші розійшлися по подвір'ю — оглядали будинки та церкви. Все це мало досить невеселий і вбогий вигляд. Глушина й безлюддя віяли звідусіль. Нудьга хапала за серце.

— Ну й комуна, — сплюнув хтось із новаків. — Що ми тут будемо робити?

— Ну, веди куди-небудь!

— Насамперед у баню, — запропонував Лузгін. — Помістесь, переодягнетесь, потім і в помешкання. Там уже чекають на вас. Щось їх не видно, довго сплять, — з тривогою подивився він на Челканова. Той попрохав Касандрова:

— Ану, мотнись, Петю, а я буду з хлопцями.

Лузгіну не терпілося. Він пішов разом з Касандровим у спальню. Відчинив двері і зразу наткнувся на опудало. Кипувся до кімнати і остовпів. Руїна була жахлива. Він дивився па неї і не міг вимовити ні слова. Тим часом хлопці в кутку заворушилися, посідали на соломі і, протираючи заспані очі, теж дивилися на начальника.

— Братва, начальник прийшов.

— З добрим ранком.

— Чого дивишся? Не пізнаєш?

— Ге-ге.

— О, і Челкан явився!

Челканов увійшов і став коло начальника. Обличчя його зблідло, кулаки стиснулись, але він нічого не сказав. Ні слова. Стяг і протинав по черзі кожного з них своїми гострими маленькими очима, ніби хотів вивернути з них душу.

— Брось наводити зекс, — похмуро обізвався Мухомор. — Давай шамать.

Начальник повернувся і без слова вийшов. Челканов і Касандров пішли за ним. На дворі на них чекало сто чоловік, що теж хотіли «шамать».

— Ведіть їх у баню, — звелів Лузгін.

Але в цей час із корпусу вийшов Мухомор, потім Жолудь, Нафтула, Горобець і ще кілька комунарів, заспаних, у розпанаханий білизні, в шинелях без хлястиків, у френчах наопашки. Солома стирчала у їхньому волоссі, висіла на одязі, одне слово — вони мали вигляд людей, що почували в свинячому барлозі. Мухомор, що вчора з таким фасоном пройшов «повз тих жлобів», серед яких стояла

й та, на яку йому тричі наплювать (хоч вона й не дивилася на нього), тепер виглядав, як справжній босяк з барахолки, і був з цього дуже вдоволений. Але, коли він підходив до групи, кров йому вдарила раптом у лице. Коло однієї підводи стояв Шапка і вона, та сама... Ну да, тепер вона на нього дивиться! Вчорашня злість закипіла в ньому з новою силою. Одвернувши голову, він пройшов повз неї з презирством і посміхнувся молодій кастелянші, що бігла готувати одягу для нової партії.

— О, наші! — гукнуло кілька чоловік назустріч Мухоморові.

— Здоров, Рукатий!

— Архипка! Хрипов?

— Ну да.

— Звідки?

— З мелітопольської кічі. Привіт тобі від Сашки Гузиря.

— А де ж він?

— Три роки «вільної» — на север. А ти?

— Пропаєв Сашка... — замислився на хвилю Марко. — А я... з Харкова. Ми тут маленький шухер зробили. Спальню трохи покалічили.

В гурті розлігся регіт. Хлопці засвистіли. Знайомі й друзі зустрічалися, як друзі, незнайомі зпайомились. Нові обмацували одягу старих, ті розцитували їх про повинні на «волі». Юхим Лакоша пізнав Яшку Грובהа, з яким він сидів у зміївському реформаторії. Мар'я Іванівна побачив своїх старих приятелів з Таганрога, а Лакошу він теж зустрічав десь... здається, ще в Курську. Та це ж легко перевірити.

— Ти ж був у Курську?

— У Курську? Був. Аякже! В Курську не бути?

— Ну, так чого ж ти? Лахмача пам'ятаєш?

— Лахмача? Пам'ятаю. Стривай! Так це ж ти — Лахмач!

— Я. А тепер — Мар'я Іванівна.

Лузгів, як не стримувався, не міг заховати посмішки. Ці розбишаки могли накоїти чорт знає чого, але разом з тим у них було багато смішного. Дивись, як вони зараз радіють.

— Ех... ех! ех, і... і ді... і діла,— затинаючись на півслові, весело вигукнув Коля Древній, якого називали Стариком, хоч йому ледве йшов шістнадцятий рік. — Ех, і жи... і жит... житуха! А м... а мене на Черкаси були

відправили, а т... там, розумієш, Цигана й Ванюшку з-під поїзда вивели — витягли, вкинули до нас. На Гребінці нас-с-с п...поділили, двадцять сім по-о-слали на П... на Прилуки, а решту — невідомо куди. Н-н-ну, т... ну, тепер будемо в комуні, правда?

— Тікати не будеш? — спитав Лузгін.

— А це в...видно буде. Зимувати буду тут. Ви... ви... вирішив.

За годину нова партія проробила процедуру з лазнею та з переодяганням, і тоді всіх комунарів повели до їдальні. Вона містилася в невеличкому низенькому будиночку — нижче колишньої зимової церкви, що мала бути пристосована під клуб комуні. По дорозі хлопці встигли зазирнути туди у вікна. Вся обстановка церкви стояла на місці, її ще не встигли прибрати. Це здалося їм досить цікавим. Потім, збиваючи один одного з ніг, вони вдерлися до їдальні. Бувши попереджені, що треба самообслуговуватись, вони з криком і лайкою хапали в кухаря судки з котлетами, перевертали їх, висипали котлети на стіл, а судки надівали один одному на голови.

— Го-го!

Це було так весело, що коли б хто намірився серйозно їх зупиняти, то ця спроба могла б кінчитися для нього дуже сумно. Челканов у цьому переконався. Він спробував це зробити жартома.

— Ей, братва! Хто буде хуліганити, той не одержить кофе.

Та краще б він не вдавався до таких жартів. Хлопців було понад сотню, а їх — три інструктори та начальник. Грозного в їдальні не було, він возжався десь коло коней. У відповідь на Челканові жарти котлети з свистом полетіли в стелю.

— Тю!

— Так і приліпив!

Цей спорт відразу захопив усіх хлопців. Ніхто не шкодував зайвої порції і з реготом ліпив її до стелі. За якусь коротку хвилину вся стеля була заляпана котлетами. Вони прилипали і знову падали на столи, а звідти знову летіли вгору.

— Дайош кофе!

— Не бачиш? У народа зажда!

— Бери кофе, братва!

Всі вальнули знову до кухаря, вимагаючи кофе. Перекинули кілька ослонів, через них загуркотів стіл. Зверху опинилися табуретки. Потім все затріщало.

— Стійте! — перемагаючи гамір і безладдя, крикнув Лузгін.— Стійте, комунари!

— Ану, стій, братва. Начальник хоче говорити,— вигукнув сибіряк Хрипов. Це був високий і похмурий жиган, років дев'ятнадцяти. Про нього знали, що він учився років — за хлоп'ячих років — мистецтва вироблювати фарфор, потім потрапив на вулицю, далі — в жиганський світ, де він хутко здобув собі славу справжнього «рисака», а від радянського суду — кілька років бупру. На його слова зважили. Затихли. Лузгін сказав:

— Комунари, все, що ви б'єте й ламаєте, піде за ваш рахунок. Ми вам нічого не будемо говорити. Але знайте: доведеться потім самим усе робити. Столи, табуретки, ослони, миски — все будете робити самі.

Це справило на хлопців враження. Принаймні вони не знали, що на це відповісти. Хвилину стояла мовчанка-запитання. Потім хтось спитав уголос:

— Що значить — робити?

Мухомор спокійно вийшов наперед, посміхаючись наблизився до начальника. Став проти нього. Подивився. Всі чекали, що він йому скаже.

— Слиш? — почав Мухомор.— У нас папа не робив, мама не робила, і ми по наслідству не будемо робити. З роботи коні дохнуть.

— Гу-гу-гу!

— Молодець, Марко!

— Браво, Рукатий!

— Коні дохнуть.

Челканов, стиснувши щелепи, підступив до Мухомора. Хвилину вони дивилися один на одного. Знову настала моторошна тиша. Марко примружив одне око — по-жиганському. Челканов дивився так само.

— Не пізнаєш? — тихо спитав Марко.

— Пізнаю. Тільки ти будеш робити, дружок.

— Ні, дружок, не показуй принципу.

— Ні, дружок, я тобі його покажу.

— Ні, лягавко, не покажеш.

У Челканова смикнулась рука. Марко засунув свою за пасок штанів. Звідти виткнулась фінка. Челканов презирливо посміхнувся.

— Сховай перо, малишко. Віддася бабушці на спогад.

— На його тобі, щоб не забував мене. Носи поки що, бо в мене настрій поганий.

Він узяв ніж за гострий кінець і простяг колодочку Челканову.

— Бери.

Потім повернувся до хлопців, покликав Яшку Нафтулу, Горобця, Грובה, Мар'ю Іванівну та ще декількох.

— Пішли в ліс.

За ними незабаром повалили й решта комунарів. В їдальні, де ще кілька хвилин тому стояв неймовірний галас, залишились тільки перекинуті столи й тиша. На подвір'ї теж нікого не було. Ішов дрібний холодний дощ. Комунари забрали свої шинелі, вийшли з піснями на гору і хутко розбрелись по лісу.

Лузгін скликав інструкторів на коротку нараду.

— Що робити з розгромленою спальнею? Залишити в такому стані, як вона зараз є, чи знову привести її до ладу? І те й те розв'язання питання має в собі позитивні і негативні сторони. Але що все-таки краще, ефективніше? Що більше вплине?

Вони довго про це думали. Нарешті вирішили повернути спальні її вчорашній вигляд. Прибрати, вимити, поставити ліжка і заслати знову свіжу білизну й ковдри.

Комунари повернулися з лісу лише перед вечором, геть мокрі, в багпюці. На них чекав у їдальні обід. Під час обіду Челканов зробив перевірку. Не повернулося в кому-ну дванадцять чоловік. Решта прийшли з вовчим апетитом і хутко знищили все, що наготувала кухня. Ранішній настрій піби трохи притих, проте порожні судки, як і вранці, з гуркотом літали по столах.

Після обіду Челканов, Касапдров і Курило почали розбивати комунарів по спальнях. Мухоморова партія пішла в свою. Челканов не звертав на неї жодної уваги і не робив ніяких попереджень. Хлопці за день ні разу не подумали і не згадали про свою спальню. Лише зараз, відчиняючи до неї двері, вони згадали минулу ніч і були певні, що спатимуть у тій самій соломі.

— У нас найкраще, прямо лахва, — пробасив Мар'я Іванівна. Він ніс за пазухою двоє підбитих гавенят і на руках — маленьке руде цуценя, яке він піймав у селі. Цуценя дрижало з холоду і жалісно скавучало. Мар'я Іванівна хукав на нього і говорив йому ніжні слова.

— Барбосочка маленька... Зараз я тебе в соломку закутаю, котлетою нагодую.

Але відчинивши двері, він спинився на порозі і остовпів дужче, ніж ранком начальник перед видовищем руї-

ни. За Мар'єю Іванівною увійшли хлопці і теж зупинилися, вражені тим, що вони побачили. Спальня знову блищала. На стіні горіла лампа, при світлі кімната виглядала затишнішою, ніж удень. Ліжка стояли рівними рядами, вимощені новими матрацами і заслані свіжими простирадлами та ковдрами. На кожному висів чистий рушник. У спальні було тепло. Піч була гаряча. Лахмач підійшов до неї, полапав і, задоволено муркнувши, поклав під нею своїх тваринок.

— Грійся, барбоска, бач, як у нас тепло. Тільки солому, гади, поприбирали. Ну, нічого, ми натрусимо.

Хлопці мовчки посідали на ліжка і знову, як учора, запитально подивилися один на одного.

— Гм! Поприбирали. Подумаєш!

— Рвать не будемо,— промовив Нафтула. З цими словами він стяг із ліжка ковдру і прослав її в кутку кімнати.— Лягай, хлопці!

Вони поздирали всі ковдри, почали вмоцуватись хто просто на підлозі, хто під ліжком. А Горобець знайшов собі найкраще місце: він поліз у піч. Вимазавшись сажею, він визирнув потім брудний, як марюка, проте зуби його весело блищали, і очі бризкали сміхом.

— Лахва! — вигукнув він, щасливо зажмурюючись.— Тут повсігда спатиму і пікого не пустию.

В цю хвилину з інших кімнат донісся шум наростаючого розгрому. Це новаки повторювали у всіх спальнях те, що вчора робилося лише в одній. Повторювали в грандіозних масштабах. Насамперед їх не задовольнили самі матраци та простирадла.

— Ріж сукнянки! — пролунав чийсь заклик, і вони порізали ножами ковдри.

— Бий вікна, к чіртям собачим!

Вони побили вікна.

— Розкладай вогнище! Будемо пекти картоплю!

Вони розвалили піч, наклали на підлогу цеглу і вкрили її шматком старої бляхи. Посеред кімнати заколивався вогник багаття. Мокре гіллячко, якого вони понаносили з лісу, тріщало і наповнювало кімнату їдким димом. Хлопці дихали ним з насолодою, кашляли, реготалися, клали в огонь крадену картоплю, а інші смажили її на вареній олії, приготівленій для фарбування приміщень. І, певне, для того, щоб досягти цілковитої ілюзії дикого лісу, вони тут же, навколо вогнища, попід ліжка та в розвалену піч відправляли свої природні потреби.

За кілька годин всі були напівголі, розшматовані, і весь корпус знову потребував великого ремонту.

Так тривало довго, поки лютувала в грудях комунарів страшна боротьба вулиці і трудової комуні. Вони не хотіли вмиватися і ходили брудні та обірвані, ігнорували постелі і спали під ліжками, залазили в печі, надівали один одному на голови каструлі з гарячою їжею, миски з кашею та з горохом, приносили в спальні великі бутлі самогону, робили коньки з виделок та ножів, нищили інвентар, зібраний для них волею чекістського колективу. Так відбувався грандіозний зліт молодих правопорушників.

II. ЧОРНА СМУГА

1

І так починалося життя комуні.

Одного дня під час сніданку Челканов, Грозний та Касандров, якого прозвали «дядя Ваня», почали призначати комунарів на роботу на господарське подвір'я. Челканов заявив про це так:

— Як вам, братва, відомо, — хто не працює, той не їсть. Тільки паразити їдять і не працюють, а ми так не можемо. Скоро у нас будуть майстерні, а поки що ми будемо призначати вас на роботу на господарське подвір'я — опоряджати конюшні, свинарні, копати рови й прибирати подвір'я. Хто має свідомість, хай підходить до товариша Касандрова, записується, потім товариш Грозний видасть вам лопати із кладової комуні.

Ця новина так усіх вразила, що їдальня на хвилину притихла. Комунари здивовано переглядалися. Невже Челкан і справді думає, що вони підуть працювати! Але їх ще більше здивувало, коли з-за столу вийшов Старик і підійшов просто до Касандрова.

— З...з-за... запиши мене, д-дядю Ваню, — сказав він, весело позираючи на інструктора. При цьому він смішно зморщував носа і весь зажмурювався. — Хо-хо... хочу на конюшню.

Це було так несподівано, що навіть інструктори спочатку розгубилися. Челканов почервонів і з гордоців стиснув

щелєпи так, що м'язи на його щоках випнулися твердими гульками.

— Запиши Старика, товаришу Касандров! — вигукнув він, переможно поглядаючи на комунарів.

— Записую, — добродушно посміхаючись, відповів дядя Ваня.

Мухомор не стерпів, запитав презирливо Старика:

— Куди записуєшся, Колько? В лягаві?

— Ні, н-на конюшню.

Їдальня відповіла реготом. На Старика полетіли шматки хліба, картузи, ложки.

Але він стояв непохитно на своєму.

— Чого шу...шу-шухер підіймаєте? Я хочу спробувати. А, м... може, це цікаво?

— Запиши й мене, — обізвався ще один голос. Говорив Яша Кримов, стрункий чорнявий хлопець, якого поважали за твердість характеру і за вміння триматися з великою гідністю. Хрипов спочатку думав, що він жартує.

— Ти що, на бога, Яшо?

— Чого на бога? По блату.

Він без жартів записався у Касандрова і зараз же пішов з їдальні. Услід йому понеслися вигуки й лайка, але він навіть не обернувся.

— А що, б...бачили? — засміявся Старик. — М...ми з Яшкою Кримовим підемо н...па конюшню, а ви-в...ви собі як хочете.

Після цього записалося ще кілька чоловік, але на них уже ніхто не звертав уваги. Всі з галасом вийшли з їдальні. Колька Безпалый, що прибув з мелітопольською партією, витяг з кишені колоду карт і, піднявши їх над головою, вигукнув:

— Є стіри! Хто зі мною?

Цей вигук зустріли криком захвату, що струснув стіни комуні. За кілька хвилин спалахнула гра, безмежна й безладна, як буря, і страшна, як пожежа. Упавши іскрою в порох звірячих інстинктів, перша колода карт з страшною силою зметнула темні пристрасті, збудила поклик вулиці в серцях комунарів, які ще вчора ледве переборолі в собі бажання потрощити знову все, що було в спальнях.

За першою колодою хутко з'явилася друга, третя, десята, а за півгодини в помешканнях комуні не залишилось жодного плаката — їх зривали з стін, і тут же майстри цієї справи різали їх фінками і робили з них карти.

Карти вдерлися в кожну спальню.

В карти грали в коридорах, на сходах, по всіх кутках, на ліжках, на столах, на табуретках, на розісланих на подвір'ї ковдрах.

Срізь були карти.

Людські слова, які ще залишились у вжитку «блатні», тепер зникли. Їх замінили короткі пристрасні вигуки:

- Стос!
- Рамс!
- Бура!
- Очко!
- На кухвайку!
- На шкари!
- На бобку!
- На кальоса!
- На всю робу!
- На цукор!
- На шамовку!

В одному гурті банкував похмурий і мовчазний Хрипов, у другому поблискували очі блідого, нервового Лакоші, в третьому різався Безпалий, у четвертому — Мухомор, Мар'я Іванівна, Нафтула, Горобець, Культишка.

Різались вони до обіду. Пообідавши, різались до вечері. Повечерявши, знову порозсідались по всіх кутках, щоб різатись до ранку. Тоді Челканов підійшов до Горобця і сказав йому:

— Між іншим, Горобець, мені треба з тобою поговорити.

— Чого? — огризнувся той. — Може, хочеш привісити пачку? Ти не дуже.

— Ні, я хочу сказати тобі двоє слів.

Горобець устав. Челканов одійшов з ним убік.

— Ну, кажи.

— Брось гуляти в карти:

— Це ти серйозно? По блату?

— Ні, я по-комунарському, брось. А не послухаєш, — дам по блату.

Потім він підійшов до Хрипова та до Лакоші.

— Є про що поговорити, Хрипов. І з тобою, Лакошо. Ходімте, походимо по свіжому повітрю. А якщо Мухомор хоче покинути ламати фасон, то хай і він іде. І Коля Безпалий, і ти, Кумпол. Присоглашаю.

Хрипов, Мухомор, Лакоша, Безпалій і Кумпол хвилинку порадилися між собою і пішли за Челкановим. Надворі Челканов сказав їм так:

— Канешно, воля ваша, а тільки я говорю з вами, як з людьми, бо я знаю, що вам агітація не потрібна. Ви були на волі хорошими жиганами, за це я вас уважаю і за це я з вами розмовляю. З ким я повинен будувати кому-ну? З тими малишками? Чи з вами? Раз ви передовий елемент, який знають у кожному шалмані, то ви повинні бути передовим елементом і в комуні і взяти владу у свої руки як свідомий актив. Я хочу з вами в цій справі порадитись. Без вас я нічого не зможу зробити, і ніхто, ніякий начальник комуні і ніякий начальник ДПУ, не зможе. Я маю совість, щоб розуміти це.

— Що ти пропонуєш? — похмуро спитав Хрипов.

— Що це нам дасть? — підтримав його Безпалій.

Челканов примружив око, пильно подивився на них.

— Це вам дасть честь. А для справжнього жигана честь — найдорожче.

— А що ми повинні робити?

— Ви повинні зорганізувати актив і керувати ним. Це буде такий актив, який тільки ми можемо зробити. Хто не слухатиметься активу, того будемо судити в конфліктній комісії. Ти, Хрипов, будеш головою конфліктної комісії. Ти розумієш, який пост ти будеш займати? Мухомора ми зробимо начальником караулу для охорони комуні й революційного порядку. Лакошу поставимо завідувати кладовою комуні, є який міститься все наше майно. Безпальчика призначимо старостою сапожної майстерні. Кумпол буде за старшого в спальні. Це буде «той» актив! Як ви на це дивитесь?

Хлопці мовчали. Їм було приємно, що Челкан радиться з ними і покладає на них надію. Вони добре розуміли, що без них він справді нічого не зробить, і це їм було ще приємніше. Але вони нічого не відповідали на його пропозицію, бо відповісти їм було нелегко. Нарешті, заговорив Хрипов:

— Знаєш що, інструкторе? Життя треба лапати з усіх боків. З одного боку полапаєш — м'яке, а з другого — пік чорту не годиться. От тоді й поміркуй. Не знаю, як мої пановні кореші, а я тобі зараз нічого не скажу. Дай мені кілька днів подумати, потім я дам відповідь.

— Це правильно, — погодився Лакоша, — я теж подумаю.

— А ти, Колю?

— Подумаю,— відповів Безпалій.

— А ти, Мухоморе?

— Я вже був у активі, в Арзамасі — у твого корня Пашки Леонова. Теж у караулі.

— Ну? І що ж?

— І втік, як бачиш. Та ще й не сам, п'ятьох захопив з собою. На мене не надійся, бо я тут шухер думаю підіймати і крові тобі зіпсую немало. А будеш лізти з агітацією — в морду колись дам при всьому народі і зіпсую тобі увесь принцип.

— Я уважаю твої слова, Мухоморе, за те, що ти кажеш правду. Тільки ти ніколи не поспішай, а спочатку подумай. Я не знаю, на кого ти психуєш, але бачу, що у тебе в настрої являються нерви. Я буду чекати, поки ти подумавш.

— Чекай, мені однаково.

— А ти, Мазуре,— звернувся Челканов до Кумпола, що стояв увесь час мовчки,— як скажеш про актив?

— Шьо-о? — перепитав Кумпол таким тоном, ніби інструктор його тяжко образив.— Актив? Та пішов ти з своїм активом...— Кумпол тут же подав Челканову довгу й заплутану адресу.

— А все-таки подумай, Кумполе. Спочатку подумай, а воювати будемо потім. Я вам дуже вдячний за цю розмову. Тепер я хочу вам сказати, щоб ви перед комунарками не оскандалились: у карти гуляти не можна, з цим ми будемо боротися до кінця. Ви, канешно, самі перестанете, щоб я не підривав вашого авторитету.

— Так ми ж не в активі ще! — обурився Безпалій.

— Все одно, в карти не можна. Попереджаю. Краще дайте мені слово, що комунари більше не побачать вас за картами.

Хлопці тяжко замислились. Що ж їм робити? Кожний знав про себе дуже добре, що в карти він гратиме й далі. Але й на попередження Челканова не можна було не зважити. Треба було знайти якийсь вихід.

— Добре,— відповів Хрипов.— Я забираю до себе в спальню Лакошу й Безпалого, а тих двох ти куди-небудь переведи. Ми будемо грати в карти так, щоб ніхто не бачив.

Так кінчилась перша розмова Челканова з авторитетними ватажками маси.

Лакоша і Безпалий переселились після того в спальню до Хрипова і, потай один від одного, довгими ночами думали про слова Челканова. Кожному було соромно першому заявити про згоду піти в актив. Вони знали, що скажуть з цього приводу товариші. «Зсучився»,— скажуть вони. І це слово пекло їх соромом, навіть при одній думці про нього.

Лакоша згадав подібний випадок, що трапився з ним в одному реформаторії, і, згадавши, глибоко вітхнув. Добре, що тут немає того Кукли. Кажуть, що він тут був, але втік. Добре зробив... Лакоша всоте повернувся на своїй постелі.

— Не спиш? — спитав його Безпалий.

— Ні, я спав... а це чогось прокинувся.

— Брось баланду запускать. Я теж не сплю. Челканов — сволоч. Правда?

— А чого?

— Та що ж він на самому ділі? В актив тягне. Ти підеш?

— А ти?

— Треба подумати. Он Хрипов каже, що треба з двох боків лапати. Він правильно каже. Подумаю ще, полапаю, а тоді скажу.

Хрипов теж не спав, слухав їхню розмову, але не втручався до неї.

— А я не проти,— трохи згодом сказав Лакоша.— Може, і піду.

Тим часом життя в комуні з кожним днем ставало розгвузданишим. Карти зникли з поверхні, але вони перейшли в підпілля. Боротись з ними стало ще важче. Це не лякало Лакошу. Але ось привезли нову партію комунарів з Артемівська, і це перешкодило йому здійснити свій намір. Це трапилось так: Мухомор після розмови з Челкановим теж зажадав перейти в окрему спальню — з Нафтулою та Мар'єю Іванівною, і Челканов не відмовив йому. Вже самий факт, що Марко звернувся до нього з проханням, був чогось вартий. Він зрозумів цей його крок як неусвідомлену поступку, непомітну, може, для нього самого здачу позицій. Але Марко думав інакше.

Того дня, як вони втрюх переселились в окрему кімнату, саме й приїхала нова партія комунарів — з Артемівська. З цією партією повернувся й Кукла. Нафтула побачив його перший і повідомив Мухомора.

— Иди! Кукла повернувся!

Мухомор вийшов на двір, знайшов корешка, розпитався.

— Яким чином? Забарабали?

— Ну да. Погорів на одній ширмі, ну й забарабали, знову привезли. А тут як у вас?

— Та нічого. Ми тепер з Нафтулою та з Лахмачем маємо свою кімнату. Хочеш до нас?

— Давай!

— А раз таке діло, то й бухануть же треба!

Недовго думавши, вони подались на село. У Мухомора ще з Харкова залишались гроші, яких він не встиг іще програти в карти. Вони дістали три пляшки горілки, потім пробрались на кухню, вкрали жаровню з печенею, набрали в пазухи хліба з столів і пішли в порожній невеличкий будиночок, що стояв замкнений у глухому кінці подвір'я.

— Ламай висячку, — скомандував Мухомор.

Мар'я Іванівна мав у руках ведмежу силу. Він скрутив замок заіграшки. Хлопці увійшли в приміщення — Мухомор, Кукла, Мар'я Іванівна, Нафтула й Культишка. Сіли долі в порожньому кутку, поставили пляшки, їжу розклали.

— Розпечатуй, Мар'є Іванівно!

Лахмач ніжно повибивав з пляшок корки. Хлопці випили горілку павхилки. Нажерлись. Посоловіли.

— Це я розумію, — процідив Кукла. — Так можна жити і в камупі.

— Ходім шовку натягаємо! — запропонував Марко.

— Якого шовку?

— А церковного! Спальню свою шовком застелимо і кашне на шиї понадіваємо. Хай знають!

— Ходім!

— А як же тягати? Ключка ж замкнена, — зауважив Нафтула.

— Нічого! Я знайшов спосіб. Дрином будемо тягати, через вікно.

Вони дістали довжелезний дрючок, прикрутили до нього дротом залізний гак і вдарили у вікно. Шибка з дзенькотом розлетілась на дрібні шматочки.

— Підсади, Мар'є Іванівно, — командував Мухомор.

Хлопці стали під стіну, попригиналися. Марко став їм на спину, зазирнув крізь розбите вікно в церкву. Біля криласа стояло кілька поставців, на яких лежали ікони. Марко просунув до них свій дрючок, захопив гаком пер-

ший поставець, потяг до себе. Поставець перекинувся — ікона з гуркотом полетіла на підлогу, розбилась.

— Що? Ловиться? — питали хлопці.

— Піймав. Тільки стійте смирно, а то впаду!

Він шарпнув з поставця шовковє, вишите золотом покривало, зірвав його і обмотав круг шії.

— Фути-нути! Зараз іще піймаю!

Дрючок знову пішов у вікно. З гуркотом полетів другий поставець. Нове покривало заграло яскравім синім кольором на Марковім плечі.

— Тягни ще! — гукали хлопці.

— Щоб на всіх вистачило!

— Мені витягни!

Їхню роботу помітили комунари. Почали підходити, зацікавились. Така штука всім сподобалась. Дехто й собі почав шукати дрючка.

— А я хіба не в долі?

— Я теж лізу!

— Давай дрин!

Кілька монашок збіглися на галас, підняли руки до неба, заголосили:

— Мати божка, царице небесна! Сохрани, спаси й помилуй!

— Поруганіс над святинєю, поруганіс!

Мухомор обернувся, глянув на них так, що ті зразу замовкли.

— Уйди краще, відьмо монастирська! Бо я тебе як поругаю, то тобі потім до смерті снитиметься.

— Га-га-га!

— Фіть!

— Пішла, рвань божественна.

Компанія засвистіла, затюкала на монашок, стерла їх з землі, вони перелякано зникли в своєму маленькому будиночку.

В цей час підійшов Челканов. Мухомор стояв увесь обвішаний шовковим шматтям — синім, червоним, оранжевим. Хлопці ділилися. Рвали шмаття пополам, обкутували ним шії, підперізувались, чіпляли на груди шовкові банти, а Нафтула та Кукла поскидали черевики і взули зелені шовкові онучі.

— Ге! Оце я розумію.

— Що ви робите? — крикнув Челканов. — Мухоморе! Ти що, жартуєш зо мною!

— Одскоч! Барахла тобі жалко!

— Це хуліганство! Ти позориш комуни перед селянами.

— Ну, та й що? Плювать я хотів на цих жлобів і на їхню кляку!

— Хочемо брати і беремо! — підскочив Культишка.

Лакоша, що мовчки стояв у гурті, не стримався.

— Вони десь буханили, чорти, а ще комунари, — обізвася він злобно. Челканов підхопив це зауваження.

— Ви п'яні! Ми вас на губу відправимо.

— Кого? Мене на губу? — підступив до нього Марко. Але тут вихопився Кукла.

— Чекай, Мухоморе! Це хто говорить? Чийсь знайомий голос? А-а! Це ти, Лакоша, це ти, к... з реформатора! Хлопці! Держіть його! Ми йому зараз покачаємо правилки. Він у зміївському реформаторі був зо мною та зсучився і дув своїх. Мені дав був наряд поза чергою. Держіть його!

Кукла вихопив ніж.

— Держіть! Я з нього получу!

На Лакошу кинулись з усіх боків.

— Ось тобі актив, Челкане! — крикнув Лакоша і вдарив одного з хлопців кулаком під щелепу. Той упав. Лакоша скочив через нього і подався з комуни — тільки його й бачили.

— Щастя його, що втік, — спільовуючи, процідив Кукла. — Ходім, Марку, я його все одно колись завалю.

Хлопці почали розходитись. Мухомор, Нафтула, Мар'я Іванівна й Кукла увійшли до себе в спальню, обвішали її різнобарвними шовковими покривалами, одне прослали на підлозі.

Спальня стала подібна до балагана мандрівних фокусників.

— Прямо красаота!

— А що ж?

— Тепер ми — фон-барони, і плювать я хотів на все.

— Починай пісню, Маркушо!

— Можна! Тільки ви піддержуйте! Ех!

А на восьмой Сокир стоїть гора,
а сколько там зарітє тела,
ветер буйний там гуляїть,
мама родная не знаїть,
что сынок зарітє єїо в снїгу...

До них навалило хлопців з інших кімнат, кожному хотілось подивитися на їхню спальню.

- От жиганули!
- А там ще є!
- Вистачить!
- Ходім дістанемо!

Коли у вікна вже не можна було нічого витягти, тоді Льонька Жолудь придумав новий спосіб, на який пішли тільки найсміливіші отряхи. Цей спосіб полягав у тому, щоб залазити в церкву через дах — у маленьке горішне віконце — і спустатись униз по ланцюгу, на якому висіло панікадило.

— Гіп-гіп, ура! І ми вже гойдаємось на цій хрустальній бараболі. Іде?

— Ну, канєшно, йде!

Це відповів малий Єпташка, який промишляв «на сківах» і серед солідної жиганської публіки користався постійною повагою. Заява «канєшно, йде» розвеселила хлопців.

— Єпташка, той дістане!

Жолудь перший показав приклад. Захопивши з собою вірвовку, подерся з кількома хлопцями на дах церкви. Приміщення зимової церкви було присадкувате, їм неважко було на нього видертись по ринвах.

— Гіп-гіп, ура! — гукнув Жолудь уже згори. Потім вони висадили віконце, і Льоня почав спустатись униз по ланцюгу. За ним полізли Горобець і Єпташка.

Панікадило здригалося й дзвеніло кришталеvimи брязкальцями. Це було надзвичайно приємно. Але до землі залишилося ще сажнів із два, і, головне, незручно скакати через цю бараболу.

— Прив'язуй вірвовку, Жолудь!

— До бараболі прив'язуй і спускайся! — гукали хлопці в розбиті вікна. Та Жолудь і сам знав, що йому робити. Один кінець вірвовки він прив'язав до панікадила, другий кинув униз. Потім звелів Єпташці:

— Спускайся, ти легкий.

Єпташка був завбільшки в наперсток, хоч йому йшов сімнадцятий рік. Він миттю злетів по вірвовці на підлогу. За ним шугнув Горобець, а Жолудь сидів на бараболі, колошматив ногами брязкальця. Горобець та Єпташка вхопилися за вірвовку, почали розгойдувати панікадило. Єпташка заспівав тоненьким голоском:

Гой-да, гой-да-ша,
де кобила, там лоша..

Бараболя забряжчала і пішла махати по церкві. Жолудь з насолодою дригав ногами.

— Піддай розгону, Єпташко! — Хлопці зазирали у вікна, помираючи з реготу.

— Господи помилуй, господи помилуй,— заспівав Горобець.

Того ж дня привезли до комуни ще кілька чоловік з Харкова. З ними був Сашка Інтелігент. Він приїхав у синіх швейотових штаних, у модному піджаці з шовковою хусточкою у верхній кишенці. Голубий галстук тендітно ховався одним кінцем у пазусі добре випрасуваної сорочки. На голові він мав чудову осінню кепі з м'якого картатого пледа. Словом, він устиг підлататись того вечора, як утік, а другого дня його «забарабали» і за кілька днів відправили сюди. Він ішов подвір'ям, насвистуючи арію з «Сільви» і вивчаючи диспозицію комуни.

Сільва, ти міля не любишь,
Сільва, ти міня погубишь...

Веселий гамір коло церкви привернув до себе його увагу. Він підійшов і зазирнув у вікно. О! Це чудово!

— Кого я віжю! Льонічка!

Жолудь був просто ошелешений цією радісною зустріччю. Він аж затащовав на бараболі.

— Інтелігент! Це ти! Чи не привид?

— Вилазь, маю для тебе пару непоганих сигар.

Єпташка та Горобець залишилися іще випорити по вівтарю, а Жолудь хутко подерся нагору. За дві хвилини він уже пихкав сигарою і розпитував свого друга про новини. Через якийсь час перед хлопцями з'явилися й Горобець та Єпташка. Перший зідрав завісу з царських воріт, а другий поцупив покривало з жертovníка і набрав повну пазуху «Епархиальных ведомостей» за 1870, 83, 97 роки.

— Во! Там ціла купа лежить у сундуку і різних божественних книг до...

Єпташка тоненько вилаявся.

— А навіщо ж ти набрав цього барахла? — спитали його.

— Як навіщо? Тут, брат, написано про царів — умора. І папір тонкий... Во, дивись!

Єпташка був грамотій. Він з ентузіазмом витаскував з-за пазухи купу старих брошур, поїдених цвіллю, показував їх хлопцям, тикав у них пальцем.

— Дивись, во!

— А що ж там «во»?

— А во, слухайте. Во гади були! Во! кров з нашого брата пили, гади, во!

— Та ти читай.

— Ану, Єпташко, гуркони що-небудь про царя та про царицю, про коня та про жар-птицю! Єсть там написане?

— Тут во: «Полтавския Епархиальныя ведомости», во! «Выходят два раза в месяц», гади. «Часть официальная. 1870 года. № 7-й, Апреля I. Божию милостию, Мы, Александр Второй, Император и Самодержец Всероссийский», во, к...! «Царь польский, великий князь финляндский, и прочая, и прочая, и прочая...» Ну?

— А що прочая?

— Не сказано. «Объявляем всем верным Нашим подданным. Во второй день текущаго месяца любезнейший племянник Наш, великий Князь Николай Константинович, достиг возраста, определенного государственными основными законами для совершеннолетия членов...» Фу, дай відпочину.

— Га-га-га!

— Аж заморився!

— Хіба воно там так і напишаю? Ти, мабуть, сам при-думуєш.

— Во, читай! «...членов Нашего Императорского Дома, а сегодня, пред лицом святой церкви и под знаменем чести, он произнес торжественную в присутствии Нашем присягу на служение Нам и государству». Во, гад!

Читання всіх захопило.

Навколо Єпташки збився великий гурт. Після кожної фрази, яку вичитував Єпташка, хлопці хапалися за животи.

— «Благословляя его,— читав Єпташка,— на предлагаемое ему отныне столь важное и обширное поприще...»

— Га-га-га! Невже поприще? Кого?

— Та він бреше! Там цього нема.

— Як нема? А во! «...столь важное и обширное поприще, Мы с непоколебимою верою...»

— З чією? Чекай! З чією Верою?

— Та во: «с непоколебимою верою возносим ко Все-вышнему Богу усердные моления: да осеняет и укрепляет его на всех путях жизни даром мудрости...»

— Ич, гадюка! Даром хоче.

— На шармака пре, стерво! «...даром мудрости и правды к возвеличению могущества и славы Нашего Престола

и отечества. Мы твердо уверены, что любезные нам верноподданные единодушно присоединятся к сим Нашим о нем молитвам, с искренностью и усердием, всегда преисполняющими Наше сердце истинною отрадою». Во закрутив, сукин син. «Дан в С.-Петербурге, во второй день февраля, в лето от Рождества Христова...» Чекай! Во бреше, гадюка. Другий день февраля, а каже — літом!

— Обманювали народ.

— Канєшно!

— «...в лето от Рождества Христова тысяча восемьсот семидесятое царствования же Нашего в пятнадцатое. На подлинном собственною Его Императорскаго Величества рукою подписано: «Александр».

— Підписано?

— Атож.

— От гади! Ану, ще рубани, Єпташко! Про царицю нічого нема?

— Як нема? Про царицю? Во скільки написано, во!

— Ну?

— Про царицю?

— Читай.

Хлопці ще тіснішим колом обступили Єпташку, який став сьогодні справжнім героєм. Таке видрав.

— Знайшов про царицю!

— Читай, Єпташко.

Він підкинув свою велику рахітичну голову, вкриту жмуттям безладного білого чуба, виставив уперед щелепу і почав знову:

— «Первого июля, 1897 года. Полтавския Епархиальныя ведомости, № 19-й, часть официальная, выходит три раза в месяц».

— Куди виходять?

— А я знаю? Не написано.

— Ну, читай, там побачимо.

— «Божиею милостию Мы, Николай Второй, Император и Самодержец Всероссийский».

— Обратно?

— Обратно, гад... «Самодержец Всероссийский... и прочая, и прочая, и прочая. Объявляем всем верным Нашим подданным: в 29-й день сего мая любезнейшая Супруга Наша...»

— Ага, га!

— Давай, давай!

— Жар, Єпташко, про супругу!

- Так не перебивайте.
- Та цікаво ж, що вона зробила 29 мая.
- «Супруга Наша, Государыня Императрица Александра Феодоровна благополучно...» ой, помру!
- Та читай!
- Що благополучно?
- «...Феодоровна благополучно разрешилась от бремени рождением...»
- Ха-ха-ха!
- Цього не може бути!
- Хіба там так написано?
- Во! Во! Во! Дивись!

Але ж хлопці не могли дивитися, не могли стояти на ногах — вони падали з сміху на землю. Єпташка торжествувала.

— «...разрешилась от бремени рождением нам дочери, нареченной Татианою. Таковое императорского дома Нашего приращение...»

— Куди приращеніс?

— Кого?

— Це в неї щось приросло, чи як?

— Мабуть, у неї. Не сказано. «...приращение приемля новым ознаменованіем благодати божіей, на Нас и Имперію Нашу изливаемой, возвещаем о сем радостном событии верным Нашим подданным и вместе с ними возносим ко Всевышнему горячія молитвы о благополучном возрастании новорожденной. Повелеваем писать и именовать во всех делах, где приличествуєт, Любезнейшую Нашу Дочь Великую Княжну Татиану Николаевну Ея Императорским Высочеством...»

— Почекай! Та вона ж тільки що вилупилась. А написано велика Татьяна?

— А може, вона велика й вилупилась, ти знаєш?

— Ну да. Може, від цариць великі лупляться.

— Читайте далі.

— «Дан в Петергофе, мая 29-го дня, в лето от Рождества Христова тысяча восемьсот девяносто седьмое, царствования же Нашего в третье. На подлинном собственною Его Императорскаго Величества рукою написано: Николай». Во гад, од бремени підписав.

— Треба цих цархальних всдомостів іще натягати, цікаво понаписувано за царів,— промовив хтось із гурту.

— Ану, може, там ще є?

— Та тут багато про них, я потім вам усе попрочитую. А ось я знайшов про наші Прилуки.

Цьому вже ніхто не повірив. Щоб Єпташка знайшов ще й про Прилуки — ні, цього не може бути.

— Та що не може? Во! Написано. Менандра!

— Яка Менандра?

— Це риба така, чудак,— пояснив Горобець.— Вона з одним оком.

— Що? То камбала, а не менандра, що ти брешеш?

— Ану, читай, Єпташко, про Менандру.

— Ви нічого не розумієте,— гордо заявив Єпташка.— Во, слухайте. «Высочайшее повеление. Государь Император в 22-й день декабря 1896 года высочайше утвердить соизволил всеподданнейший доклад Святейшего Синода...»

— Чекай, незрозуміло.

— Це що таке — синода?

— Ну, вроді камода, чудак, не розумієш. Куди барахло ховають.

— А, вірно!

— Не перебивайте!

— «...Святейшего Синода о бытии ректору Костромской духовной семинарии...»

— Костромської? Єп... Єпташко! — раптом вигукнув Старик, який недавно підійшов до гурту.— Невже про Костромську семінарію написано? Я там був. Ми там по... по... по-о-па й по-опа-дю помили. Все забрали к...

— Ну, кажи скорше.

— ...канешно,— кінчив Старик.

Єпташка невдоволено підкинув голову. Це могло відтягти від нього увагу.

— Ну, і не перебивай, коли забрали.

— Про Менандру читай, Єпташко!

— Та коли ж тут перебивають... «о бытии ректору Костромской духовной семинарии, архимандриту Менандру, епископом Прилуцким, викарием Полтавской епархии...»

— Ну, що, риба?

— А що ж, по-твоему?

— Що — не скажу, ну тільки не риба.

З хлопців ніхто не міг як слід пояснити незрозумілих слів. Тоді визаввся Горобець.

— Хіба ж у риби є писок? — сказав він.— А там написано — писком прилуцьким. Я так думаю, що це цареву

собаку звали Менандра. Мабуть, вона в чомусь провинилась, бо сказано бити Менандру писком і в кару полтавську.

— Во, во! — підхопив Єпташка. — Так і написано — «викарием Полтавской епархии, с тем, чтобы наречение и посвящение его в епископский сан произведено было в г. С.-Петербурге». Во, тут ясно сказано.

— Знущались, сволочі!

— Ну да. Собаку били!

— А що вона винна?!

— Та н-ві. В-ви нічого не знаєте, — знову втрутився Старик. — Я в Костромі був, ми там по-о-на одного помили, то я знаю. Єпископ — це теж піп такий.

— Ну, це брехня.

— Менандра — не інакше, як собака.

Хлопці почали розходитись, але потім ще довго це питання обговорювали в спальнях, і кожний розповідав щонебудь про те, яка в нього була колись розумна собака.

2

Лакоша тим часом не збирався повертатись до комуни. Він поклав перебути кілька день у Прилуках, а потім податись на Ростов. Але життя злову поламало його плани. На першій же кражі його піймано і приведено до прилуцької міліції.

— Попався, хлопче? Ну, держись тепер. Посадимо в бупр, то знатимеш, як красти, — сказав йому старший черговий.

— Я й так знаю, як красти, а кічі вашої не боюсь.

Лакоша був на вулиці з двадцять першого року. Проїшов він євпаторійську школу, побував потім у багатьох містах. Крім закритих реформаторіїв, сидів півроку в харківському бупрі, трохи сидів у мелітопольському. Не страшно йому, хай знову садовлять, аби не повертатись до комуни. Але трапилось якраз навпаки. Міліція передала його комендатурі окружного відділу ДПУ. Файерфас, комендант відділу, викликав його до себе на розмову; запропонував йому цигарку і, ніби своєму старому знайомому, сказав Лакоші:

— Що ж ти, Лакошо, так ганебно тікаєш з комуни? Це нікуди не годиться. Зараз же повертайся, наш співробітник одвезе тебе. І ставай до роботи. Годі дурня клеїти.

Лакоша нічого йому не сказав — чому і як він утік. Зціпивши зуби, він сів на підводу і приїхав знову до комуни.

Того ж вечора до нього підійшов якийсь незнайомий і попередив його:

— Ти Лакоша?

— А ти хто?

— Я Казанок. Чухай звідси, а то тебе заріжуть.

Збоку стояв Челканов. Він чув цю розмову. Як тільки Казанок вийшов з кімнати, Челканов підійшов до Лакоші, поклав йому на плече руку.

— Годі думать, Лакошо. Вони тебе заріжуть, коли ти вагатимешся. А коли хочеш жити, треба йти проти них у наступ. Ходім, оселишся з нами в інструкторській спальні. І разом будемо боротись.

Лакоша подумав хвилинку і відповів рішуче:

— Ідем.

— Значить, в активі?

— Та чорт його бери, хай буде в активі: інакше, видно, не можна.

Того ж вечора до Челканова прийшли Хрипов і Безпалий. Вони поговорили спочатку про різні речі, далекі від того, що в них було на думці. В кімнаті топилась звичайна сільська піч, які тут позалишались іще від монастиря. Було тепло. Хрипов присів біля печі з цигаркою, пускав у комин струмочки жовтавого диму.

— Хотів я тебе сьогодні вдарити, — похмуро промовив він до Лакоші, — та передумав.

— За що вдарити?

— За реформатор. Ти на своїх капав?

— Ні, не капав. Кукла свій наряд заслужив, і я йому дав. А капати я ні на кого не капав.

Хрипов відповів не на його слова, а на свою думку:

— А може, Кукла баланду запускає? Бо серед нашого брата бувають іноді й тріпачі.

Помовчали. Челканов бачив, що справа наближається до розв'язки і спокійно чекав. Нарешті Хрипов звернувся до нього:

— Так от що, інструкторе! Записуй нас до свого активу, ми згодні.

— Давай руку!

— На!

— І мої п'ять, — додав Безпалий.

За два дні Комуна відсвяткувала річницю Жовтневої революції. Комунари наділи осназівську одягу і з червоним прапором прийшли до сільради на селянський мітинг. Було урочисто, але багатьом хлопцям каламутилось на душі. Кукла підійшов до Марка. Він стояв збоку блідий, розстроений.

— Що, Мухоморе, погано?

— Блин, Кукло!

— Так і я думаю. Спортить нас комуна. Дивись, уже з прапором почали ходити, як малахольні. Я сам боюсь за себе: спортюсь я тут, характер потеряю. Як ти думавш?

Але Марко не слухав його. Він дивився в одну точку. Коло трибуни стояло чимало народу, сільський актив, начальник комуни, інструктори. Що він цікавого побачив? Кукла спідлоба простежив, куди скерований погляд його приятеля, і свиснув здивовано.

— Еге, Марку, пропаще діло, ти ще скоріше за мене потеряєш характер.

Марко спалахнув, одірвав очі від дівчини, що стояла там, у гурті, сяючи двома клаптиками чистого блакитного неба. Плянував набік.

— За собою дивись, а за мене не турбуйся. Який я був, таким і зостанусь. Мене не купиш.

Кукла, зневажливо посміхнувшись, одійшов від нього. Марко знову повернув голову до активу. От вона, ця сама Уляна, чи як там її, вийшла на трибуну, їй дали слово, вона зараз почне тріпаться.

Марко відчув, як у нього по спині побігли холодні мурашки. Він дивиться на неї злими, колючими очима. Здається, що вона стоїть на високій горі, і навколо неї пахне любистком, як у дитинстві після теплого дощу. І йому так гостро захотілося скинути її звідти, щоб вона впала перед ним лицем у багно! А чого вона така?

Цю мить вона повернула до нього голову й зустрілася з його поглядом. Ага! Їй стало неприємно. Вона здригнулася, очі потухли.

— Товариші, — каже вона, але голос її не дуже-то твердий. А втім, Марко і не збирається її слухати. Він повертається і байдуже йде з мітингу, ні разу не оглянувшись. Йому приємно, що він таки уколов її. Це почуття лоскоче йому груди, він посміхається, як йому здається, злорадною посмішкою. А потім він взагалі викидає її з пам'яті і йде собі в комуни, ні про що, власне, не думаючи.

Увійшовши до кімнати, Марко ліг з чобітьми на своє ліжко. Стіни обступили його солодкими вкрадливими кольорами церковного барахла. На них важко було дивитися. Він повернувся горілиць і впер очі в стелю. Про що були його думки, цього б він нікому в світі не сказав. Та й сам він, зрештою, не знав добре, як воно так виходило, що, думаючи про одну, він бачив іншу. Згадував Севастополь, але перед ним уставала трибуна, і дівчина з синіми очима, ясними й чистими, як весіннє небо, і тоді йому здавалося, що, на його пам'яті ніколи не було ніякої Баретки, севастопольської «простячки», яка звірила на нього свою таємницю, і що надворі тепер не сіра вогга осінь, а весінній ранок над Дніпром. У плавнях шумить очерет. Із широкої й теплої повені сходить велике сонце і лягає йому на груди. А то раптом встає Баретка, струшує з себе пісок і йде до Марка, вся закривавлена, з одрізаними грудьми...

Йому стало страшно. Він схопився на ноги. В коридорі гупали чийсь кроки. Це повертався Кукла, якого Маркові не хотілося бачити. За ним ішли й інші комунари.

Мітинг закінчився. Кажуть, що та комсомолка здорово тріпалась і про комуна теж заливала. «Треба буде піймати колись та покалічити, мабуть, іще не спорчена», — каже хтось із хлопців. Чи не Кукла то й сказав? Здається, він.

— Ха-ха-ха! — регочеться Марко. — Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

— Чого ти, Мухоморе?

— Ха-ха-ха! Не спорчена, кажеш? А ти спробуй... Ха-ха-ха! Спробуй!.. — Він раптом замовк і вийшов з кімнати. До вечора його ніхто не бачив. Уночі хтось із хлопців нібито зустрічав його десь у селі, не при компанії, — сам ішов. Повернувся пізно — роздратований, як чорт.

Нарешті почала працювати перша комунська майстерня, відкрита офіційно ще першого листопада. Це була невеличка теслярня, в якій мали робити речі для власного вжитку — столи, табуретки, ослони тощо. В майстерні був інструктор і кілька робітників, у яких мали вчитися теслярської справи вихованці комуни. Лузгін зібрав комунарів, повідомив їх про це і запропонував охочим записуватися на роботу. Кілька чоловік визвались піти ради штуки, але це вже ні на кого не справило великого враження.

— Пошухерять трохи та й кинуть, — скептично заявив Мар'я Іванівна, що найбільш за всіх ненавидів працю і був, так би мовити, класичним зразком ледаря. Хлопці,

звичайно, погодилися з формулою Мар'ї Іванівни. Таким чином, перше повідомлення начальника комуни не внесло ніякого пожвавлення в настрої комунарів. Значно більший ефект викликало друге його повідомлення.

— Завтра-позавтрьому, — сказав він, — до нас приїдуть керівник Головної ради Трудкомуни і товариш Гулкий, член Ради. Треба підтягтись. Соромно буде нам перед товаришем головою і перед цілим колективом чекістів України, коли ми не зможемо показати себе людьми, про яких недаром турбуються уряд і ДПУ. Дехто з вас гадає, що в комуні можна жити так, як ви жили колись на вулиці. Ні, товариші комунари, це не так. Попереджаю цих «героїв», що ми будемо суворо боротися проти всякого хуліганства, картярства, п'янок. Разом з комунарським активом, що вже потроху організується, будемо дбати за революційний порядок і дисципліну в комуні...

— Ботай, ботай, — обізвався Мухомор. Для себе він вирішив неодмінно напиться в день приїзду голови Ради.

В комуні почалось готування до зустрічі високих гостей. Прибиральниці завзято шкребли імили коридори, прибирали кімнати. Всюди почувалася підвищена температура. Інструктори перевіряли порядок у спальнях. Хрипов, Безпалий і Лакоша були з ними. Лакоша після сутички з Куклою добув собі залізний ціннок і ніколи її ніде не розлучався з ним. Комунари побоювались того ціпка. Ним можна було «завалити» людину одним ударом.

В день приїзду очікуваних гостей Марко захопив з собою Культишку і пішов з ним на село. До Кукли в нього з'явилася якась відраза — ще з того мітингу. Він не хотів його запрошувати. Культишка був хлопець веселий, клишоногий, любив пожартувати і ні на що не звертав серйозної уваги, ніщо в житті не могло зіпсувати йому настрою. З ним було легко. Вони зайшли до однієї вдови, що торгувала самогоном.

— Сорок одно з китицею! — привітався Культишка.

— Здорові, козачки, — відповіла їм удова. — Чого це ви до мене?

— Давай самогону, — коротко пояснив Мухомор.

— А гроші?

— При нас. — Мухомор витяг пачку грошей, показав їх жінці. Вона дістала їм із запічка дві пляшки. Хлопці забрали їх і пішли з хати.

— А гроші? — скрикнула удова. — Гроші, босяки ви чортові!

Мухомор обернувся.

— Гроші при нас. Я ж сказав про це. Не піднімай шу-херу, а то морду поб'ю.

З цим вони пішли шукати собі притулку.

Годині об одинадцятій комунари вийшли на подвір'я. Челканов і Курило спробували вистроїти їх у два ряди. Вийшла якась кривуля. Хлопці стояли насурмлені, перекидаючись іноді скептичними жартами.

— Нічого не вийде, Челкане!

— У Лахмача пузо виширає.

За кілька хвилин на подвір'я комуні в'їхала машина окрвиконкому. З машини вийшов знайомий Горобцеві та Мар'ї Іванівні широкоплечий високий чоловік у сивому плащі, з невеликою чорною борідкою.

— Мар'я Іванівна, той самий! — вигукнув Горобець.

За високим гостем ішло ще двоє: кремезний чорнявий чекіст — це був товариш Гулкий — і начальник Прилуцького відділу ДПУ.

— Чотири ромбони! Держись, братава! — кинув хтось із хлопців, придивившись до петлиць на сивому плащі.

— Увага, товариші комунари! — по-військовому скомандував Лузгін. Хлопці насторожились, притихли. Начальник зробив кілька кроків назустріч високому гостю і, приклавши на мить руку до козирка, чітко віддав рапорт:

— Керівникові Головної ради Трудової комуні ДПУ УРСР, товаришу Радлову, від начальника комуні Лузгіна — рапорт. Повідомляю, що в Трудовій комуні ДПУ, відкритій 28 жовтня 1928 року за постановою Раднаркому УРСР, нараховується за списками сто сорок три вихованці. За час існування комуні самовільно залишили комуну двадцять вісім чоловік. Решта сто п'ятнадцять — в наявності.

Привітавшись з начальником комуні, Радлов та його супутники близько підійшли до комунарів.

— Здрастуйте, товариші комунари, — сказав Радлов, прикладаючи руку до козирка. Хлопцям таке поводження сподобалося. Дехто з них розплився в посмішці, інші піяково переглядалися. Кілька голосів відповіли жужжом:

— Здрастуйте!

— Наше вам поважання.

— З приїздом.

Високий гість знову торкнувся козирка.

— Вітаю вас з відкриттям Трудової комуні.

Тут уже хлопці не знали, що їм робити. Челканов їх учив, як відповідати на привітання, але тоді вони мало його слухали, а тепер самим було якось чудно. Дехто відповів по-своєму.

— Та нічого.

— Помаленьку.

— Тільки шамовка не однакова,— басом пустив Мар'я Іванівна. Радлов намацав його очима, посміхнувся.

— А! Старий знайомий. Зустріч нашу пригадуєш — у Харкові? «Шамовка». А працювати вмієш?

— Не вміє! — відповів за нього Горобець.

— О, і ти тут? Ну, от і добре. А той де, що лаявся зо мною? Як його прізвище?

— Мухомор,— задоволено розтягнувши рота, відповів Горобець.

— Мухомор? Це прізвище таке?

— Марко Левада,— поправив Лузгін.— Він теж тут. Йх привезено разом з харківською партією. Але зараз він кудись пішов...

Лузгін перезирнувся з Челкановим, той здвигнув плечима.

Інші інструктори теж не бачили його.

— Ну, гаразд,— сказав Радлов,— поговоримо з ним потім. Хай комунари йдуть у свої приміщення. Ми до вас заїдемо трохи згодом,— звернувся він до хлопців,— ідїть, а я тут познайомлюся із справами комуні.

Для гостей були приготовлені кімнати в будинку Головної ради, що стояв поруч колишнього ігуменського будинку. Туди вони й направились разом з начальником комуні та інструкторами.

Комунари zostались на подвір'ї — нікому не хотілося йти в корпус. Вони збирались групами, обговорювали подію, ділилися враженнями. Всіх зацікавило, що то була за така зустріч у Харкові. Мар'я Іванівна задоволено розповідав про це з усіма подробицями — як Мухомор «крив» цього начальника на Раднаркомівській.

Тим часом Марко сидів з Культишкою в проваллі — допивали другу пляшку. Марко ще не втратив здатності орудувати язиком, а Культишка був уже в такому стані, що міг підтримувати розмову лише окремими вигуками.

— Культишко, ти бабу мав на волі? — питав його Марко. І той белькотав йому:

— У-у... Я їх, баб, бабів, у-у... бабух... куди там... куди тобі... А нащо тобі?

— Та я так, для інтересу.

— У-у... я одну бачив... куди там...

— А ти яку-небудь бабу, ну... уважав? Так, щоб... ну, по-нашому, по благу? Щоб пекло тебе...

— Я? Бабу? Ніколи! Та що я?.. Та я... куди там... За що її уважати?

— Отак і я. Ти знаєш, Культишко, а мене одна уважала. Ух, і баба!

— Ну?

— Свободи не бачити! В Севастополі це було. А звали її — Баретка. Ото була своя. На фасоні, губи бантиком, морда в пудрі, а хай би вона мені що-небудь сказала. Сама така! Морду побив би, не те що тут — яка-небудь мамина, дивитися на неї не помагається. Чесна, сволоч! А Баретка — то зовсім інше діло. Один раз вона сказала мені: «Любий мій»... Слиш, Культишко?

— Ну? От стерво таке! Любила, мабуть?

— Хто його зна. Може, й брехала, сука. А тільки як скаже таке слово, все б їй, гадюці, против. Одного тільки не міг простити. Був у мене з Ваською Жлобом корешок Жорка Нудьга. Так він її чимсь зобидив, а вона на нього в каррозшук дунула. І ти знаєш, Культишко, — призналась мені! Я так і так. Сказала вона мені це, а я давай розпитувати. Може, ще кого-небудь зашухерила? Призналась! «Любий, каже, тобі тільки про це признаюсь. Такого-то й такого-то я закапала». Ну, кінець. Закон сам знаєш який. Сказав я про це хлопцям, а вони мені й доручають: ти її мусиш рішити, бо Жорка Нудьга дійсно сидить у кічі. От, брат ти мій, задача. Я до Васьки й звертаюся — що робити? А він каже: «Візьми її з собою в дорогу». Ми саме хотіли виїхати з Севастополя. Ну, приходить Бареточка, я їй кажу: «Збирайся». «Далеко?» — питає. «Далеко», — говорю. Сіли ми на дах скорого лєнінградського втрьох: Васька, Баретка і я, лежимо. Про се, про те розмовляємо. Вона нас з Ваською обіймає, а ми думаємо своє. Не доїжджаючи роз'їзду Бюк-Анлар, Васька й говорить мені: «Починай діло». «Ну, — кажу, — Бареточко, тайну ти нам свою відкрила, готуйся до смерті». Вона в крик, давай благи ти нас: «Родненькі мої, — каже, — пожалійте». Тут ми її з даху вниз і зіпхнули к чіртям собачим.

— Баретку?

— Ну да.

— А вона?

— Що ж вона? Полетіла, в натурі.

Культишка, хоч і був до смерті п'аний, все ж знайшов сили широко відкрити очі. Доля цієї Бареточки його зворушувала. Марко хильнув із пляшки решту, помовчав трохи, потім кінчив своє оповідання:

— Та біда її в тому, що вона не вбилася на смерть, і довелося їй помирати ще раз. Приїхала вона після одужання до Запоріжжя, а тут її Жорка Нудьга й зустрічає,— випустили його з кічі. «Здрастуй, Бареточка».— «Здрастуй, Жора».— «Ходім на острів Хортицю, погуляємо».— «Ходім». Пішли, а ззаду йшла вся своя блатня, не дуже близько, щоб вона не рюхнулась. На острів як прийшли, почали качати правилки. Ухвалили: зарізати. Жорка поодрізував їй спочатку груді, а потім зовсім зарізав. І розійшлись. А її на піску так і покинули... Вичеркнули Баретку з життя жиганським пером. А Кукла мені каже, що я через Ульку характер потеряю. Плювать я на неї хотів... Слиш, Культишко?

Але Культишка вже нічого не чув. Він спав у власному бруді. Марко підвівся, безглуздо посміхаючись, і, ледве пересуваючи ноги, поплентався до комуни. Тут його перший зустрів Хрипов.

— Ти бухой у дошку,— похмуро констатував він Марків стан.

— Бухой. А тобі яке діло?

— Таке, що замкнемо тебе зараз, та й ділу кінець.

— Мене замкнете?

— І не писнеш.

Хрипов хутко скрутив його, поволік до Челканова. Інструктор доповів Лузгину. Вирішили негайно замкнути Мухомора в підвал, щоб він не потрапив на очі Радлову.

Так і зробили. Коло дверей підвалу поставили вартового з колишніх вихованців ладошської дитячої колонії, що тепер жили в комуні. Вартовий був хлопець недосвідчений і не дуже хоробрий. Коли Мухомор накричав на нього, щоб він дозволив йому вийти «за ескстреним», той відчинив, і ту ж мить сам був у підвалі, а Марко вже замикав за ним двері. Ув'язнений вартовий зняв неймовірний галас. Почали збігатися комунари. Схопили Марка за руки. Почалася боротьба, лайка, вигуки. І саме на цю картину й награпили Радлов та Гулкий, що обдивлялися з Лузгиним усі куточки комуни. Керівник Головної ради звелів привести Марка до нього в кабінет. Коли Марко увійшов і став посеред кімнати, Радлов уважно подивився на нього, стримано спитав:

— Ти хто такий?

— А ти хто?

— Я — Радлов, громадянин Радянського Союзу.

— А я — Мухомор, член мопру, кандидат допру і активний співробітник центроспирту.

Дехто з присутніх посміхнувся. Радлов показав Маркові на стілець.

— Ну, гаразд. Сідай, потолкуємо.

— Не сяду.

— Сідай, тобі говорять.

— А я не сяду! — Марко додав до цього найдобрішшу лайку.

Радлов похитав головою.

— Дивись, я великий і не лаюсь, а ти ж малий ще і так лаєшся.

— Ну, й чорт з тобою, що ти великий.

— Кандидат на Соловки, ось хто ти такий, — з обуренням кинув Гулкий. Марко не стерпів і на цей раз:

— Не боюсь я твоїх Соловків!

Тоді його почав уламувати Лузгін.

— Що ти робиш, Маркушо? Невже ти хочеш, щоб тебе вигнали з комуни на всі чотири вітри?

— Дякую! — вигукнув Марко і кинувся з кімнати.

За ним погналися Челканов, Касандров і Грозний. Марко біг здорово. Хміль почав вилітати йому з голови. Але Челканов біг не гірше за нього. Він настигав його. Тоді Марко пригнувся, і Челканов полетів через нього шкереберть. Але тут підскочив Касандров, схопив його за руки, змахнув над ним колодочкою пагана.

— Без шухеру!

Але Марко не хотів так легко здаватися.

Він уп'явся Касандрову в чуба, притяг його до себе і закричав:

— Бийте всі, а я одкусю йому носа, і доволі з мене.

Зрештою, вговорили, привели знову до Радлова. Марко тяжко відсапувався. Вигляд у нього був розтерзаний. Смертельна блідість вкривала йому лице, але в очах горів той самий вогник злости й непримиренності. Радлов узяв його за руку, посадив коло себе на диван, потім подав йому склянку міцного чаю і яблуко.

— Пий чай і давай розмовляти спокійно. — Він спробував розпитати його про батьків. Марко грубо й нескладно відповів, що їх «білі укокошили». Розмова не клеїлась. Радлов звелів відвести його в спальню і покласти в постель.

лю. На ранок він знову викликав його до себе. Марко увійшов тихий, з болісними тінями на обличчі.

— Ну, здоров, Левадо,— дружньо зустрів його Радлов.— Проспався? Тепер слухай. Хлопець ти хороший, кинь дураці. Якщо тобі буде важко,— пиши до мене листи, я допомагатиму тобі. Начальник комуни призначить тебе на помічника інструктора, будемо разом будувати нашу комуни. Повір мені, що це багато краще, ніж те, що ти робиш зараз. Я, брат, сам не менше за тебе бачив горя, але не піддався йому. А ти піддався. Це погано. Треба взяти себе в руки, треба організувати себе, стати людиною, щоб у власних очах вирости як громадянин, тоді й інші тебе поважатимуть. Життя — штука сувора, ти це знаєш.

— Та знаю,— неохоче вимовив Марко. Найбільше його вразило те, що старий чекіст назвав його Левадою, а не Мухомором, ніби він справді може бути Левадою. Та ще й каже: «Пиши до мене листи»... Марко відчув, що йому підступає щось гаряче до горла. Чорт його знає, всі вони однакові,— і цей, і та, Улька,— всі вони такі, хоч не дивись на них...

— Ну, то як же буде, Марку Левадо? — спитав, нарешті, Радлов.— Помиримось? Будеш за помічника інструктора?

— Та... побачимо...

Марко вийшов з кабінету Радлова увесь мокрий, розхвилюваний, якимось незвичайно збентежений. Лузгін скликав потому всіх комунарів. Керівник Головної ради довго розмовляв з ними так, як він допіру розмовляв з Марком.

Ця розмова глибоко запала в душу багатьом комунарам. Від'їжджаючи, Радлов і Гулкий дали начальникові комуни точні настанови. Перший рік існування комуни — це рік боротьби за те, щоб вулиця й «кандидати допру» осіли на місці і щоб вони звикли до думки про потребу працювати. Отже, треба рішуче боротися проти заводіяк, що підбиватимуть їх на втечі з комуни, на картярство, на кражі, на бійку. Коли на цих заводіяк не зможуть вплинути самоуправа комуни, актив, начальницький склад,— їх треба буде на певний час ізолювати, щоб не ламали молодого організму комуни в самому зародку. Близкими ж днями треба відкрити майстерні жерстяну, взуттєву й кравецьку. Культурно-виховну роботу треба почати з таких елементів, що можуть найбільше привабити комунарів. Треба купити для них пару хороших гармоній, футбол,

духові інструменти, дати хорошого диригента — хай вчить їх грати на трубах, це багатьох, безперечно, привабить. До 1 травня 29 року комуна мусить мати свій оркестр. Тим часом треба очистити закриту церкву від церковного майна і відремонтувати її під клуб. Звичайно, треба прикласти старань, щоб трудяще населення Ладоша домоглось закрити й другу церкву, в якій можна було б згодом зробити чудову електростанцію... Поки що треба поставити хоч невеличкий двигун у тому сарайчику, біля воріт. Освітлення багато важить...

Коли Радлов і Гулкий від'їздили, комунари зібралися навколо автомобіля, прощалися. За ці дні у них розвіялось скептичне, а в багатьох і вороже почуття, з яким вони зустріли представників Головної ради.

Вони дивилися тепер на монументальну постать Радлова з повагою, прощалися з ним тепло і, коли машина зникла за комуною, ніхто не кинув услід їй поганого жаргу.

3

Ці погані жарти почалися згодом, коли гостре почуття й сильний вплив, залишені приїздом гостей, потроху затухувались, а вплив життєвих обставин і живих заводіян анархії посилювався. Не можна сказати, щоб згадані життєві обставини сприяли зміцненню комуни і збуджували у її мешканців бажання залишатись тут надовго. Ні, ці обставини були зовсім не веселі. Суперечність між велетенськими завданнями комуни в майбутньому і реальними можливостями, що вона їх мала на зорі свого життя, ця суперечність була надто глибока. Не вдаючись ні до яких логічних міркувань, комунари нутром відчували труднощі далекої й болісної путі, що веде їх до обіцяного народження. І часто у них виникало тваринне бажання втекти подалі від цієї путі, на знайомі стежки небезпечного, зате ж і безтурботного життя.

Символом ненависті до них села, якого вони не вміли диференціювати, була церква. Ця ворожа «держава» проіснувала на території комуни до весни 29 року, відсвяткувала великдень і аж тоді, після жорстокої поразки в збройному виступі проти комуни, впала, щоб більше ніколи не стати на ноги. Але до моменту свого падіння вона встигла через свою численну агентуру заподіяти молодій комуні багато тяжких, іноді й невилгойних ран. Члени

релігійної громади стали першими натхненниками крадіжок комунського майна, яке зникало в широких скринях сільських «каїнів». На гроші, виручені за крадені ковдри, білизну, чоботи, за інструменти й інший інвентар комуни, не один юнак діставав собі спочатку горілку, потім — ув'язнення за розбій і насильство над місцевими дівчатами, а далі й «путівку» на північ, звідки не кожний повертався назад до комуни.

Особливу ненависть до себе комунари бачили у монашок. Ці чорні балахони шамотіли по селу, нашіптували у вуха, розповідали про комуно страшні речі і прорікали близький кінець світу. Нелегко було сільському активу боротися проти куркульської агітації. Верхівка релігійної громади діяла тихо, обережно, але невтомно й постійно. То там, то там ходили по селу «думки» Ряженка, Молибоги, Волосюти з приводу кожної найдрібнішої події в комуні. Тим паче не пропускали вони жодного визначнішого факту з тяжкого комунського життя, щоб не пустити його в «народ» у своєму освітленні. Сіяти ворожість і люту ненависть до комуни — це була одна з найголовніших форм куркульської політики далекого прицілу. Одного вечора Молибога підійшов до гурту селян, спитав їх тихо та смиренно:

— Чули вже?

— А що там?

— Бунт у комуні. Розбивають усе, майстерні ламають, пачальників своїх б'ють у голови молотками. Ох, ти, горе тяжке! Скільки їм добра не роби, а з розбійників людей не буде.

— Авжеж.

— Розбійники на те роженні,— зауважив Пилип Кумарець, який все ще продовжував «одним поганеньким задом на двох свайбах танцювати»,— так говорив про нього Матвій Чумак.

— А ще кажуть — комуна й селу допоможе,— підкинув хтось із гурту.

Дідок Молибога тяжко зітхнув на ті слова.

— Ой, допоможе, люди добрі! Довго й чекати не доведеться. Своїх поріжуть, тоді нас почнуть. А що господарство наше рознесуть, землю позабирають, то про це я вже й не кажу. Бог з ними, хай забирають на комуно, аби життя залишили, щоб хоч померти своєю смертю.

— Та чого ж ми будемо терпіти оце? — озвався якийсь довгов'язий дядько.— Бити їх треба, от і все.

Молибога зацитькав на нього, злякано озирнувся навколо.

— Бог з тобою, Гавроне, таке скажеш! Коли б хоч не почув котрий із них, бо й додому не дійдеш. Така, видно, наша доля християнська, треба терпіти. А як же важко дивитися на те неподобство, що вони в селі щонаочі божої чинять! Дівчаток тих сердешних, як горличок бідних, з пуття зводять. Та горілку п'ють, де в них і гроші беруться.

Молибога мовчав, звісно, про те, що його сваток на Журавці скуповує для нього за безцінь крадені комунські речі. Учора Жолудь приніс рушників з десяток, позавчора Кукла за пляшку горілки дав сваткові дві ковдри сукняні, а на завтра якийсь-то Мар'я Іванівна має чоботи принести, щось із чотири пари. І де вони їх беруть стільки? Та про це Молибозі не було рації казати.

— А чули? — таємниче спитав Ряженко. — Ольга повернулася.

— Невже?! Казали ж, що її десь далеко запроторили... Ніби аж на границі спіймали та кудись і вислали.

— Брехня! Не такого вона роду, щоб її вислали. Вона скрізь руку має, бо й серед вищих партейців є люди, що стоять за селянські інтереси. Зараз вона в одному селі, недалеко від нас. Бачили її люди, каже — кланяйтесь від мене ладошським селянам, діждались вони лиха на свою голову та й ще діждуться. Тільки ж глядіть, не базікайте про це, — попередив Ряженко.

Таємниця нечутно, гадючим поповзком проникла в кожену хату. Люди пошепки поодиноці переказували одне одному Ольжине привітання. «Каже, кланяйтесь від мене та скажіть, хай хліб ховають, бо пропадуть з голоду...»

І довго потім довелось сільському активу викопувати з ям похований від держави хліб. Це були провісники тієї великої класової борні за нову еру в житті трудящого селянства, що розгорнулася пізніше. Комуна в цих попередніх боях не могла брати участі, бо сама лише народжувалась у тяжких муках. У ній самій відбувалися події, що ставили під загрозу її існування.

П'ятнадцятого листопада відкрилася жерстяна майстерня. Актив Челканова й Хрипова загнав у неї Горобця, Мар'ю Іванівну, Старика, Нафтулу, Жолудя, Сашку Інтелігента і багатьох інших. Вони йшли до цієї майстерні ніби на якусь муку, на знущання з них. Перемагаючи гли-

боку одворотність до праці, пішов з ними й Марко. Після від'їзду гостей він довго ходив сам не свій. Все йому здавалося, що в останній розмові з Радловим він «потеряв характер». Хоч за кілька день потому він зрікся своєї обіцянки працювати в активі, але розмова з Радловим мучила його. Часом йому хотілося кричати і вити на місяць. Він хотів одного разу підійти на вулиці до Уляни і заговорити з нею, сказати їй що-небудь гостре, щоб перевирити характер. І не зміг. Це було для нього страшним відкриттям. Уляна, ненависна йому жлобиха, мамина донька, взяла гору над його характером. А втім, він бачив, що такий собачий настрій гнітить не тільки його, а й інших хлопців.

Майстерня була невелика, по-кустарному обладнана. В ній лежали стоси новенького заліза, молотки й правила на верстатах. Майстер узяв великий аркуш білого цинкового заліза, покраяв його і на очах у хлопців хутко склепав виварку на білизну.

— Бачите, як просто? Сюди грюк, туди стук — і виварка готова. Отак і ви робитимете, як трохи підучитесь. Ось беріть молотки, почнемо науку.

Хлопці стояли мовчки, поглядаючи один на одного й спльовуючи через губу.

— Відерпиками хочуть нас поробити, — похмуро вимовив Інтелігент.

Мар'я Іванівна взяв молоток, покрутив його в руках і з розмаху пожбував ним у виварку. Це було весело. Хлопці поспішили спробувати й собі.

Старик підійшов до верстата, почав клепати молотком по залізному правилу. Воно дзвеніло й лящало у вухах.

Горобець узяв його за руку.

— Дай молоток.

— Я сам хо-хочу клепати.

— Дай сюди. — Він вихопив у нього молоток. Старик узяв другий. Горобець кинувся на нього з своїм. Вони схопилися в ручки.

— Гіп-гіп, ура! — вигукував Жолудь, підкидаючи по майстерні виварку замість футболу. Майстер злякано притулився до стіни. Молоток із чийхсь рук пролетів поза його голову і вдарив у вікно. Шибки з дзенькотом полетіли на підлогу.

— Віддай молоток! — кричав Горобець. Старик поси-нів з напруги, викручувався — йому ніяк не щастило

докнути Горобця молотком у голову. Нарешті, він таки досяг свого.

— Н-на!

Горобець ойкнув, але ту ж мить устиг опустити свій молоток на голову Старика. Марко шарпнувся до них, з силою розірвав їхні руки.

— Бросьте юшку пускати, партачі!

Горобець ударився об верстат і розпанахав собі щоку. Кров залила йому лице. Старик порізав руки об жерсть. Але на них уже не звертали уваги. Виварка літала по майстерні. Хлопці захопились цим оригінальним «футболом», викотили її надвір, загнали в коридор першого корпусу. Виварка, як скажена, гупкотіла по сходах, через неї перекидалися й падали. Нарешті, її знову загнали до майстерні. Виварка тепер мала такий вигляд, ніби вона побувала в паці якогось звіра, що пожував її і, не змігши проковтнути, викинув назад. Хлопці були задоволені.

— Ану, тепер полагодь, — запропонував майстрові Жолудь. Майстер стояв блідий, розгублений. Руки його тремтіли. Взявши виварку на верстат, він сяк-так вирівняв її. Хлопці тим часом заспокоїлись. Їм стало нудно й нецікаво. Вони посідали на верстатах і почали розповідати історії.

Знадвору доносились дикі, душераздираючі звуки. Ось уже кілька день від них нікуди не можна було сховатися. Вони починалися зранку і затихали тільки пізньої ночі. Вони ревли, як поранені тварини, завивали, скаржились, гавкали.

Це хлопці вчилися грати на духових інструментах. Ентузіастом цієї справи був Яша Кримов. Він перший записався до оркестру і, як казав про нього диригент, — записався недаром. На думку диригента, з Яші повинен був вийти прекрасний музикант. Дві гармонії, що були привезені разом з духовими інструментами, додавали до цієї дикої какофонії свої хрипучі, жалісні звуки. Єпташка й Кукла грали на одній гармонії вдвох: один — на басах, а другий — на «тонких голосниках». Вони рвали гармонію так, що голосники харчали й скиглили, доки не замовкли навіки.

Якби зробити спробу визначити те, що творилося в душі кожного комунара цього періоду, коли відкрилися перші майстерні, то найкращим порівнянням була б «музика» Яші Кримова, Кукли, Єпташки та інших учасників «оркестру». Така ж какофонія суперечностей бушувала в

настроях комунарів, і як неможливе хрипіння труб і кларнетів рвало їм барабанні перетинки, так поклик «волі» рвав їм ноцями серце, в якому в кривавій борні за існування намагались пробитися паростки чогось нового й химерного, що вабило їх і відштовхувало.

Так, борючись проти карт у комунарському побуті, Хрипов і Безпалий (він уже був старостою взуттєвої майстерні) самі замикалися ноцями в своїй спальні і «дули в буру» до самого ранку. Іноді до них заходив Челканов або Касандров і, щоб не відриватися від активу, теж робили з ними дві-три партії, а часом і по-справжньому зрізувались, коли в душі інструкторів спалахувала пам'ять ще не забутого назавжди проклятого жиганства.

Культурних розваг в комуні було тоді небагато. Приміщення під клуб ще не було відремонтоване. Футболом розважались ті, хто встигне захопити м'яча й переховати в своїй спальні. Найчастіше це робив Жолудь. Він любив вихопитись з футболу саме тоді, коли задзвонять до вечерні і монашки, квапливо перебігаючи подвір'я, підуть до церкви. Вдарити яку-небудь м'ячем «по горбу» — це було його завдання.

— Гіп-гіп, ура! — задоволено вигукував тоді Льюня Жолудь. Коли ж хто-небудь з комунарів трусив під цей час свій матрац, то Жолудь додавав до цього ще й інший жарт:

— Накривай її матрацом і жми!

За ці «жарти» Льюня не раз діставав від конфліктної комісії догани, позачергові наряди, сидів на гауптвахті, та все це так на нього впливало, як торішний сніг. Він мав свої плани на майбутнє, накреслені Інтелігентом, і продовжував розважатись, як хотів. Але плани Інтелігента, а з ними і Жолудя, як і багатьох інших хлопців за той час, зазнали-таки великої поразки.

Прибувши до комуні, Інтелігент вирішив пересидіти в ній листопад і частину грудня — поки встановиться постійна погода. Треба сказати йому на честь, що він тримався в комуні з великою гідністю і ніколи не встрявав ні в які бійки, в розваги, подібні до знущання з невинних жерстяних виварок. Ні, він поводився спокійно. Щоправда, це не було в нього виявом бажання стати за приклад для інших комунарів і тим підтримати заходи адміністрації та комунарського активу. Навпаки, цим він хотів підкреслити своє глибоке презирство до того, що його оточувало, і свою цілковиту байдужість до заходів адміні-

страції. Він знав напевне, що з першими грудневими морозами, по свіжому сніжку, вони вдвох із Жолудем зроблять бадьорий марш до Прилук, а звідти поїзд помчить їх у простори республіки. Тим часом єдиною розвагою для Інтелігента була гра на кларнеті, яка тішила його несподіваними викрутасами звуків, що вилітали з горлянки інструмента...

Незважаючи на постійні пропозиції і велику спокусу, Інтелігент знайшов у собі сили відмовитись від «стір», що були його справжньою стихією. Свій шевйотовий костюм, галстук, осінню кепі з м'якого пледа — все це він скинув і заховав, за порадою Жолудя, на горіщі одного з комунарських будиночків. Хай лежить, поки прийде на нього час. Натомість він без зайвих суперечок надів осазівську одягу і виглядав у ній, як молодий співробітник комуни. І все ж... не було ні одної хуліганської вихватки Жолудя, над якою не витав би дух Сашки Інтелігента. Не минало жодної партії «бури», не відкривався ні один «стос», про який не знав би Інтелігент. До нього зверталися картярі по консультацію у всіх складних і спірних випадках. Сам не граючи і не встряючи в хаос комунського життя, Сашка Інтелігент, безперечно, був одним з наймогутніших творців і натхненників цього хаосу.

Для цього йому не треба було ні кричати, ні лаятись, ні битись. Досить було ходити по комуні з виглядом жиганського Байрона і мрійно наспівувати чи насвистувати «Баядерку» або «Гоп со смиком»:

Гоп со смиком — ето буду я.
Ви послушайте міня, друзья...

І от настав грудень, і випав перший сніжок. Подвір'я комуни й дахи будиночків укрились лапатим сніжком, ніби свіжим цвітом акації. Саме такий весінній настрій був у Саші та в його вірного кореша Льонічки Жолудя.

— Мотаємо, Льонічко? — весело спитав Інтелігент.

— Мотаємо! — з готовністю відповів Жолудь. Уночі вони взяли ліхтар і полізли на горіще шукати костюм Інтелігента. Саша клав його в куточку, під якесь старе лахміття, він це твердо пам'ятає, але химерна річ — костюма в цьому куточку немає.

— Що за дурацькі жарти! — обурився Жолудь. — Ану, давай пошукаємо в тому кутку. Може, ми забули?

Вони обмацали все горіще, розбили ліхтар, мало не спалили будинок, а костюма не знайшли.

— Хтось збондив,— спокійно констатував Інтелігент. Але цей його зовнішній спокій аж ніяк не відповідав тій бурі, що лютувала в його вразливому серці. Жолудь це прекрасно бачив і знав, що завтра Саша суворо покарає віроломних сявок, які могли зважитись на такий підлий вчинок. Ограбувати свого, та ще такого «рисака», як Саша,— це була нечувана річ. Не могло бути сумніву, що це зробив хтось із воздушників, а не солідний жиган.

І от другого дня Саша оголосив, що згоден відкрити «пару стосів» для охотників. Цебто — що він сам з ними гратиме. Це була велика честь для молодих учнів картирського мистецтва. Гру було призначено на вечір, з таким розрахунком, щоб, забравши всі «копійки», які тільки є в когось із комунарів, роздягнувши їх потім догола і порізавши «робу» на дрібні шматочки, піти з комуни з почуттям моральної відплати.

Увечері, після інструкторського обходу, в спальню Інтелігента набилося стільки народу, скільки могли витримати стіни кімнати. Жолудь став коло дверей — «на цинку». Саша грав сам, за його спиною не було ні приятелів, ні «болільщиків». Напроти нього сиділа маса, напружена, з палаючими очима. Серед молодиків у масі виділялось кілька солідних хлопців. На першому плані була важка постать Мар'ї Іванівни. Поруч нього сидів Кукла. За ними — море голів, що припесли сюди усі свої заощадження. Вони обрали своїм «викопавцем» Мар'ю Іванівну. Це значило, що він мав право розпоряджатися всім їхнім майном — грошми, одежею, їжею, фізичною силою. Все це могло бути поставлене на карту, коли б виконавцеві забракло своїх грошей. Одне слово, Мар'я Іванівна мав за своїми плечима солідний резерв і відповідно до цього — гордий вираз обличчя. В звичайні хвилини життя його лице нагадувало макітру, на якій замість поса було вчеплено вареник, замість губ — глевкі, розтягнені варениці і замість очей — дві вузькі олійні плями жаб'ячого кольору. Але зараз ці непривабні деталі, приліплені до макітри, творили якусь наївну гармонію самозадоволення й зневаги. Варениці були міцно стулені, на олійні плями ще нижче й глибокодумніше насунулись білі, як сметана, брови. Кукла сидів коло Мар'ї Іванівни на правах консультанта.

Гра почалась. Інтелігент за своїм незмінним правилом спочатку кілька разів «убився», Мар'я Іванівна загріб на свою сторону купу грошей. Настрій хлопців хутко

нагрівався. Інтелігент виклав нову купку і перебрав стос у свої руки.

— Відкриваю стос,— промовив він тоном легендарного Христа під час легендарної нагірної проповіді.

І тоді гра почалась по-справжньому.

— Руб по кушу.— Інтелігент метнув стос.

— Транспорт!

— В угол з п'ятачком!

— Приговорив, чорт! — вигукнуло кілька голосів.

— Два по кушу!

— З кушем од двох!

Саша метнув карти колесом. Вони закрутилися у нього, як метелики.

— Знову приговорив!

— Мар'є Іванівно! Не лізь у замазку!

Хлопці почали хвилюватися. Гроші хутко пересовувалися на сторону Інтелігента. Свої він уже забрав назад і тепер доїв Мар'ю Іванівну без помилки.

— Дивись, у лоб б'є!

— Стежте за ним!

— Кукла, дивись там!

Але стежити за Інтелігентом було майже неможливо. Він помітив, що Мар'я Іванівна ставить даму. Одним невловним рухом пальця Саша загнув куточок карти і почав «строїти ворота». Мар'я Іванівна ріже стос, і його карта неминуче потрапляє у «ворота».

— Руб по кушу!

Саша відкриває стос.

— У лоб!

— Два по кушу!

Саша відкриває стос.

— У лоб!

— Два по кушу!

Саша відкриває стос.

— У лоб!

— Чорт!

— Атанде!

Саша пускає карти колесом.

— Бито!

Саша знову пускає карти колесом.

— Атанде!

— Бито!

— Атанде втретє!

Знову карти летять «фєртом-чортом», і від Мар'ї Іва-

нівни не залишається мокрого місця. Хлопці посипали свої дріб'яки на підлогу. Дріб'яки хутко зникають в кишені Інтелігента. Дехто вже скидає з себе одягу. Інші судорожно стискають у пальцях колодочки ножів. Звіряча лють уже підступає до серця. Очі зловісно темніють. Але ось Мар'я Іванівна, різнувши стос, зачепив на одну карту нижче від приготовлених йому «воріт». Інтелігент відкриває стос і бачить, що в «лобі» очікуваної карти немає. «Значить, дама в «сонниках», хутко змірковує він, так само хутко «спускає» разом дві карти замість однієї і метає далі. Ніхто не помітив. Це була одна коротка, невловна хвилька.

— Стоп! — скрикує Кукла і всаджує фінку в підлогу поміж карт.

— Стоп...

— Що таке?

— Він спустив даму.

— Що? — суворо запитує Інтелігент. — Обережно з вашими виразами.

— Ти спустив даму! Вона була в сонниках!!!

— А-а-а!

Мар'я Іванівна заревів обуреним і ображеним басом. Кинувся перевіряти карти. Хлопці схопилися з місць. На Інтелігента рипула маса. Карти змішалися, їх не можна було перевірити, але ножі були в руках — готові до діла.

— Бий його!

— Наза-а-ад! — крикнув Жолудь і з розгону кинувся від дверей у гущу. Одним ударом кулака він поклав Куклу, другим розквасив у кров вареник Мар'ї Іванівні. Хтось іззаду чиркнув його «пером» у плече. Інтелігент виприснув у коридор, але тут його схопили Челканов і Курило, що поспішали на крики і зойки...

Все змішалось в купу. Звіряча бійка тривала кілька хвилин. Інструктори вийшли з неї з підбитими очима. Хлопці — в розпанаханих лахміттях замість одяжі. Двоє лежало на підлозі в крові. Їх віднесли до санчастини на посылках... Куклу, Інтелігента, Мар'ю Іванівну й Жолудя заарештували і замкнули на гауптвахту.

Челканов помітив, що Марко разом з ним кинувся розбороняти бійку і, не шкодуючи своєї голови, допоміг врятувати становище. Це вже вдруге він в рішучу хвилину, ризкуючи головою, стає на захист порядку. Але в актив до цього часу не записався. Коли все в спальні заспокоїлось, Челканов хотів скористатися з нагоди, щоб погово-

риту з Марком. Та той байдуже витер з обличчя піт, посміявся з невдач, яких віднесли до лікарні, і пішов спати.

На ранок ціле село гуло новиною. Бійку в спальні Ряженкові «глашатаї» роздухали до цілковитого розгрому комуни, причому східні тіточки з релігійної громади клялись і божилися, що привідцям нічого не буде, бо «там усі однакові — і урки й начальники». Селяни зрозуміли провокаційний зміст цих розмов лише тоді, коли побачили, як одного холодного й непривітного ранку адміністрація комуни вирядила етапом чотирьох «героїв» нічної бійки.

Саша Інтелігент, Жолудь, Мар'я Іванівна й Кукла зробили-таки по свіжому сніжку марш до Прилук. Але цей марш був не такий бадьорий, як вони сподівалися, і вів він їх не в простори республіки, а лише до прилуцького бупру. Там їх замкнули в камеру номер десятий, разом з іншими злодіями та хуліганам, до яких так рвалося їх-не-песпокійне серце.

В'язні селянського походження називали цю камеру «козацькою» за те, що мешканці її, продувшись у карти, вибігали потім в коридор голі, «як козаки», і віднімали у них передачі, що їм приносили з дому жінки та родичі.

В цій «козацькій» камері доведеться тепер Саші Інтелігенту та його товаришам просидіти довгу й нестерпучо холодну зиму і частину прекрасної весни, коли всі інші питимуть прозоре травневе повітря. Отже, дамо їм спокій, щоб вони могли не тільки досхочу обжулювати один одного в карти, роздягати своїх товаришів і примушувати їх спати цілковито голими, під самою старою газеткою, забирати за картярський програш їжу цілої камери і залипати невдах на цілі дні без крихти хліба; дамо їм спокій ще й для того, щоб вони могли подумати і про своє невідоме майбутнє, і повернімось тепер до комуни.

4

Сумбур комунарських настроїв і чорних чуток навколо комуни після цієї події не припинився, а тільки набрав інших форм. Актив Челканова почав кількісно збільшуватись, але якість його роботи залишалась на попередньому рівні. Потрібна була якась крутіша зміна, якісь рішучіші заходи, щоб дати береги розгнузданій стихії. Але ці заходи прийшли значно пізніше, а тим часом панував сумбур.

Днів за два після арешту Інтелігента та інших Марко вирішив написати листа до Радлова. Він виклав йому все, що було в нього на душі. Лист вийшов трохи кострубатий, зате правильний.

«Уважающий товарищ Радлов,— писав Марко до свого високого напутника.— Я пишу до вас листа у тому, що в нас була бійка, і вже чотирьох відправили до кічі, а в камуні все одно житуха невесела, жлоби нас ненавидять, це факт, од якого мені на серці чіжело. Відерника з мене не буде, а сапожника теж, і в актив я не знаю, чи йти мені, чи не йти. Погода була все врем'я дощ і мряка, а тепер сніг і розтає грязь. Сашку та всіх заарештованих хлопців погнали почти що босих. Одписуйте, що робить, чи ви тільки брали мене на понт, що будете одписувать листи. В случаї не одержу од вас листа, буду з камуни чухать на волю, ну її к чіртям собачим, вашу камуну. Ми часто між собою говоримо, як згадаеш веселу вулицю, то нападає горе й тоска, і з горя починаємо пити горілку почім здря. Клюку, з якої ми тягали шовк, тепер відчинили, вікони повиносили до монашок, а святих на стінах позамазували трохи й зробили клуб, ну, святих з-під тієї замазки видно, так що видно, що це клока, а не клуб. Хлопці, тут є інтересанти, одірвали мармурову дошку й лазили у склеп, там поховано якусь багату монашку, але золота не знайшли, і нічого там нема, а на горіщі знайшли повний сундук грошей, аж набитий, тільки вони всі царські — катеринки тощо, по сто й по п'ятдесят, і більше, то ми ними обклеїли стіни в одхожому і скрізь порозкидали к чіртям собачим. З тим до побачення. Все врем'я грають на трубах, ну, виходить погано. Ми побили в жерстяній багато виварок у футбол, а в сапожній майстерці хлопці б'ються копилами і ріжуть сапожний товар почім здря. Не буду описувать за портняжну, бо там хлопці ламають голки і штрикають одні одного в зад, а машинка одна на всіх. Не буде діла, як я бачу. Недавно привезли ще десяток комунарів, аж тяжко на них дивитись. За що народ страждає по тюрмах? Тут привезли одного Матроса, я його знаю, він сам з Одеси. То місто підходяще. Матрос сидів у харківському кічмані, а його корешок Альоша-художник силтував по дорозі, і вони розминулись. Матрос психує і не хоче йти на роботу, я його за це понимаю. Мабуть, він теж із камуни вплиняє за своїм корешком Альошею, з тим до побачення, уважаємий Марко Левада. Як одпишете відповідь,

тоді піду, мабуть, в актив або чухну з камуни, ще в натурі не знаю».

Одіславши листа, Марко чекав на відповідь кілька днів спокійно, потім почав нервуватися. Дні минали — відповіді не було. Марко ходив похмурий, ні з ким не розмовляв. Приходив до майстерні і з нудьги калічив залізо, відкидаючи від себе один за одним попсовані листи. Втім, так працювали й інші комунари: вони ламали інструменти й переводили безліч коштовного заліза. Лузгін, зрештою, не знав, що йому робити. Іноді йому здавалося, що цих людей виправити неможливо і що це даремна витрата енергії й коштів; але потім він знову брався до роботи. Челканов після перших невдач у майстернях знову спробував застосувати свій «принцип». Він по-своєму «порозмовляв» з одним у жерстяній і з одним у кравецькій, причому виконав цю операцію з величезним переконанням і авторитетом і пообіцяв іншого разу ще й не так порозмовляти, якщо буде хуліганство. Цей захід вплинув принаймні в той бік, що авторитет Челканова остаточно зміцнівся. Його визнали за свого «в дошку» і боялися при ньому йти на небезпечну гру, але тим охочіше йшли на всякі витівки за його спиною. Кімнату челкановського активу вони називали «с...й куток».

Так до неї ставився й Марко. Коли, на його думку, минули всі терміни для відповіді, він остаточно вирішив тікати з комуні. Супутника йому не довелося довго шукати, — той перший знайшов Марка. Це був новак, що прибув до комуні разом з Матросом — з останньою харківською партією. Він мав чудну кличку — Касій. Хто дав йому це ім'я римського патриція, змальованого генієм Шекспіра в «Юлії Цезарі», — невідомо; але факт залишався фактом. Його звали Пров Касій, а скорочено — Провка.

Це був натоптаний хлопець з короткою шиєю, на якій сиділа кругла стрижена голова. Маленькі злодійкуваті очі, здавалося, були вгвинчені йому в лоб, мов два блискучі гудзики. Над ними росли кушчики сірого волосся; то були брови, що піколи не підіймалися вгору і не дозволяли обличчю змінити свій постійний вираз замкненості і якоїсь погорди до товаришів і до всього, що оточувало Прова Касія. Не з кожним він став би розмовляти. Але Марків авторитет серед комунарів звернув на себе його увагу. Можливо, що він заздрив Маркові. В кожному разі він перший підійшов до нього і розговорився.

— Я уважаю твою задумчивість,— сказав він,— можна познайомитись? Я сам з Ростова.

— А в комуні тобі подобається?

— Не. Народ ізсучується.

З того часу вони потоваришували. Марко охоче пішов на цю дружбу, бо, зрештою, він потребував з кимсь поділитись своїми думками. Культиска був хлопець несаможостійний, хоч і веселий, а Нафтула пішов працювати до взуттєвої і, здається, почав піддаватися Челканову та Курилу. Тим-то Марко й відкрив свої плани Касію.

— Обдурили мене, Пров,— сказав він йому одного разу.— Думаю чухати з камуни.

— І я з тобою,— заявив Касій.— Тільки з порожніми руками вириватись я не згоден.

— А що ж ми візьемо? Барахло з спальні? Не хочу марати рук.

— Навіщо барахло? Ми знайдемо щось краще. Як ти дивився на цю клюку, де монашки моляться? Я думаю, що там можна нашкрябати з пуд срібла та попа придушити, у нього теж щось знайдеться. А тоді й чухати.

Касій дивився на Марка своїми злодійкуватими очима, і на обличчі його ледь помітно грала іронічна посмішка — чи не відмовиться часом Марко від цієї пропозиції? У Марка злегка затремтіло серце. Піти на ограбування церкви — крок надто сміливий.

Але пропозицію зроблено. Невже він злякається?

— Я подумаю про це,— тихо відповів він Касію.

— Довго думатимеш? — спитав його новий друг, і в цьому запитанні Марко ясно відчув пасмішку.

— Ні, завтра дам відповідь.

Тієї ночі Марко довго потім не міг забути. Звечора він пішов на село, з якою метою, він сам не знав. Він пам'ятає тільки, що довго тинявся вузенькими вуличками Ладоса, зазираючи у вікна кривих хатинок. В напівтемряві халуп, при кволих каганцях, жінки задумливо пряли свої мички, байдужі до Маркового горя. А воно росло в ньому з кожною хвилиною, росло й скиміло у грудях незрозумілою, тоскною тривоною. Чого ж він, власне, шукає і чого він хоче? Хіба ж він не вирішив остаточно? І все ж йому хочеться пройти тією далекою вуличкою, на якій він ще не був...

І коли він прийшов у цю вуличку, йому стало ясно, що нічого, крім синьоокої дівчини, він і не шукав. Тоді він зрозумів, що ця дівчина вросла в його серце навіки і що

де б він не був, її очі стоятимуть перед ним, і завжди він бачитиме її такою, як на вокзалі, як на трибуні під час мітингу, коли в плавнях шумів очерет і пахло від неї любистком. Тоді ж Марко зрозумів і своє горе, і стало йому ясно, що завтра він неодмінно скаже Касію — ходім! От тільки б раз іще поглянути на неї. Може, якраз у цій хатині вона й сидить...

Марко наблизився до одної хатки, зазирнув у віконце. Холодна шибка торкнулась його лиця, але він не відчув цього дотику... Всі груди його заповнило неможливе скиміння. Здається, він навіть застогнав з болю. В хаті сиділа група молоді, чоловік з десятка. Був там і Шапка, була й вона. Сиділа край столу, щось говорила до всієї компанії, і всі її слухали. Мабуть, засідав комсомол. Марко так довго дивився у вікно, що хтось з комсомольців звернув на нього увагу. Уляна здригнулась і хутко нахилилася до вікна. Лице її зблідло. Вона пізнала його. «Марко Рукатий... з комуни», — сказала вона своїм товаришам.

Марко, мов опечений, відскочив од вікна і пішов вуличкою, не озираючись. Йому здалось, що в хаті хтось засміявся. Цей сміх стояв у його вухах, поки він дійшов до комуни, і потім цілу ніч він не давав йому спокою. Як не намагався він заснути, нічого не виходило. Сміх мучив його до ранку.

Вставши, він побачив Касія і дав йому відповідь:
— Згоден.

Тоді вони розробили детальний план ограбування, дістали інструменти, приготували наволочку на срібло.

Вночі, коли всі комунари послули і на території комуни не зосталось нікого, хто міг би їм перешкодити (караульні теж послули в теплому комендантському приміщенні), вони тихо прокралися з спальні і пішли до «данцігського коридору». Першим переліз через огорожу Касій. Марко подав йому лом та інші інструменти. Від злочину і втечі тепер відділяв його лише цей високий паркан, через який йому зовсім неважко було перелізти.

Та йому так тільки здавалося. Насправді ж ніколи в житті йому не було так важко йти «на діло», як цього разу. Ніби не паркан перед ним стояв, а якась невідома сила, що відштовхувала його, відпихала назад, скидала на землю. Він підставив дошку, почав дертись по ній угору, але ноги його затремтіли, він упав, болюче ударившись коліном об якийсь камінь. І чомусь згадалося йому цієї хвилини бліде, трохи злякане лице Уляни, коли вона

побачила його біля вікна. Потім перед очима встала монументальна постать Радлова. «Коли тобі буде важко, пиши мені, я завжди тобі допоможу», — пригадалися йому слова Радлова.

— Брехуни чортові, — гірко вилаявся Марко.

Касій нетерпляче запитував його через паркан:

— Ну? Чого ж ти гав ловиш? Лізь!

Марко підвівся і знову подерся на паркан. Цього разу він уже не зірвався. За хвильку вони були коло церкви, обдивлялися важкі замки. На Касійову думку, ламати замки було важче, ніж висадити вікно. Марко не хотів сперечатися. Йому було однаково. Вони видерлись по ринві вгору і, вийнявши кілька шибок, вивернули грати залізним ломом. Потім спустились по вірьовці в церкву і почали «роботу». Спочатку пройшли до вівтаря, сподіваючись знайти там срібні хрести та золоті чаші. Але їхні сподіванки були марні. Крім одного мідного хреста, вони нічого не знайшли.

— Поховали, гади! — вилаявся Касій.

Ніч була темна. В церкві стояв густий морок. Було трохи моторошно. Хтось із хлопців розповідав, що тут теж десь поховано старих монашок. Марко пагадав про це Касію.

— Ні, то в тій церкві! А хоч би й тут, то нам наплювать, — відповів Провка. Він обережно присвічував сірниками, шукаючи ікон з срібними ризами.

— Колупай, — показував він Маркові.

Срібні віночки з легеньким брязкотом злітали з розмальованих святих і падали в наволочку.

За якийсь час вони наздирали з півпуда різного металу. Тут же поламали його, порубали на шматки, щоб він менше забрав місця. З церкви вони вийшли геть пізно.

Надворі, як і раніше, ішов сніг разом з дощем. Було холодно й брудно. Марко переліз через паркан і підставив дошку своєму другові. Касій уже виткнувся був на цю сторону, але в цю мить Марко тривожно цикнув йому, і він знову зник по той бік паркана. На подвір'ї з'явилася кременна постать Лузгіна. Він ішов з ліхтарем, перевіряючи самоохорону комуни. Марко спочатку прищупив був до паркана, але потім зміркував, що тут його найлегше було б накрити, і вирішив піти назустріч небезпеці. Заклавши руки в кишені й насвистуючи, він одійшов від церкви і скоро зустрівся з начальником.

— Левада?! — здивовано спитав Лузгін.— Ти чого блукаєш уночі? Чому не спиш?

— Душно в кімнаті, не спиться,— байдуже відповів Марко.

— А в мене для тебе лист є,— весело повідомив начальник.— Увечері одержав, але тебе ніде не могли знайти.

Він знав, що Марко нетерпляче чекав відповіді на свій лист, і цю пізню прогулянку зрозумів по-своєму: «Марко нудиться, не знаходить собі місця, гадав, напевне, що відповіді зовсім не буде, а вона є!» Лузгін обійняв Марка за плечі, по-батьківському заспокоїв його.

— Не журись, Марку, прочитаєш листа, може, в голові розвидниться.

Серце Марка смертельно стислось. Йому хотілося закричати, але звук не йшов з горлянки. Він ледве вимовив тремтячим голосом:

— Від кого лист?

— Від товариша Радлова. Прийшов з фельд'єгерською поштою. Ось він, іди читай.

Лузгін вийняв з кишені цупкий конверт, передав його Маркові й пішов далі. Ліхтар поволі зник за будинками. Тоді Марко підійшов до паркана, тихо погукав Касія.

— Слиш, Провко? Перелазь!

Касій стрибнув на землю, озирнувся.

— З ким ти розмовляв?

— Начальник.

— Чорт! Ходить тут і вночі не дає спокою. Чухаймо, поки не пізно.

— Ні, почекай, у мене ще одне діло є,— зупинив його Марко.

— Яке діло?

— Лист від Радлова. Я мушу його прочитати.

Касій приглушено засміявся, потім жорстоко вилаявся.

— Пху, дурень! Сам гедеушникам у руки лізе. Чухаймо, кажу тобі, бо нас тут забарабають!

— А я кажу, що треба спочатку лист прочитати.

— Кому ж ти віриш? Мені чи їм?

— Так не обдурив же! Сказав, що одписуватиме, і одписав.

— А що тобі дасть цей лист?

— Все одно. Ходім у спальню, прочитаємо, а це барахло давай поки що заховаємо де-небудь, бо я все одно так не піду. Може, ти хочеш без мене? То йди.

Касій подумав хвилину і вирішив, що самому йти ніяк не випадає. Без срібла тікати немає рації, а забрати срібло, очевидно, Марко не дасть, а коли й дасть, то заявить про це начальнику, і не пізніше, як завтра, десть у Прилуках його зловлять. Лаючись на чім світ стоїть, Касій пошлентався за Марком. Вони нашвидку закопали свій скарб у глухому кутку подвір'я. Дощ присплескав їх сліди. Таємниця вмерла для всіх...

Потому вони увійшли до кімнати. Прислухались. Хлопці спали, хто на ліжку, хто за старою звичкою долі, а Культишка, як завжди, спав під ліжком. На стіні блимав нічний гасничок. Марко зняв його, поставив на табуретку. Вони сіли на ліжку, і тоді Марко тремтячими пальцями підніс до очей конверт. На ньому стояло:

ТРУДОВА КОМУНА ДПУ УРСР
ВИХОВАНЦЮ МАРКОВІ ЛЕВАДІ

і внизу, під виведеною одним розмахом дугою, було написано: «Від Радлова».

— Бачиш? Від Радлова.

— Да, почерк підходящий,— муркнув Провка.

Марко вдесьте перечитав адресу. Йому хотілося повторювати її безконечно, але Провка вимагав скорше розпечатувати. Нарешті Марко розірвав конверт і витяг з нього аркуш паперу в клітинку, списаний з обох боків до самого краю. Касій нетерпляче підганяв:

— Читай уже!

Марко поправив гасничок, почав читати.

«Здрастуйте, Марку!

Я одержав Ваш лист і радий, що написали, не забули мене. Вибачте, що відповідаю з запізненням,— через деякі важливі справи я не був десять день у Харкові, і Ваш лист чекав на мене». Марко на хвилину зупинився. Рядки листа сповзали з місця, літери підскакували, йому було важко читати.

— Вибачте за запізнення,— повторював він не своїм голосом і подивився на Касія.— Що ти на це скажеш?

— Та читай уже, там побачимо,— насмішкувато відповів Касій. Але видно було, що й йому такий початок листа скаламутив нутро.

«Ви пишете,— читав далі Марко,— що, розмовляючи з товаришами, згадуєте вулицю, тоді нападає горе, і з горя починаєте пити. Марку! Вулиця на перший погляд,

може, і весела, вільна, та це тільки на перший погляд. А насправді вона залишає тяжкі наслідки, хвороби, тюрму. Вулиця веде до злочинів, до вбивства людини. Спочатку вулиця, а потім бупр, а після бупру знову бупр. Хіба ж це життя? Вам, молодому, треба взяти голову в руки та подумати про все це, подумати до кінця і забути все минуле. Невже Ви не хочете жити по-людському, невже не тягне Вас до людей, серед яких є багато хороших, чесних, розумних, гідних того, щоб їх поважали й любили? Коли Ви скажете «ні», я не повірю Вам, бо Ви така сама людина, як і я, лише збита з пантелику, поламана вулицею. Чого ж Ви не хочете йти в актив? Невже красти, грабувати, шкодити тій справі, за яку боровся Ваш батько, краще, ніж будувати комуну, щоб і самому стати порядною людиною? Адже комуна ставить своїм завданням із безпритульного правопорушника виховати кваліфікованого робітника, який міг би своєю чесною працею заробляти собі хліб і бути корисною людиною в нашому суспільстві. Жити голодним, неприкаяним життям на «вільній» вулиці, ходити обідралим, спати під казанами, на парадних, і знову бігати й красти на шматок хліба, діставати штовхани від міліціонерів, чути глузування та образи обивателя,— невже все це приваблює Вас? Невже Ви не почуваете, як усе це принижує гідність людини? Ви ж мусите розуміти, що за все це на вас дивляться, як на непотрібних, шкідливих і небезпечних для суспільства людей. Ви пишете, що вас ненавидять селяни. Це невірно. Трудяще населення підтримує комуну, боліє за неї, а ненавидить вас куркульська зграя. Нас вона пенавидить ще дужче, та ми начхатъ на це хотіли. Погано було б, якби вони любили нас, адже це — наші класові вороги. Не турбуйся, прийде на них край. А коли й з трудящих хто-небудь подивиться на вас косо, то не за те, що ви були на вулиці, а за те, що й з комуни дехто хоче робити вулицю. Правильно зробила адміністрація, що відпровадила до бупру тих чотирьох, які тільки шкодили комуні. Хай посидять у холодній камері та подумаютъ, де їм краще. Так буде зроблено з кожним, хто шкодитиме колективу. Інтереси колективу — це все. В них полягають і інтереси кожного вихованця, якого комуна витягла з безодні вулиці. Ви пишете — весела вулиця! Але вона, ця «весела вулиця», несе вам гіркі й тяжкі хвороби — сухоти, сифіліс. Невже ви цього шукаєте в житті? Не можу я цьому повірити. Кожній людині

хочеться і щастя, і любові, і чистого привіту, а не сухот і сифілісу...»

Марко випустив із рук листа. Далі він не міг читати. Він почував, що завив тут, перед Провкою. Касій теж сидів насурмлений, важко сопив носом.

— Читай ти,— глухо вимовив до нього Марко.— Може, ти краще розбираєш цей почерк.

Провка взяв лист, почав читати далі.

«Отже, товаришу Марку, ти розкажи все це своїм товаришам, хай подумують, забудуть старе й почнуть нове життя. Треба Вам, Марку, взятися до діла, почати вчитися якогось ремесла. Я б Вам радив теслярську справу, коли не подобається праця в жерстяній та в сапожній майстернях. А Ви напишіть мені, що саме оберете. Скажіть усім хлопцям, що вони теж мусять старанно вчитися ремесла. Хто скорше навчиться, тому скорше й гроші будемо платити за роботу. Будуйте ж свою комуну і не думайте більше про вулицю, крадіжки, грабунки, бо це вас до добра не доведе. Покажіть, що ви, безпритульні, можете зробити багато хорошого, можете стати людьми, коли схочете. Продукцію ваших майстерень купуватимуть робітники та селяни, і це буде найкращим прикладом і доказом, що безпритульні можуть стати кваліфікованими робітниками. Цим самим ви покажете й іншим безпритульним шлях, яким вони мусять іти, щоб вирватися із свого темного й непривітного минулого. В Америці буржуазні вчені, наймити капіталістів, твердять, що лише тюрма, лише ґрати можуть виправити зіпсовану людину, злочинця, і що за ґратами він тільки й може чогось навчитись. Це брехня. В нашій пролетарській державі кожен свідомий робітник знає, що злочинцями не народжуються, а стають під впливом соціальних умов, і це вірно. От ми й покажемо на прикладі нашої комуну та інших таких самих комун, що й виправити людину можна без тюрми, без охорони, особливо таких молодиків, як ви. Пишіть же, Марку, про все. Чекаю на Вашу відповідь. Радлов».

Касій замовк. Марко дивився кудись в одну точку сухими, запаленими очима. Гасничок догорав і починав чадити. Слова не йшли з язика, та й що можна було сказати?

Обоє друзів однаково почували, що зробили вони непоправну дурницю, а що далі діяти, вони не знали. Нарешті обізвався Марко:

— Ти, Касію, як знаєш, а тільки я совітую зостатись у комуні і піти в актив. Будемо вдвох працювати. А за

клюку ніхто не визнає. Монашки пошухерять трохи, та й забудуться...

— А срібло? Що ми з ним зробимо?

Думали про це довго, нічого не могли придумати. Заявити? Ні, не виходить. Вимучені й безпорадні, вони полягали спати.

На ранок сподівались, що зразу відкриється пограбування церкви, але, як це не дивно, відкрилося воно лише на третій день, коли релігійна громада зібралася молитись. Ці три дні Марко та Касій прожили наче в тумані. Нарешті все стало відомо. Третього дня монашки, разом з Навроцьким, вибігли з церкви на подвір'я, зняли страшенний лемент і висипали на голови комунарам тисячі найстрашніших прокльонів. На їхні крики прийшов Лузгін. Довідавшись, у чому справа, він тут же, перед народом, що хутко почав збігатися на свіжу й дуже неприємну для комуни новину, заявив:

— Ми зробимо трус у всіх приміщеннях комуни. Обшукаємо всі куточки, і коли виявиться, що церкву пограбував хтось із вихованців, то він, як злочинець, дістане сувору кару. Ви знаєте, що ми недавно відправили чотирьох до бупру за бійку та за розклад, що вони вносили в комуну. А за цей вчинок ми покараємо тяжче. Це не просто хуліганство, це вчинок, що грає на руку куркульні. Проте хай вони не радіють. Кого треба покарати, ми покараємо, але комуна від цього не загине, а навпаки — пильніше оберігатиме себе від подібних хуліганських вчинків.

— Та вже ж, діло таке...— погодься дехто з селян.

— Комуна не винна, а розбишаки винні.

— Трусити їх, сукиних синів,— наполягав довгов'язий Гаврон. Лузгін непривітно поглянув на цього куркульського активіста, відповів йому гостро, не ховаючи своєї неприязні:

— А ви, дядьку, ждїть порядку. Без вас якось обїдемося.

Після того Лузгін зібрав комунарів, поговорив з ними, з'ясував їм значення цього неприємного випадку. Але ніхто нічого не знав. Для них це була така сама новина, як і для нього. Різниця лише та, що для нього ця новина була неприємна, а для них навпаки: їм було навіть весело, що хтось поскуб трохи це останнє кубло монашок.

— Бу-ло б їм ус...усередині підпалити к...клюку,— сказав Старик.— Ото бу-ула б по-о-тіха!

Комунари охоче шукали скрізь те срібло. Ходили з ними й Марко та Касій. Але скільки вони не трусили, знайти не могли. Таємниця вмерла. Марко зітхнув з полегкістю. Йому здавалося, що ця гора впала з його плечей назавжди.

Того ж дня вони вдвох з Касієм пішли записуватись до активу.

5

Челканов сидів за столом у червоному кутку. Це була досить простора кімната, де відбувалися засідання конфліктної комісії, караульних начальників і всього активу. В кімнаті стояв густий дим махорки, підлога була встелена недокурками, шматками паперу. Навколо столу товпилось чоловік із десять вихованців, яких Челканов викликав на розмову.

Марко та Касій ледве впізнали їх крізь дим, що обкутував їм голови. Челканов саме «одчитував» одного з них.

— Так ти, Одкидишу, морда собача, знову майстра в сапожній вилаяв? — стукав він кулаком по столу. — Ти, мабуть, хочеш, щоб я тобі показав свій принцип? Відповідай, коли тебе питають! Хто позабирав сапожні ножі на фінки?

— А я знаю?

— А! Ти не знаєш? Так будеш знати!

Челканов припечатав його найміцнішим виразом. Решта вихованців зареготалися.

— Узнав тепер? — спитав Хрипов.

Одкидиш спробував огризнутись:

— Ти не дуже! Думаєш, як інструктор, то й грубіянити можна? Гляди, бо я здачі дам.

— Канєшно! — підскочив до столу Єпташка. — Можна й здачі! Во!

Челканов цикнув на нього, і він замовк.

— Хуліган! — презирливо кинув йому на додачу інструктор. — Він ще мені здачі даватиме. Ти, Хрипов, візьми його на конфліктну та принайм три доби карцеру за невиконання наряду, щоб знав. Гади! В сапожній увесь інструмент поламали, чоботи порізали, і ще він мені здачі даватиме!

— А жестяпки відра на село спускають та в річку кидають, — додав Лакоша. — Я одного сьогодні теж припечатав, а він ще й справдовується.

— А ти його на конфліктну, до Хрипова, щоб не справдовувався.

Марко перезирнувся з Касієм. Актив їм не дуже сподобався, але відступати вже було пізно. Челканов помітив їх і задоволено вигукнув:

— Рукатий! Сорок вагонів щастя!

— Здоров, — стримано відповів Марко.

— Що, надумав нарешті?

— Надумав. І корня привів.

— У порядку! Будемо закручувати. Я їм, гадам, покажу, що значить «здачі». Ти куди хочеш? В караул? За начальника можу тебе зробити. Чи, може, в конфліктну комісію членом?

— Та ні, давай у караул, за начальника. А в конфліктну комісію я й так членом увиходитиму.

— Правильно, — згодився інструктор, потім обернувся до Касія, уважно оглянув його.

— Давно корешуєте?

— Ні, оце в камуні.

— Куди ж тебе послати?

Ображений таким запитанням, Провка буркнув Челканову:

— В караул, у натурі. Раз його, то й мене за начальника.

Челканов ще раз оглянув його, подумав трохи.

— Ні, ти будеш за помічника у Рукатого. Згоден?

Касію неприємно шпигнуло в серце. Він почервонів, зиркнув спідлоба на Марка. Брови його непривітно насурмилились. Він мовчав.

Інструктор уважно спостерігав, як поволі мінилось його обличчя: з червоного стало синє, потім посіріло, нарешті зблідло. Однак Касій знайшов у собі сили придушити свої почуття.

— Хай за помічника, мені однаково.

За дверима в цей час наростав шум. Кілька голосів, перебиваючи один одного, вигукували погрози на адресу Челканова й усього активу. Це була «опозиція», серед якої особливо виділялись протести Старика, Єпташки та Кримова.

— Ха-хай він не дуже! — вигукнув Старик. — Теж мені актив ту... ту... туфтовий.

— Канешно! Во! А ще й виражається! Як що, так і виражається. Во, дивись, як Одкидиша припечатав. Мені

він не сміє так, бо я йому здачі дам, і на канцерті не схо-
чу виступати! — нахвалявся Єпташка.

Челканов одним рухом зірвався з-за столу і вибіг з кімнати. На допомогу йому звідкись з'явилися Грозний та Касандров. Вони хутко впорались з «опозицією». Авторитет старшого інструктора був поновлений. Але від усього цього Маркові неприємно зашкребло всередині. Челканов повернувся червоний і збуджений.

— Учити мене хочуть, с'явки нещасні! — сказав він з таким обуренням, що могло звалити з ніг яку завгодно опозицію. Віддавши потім деякі розпорядження Хрипову, він знову вийшов, цілком задоволений з себе.

Старовинна мудрість доводить, що на слабкі голови влада впливає погано. Зазнавши її отруйних солодощів, людина з слабкою головою втрачає почуття міри, а разом з тим і правдиву орієнтацію в навколишньому світі. Цей стан найнебезпечніший для такої людини. Вона чим далі — все більше починає вірити лише у власний авторитет, а все, що могло б їй врятувати її, відкидає як акцію, ске-
ровану на підрив цього роздутого до болісних розмірів авторитету. Відтак вона неминуче гине.

Челканов почав свою кар'єру вихователя з чесними па-
мірами віддано служити комуні. Він кинувся у цю роботу в усім своїм щирим запалом, і коли йому довелося вперше лайнути Горобця, то він зробив це не ради своїх інтересів чи свого самолюбства, а тільки на користь Горобцеві й всій комуні. Саме такий, а не інший сенс мав «принцип» Челканова у його власних очах. Так були зрозуміли цей принцип і комунари. Тим-то вони не заперечували й далі, коли жиливий і запальний інструктор почав застосовувати цей «виховний метод» все частіше й частіше, нарешті — у всіх випадках невиконання його розпоряджень. Йому на-
слідували звичайно й інші інструктори. До цього незабаром почали долучатися й інші атрибути «блатної» поведінки, які застосовувала челкановська група для перевиховання своїх молодих товаришів. Тоді дехто почав звертати на це увагу, але Челканову здалося, що це не що інше, як «буза», і він відповів на неї новим грубіянством. Отрута влади запаморочила йому гарячу голову. Ця отрута пере-
їла паростки нового в його душі і звільнила приглушені інстинкти «блатного» героя, якому з кожним днем става-
ло приємніше відчувати смак цієї влади. Щоб не втратити її, він мусив підкорити своїй волі актив, на який йому треба було спиратися. Але, щоб підбити актив під свій

авторитет, треба було, на думку Челканова, самому бути таким, як вони. Одне слово, він заплутався, заплутались і інші інструктори, його товариші, а з ними й весь актив.

Взявши в основу побудову московської комуні, але спотворивши принципи її згідно з своєю ідеологією, Челканов, Касандров, Грозний і Курило прагнули насамперед до створення зовнішнього, показного гаразду і зовнішніх успіхів. Цього вони й досягали. Користуючись з свого авторитету, Челканов будує культурно-освітню роботу, організує клуб, ставить п'єси, влаштовує вечори самодіяльності. Зовні начебто все йде гаразд. Але під зовнішнім гараздом у всіх організаційних моментах заховувались небезпечні симптоми дужого «блату».

Провадячи сувору й нещадну боротьбу з картярством, з крадіжками й хуліганством, Челканов та й інші члени «верхівки» обережно, але одчайдушно грають у карти, крадуть і цим «в'яжуть себе з масами». Такі міркування про Челканова висловлює старий педагог комуні Валентина Радіш. Подібно до цього висловлюється й інший співробітник комуні, перший завідувач виробничої частини Ріхтман. «Обов'язки вихователів,— каже він в одному друкованому документі комуні,— виконували протягом цього періоду чотири вихованці московської комуні. Самі колишні карні, вони, провадячи зовнішньо культурну роботу, насправді були тісно зв'язані з масою вихованців і брали найактивнішу участь у всіх їхніх витівках. Разом з ними крали, продавали на селі казенні речі, пиячили на виручені гроші, грали в карти». Ось у такому активі почали працювати і Марко Левада та Пров Касій. Обов'язки Маркові полягали в тому, щоб організувати самоохорону комуні, виставляти караули і пильнувати, щоб вони не спали та не ходили на досвітки. Ці ж самі обов'язки мав і його помічник, Провка. Найпаче ж треба було пильнувати, щоб не трапилось чогось подібного до пограбування церкви. Цього випадку ніяк не могли забути на селі.

Не міг забути його й сам начальник караулу. Пограбоване й закопане срібло не давало йому спокою. Ночами його душили кошмари, здавалося, що срібло відкопали, знайшли винуватців і що тепер все пропало. Він прокидався і з жахом оглядав товаришів. Але вони спокійно спали. Тоді він виходив надвір, перевіряв караули і потишеньку обмацував глухий куток подвір'я.

Іноді з досади він гірко напивався і п'яний ішов на село, найчастіше удвох з Касієм. Так вони вдвох

зустрічали кілька разів Уляну. Один раз Марко сказав їй:

— Моє поважання, Уляно!

І вона йому відповіла. А може, це йому снилось, може, приверзлось безсонної ночі...

Не спав з деякого часу і Марків помічник. Але його мучило не срібло. Невсипуща проклята заздрість ворушилась в його серці з того часу, як його призначили на Маркового помічника. І ще... і ще одна причина не давала спати Касію. Та не будемо забігати наперед.

Друзі працювали разом в активі і разом ходили на село, ніби не помічаючи, що між ними стала третя, незрима особа. Щоб заглушити її присутність, вони або захоплювались своєю караульною владою і починали обшукувати монашок та попа, коли ті виходили з церкви, або старались наполягати на роботу в майстерні,— обоє вони працювали в жерстяній. Нарешті вони відвідували засідання конфліктної комісії, де головував Хрипов. На цих засіданнях можна було розважитись. У знайомій, наскрізь прокурений кімнаті збиралось кілька чоловік активістів, членів конфліктної комісії, і протягом кількох годин розглядали заяви, в яких, ніби в дзеркалі, відбивалось усе життя комуни. Хрипов читав ці заяви і давав свої коментарі до них. Потім ішло суворе обговорення і, нарешті, виносились короткі рішення. Протокол ішов до канцелярії, його передруковували в кількох примірниках і вивішували на видних місцях, звідки його й зривали ті, кого карала конфліктна комісія.

Ніякий винахідник не здатен вигадати таких формувань, як увічнено в цих протоколах. Тим-то ми певні, що читач не буде на нас в претензії, коли ми, замість недосконалого витвору власної фантазії, подамо один з цих неповторних оригіналів.

«Протокол засідання конфліктної комісії Трудкомуни ДПУ УРСР 25 грудня 1928 року. Присутні: Хрипов, Горбач, Васлюков, Левада, Касій, Давиденко. Порядок денний: I. Розбор заявлених.

1. Заявление о насыпании табаку в борщ под час обеда, а также ругательстве воспитанника Беланова.

Дать ему проложить каменный проход от 3-го корпуса до уборной.

2. Заявление о хулиганстве, а именно бросании шапки в грязь, в которой было письмо. Воспитанника Сидорова.

Вымыть пол в зале где ведется общее собрание Камуны.

3. Заявление о ламании и палении досток как строительного материала воспитанника Паладиева.

Дать ему три дня карцера и один раз горячую пищу.

4. Заявление на Бпташку обратно за драку а также не исполнил старый его наряд.

Переночевать ему одну ночь в карцере и выполнить два наряда.

5. Заявление о том что случилась покража разних картинок с альбома воспитанника Мотрия.

Взять, где взял Яшка Нафтула и возвратит туда, а в случае отказа сорвать со стенки одному с членов конф. ком. и обратно туда отдать по принадлежности.

6. Заявление о битте стекол воспитанником Барановским.

Не разбирать потому что сбежал с камуны.

7. Заявление об отказе работать в сапожной мастерской, а также ругании мастера воспитанником Откидышем.

Дать его в распоряжение заведующего камуной.

8. Заявление об венерических больших Яшке Мурзе и Краснова Павла.

Чтоб их отослали в больницу и возвратит када вылечут.

9. В виду того что воспитанник Сухов бил вкинутый с камуны то также механически вместе с тем он был выбит из конфликтной ком.

Сухова считать выбытым из конф. ком. А вместо его выбрать нового члена.

10. Заявление о оправлении в окно а также плохое поведение в Сельбуде воспитанником Артаковым.

В виду того что дал честное слово не делать этого а также предавать замеченных.

11. Заявление о хулеганстве, а именно накидывание с ножом на в-ка Бондаренка.

Дать ему строгий виговор і неделю справительного строка, а также вымыть партновскую мастерскую.

12. Заявление о воровстве сала и халатного отношения к мастерской в-ка Дородного а также Горобца.

Вымыть уборную а также переночевать у карцере.

13. Заявление на воспитанника Никонова в том что он неприлично ведет а также занимается нехорошим делом, а также облил парня супом и бросается хлебом в столовой и не исполнил старого наряда.

Сутки карцера а также три наряда после работы.

14. Воспитанник Оперенко Макар захвачен в краже проволоки.

Выполнить два наряда по уборке двора а также дать выговор.

15. В виду того что на тов. Лиховича было несколько заявлений а он не исправляется а также симулирует на производстве.

Дать ему два наряда и переночевать в карцере».

Так ішла невесела зима 1928—29 року.

Одного сніжного дня, коли вся комуна лежала під заметами, знову приїхав Радлов, і це було свято. Але сам Радлов був сумний. Він довго розмовляв з адміністрацією, обдивлявся майстерні, розпитував вихованців про їхнє життя. Побували в нього на розмові і Старик, Єпташка, Кримов, і інші представники «опозиції». Пішов і Марко.

Ішов він з однією думкою: сказати Радлову всю правду про церковне срібло. Це рішення виникло в нього раптово, і він хотів його негайно здійснити, ніби знаючи, що, коли мине хвилина, він не зможе сказати. Але біля самих дверей його нагнав Касій.

— Ти до Радлова?

— А що?

— Я теж. Ходім разом,— підозріло посміхаючись, сказав він Маркові.

Радлов довго й докладно розпитував їх про їхні настрої, про роботу. Вони розповіли йому про те, як одержали лист, як читали його хлопцям, і яке це справило на них враження; пообіцяли добре працювати в активі, але про срібло Марко так і не міг сказати.

Таємниця й надалі залишилась між двома друзями.

По від'їзді Радлова комунари довідались, що Лузгін іде на іншу роботу, отже, в них буде новий начальник, член Головної ради комуни, що, крім того, мають приїхати завідувач культурно-педагогічної частини та кілька нових вихователів. Одне слово, в житті комуни наступали деякі зміни. Челканов з цього приводу сказав якось Грозному:

— На всякий випадок, Шурочко. Щось у мене поганій настрої.

— Не психуй, маса в наших руках,— відповів Грозний.

Десь наприкінці січня чи на початку лютого приїхав новий начальник, Ян Казимірович Будневич. Комунари побачили його на загальних зборах у своєму клубі. Це

була людина велетенських розмірів, з могутньо розвиненим важким тілом, на якому лежала довга роздвоєна рудувата борода. Квітуче, рожеве обличчя з красивими правильними рисами, добродушна усмішка і густий голос — все це говорило про незвичайне здоров'я цієї людини. І тільки легка задуха, з якою промовляв новий начальник, свідчила, що невтомному серцю не легко нагнітати кров у цей гігантський організм. Комунари з цікавістю оглядали його з усіх боків і тут же робили свої короткі висновки:

— Оце дядя!

— Підходящий!

— Борода — во! На великий! — констатував Єпташка.

Лузгін представив Будневича комунарам і висловив надію, що вони працюватимуть з новим начальником дружно, переборюючи тяжкі хиби комунського життя і виконуючи вказівки Головної ради. Комунари поважали Лузгіна, але слухали його одним вухом, — їм цікаво було почути, нарешті, нового начальника. Задихаючись і витираючи піт широкою білою хусткою, Будневич сказав їм:

— Трудова комуна ДПУ в загрозовому стані. Головна рада ремствує на вас, товариші комунари. Погано ви поводитесь. Не вчитесь, не працюєте. Доведеться брати вас у руки. Пора вже. Ми зорганізуємо по-новому самоуправу комуни, перебудуємо роботу активу, почнемо всі разом будувати комуну. На чолі самоуправи ми поставимо штаб керівництва. До штабу входитимуть кращі активісти, найсвідоміші комунари, які насамперед уміють тримати себе дисципліновано. Тільки такі зможуть вплинути своїм прикладом на інших. Рекомендую вам начальника штабу, товариша Гріпича, який безпосередньо буде зв'язаний з вами в повсякденному житті, керуватиме культурно-виховною роботою, організовуватиме комунарський актив. Я сподіваюся, що до Першого травня ми з вами підтягнемося, щоб не соромно було вийти на люди...

Промову його комунари вислухали уважно. Він сподобався їм своєю задухою та спокійним тоном, у якому було більше прохання до них, ніж суворого докору. Крім того, він був хитрий. Говорячи про штаб, він «на тиху», але так, що всі його зрозуміли, «наводив критику» на старий актив. Комунари відчували, що в його словах бринить любов до комуни, і за це вони його полюбили, хоч і не збиралися відразу виконувати всі його розпорядження.

Після нього узяв слово Гріпич. Маленький, з великою головою, він нагадував лицем Пушкіна: високе чоло, ку-

черяве, відкинуте назад волосся, розумні чорні очі, які, здавалось, пронизували людину наскрізь. Прислухаючись або придивляючись до чогось, Гріпич високо підіймав одну брову й низько спускав другу, примружуючи одне око. Ця перхова міміка приковувала до себе увагу. Говорив він пристрасно і владно. Це також імпонувало комунарам.

— Комуни треба поставити на ноги — таке завдання нам дала Головна рада. І ми його виконаємо, хоч би тут грім падав на голови. Незабаром у вас будуть педагоги, школа, нові вихователі, — справа лише за вами. Почнім же роботу так, як належить вихованцям трудової комуні, за яку відповідає колектив чекістів, за яку відповідаєте й ви перед робітничим класом!

— Во! — гордо підсумував його промову Єпташка.

Після Гріпича виступив завідувач виробничої частини Ріхтман.

— О, Мойсей Григорович зараз почне п... про м-а-й-стерні говорити, — засміявся Старик. Угадати було неважко, бо Ріхтман завжди говорив про майстерні і тільки про майстерні. Вихователі, культурно-педагогічна частина тощо — це його мало обходило, а вірніше — це його навіть дратувало. Вся сила, на його думку, була в майстернях, у виробництві. Це — єдина і єдино правильна школа, і інших він не визнавав.

— Ви мені не кажіть «да, школа», бо я знаю, що не школа, а виробничий процес повинен бути на першому місці...

Він не міг говорити про стан майстерень без страждання. Вся його висока худорлява постать напружувалась і ніби рвалась у бій. Його світла борідка, світлі вуса, маленькі сірі очі, великий ніс і велика світла шевелюра — все це брало участь у його гарячих закликах зміцнити насамперед комунське виробництво, а не займатися «абстрактною культурою».

Збори розгорнулися досить широко. Комунари почали подавати запитання. Їх цікавило, що то буде за штаб, чи залишаться надалі гауптвахта, чи лятимуться нові вихователі і чи є на це такий закон, щоб лягались і грубіянити. Несподівано для Челканова, уже на цих перших неспівливих зборах виявилось, що його виховний «метод», хоч і визнається частиною комунарів за радикальний, але нічиєю особливою любов'ю не користується. Першим виступив Марко, і сказав він дуже коротко:

— Я так за цей штаб розумію, що коли він буде такий штаб, як досі був у Челканова актив, то ну його к чортяк собачим. Ну, а якщо інакше, то там побачимо. Бо так з комуні не буде діла, коли через свій авторитет грубіянти.

— Вірно, Марку! — підтримали його комунари. Коли він сів на своє місце, Касій, ще нижче насунувши брови, привітав його: «Ти добре сказав». Але в душі його, мов гостре жало гадючки, пекло запитання: «Чого він перший виступив? Так би й я міг сказати».

Після Марка запально говорив Старик, далі Яша Кривов, Єпташка, Нафтула, навіть Горобець заявив про свою незгоду з принципами старого активу.

Челканов пішов із зборів глибоко ображений. Замкнувшись у своїй кімнаті з Касандровим, Курилом та Грозним, він заявив їм так:

— Або ми тут інструктори, або ми не інструктори. Що значить «нові вихователі»? Ми ще побачимо, за ким піде маса. Рукотому я скручу голову за такий його виступ.

Трохи згодом до них зайшли Безпалій, Хрипов та ще кілька чоловік з активу. Вони вирішили не піддаватись і прийшли заявити про це Челканову.

— У штаб — ні один!

Так із перших борців за комуну Челканов та його ближчі друзі обернулись на протилежну силу і стали поперек шляху комуні.

Вони не зрозуміли, що це був початок їхнього кінця.

6

Десь у перших числах березня прибули нові вихователі: Нечіпай, Підгорний, Смикалов і секретар комуні Бунін, що, крім секретарських обов'язків, виконував ще й деякі культурно-освітні функції. Смикалов був студент заочного вишу, його завдання було прищеплювати комунарам загальні знання. Підгорний же знайомив їх з науками політичними. І, нарешті, Нечіпай. Це був дотепний і дуже популярний вихователь. Він уперто й завзято боровся за комуну, перемагаючи труднощі, що стояли на його виховательському шляху, але уславився він серед комунарів, крім того, через білого комунського коника, якого звали Герой. Коли повіяв перший весінній вітрець і над річкою запахли росяні ранки, — з комуні почалась велика тяга «на волю». Тоді Нечіпай сів на свого Героя

і гнався за втікачами. Знамените в цій гонитві було те, що Герой ніколи не збивався з шляху і на роздоріжжі завжди повертав по слідах утікача.

Коли склад вихователів таким чином був поповнений, Гріпич зібрав старих і нових інструкторів на педагогічну нараду. Штаб, незважаючи на саботаж частини активістів, був все-таки створений, і його представники теж були на нараді. Зайшло й чимало комунарів. Гріпич поставив перед нарадою питання виховного методу. Він виклав настанови Головної ради та партійної групи комуні — вони були тотожні і зводились до простих і ясних істин: привчаючи вихованців до праці, треба підходити до них так, щоб вони бачили у вихователі старшого товариша, який чуйно відгукується на всі питання, що хвилюють вихованця, товариша, що був би для вихованця прикладом, своєю поведінкою, роботою заохочував би його до перевиховання. Безвідповідальному «начальництву» інструкторів, лайці, штовханням треба покласти край як ганебним виявам нерозуміння лінії Головної ради та партійного керівництва комуні.

Гріпич говорив обережно, прізвища Челканова не називав, але й так усе було ясно. Після наради Челканов і Грозний підійшли до Гріпича з явним паміром перекинулись парою скептичних слів.

Гріпич підняв одну брову, подивився на них примруженим оком:

— Ну, що, товариші, згодні з такою настановою у роботі?

— З цим ми давно згодні, — відповів Грозний, — а тільки авторитет Челканова підірвати не дамо. Ми кров проливали за комуну, а тепер Нечіпай буде нами командувати?

До них підійшли Хринов, Лакоша, Безпалій. До Гріпича — Нечіпай, Марко, Старик, Єпташка, Нафтула, Горобець. Інші стояли збоку, в позиції спостерігачів. Між ними був і Касій. Насурмившись і напустивши на себе вигляд невідкупного й безстороннього прихильника істини, він у той же час тлів на повільному вогні задрощів, побоючись, що може перемогти та сторона, на яку став Марко. Сам він дотримувався в житті одного принципу: двоє б'ються, третій не мішайся. Навіть у тому разі, коли ясно, на чьому боці правда, Касій вважав за краще зберігати нейтралітет, аніж підставляти свою голову. Адже перемогти може як правий, так і неправий. Навіщо ж

рискувати, коли значно вигідніше пристати потім на сторону переможця і вдати, що саме його або його лінію ти завжди підтримував? Таке життєве правило давно виробив собі Провка; воно допомагало йому й раніше, воно ж давало йому змогу і в комуні триматися деякий час на поверхні громадського життя. Щоправда, пізніше стала для всіх ясною його дворушницька політика, і про нього почали говорити як про людину, що завжди плутається під ногами. Але тим часом Провка зберігав вигляд ортодоксального активіста, який має що сказати, та не хоче.

— А чим же Нечіпай гірший за Челканова? — спитав Гріпич. — Челканов міг бути за старшого інструктора, чому ж Нечіпай не може? Нарешті, ми не збираємось підірвати авторитету ні вашого, ні Челканова, ні когось іншого з інструкторів. Навпаки, ми хочемо його піднести!

— Ну, й спробуйте. А ми працювати не будемо, — кинув Лакоша. До нього приєднався Безпалій.

— Спробуйте зробити свій актив, коли так.

— З Єпташкою спробуйте, — глузливо кинув Хрипов.

— А що ж? А я що? Во!

— Дай йому пачку, Єпташко, — порадив Марко.

— Кому пачку?

— Заспокойтесь! — кричав Нечіпай. — Заспокойтесь, бо я вас зараз виведу звідси! — Ставши посередині натовпу, він почав розптовхувати хлопців, але злоба вже закипіла у їх серці, заспокоїти їх було важко.

— Чуєте? Нам уже пачок хочуть навішати.

Грозний насунувся на Єпташку всім тілом, загрозово попередив:

— Май на увазі, я тобі не Нечіпай. Будеш мене пам'ятати...

— А, так? Наших б'ють! — крикнув хтось із хлопців. І враз зметнулися кулаки.

— Тю! — обурено схопився за щоку Горобець. Перший удар прийшовся саме йому, і він цього не стерпів.

Почалась жорстока бійка. Всі вивалились на двір. Табір Челканова, Грозного та Касандрога негайно збільшився. Хлопці вибігали з майстерень і кидалися на купу, не розбираючи, де «свої», а де «чужі». Ясно було одне — що кривні нитки, які в'язали старих інструкторів з масою, не порвалися. Вони були тільки ослабли, але в рішучу хвилину, перед лицем небезпеки, що загрожувала улюбленим ватажкам, ці нитки натяглися, як струни, і забриніли буйним протестом.

Розбороняти бійку кинулися Будневич, комендант комуни Тарашенко, Бунін, Гріпич, Нечіпай. За кілька хвилин усе вляглося. Комунари знову розійшлись по майстернях. Але непоправна помилка була зроблена, і живим її свідком був Грозний, що стояв посеред двору знеславлений. Розідране на шмаття пальто висало з нього мертвими клаптями колишнього авторитету челкановської групи.

Другого дня він подав заяву з проханням звільнити його з роботи. Слідом за ним кинули комуни й Челканов, Касандров та Курило. І коли поклали на підводу свої невеликі пожитки, до них підійшли комунари, які ще вчора з ними воювали.

— Ти п... пробач, дь-дядю Челкане, і ти, дь-дядю Ваню... і ти, дь... дя-дю Курило. Нам теж на серці неприємно.— Так за всіх сказав на прощання Старик.

Комунари мовчали. Їм було гірко й боляче. Від'їздили свої, рідні, близькі їм люди, які не змогли подолати ні їх, ні себе. Їм бракувало для цього досвіду, високого інтелекту й дисциплінованої волі. Може, комунари не розуміли цього і не усвідомлювали теоретично, але вони добре відчували трагедію своїх ватажків інстинктом.

Челканов сердечно обійняв Старика, свого запеклого опозиціонера, потім простяг руку Маркові.

— Прощай, Рукатий.

Марко міцно потиснув руку і, відчуваючи, що він по-дурацькому червоніє, відповів навмисне й неприродно голосно:

— Прощай, Челканов!.. Може, зустрінемося у житті...

Останнім кризь натовп пробирався Касій. Підвода вже рушала.

Провка простяг руку, але скинутий інструктор не помітив її чи не схотів помітити.

— Бережись друзів,— сказав він Маркові останнє, незрозуміле для того слово.

Незабаром по від'їзді старих інструкторів Гріпич видав перший наказ по штабу керівництва, який можна було б порівняти з бадьорим човником, що відпливає від крутого берега у відкрите неспокойне море.

НАКАЗ № 1 ПО ШТАБУ КЕРІВНИЦТВА
ТРУДОВОЇ КОМУНИ
22 березня 1929 року

Частина перша

1. З 10 березня ц. р., згідно з наказом члена Головної ради і ЗТК ДПУ тов. Будневича, прийняв керівництво штабом як начальник його. На свого помічника призначує тов. Кривенка.

2. Оголошую склад штабу керівництва: М. Древній, А. Хрипов, М. Левада, В. Єпташка, Ю. Лакоша, Г. Манько, В. Ключ, С. Мороз, М. Безпалый, І. Зимний, А. Боровський, В. Матрос, В. Соха, А. Горбач, Я. Нафтула, М. Горобець, Херім-Гірей, С. Козак, В. Кривенко, П. Кутва, Т. Ланько, І. Колодочка, Ю. Корсаков, В. Діденко, Я. Кримв, Г. Сергієнко, А. Василенко, Й. Костенко, А. Луговий, Я. Нраву, П. Касій.

3. На членів штабу керівництва Комуни покладаю: беззаперечне виконання всіх розпоряджень начальницького складу Комуни у справі встановлення й підтримання належної дисципліни на виробництві, в побуті і в культурних установах.

4. Для фізичного розвитку, прищеплення військових знань, зміцнення дисципліни вводжу воєнний строй. Заняття провадитиме мій помічник тов. Кривенко таких днів і годин: субота з 4-ої до 6-ої год. вечора, неділя з 10-ої до 12-ої год. ранку.

5. Для піднесення культурного й політичного зростання членів штабу керівництва вводжу політгодину. Заняття покладаю на інструктора тов. Підгорного. Заняття провадити: п'ятниця з 5-ої до 7-ої год. вечора.

6. Невиконання членами штабу тих чи тих нарядів та розпоряджень моїх або помічника, неявку на політгодину та воєнний строй вважатиму за порушення внутрішнього розпорядку Комуни.

Про кожне таке порушення помічник тов. Кривенко повинен повідомити мене рапортом для вжиття належних заходів.

Частина друга

1. Оголошую увесь склад штабу керівництва Комуни з 2-ої години дня 27-го цього місяця до 12-години ночі

30-го цього місяця м о б і л і з о в а н и м для виконання караульної служби в охороні районного з'їзду Рад.

2. Зважаючи на серйозне політичне значення з'їзду, а також на те, що з'їзд розв'язуватиме всі питання, пов'язані з господарським і культурним зростанням нашого району, на території якого перебуває й наша Комуна, наказую всім членам штабу поставитись з найглибшою увагою як до всієї роботи з'їзду, так і до кожного делегата зокрема.

3. На зазначені дні збірний пункт штабу переноситься до приміщення коменданта.

4. Всі члени штабу, що несуть охорону з'їзду, повинні мати червоні пов'язки на лівій руці.

5. Всі розпорядження, пов'язані з охороною з'їзду, що видаватимуться я або мій помічник тов. Кривенко, повинні виконуватись без заперечень. Тов. Кривенка призначаю відповідальним за керівництво готуванням членів штабу до обслуговування районного з'їзду Рад, який відбуватиметься в клубі Трудкомуни.

6. На членів штабу покладаю також вести караул коло прапора Комуни в президії з'їзду.

*Начальник штабу
керівництва Комуни ДПУ УРСР
Грінч*

ІІІ. ШЛЯХИ І РОЗДОРІЖЖЯ

1

Знати життя комуни, стежити за кожним кроком її розвитку стало для Радлова такою ж потребою, як відчувати себе здоровим і здатним до роботи. Коли минав якийсь день і Гулкий не заходив з останніми повідомленнями, що приносила фельд'єгерська пошта, Радлов гукав до себе секретаря і з тривогою запитував його:

— Як вам здається, товаришу Бережний, що б це могло значити?

— Я вже й сам думаю, — стурбовано відповідав секретар.

— Ну, а все-таки?

— Не знаю, Іване Едуардовичу,— говорив Бережний, знизуючи плечима. Його бліде, стомлене нічною роботою обличчя поймалося турботою; він зосереджено нахмурював високий, трохи випнутий лоб, проводив рукою по м'яких хвильках темного чуба і висловлював який-небудь здогад:

— Може, Будневич забув написати, а може, немає нічого нового, і тому Гулкий вирішив не відривати вас.

— Ну, гаразд, почекаємо до завтрього. Давайте працювати.

Але Бережний знав, що, взявшись до невідкладних чергових справ, Радлов все одно якимсь куточком мозку весь час думатиме про комуну, і думка про неї мулятиме його доти, доки він не одержить точних відомостей, що саме діється там у цей час. Тому, вийшовши до своєї кімнати, він брав трубку і викликав Гулкого: «Чого ж ви не заходите вже другий день?» У трубці шаруділа коротенька мовчанка, потім бубонів здивований голос: «От тобі й на! Ми ж умовились з Іваном Едуардовичем, що я інформуватиму його раз на три дні». — «Ну, а все-таки зайдіть на хвилинку».

Гулкий приходив, захопивши всю пошту, листи комунарів, копії наказів і розпоряджень, зведення майстерень про зіпсовані вихованцями матеріали, меню, план господарських робіт, і все це викладав Радлову на стіл. Насамперед Радлов брався до листів комунарів, тут же їх уголос прочитував, і вони втрьох коротко ділились враженнями. Єпташка, щедро вживаючи в своїх листах знак запитання та ризику (з нього, як відомо, був грамотій, який добре знався на тонкощах «знаків пропинання»), писав:

«Доброго здоров'я — дядя Радлов? Як ви живьютє і як вашія діла? — Міня пока харашо? Ну, вашія діла пока не знаю? Дальші? Ви міні писали, как ребята поводять? Када кушають ребята за столом Ругаютьця і говорять мало дали міне кушать?.. — Дальші? Хліба дають очинь великі порції? Можна накушатця. Дальші? — Ви писали как взагалі поводять Ребята Сібя ребята поводять плохувато — дальші у нає есць новооц Завадський що був зав бєблюотеки он син попа і його поставили на обще собранія что би он сказал ільї ільї ето правда ільї нет? Ну, он сказал что ето правда что я син попа і їво у вольнили скамуни. Дальші. Ребята у комуні сильно балуются вот бил суд над Горбачом над Хриповим і над Сохою? — еті члени оні

подралися ну їм бил суд бил откритий пирид всіма Рябятими винесли постанову 2 неділі корпус прибирать. Єсть ліби мінья в школу помістили? Зразу оны еті школьники жлобські уже багацько пройшли і що по українськом заніматься трудно — я сам руськой із города Конотопа? Письмо вашя получив очинь бил Радий і висолий када одержав і прочитав настолько разів: Жду от вас ответа как салавей лета от Єпташка Демитрій Миколавич — с камуни ДПУ?»

— Ну, школа у них скоро буде своя, в сільську посилати не можна, вони там нароблять...

— Гріпич пише, що важко підшукати справжніх педагогів, які вміли б підійти до них.

— Важко — не значить неможливо. Треба знайти. Вихати для цього треба і пошукати, самі вони, звичайно, не прийдуть в комуну, — зауважив Радлов.

Гулкий погоджувався, що треба.

Особливо пильно стежив Радлов за розвитком комунського життя після від'їзду старих інструкторів. Коли Гулкий одного дня разом з іншою поштою приніс йому копію наказу Гріпича по штабу керівництва, він прочитав його з веселим піднесенням, потім замовк, відклав наказ до свого портфеля і, доповідаючи пізніше керівникові інші справи, показав і цей наказ. Керівник ДПУ уважно прочитав його, підкреслив деякі місця густою синьою лінією, подивився на Радлова запитально:

— Трохи романтики, правда?

— Є, — погодився керівник Головної ради комуні, — але без цього, очевидно, не можна. Це впливає на них.

— Так. Це безперечно. Але чи тривалий цей вплив, як ти гадаєш?

— Перевіримо. Парадність, звичайно, відпаде. В кожному разі це — шукання шляхів.

Керівник помовчав, потім відповів на свою думку:

— Районний з'їзд Рад. Комуні пощастило. Але треба допильнувати. Романтика романтикою, а відповідальність — річ цілком реальна. Треба допильнувати, щоб ці «штабісти» не викинули якогось романтичного коника.

— Я думав про це.

Вони порадилися ще кілька хвилин. Радлов того ж вечора надіслав Будневичу докладні вказівки про готування комунарів до з'їзду.

Члени штабу прийняли наказ Гріпича з почуттям власної гідності. Все імпонувало їм у цьому наказі. Став

мобілізованих, несіння караульної служби в охороні з'їзду, червоні пов'язки на лівій руці, прапор комуни в президії, де вони мусять його охороняти,— все це було незвичайне, і від усього цього справді віяло привабною, святково-героїчною романтикою. Штабісти чекали на з'їзд з нетерплячкою, але готувалися до нього лише кілька чоловік. Решта вважали, що вони члени штабу (ви жартуєте?), а не звичайні відерники або шевці. Інструктор Підгорний мав зовсім незначну аудиторію. З цього приводу стурбований помічник начальника штабу Кривенко, ламаючи з напруги хімічні олівці, рапортував на вирваних із зошита остюкуватих пощерблених аркушиках: «До начальника воєнштабу. Рапорт. Доношу до Вашого відому, що 22 березня у суботу пройшли політгодину, слухали добре і уважно, на політгодині було 1-ше про індустріалізацію, 2-ге про колективізацію. Тільки й того, що явилось штабістів обмаль, а всього сім душ. Прошу вашого Розпорядження, щоб ви дали такий Приказ, щоб на другий раз цього щоб не Получалося. Не явились такі-то штабісти...» Ішов довгий список і підпис: «Начпомштаба Кривенко».

Не краще стояла справа і з стройовими заняттями. Лише незначна частина штабістів стала під Кривенкову команду і, переборюючи в душі протести й пекучий сором, поверталася праворуч, ліворуч і кругом, як учив «начпомштаба». Решта ж дивилася на цю «потіху» як на останнє посміховисько. Дехто навіть зробив для себе оргвисновки і негайно заявив про свою демісію. «Доношу до Вашого Відома,— рапортував глибоко схвильований Кривенко,— що 24 березня у неділю предстояло проходження воєнного строю і Демонстрації. Я старався усеми силами, щоб скликати Штаб, давали сигнал не менше, як 20 хвилин і явилось тільки на збірний пункт усього дев'ять душ із 31-ї. Явились такі-то... Начпомштаба Кривенко. Доношу, крім того, до Вашого Відома, що 24 березня заявили мені товариш Козак С. і товариш Ключ, що вони не хочуть бути у нашому воєнштабі, то Прохаю Вашого Розпорядження Ужити Заходи і надалі прохаю вказати всім штабістам, щоб являлися на збірний пункт, а то являється така обмаль, що ні з ким проходить заняття воєнстрою. Начпомштаба Ком. ДПУ УРСР Кривенко».

Тоді Гріпич скликав засідання штабу і заявив, що таких барахольщиків йому не треба,— коли вони не ходитимуть на політгодину та на військову учобу, то він по-

викидає їх із штабу і набере більш свідомих комунарів. Що це таке, зрештою? Штабісти мусять подавати приклад іншим, втягати в цю справу комунарську масу, а вони самі не ходять на заняття! Одна брова високо полізла йому на білде пушкінське чоло. Обурення перетинало йому голос. Тут же стояв Нечіпай, високий, сухий і нахмурений. Він сказав, що ніколи не сподівався на таку несвідому поведінку передової частини комунарів.

— Е, там! Штабники с..., — скептично заявив хтось із маси, — їм аби на кухні більшо за всіх ізтибрити!

Члени штабу захвилювалися, обурились, стерли критика на порошок. Гріпич дав їм накричатись досхочу, потім поставив питання руба:

— Будете ходити на заняття чи не будете?

Штаб мовчав. Кілька чоловік, що ходили й раніше, не хотіли тепер вихоплюватись поперед інших. Решта були явні прихильники Челканова і не ховали своїх зловтішних посмішок.

— Я вас питаю: для чого ми зорганізували штаб? Хто мені дасть на це відповідь?

Марко підніс руку:

— Товаришу начштабу, ми маємо один козир, можна його пустити в діло.

— Який козир, товаришу Левадо?

— Хай скаже Яшка Кримов, з музикантської команди, чи вони можуть грати нам на оркестрі, коли ми будемо проходити воястрой, чи вони душно свистять у труби і досі ні чорта не заграють?

Пропозиція марширувати під музику викликала справжню бурю. Яша Кримов тут же дав слово штабіста, що вони, по-перше, за два дні зможуть грати на заняттях воястройю, а по-друге — на з'їзді гратимуть «Інтернаціонал» і «Марш Будьонного». Дехто висловив сумніви. «Яшка запускає баланду і бере штаб на арапа». Тоді вирішили покликати диригента і запитати його про реальність Яшиних обіцянок.

Диригент прийшов. Він був маленький і лисий, у жовтих крагах, з грудьми «колесом». У нього було тихе і навіть байдуже лице, але з нього був велетень у поезії кларнетів і тромбонів. Він вірив у житті насамперед в силу духового оркестру, потім уже в Центральний Комітет і в ДПУ. Він сам написав деякі речі, які звучать сильно. Його прізвище — Вагнер. Він приїхав до комуні не для того, щоб покрутитись тиждень і виїхати. Зовсім навпаки.

Його життя належить духовому оркестру ТК, і він не буде Вагнер, коли на 1 Травня цей оркестр не заткне за пояс прилуцьких шарманщиків і лірників!

— Гіп-гіп, ура! — вигукнув хтось, наслідуючи відсутнього Льоньку Жолудя. Але так думав Вагнер раніше, і в цьому він давав слово честі ЗТК Будневичу і начштабу Гріпичу. Проте зараз, коли перед комуну стає питання районного з'їзду Рад, він думає інакше.

— Я думаю, — сказав Вагнер членам штабу комуні, — що Яша Кривенко, мій кращий учень, з якого я зроблю першого соліста на кларнеті, він має рацію. На з'їзді ми повинні заграти «Інтернаціонал» і «Марш Будьонного». Це неймовірно важко, але ми заграємо.

Після засідання штабу він випив кварту горілки і почав безперервну гарячкову учобу. Знову подвір'я комуні почали шматувати одчайдушні, смертельні крики міді і глухі вибухи барабана. Але вибрані звуки, яких домігся, нарешті, оркестр комуні, Вагнер замикав у найглухіші кімнати клубу, де вони билися в тісні камінні стіни і глушили самих оркестрантів. Вагнер не хотів до пори відкривати секрету, щоб на з'їзді вразити всіх у саме серце.

Двадцять шостого березня диригент вивів музикантську команду на збірний пункт, куди поспішали члени штабу й рядові комунари. Був сліпучий весняний день. Сонце переливалося в нікельованих трубах мірадами нестерпних дзеркалець. Гелікони на плечах у комунарів похитувались срібними удавами, готовими почати могутнє й оглушливе чародійство.

Чи треба говорити, що на ці заняття военстрою явився увесь начальницький і інструкторський склад комуні, і сам Будневич, палаючи розлитим по животу темним золотом бороди, задихався й пив залпами холодну, крижану воду, що стояла перед ним у високому глечичку.

Вагнер грав «чотири чверті». Вісімнадцять штабістів ловили згвалтованим ухом команду «начпомштаба». Гріпич прохав маршу і «Інтернаціоналу», але диригент був певблаганий. На з'їзді, хоч це неймовірно тяжко, але на з'їзді він почує, до того ж часу — пізащо! Кривенко, не зважаючи на те, що начальник штабу сам був присутній на заняттях, рапортував йому хімічним олівцем, заструганим «під польку»:

«Доношу до Вашого Відома, що 26 березня, у вівторок, проходили военстрою під духовий оркестр за участю інструктора Фіс культури. Диригент Вагнер виконував ці-

лий час Чотири Четверті — для тактики воєнстрою; явилось 18 душ штабів і багато комунарів дивилося на заняття воєнстрою, говоря: маладці штабісти, хай їх трохи покрутьять, ато тільки й знають що більш за всіх тирить із кухні. Явились такі-то... Начпомштаба ТК УРСР Кривенко».

День кінчився прибиранням клубу, з якого ніяк не щастило стерти слідів старої «клюки». Персонажі Ветхого й Нового завіту, в'ївшись сторіччями в камінні стіни, нізащо не хотіли їх кидати, незважаючи на всі хитрощі комунського коменданта. Він не шкодував на них ні піску, ні глини, ні кізяка, і все-таки в одному місці темнів корінь дуба авраамового, в другому проїдало глину «вигнання торжущих із храму», в третьому з-під свіжого вапна проступав хвіст осла, на якому Христос уїздив до Єрусалима.

— Будемо шкребти лопатами, вирубувати на два пальці оскардами, щоб не проступало,— говорив комендант Таращенко, і його голос звучав в напівтемній кубатурі приміщення, як вирок нового пророка.

Але вирубувати не було коли. Бригада ладошських молодиць, наспівуючи «Джигуна», напвидкуруч затирала розозяними віхтями наповратливі деталі святинь, яким вони так довго поклонялися. Інші мили підлоги, розставляли ослови і прибивали до стін плакати та діаграми.

До клубу часом забігали штабісти, прикидали оком, де зручніше буде стояти на варті. Тут же клопотався Матвій Чумак, підганяючи молодиць і жартуючи з комунарами:

— Ми тепер центр, хлопці! Підтягніться, будемо давати директиви на цілий район.

Штабісти попускливо посміхалися. З кимсь іншим вони б не дозволили собі заходити в балачки, але Матвій Чумак користався серед них авторитетом. Вони поважали цього партизана і ціпили його постійні турботи про комуну.

— Ми будемо охороняти з'їзд,— надзвичайно солідно заявив Єпташка.— Ми — штабісти.

— Це дуже приємно чути,— відповів Чумак, якого штабісти оточили колом, даючи зрозуміти, що він може триматися серед них як рівний...

Комуна ще довго гула розмовами, що не вщухали й після нічного сигналу.

Нарешті минула ніч.

Двадцять сьомого березня, о другій годині вдень, штабісти наділи червоні пов'язки на ліві руки. Вагнер, замкнувшись з музикантською командою в колишньому вітгарі, давав останні теоретичні вказівки барабанщику, який іноді любив всадити в мелодію зайвий удар тарілками. З хвилини на хвилину мали явитись делегати. Вони прибували з усього району до Ладощської сільради. Нечіпай стояв на воротах. Штабісти, скося позираючи на свої пов'язки, збиралися біля комендантського приміщення. Схвильований і червоний з напруги «начпомштаба» Кривенко твердим, як цвях, олівцем карбував «пташки» над прізвищами тих, що вже явилися.

— Штабіст Левада є? — запитав він.

— Зараз прийде,— відповів Горобець,— він наводить фасон.

Маркові зранку залізло було в серце знайоме скиміння, таке, як тоді, коли він самотній блукав глухими вуличками села. Та він задушив його, готуючись вийти на люди. Він надів свою темно-синю блузу, міцно стягнув талію ремінним паском, натер чоботи куточком ковдри і перев'язав ліву руку стьожкою кривавого ситцю. Незнайоме досі почуття внутрішньої організованості пробігло в нього по тілу стримким дрожем. Він знову подумав про Уляну, і в нього засмоктало під серцем. Вона буде на з'їзді. Разом з ним прибирався й Касій, хоч на заняття він не ходив, ображений тим, що його прізвище стояло в наказі Гріпича на останньому місці.

— Пішли, Пров, годі чепуритися,— гукнув Марко.

За хвилину друзі явилися Кривенкові і стали в стрій. Нечіпай одійшов од воріт і доповів Будневичу: «Ідуть делегати». ЗТК поправив могутню бороду. Він був одягнений по всій формі. Начштабу Гріпич обвів пронизливими очима штабістів. На подвір'ї комуни з'явилися делегати районного з'їзду Рад,— дядьки в товстих полотняних сорочках з вишитими комірцями, тітки в святкових керсетках з червоними матерчатими гудзиками на задніх збірках, комсомольці, одягнені по-парубоцькому, і дівчата з сором'язливими посмішками на устах, ніби кожна з них ішла не на з'їзд, а до молодого... Марко ту ж мить побачив серед комсомольців Уляну. Вона йшла в гурті, розмовляючи з товаришами. На ній була коротка тепла кохтина з плисовими карвашами і легенька світла хусточка з шерстяними китицями. Вітерець ворухив ними, слав їй

на губи, на обличчя... Гріпич скомандував високим і гострим голосом:

— Штаб керівництва, струнко!

Хлопці виставили наперед груди, завмерли. Будневич, несучи руки «по швам» свого велетенського тіла, розмашисто ступив кілька кроків назустріч дядькам у свитках, відкозиряв і віддав рапорт голові районного комітету Рад.

— Товаришу Нечипоренкові, голові районного комітету Рад, від завідувача Трудової комуні ДПУ УРСР Будневича рапорт. На 27 березня 1929 року в Трудовій комуні ДПУ перебуває сто шістдесят вихованців. На фабриках та в майстернях Комуні працює дев'яносто вісім вихованців. У музикантській команді — тридцять чоловік. В штабі керівництва Комуні — тридцять один чоловік. Комуна готова до звіту перед районним з'їздом Рад.

— Оце спасибі вам, товаришу начальник, — відповів Нечипоренко, — приємно буде послухати, наші делегати інтересуються. Бач, які браві хлопці.

І, підійшовши до штабістів, підняв шапку-«розкладачку», привітався:

— Здрастуйте, хлопці. Ну, як воно тут? Не дуже скуєте за городом?

Відповідь штабістів захлеснула у рантовій громовій хвилі звуків. Вагнер несподівано вивів музикантську команду і, як грім на голову, ударив «Марш Будьонного». Це вразило всіх у саме серце. Дядьки в полотняних сорочках, тітки в керсетках, комсомольці, одягнені по-парубоцькому, і дівчата з сором'язливими посмішками на устах — усі розквітли, наче на весіллі. Під марш вони пройшли до клубу, де вже стояли за столом президії червоні прапори. Делегати густо вкрили ослони, дивуючись з такого «оновлення» старої монастирської церкви. Нечипоренко відкрив з'їзд, вітаючи одночасно комуни. Вагнер махнув чародійною паличкою, і оркестр комуни вкрив його промову «Інтернаціоналом». Делегати встали. На блідому обличчі начштабу горіли огняні плями. Будневич задихався з гордоців. Члени президії займали місця на підмостках. У цей час до зали маршем увійшли штабісти. Кривенко вів їх, цих маршалів тріумфу, і розставляв на пости.

— До прапора комуни, кроком руш!

Вони загунали до президії. Передніми йшли Матрос і Левада. Це їм припадало стояти біля прапора комуни. Касій, що йшов за ними в парі з Горобцем, зрозумів

становище лише тоді, коли Кривенко скомандував «стій».

Кров поволі відлила від серця Касія. Він посинів. У президії сиділа Уляна. Свою хусточку вона скинула на плечі; м'яке темне вб'юся було заплетене в довгу косу. Вона сиділа край столу, дивилась на Марка ясними й здивованими очима. Вони сяяли і ніби запитували: «Це ж той, що хотів втікати з вокзалу? Це ж Марко Рукатий, що під вікном стояв? Це він охоронятиме прапор комуни?..»

— Передні, на варту до прапора,— тихо скомандував Кривенко, так тихо, що могли чути лише штабісти. На них дивилася вся президія, всі делегати. І ось Провка, обернувшись до Кривенка, просичав йому:

— Став мене до прапора з Мухомором, а не Матроса став, бо я тут підніму шухер... Ми з ним кореші...

Штабісти здригнулись. Декого взяла злість, а інші готові були пирснути з сміху і втекти звідси «к чіртям собачим». Кривенко розгубився. Він чув, як важко дихає в президії Будневич, і не знав, що йому робити. Стан «начпомштаба» негайно передався штабістам. Вони зашепотілися, почали підштовхувати один одного ліктями і взагалі насилу стримувались, щоб не «рванути кігті» — хто куди. Делегати помітили, що тут щось не так.

— Чогось не помирилися,— добродушно сказав якийсь дядько в червокоопівському жилеті і в полотняних фарбованих штанях поверх халяв. Хтось злегка засміявся.

— Зараз буде шухер,— твердив своє Провка, намагаючись відтиснути Матроса.

Над честю штабу нависла хмара. Тут могла вийти бійка. Гріпич зблід. Будневич поривався встати з ослона і не міг. Маркові кров залила обличчя, шию, вуха. Уляна дивилася на нього і злякано чекала, що буде далі. Вона бачила, в чому річ. Марко, не повертаючи до Матроса голови, прошепотів йому:

— Роби два кроки праворуч, а я — ліворуч, хай задня пара стане до прапора, чортові барахольщики.

— Валяй.

Вони одночасно, ніби по команді, розступилися. Касій та Горобець рвонулися вперед, стали з двох боків прапора. Марко та Матрос примкнули до строю. Вийшло, ніби так і треба було. Тільки Уляна помітила, як скаламутились і потемніли Маркові очі. Але делегати нічого не бачили. Вони задоволено гомоніли:

— Диви, як повиучувались.

— Кумедія з ними.

— От тобі й комуна!

— Наліво, арш! — скомандував Кривенко. Страшна хвилина минула. Він хутко розвів штабістів на їхні пости. Маркові та Матросу довелось стати біля правих дверей, що вели до великого клубного фойє.

З'їзд починав ділову роботу. Першою стояла доповідь про завдання партії та Радянської влади в сільському господарстві. Делегати зручніше вместилися на ослонах. Серед них було багато комунарів. Уперше в своєму житті вони були присутні на з'їзді. Свідомість нового громадського стану обережно, як миша, підкрадалася до їхнього серця, але вони не показували цього. Вони сиділи з замкненими й гордими обличчями. Нечипоренко підійшов до трибуни і поклав на неї портфель з нотатками та газетами. Цікаво, з чого він почне, як складеться у нього перша фраза. Чи добре він заведе пружину? Він кашлянув і спокійним, хазяйським голосом почав:

— Ми зібрались з вами, товариші делегати і комунари, щоб обговорити, як нам краще провести більшовицьку п'ятирічку в нашому районі.

Марко стояв під прямим кутом до президії. Не повертаючи голови, він бачив трибуну, кінець столу, Будневичеву бороду, Прокопа Шапку й Уляну. Вона сиділа, схиливши голову на руку, і, здавалось, уважно слухала промовця.

Дивлячись на її зосереджене, трохи зблідле лице, на м'які зсунуті брови, Маркові хотілося задушити Провку за його недоречний вияв дружби. Тепер він стоїть біля прапора, чортів барахольщик, ніби справжній штабіст. Морду такому побити. Сука! Він злегка повернув голову, ухопив очима плечі й коротку шию Касія, проклятого клюкача. Ненависть раптом здушила Маркове серце. Він побачив важкі Провчині очі. Вони обмацували Уляну з усіх боків, плазували їй по спині, по шії, заповзали за комір, грузли в пазусі. Провка стояв червоний, літ виступив на його лиці, губи гидотно набубнявіли і злегка розкрилися...

— Я плюну йому в харю, Матросе! — вихопилось у Марка з грудей.

Матрос почекав, поки одвернулись дядьки, що повернули були голови на це схвильоване шепітіння, потім тихо відповів:

— Брось, вона сама на нього плює, хіба ти не бачиш?

Це були ті слова, які до крику хотілося почути Маркові, за які він, не вагаючись, дав би пробити себе ножем. І їх сказав Матрос, якпий не кидає слів на вітер! Марко схилився перед залізним характером Матроса, перед його дружбою до Альоші, ради якого він вирішив залишитись у комуні хоч і на сто років, не знаючи, де блукає Альоша, боячись розминутись із ним на «майданах» та в «кічах» і чекаючи щоденно, що він явиться в комуну. Покидавши дочекатись тут свого вірного кореша, Матрос кинув бунтувати й різати комунські ковдри і за якихсь два місяці загнав у будку, «к чіртям собачим», усіх відерників і партачів на судках та виварках, ставши першим виробничником у жерстяній майстерні. Потім він кинув жерсть і пішов до теслярні — йому захотілось орудувати рубанком та фуганком, щоб стружка летіла, як пір'я з чортової бабуски. Такого друга хотів би мати Марко! Матрос ніколи не розпитував його про корешування з Касієм і тим паче — про Уляну... Але він усе знав і тепер кількома словами повертав Маркові шалену радість життя і якусь пекучу, гостру надію...

Марко перевів тривожний погляд на Уляну. Провка продовжував мацати її. Але ось вона нервово, ніби від гусені, повела плечима, обернулася й побачила Касійові очі. По обличчю її пробігла ледь помітна корча, вона розгублено подивилася на залу, зустріла гарячий, повний невисловленого гніву погляд Марка і, раптом густо почервонівши, хутко опустила голову на руку... Вона хотіла слухати доповідь. Але... їй не щастило затримати увагу на цифрах чавуну, сталі, вугілля, які, не поспішаючись, обмацуючи з усіх боків і порівнюючи між собою, викладав Нечипоренко. Невідомі їй шахти, химерні назви мартенів, домен, заводів-велетнів, запроєктованих новобудов, яких вона ніколи не бачила, — все це жило в її свідомості несправжнім, фантастичним життям, далеким від усього того, що її оточувало. Той світ, про який говорив Нечипоренко, підпираючи його драбинами цифр, був, здавалося, десь у невідомих краях, і назва йому була незвичайна, фантастична, ніби обсіпана іскрами: «індустріалізація»... Вона рувалася до нього інстинктивно, ледве розуміючи його суть, але вірячи в нього тими словами, тими палкими виразами, які вичитувала в комсомольських газетах. Під ногами ж у себе вона почувала знайомий, як дядькова свитка, поораний обніжками, побитий стернею, нала-

таний хмарами селянський світ, що слався по всьому району, аж до Прилук... Поля, строкаті смужки сосяха, пшениці, жита, прохолодні пахощі м'яти, вирощуваної на нивах Прилуччини для невеликого м'ятного заводу,— це було те, що вона знала, що жило в її крові, в серці, в почуттях, жило не сядіною схемою, а терпким клубком буденних тривог, радощів і клопоту. Цей світ впливався у неї в комсомольський запал і в реальну, таку, що муляє в серці, нелюбов до таких людей, як Ряженко, Молибога, як піп Навроцький, релігійна громада, церква. Це були вороги. Вони ненавиділи її... а вона їх. У боротьбі проти них загинув батько. Їхнє обличчя вона бачила в монастирі, їхню руку відчувала на своїй голові, на спині. Вони називали її «більшовицька сучка», «партизанський послід», вона їх — «куркульська сволоч» і «сукині сини». Так увійшло і вгрузло в її свідомість поняття — класовий ворог. Він не хоче (це проти його інтересів), щоб стали замість обніжків та строкатих, подраних бур'янами невеличких нивок — дзвінки, як мідь, косяки пшениці, безкраї простори жита, густого й хвильного, мов Дунай (так висловлюється Нечипоренко). Це вона розуміла і почувала. За це «куркульську сволоч» треба не тільки ненавидіти, а й бити, винищувати, щоб не ставала на дорозі. Так формувалося в неї поняття — класова боротьба, і це теж був цілий світ, в якому вона не блукала навпомацки, а йшла прямо, знаючи дорогу.

Але ось від якогось часу їй почав відкриватися ще один світ, повний неясних, томливих тривог. Цей світ приніс із собою незнайомий юнак з чудним ім'ям і загадковим минулим. Ніщо в світі не вражало її так до того часу, як вразила та важка ненависть і презирство, що ними він відповів їй з першого разу на її привітання. За що він так тяжко образив її? Хіба ж вона винна, що не бачила і не знає того, що знає він? Хвилини зустрічі на вокзалі назавжди лишилися для неї загадкою. «Ех, ти, чудачка синьоока, стала мені на дорозі», — сказав їй тоді, і з того часу ці слова звучать і звучать десь на дні її серця. Від них іноді стає холодно й страшно; вона нікому не може про них сказати і відчуває себе самотньою в цілому світі. Але бувають хвилини, коли ці слова химерно виростають у ній, мов крила, і вся вона перетворюється на ту «синьооку чудачку», якої раніше не знала в собі. Тоді їй хочеться летіти невідомо куди й невідомо кому сказати, що вона, Улька,— вона тепер «синьоока чудач-

ка», і що їй від цього хороше. Їй часто хотілося бачити Марка, ловити зажуру в його очах, вдвлятися в легенькі тіні смутку, що ховалися в куточках його губ. Але вона уникла навіть випадкових, хвилинних зустрічей з ним. Вона не знала, хто він — друг чи ворог їй, — але слова, що звучали на дні її серця, кликали її, розкриваючись у ній новим, таємним, хвилюючим змістом. Коли він дивився на неї колючими, нестерпно гострими очима, як вона стояла на трибуні, а потім одвернувся і пішов геть з мітингу, їй хотілося крикнути, щоб він зупинився... А коли побачила його бліде, перекошене болем лице під вікном узимку, хотіла вибігти з хати, спитати його... Але що спитати — не знала. Все це наповнювало її постійною тривогою. Вона стала неврівноважена. Той глибокий, незайманий спокій, що холодив серце Прокопу Шапці ще минулого літа, тепер зник, і на місце його прийшла хвилююча загадковість, що світилася у глибині її очей. Прокіп був безмірно зрадив, помітивши в ній цю зміну, але скоро він зрозумів, що Улянина тривога дає йому ще менше надій, ніж колишній спокій. Йому стало гірко й боляче, але він був секретар осередку і зумів скрутити своє почуття у три погібелі. Інші хлопці не були такі стримані і пробували по-парубоцькому залицятися. Вона зросла в тій обстановці грубого сільського натуралізму, що з дитинства привчає сільську молодь слухати погану лайку і недвозначні дотепи як щось звичайне, на що ніхто не звертає особливої уваги. Але тепер ці дотепи примушували її внутрішньо здригатися, а погляд цього комунара, що став замість Марка до прапора, викликав у ній глибоку огиду. І яка ж вона була рада, коли зустріла гарячі Маркові очі. Вони обпалили на ній неприємні сліди Касієвих очей...

Нечипоренко почав говорити про завдання весінньої сівби, і в цьому зв'язку — про комуну, що мусить взяти участь у роботі сільських організацій. Про це стала думати й Уляна, але думка її знову поверталася до одного: хто ж він, цей Марко Рукатий (кажуть, що й не Рукатий він, а Левада), — звідки він, якого роду і що за людина?

А Марко дивився на її схилену голову, і одне питання холодню гадючкою ворухилось у нього в серці: «Що ж усе-таки робити з церковним сріблом?»

Увечері для делегатів і комунарів було кіно. Показували картину «Бессарабська комуна». Десь коло воріт, у сарайчику, булькав і захлинався кашлем маленький дви-

гунець «Ельвертус», німецька пшикалка, яку вихованець Малярів замість горючого «гнав матом».

Постаті, що рухалися на екрані, то світлішали, то знову потухали, обкутувалися туманом і зникали в темряві залежно від того, з якою силою «гнав» Малярів свою пшикалку.

Картина рвалася через кожні три хвилини. Тоді в клубі поволі починала червоніти невеличка скляна груша. Спочатку в ній з'являвся ледь помітний зародень світла — вилушлювався блідий і тоненький, як ниточка, черв'ячок. Дядьки уважно стежили, як він напухав, червопішав, скручувався калачиком, і разом з ним світлішали їхні обличчя, вони пізнавали своїх сусідів і дивувалися:

— Пху! Це ти, Іване? А я думав, що це не ти. Що то електрика!

— Звісно. Я вже й сам кажу...

Картина кінчилася десь за північ.

Другого дня з'їзд продовжував свою роботу. Почалось обговорення доповідей. Виступали делегати, розповідали про свої села, про перші кроки колективізації, Майже кожний промовець у тій чи в тій формі повторював одну думку: «Воно, звісно, партія правду каже, ну, на практиці народ іще несознательний».

З ладошських делегатів виступали Коваль, Чумак, Христя Соколенко, Семиліт. Вони ставили питання інакше.

Не треба спиратись на те, що «несознательні», а треба взяти кількох передовиків-активістів і з ними починати справу. Про це ж саме говорив і Прокіп Шапка. Потім голова зборів оголосив, що слово має Уляна Берест.

Маркова зміна в цей час сиділа в залі, на варті стояли інші. Уляна вийшла на трибуну і зразу побачила Марка. Він сидів з групою комунарів біля дверей, дивився на неї уважно, якимось особливо спокійно, ніби хотів сказати: «Говори сміливо, ми підтримаємо». Але виступати на з'їзді їй доводилося вперше. Вона хвилювалася, не могла почати (загубилося перше слово). Це зосередило на ній увагу всієї зали, припинився гомін, настала тиша.

— Я, товариші делегати, хочу сказати за колективи, — почала, нарешті, Уляна. — Правильно казав товариш Коваль і товариш Чумак, і інші... Бо в нас же так і буває, що один на одного складають, а самі не беруться. На других кажуть «несознательні», а самі тільки критикують, ніби такі сознательні, аж нікуди. Я скажу за куркулів, що вони теж люблять говорити: «Партія правильно

робить, та народ у нас темний, нічого з ним не зробиш». То це вони так і хочуть, щоб так і було, хай собі партія що хоче каже, а в нас буде по-старому. Хоч би за Моли-богу сказати або за Федота Ряженка. Це такі предводителі, що їм і комуна стала поперек горла кісткою. Їм якби монастир,— отоді вони жили, а тепер гавкають. Або голова релігійної громади Макар Волосюта,— дуже йому хочеться, щоб колективи були? Аж нікуди. Ще дід його, разом з Харенком, як ділили казенний ліс, то вони нахапали собі грошей та й закупили по вісімнадцять десятин левади. А з неї половина перейшла Макару Волосюті. То хіба він сам робив? Селяни на нього робили, садили йому на тій леваді тютюн та м'яту, а сам Макар у монастирі сидить, у горницях чай п'є з Ольгою та з Софією та варення їдять, які завгодно, і віп, і Ряженко. Та й до пізньої ночі. А тепер дідову хату, старинну дубову, збирається залізом перекривати, фундамент під неї підводить камінний. То їм потрібні колективи? Аж нікуди. Вони б нас усіх передушили, та тільки руки короткі. А агітацію куркульську та петлюрівську — то це вони щодня по селу пускають, і проти колективу і проти комуни. «Ще буде, кажуть, на вас вільне козацтво»... За церкву, що хтось пограбував, скільки вони народу перекаламутили! І досі говорять та підбивають, що комуна затаює грабітелів. А це — брехня. Якби він тут був, той, хто лазив у церкву, то вже б його досі знайшли. Кому це треба затаювати грабітелів? Вони нам потрібні, аж нікуди. Я скажу за те, що ми цих куркулів повинні не так взяти за груди. А про колектив, то комуна мусить нам допомогти, і щоб ми колектив зробили, хоч нехай там що...

Уляна сіла на місце. Делегати схвалили її промову гучними й дружними оплесками. Лице її палало. Вона непомітно глянула на залу, в той бік, де сидів Марко, і мимохіть здригнулася. Маркове лице було сіре, очі холодні й мертві. Він устав і хутко вийшов із зали. Уляна вся згорнулася. Серце її падало в таку ж холодну й мертву порожнечу, яку поніс Марко в своїх очах...

.

По закінченні з'їзду Гріпич видав новий наказ по штабу керівництва. В першому параграфі цього наказу було написано:

«Членам штабу керівництва Комуни Матросу, Леваді, Древньому та Хрипову оголошую подяку за виявлену ни-

ми високу комунарську свідомість під час виконання обов'язків в охороні районного з'їзду Рад у дні 27—29 березня».

В другому параграфі стояло:

«Вихованцям Комуни Касію та Горобцеві оголошують сувору догану за недисциплінованість і вуличний анархізм, виявлений ними перед прапором Комуни в день відкриття районного з'їзду Рад 27 березня.

Наказ прочитати членам штабу, розвісити в канцелярії, в їдальні, по всіх підприємствах і в клубі Комуни. Копію надіслати ладошському осередку ЛКСМУ».

Марко читав цей наказ у жерстяній майстерні під час перерви. Наказ висів на дошці об'яв. Коло нього стовпилося чоловік з десятків народу. Комунари схвалювали наказ, ділилися своїми враженнями, згадували з'їзд. І вперше за ці дні, що пройшли після з'їзду, Марко відчув, як тепла кров починає приливати йому до обличчя.

В цю хвилину ззаду підійшов Касій. Прочитавши наказ, він вилаявся грубою матерщиною і процідив крізь зуби:

— Вислужився, дружок. Проздравляю...

Марко поволі обернувся, хвилину дивився йому в вічі, стиснувши зуби й кулаки. Два бажання боролися в ньому: перше — пустити з Касієвої сапатки юшку, а друге — плюнути в харю. Він вирішував, що краще. Комунари бачили, що між «корнями» починається драма, і з цікавістю чекали на розв'язку. Провка на всякий випадок підняв плечі і теж наготував кулаки. Але в Маркові перемогло друге бажання. Гойднувшись наперед, він харкнув і з свистом заліпив густий плювок у Провчину фізію.

— На, шлюха копійчана, та згадуй по празниках! — різко повернувся і пішов з майстерні.

Касій стояв якусь мить повним телепнем, нарешті стер рукавом плювок і прохрипів услід Маркові здушеним, спазматичним голосом:

— За бабу? За шматок... (образливе закручене слово), так помни ж! Побачимо тепер, хто її перший покалічить!..

Марко знайшов на подвір'ї Будневича. Він стояв, оточений комунарками, і своїм звичаєм тут же, на ходу, розв'язував їхні прохання. До нього коли завгодно можна було заходити «без докладу», вдень і вночі, — кабінет його був там, де він сидів чи стояв, і коли не було стола, табуретки, чи підвіконня, то він велів кому-небудь з

комунарів нагнутись, клав заяву на спину і без довгої бюрократичної тяганини писав резолюцію.

— Але гляди,— піднімав він свою величну бороду,— наробиш мені баланди, битиму по кумполу.

Комунари сміялися. Вони знали, що «хазяїн» сам «запускає арапа» — ударити він ніколи не дозволить. Марко підійшов і попрохав перевести його до слюсарного цеху.

— Ти ж був узвся до роботи, а тепер знову кидаєш?

— Кваліфікація мені в жерстяній не підходить,— відповів Марко.

Будневич подивився йому в лице. Воно було бліде, розширені ніздрі злегка тремтіли.

— Щось уже встругнув,— видихаючи з грудей лантух гарячого повітря, промовив Будневич.— Ну, добре, іди поки що до слюсарного...

Перерва кінчалася. Група комунарів розходилась від дверей невеличкої кузні, де вони щойно «на тиху» віддубасили кореспондента стінгазети. Він обіцяв їм, що більше не буде. Марко, все ще стискаючи зуби, пройшов повз них до цеху.

2

Ясного квітневого ранку, щойно пролунала труба горциста, Нечіпай вийшов на двір без шапки, невмиваний. Зажмурившись проти сонця, він дихав ранковим повітрям, скидаючи з себе рештки сну. З корпусів виходили комунари. Дехто вмивався надворі, інші невмивані поспішали до їдальні, на сніданок. По дорозі вони радились, як краще потягти зайву порцію. Хвалилися кожний своїм способом, лаяли кухаря. Знайомі розмови! Нечіпай мимоволі пропуслав їх повз вухо.

Але ось до нього долетів голос Вітьки Ключа:

— Хлопці! Угадайте, що таке: на небі дві пташки, а по дорозі Горобець та Бпташка?

Комунари зареготалися.

— Невже чухнули?

— Аж зашуміло. Оце перед сигналом. Знають, що зараз ніхто не помітить.

— Штабісти, що ти хочеш...

Нечіпай, як стояв, кинувся на господарське подвір'я, вивів із стайні Героя і, скочивши на нього охляп, ударив коня кінцем ремінного недоуздка,

— Н-по! Гайда!

Герой з місця брав ускач. Комунари бачили тільки, як на повороті від села мелькнув його одстовбурчений підризаний хвіст. Нечіпай, не перестаючи, підганяв коника ногами. Вони звисали в нього мало не до землі, їх доводилось увесь час підкорчувати.

Вибігши в степ, Герой заіржав, вигнув дугою свою цупку коротеньку шию і повернув праворуч, до балочки. Нечіпай дав йому волю. Коник понісся вузьенькою межею, немилосердно підкидаючи зад. Вершник увесь час упирався руками в холку, щоб не потовкти собі тіла і не злетіти через голову.

— Н-но! Гайда!

За кілька хвилин Нечіпай побачив утікачів. Вони бігли ще кілька хвилин, потім лягли в ріллю. Вони гадали, що їх не помітять!

Під'їхавши до них, Нечіпай скочив з коня, сів біля них на ріллю. Чуб його був мокрий, розкиданий, обличчя — збуджене спортом. Коник роздував боки, відсапувався.

Біташка простяг до інструктора руку — по махорку. Це було правило: кого Нечіпай піймає, тому дасть закурити.

— Куди ж це ви подумали, хлопці? — питав він, дістаючи круглу жерстяну «партабашницю». Хлопці мовчки скрутили цигарки, закурили.

Інструктор почав їм тут же «вичитувати»:

— Хіба ж так можна? Кожного дня двоє, троє, а то й десятеро тікає. Та не ловити вас? Що ж тоді буде? До Першого травня в комуні залишиться сам начальницький склад. Ну, чого ви тікаєте? Що вас тягне з комуні, скажіть ви мені по совісті!

— Журавлі, — зітхнув Горобець.

Біташка глибоко затягся цигаркою, підкинув голову і пустив у небо — через ніс — дві рівні цівочки синього диму.

— Не судьба, як видно, — сказав він після цього. — Ну, пішли в комуну. На губу замкнете?

— А замкну, це вже будьте спокійні, — пообіцяв Нечіпай.

За півгодини вони втрьох повернулися до комуні. Нечіпай виконав свою обіцянку — посадив хлопців на гауптвахту, а сам пішов до Гріпича доповісти про подію.

— Знову? — незадоволено підняв брову пачштабу керівництва. — Це просто неможливо. Треба цьому покласти край...

І справді, треба було покласти край. Такі випадки траплялися щодня. Втікачів день у день більшало. Найважчий склад вихователів при всьому бажанні не міг устежити за всіма комунарками, тим більше охопити всі сторони комунського побуту. Відчувалася гостра потреба збільшити число інструкторів-вихователів.

Тоді вирішено було висунути на ці пости шість чоловік із штабу керівництва, а трохи згодом — іще шість.

Це був сміливий захід (а Нечіпай назвав його просто необачним). Суттю своєю цей захід повторював челкановський досвід. Але, при наявності вихователів-чекістів і при їхній провідній ролі, небезпека такого повторення, здавалося, була мінімальна, а користі від заходу очікувалось великої. Проте, як сказано, Нечіпай був проти. Він ще недавно подав Будневичу писаний рапорт про наслідки челкановщини, яка на кожному кроці давалася йому взнаки.

— Повторювати знову челкановщину — це, на мою думку, не полегшувати, а утруднювати роботу вихователів, — говорив він Гріпичу. Але з Гріпича була людина упертої волі. На міркування інструктора він нічого не відповів, а що той продовжував стояти на своєму, то начштабу гостро зауважив йому:

— Ваші побоювання недоречні. Я можу подумати, що ви боїтесь конкуренції.

Нечіпай похмуро спалахнув, але дисципліна примушувала його стримати свої почуття. До того ж Гріпич, очевидно, мав відповідну санкцію на такий сміливий крок.

Одне слово, наставав новий етап у розвитку самоуправи комуні. Дванадцятого квітня Гріпич скликав засідання штабу з таким порядком денним: 1) становище в комуні, 2) про штабістів, що порушують дисципліну, 3) висунення членів штабу на платні інструкторські посади.

Кімната штабу цього разу була переповнена з горою. Висунення викликало серед штабістів бурхливий інтерес. З приводу інформації начштабу про становище в комуні написали коротеньку резолюцію, що зобов'язувала штаб «ужити всіх заходів для ліквідації напруженої атмосфери». З приводу штабістів, що порушують дисципліну (до речі, вони не явилися й на ці збори), написали другу резолюцію, якою недисциплінованих товаришів виводилось із складу штабу (до речі, цю операцію доводилось щораз проробляти то з одним, то з другим, то з десятим штабістом, отже вона була не дуже-то страшна...).

Але з приводу третього питання розгорнулось довге й запальне обговорення. Кричали всі зразу, а окремі голоси чутно було тільки тоді, коли інші стомлювались і відпочивали.

Нарешті начштабу пощастило закликати штабістів до порядку. Тоді почали виступати по одному. Головним чином ламали списи навколо конкретних кандидатур. Було ясно, що переважна більшість штабістів вважає свої кандидатури за найбільш підходящі й доцільні і рекомендує їх на інструкторів. Тільки Марко не брав ніякої участі в обговоренні (у нього було своє на думці), а Матрос — той зовсім зняв свою кандидатуру, коли хтось спробував виставити її разом із своєю.

Наприкінці Гріпич узяв слово для кількох принципіальних зауважень.

— Висунення членів штабу на відповідальні інструкторські посади — це нова сторінка в історії Трудової комуні ДПУ, — відрубуючи слова, говорив Гріпич. — Вона не має нічого спільного з характером челкановщини, навпаки, це явище цілком протилежного характеру, яке стає можливим лише на даному етапі комуні. Висуваючи кращих комунарів, найсвідоміших членів штабу на інструкторів, ми ставимо до них найсуворіші вимоги, які вони повинні будуть здійснювати. Поведінка більшості штабістів і комунарів на районному з'їзді Рад свідчить про те, що культурно-політичний рівень комуні починає зростати. Треба сміливо дивитися в майбутнє. Спільними силами, товариші штабісти і інструктори, ми введемо нашу комуну на широкий і славний шлях будівництва і всебічного розвитку...

Його промова була урочиста. Вона ще більше нагрівала атмосферу честоловності, що й так паморочила романтичні голови штабістів.

Після довгих сперечань, боїв, голосувань склався, нарешті, список, який і доручено було Кривенкові рекомендувати загальним зборам комуні.

«Начпомштаба» виконав це доручення з честю. Знамениті збори відбулися другого чи третього дня після засідання штабу, із цих зборів шість штабістів — Марко Старик, Лакоша, Хрипов, Безпалій і Соха — вийшли вже не штабістами, а штабними інструкторами комуні. Касій дістав ще один ніж у серце, але він умів чекати слушної нагоди, і в цьому, як йому здавалося, була його перевага...

Готування до Першого травня почалося безпосередньо після всіх цих подій і йшло кількома лініями, що спліталися в один вузол.

Першу лінію вів Кривенко. Він уперто продовжував скликати штабістів на політгодину та на «заняття воєнстрою», виявляючи при цьому хитру тенденцію затягати на ці заняття, крім штабістів, ще й рядових комунарів, яким, мовляв, це теж нічим не пошкодить, а «досвід у житті може дати неабиякий, бо воєнстрой укріплює психологію».

Другу лінію вів, звичайно, диригент Вагнер, справедливо вважаючи, що свято Першого травня найбільш підходящий випадок показати досягнення оркестру цілому селу і знов-таки вразити його в саме серце, як це вони зробили з районним з'їздом Рад. Шляхетні прагнення Вагнера цілком підтримував Яша Кривов, підтримувала й решта оркестрантів; авторитет Вагнера, що умів грати на всіх інструментах, був для них рівний авторитетові полководця, який не знає, що таке поразка, і в цьому ж дусі виховує своїх учнів. Музикантська команда комуни, безперечно, вела перед у розумінні виявлення перших ознак колективної солідарності.

Третя лінія була в руках Мойсея Григоровича Ріхтмана, завідувача виробничої частини. Всі добре бачили, що Мойсей Григорович готує на Травневі свята якусь незвичайну реформу, яка матиме історичне значення для дальшого розвитку комунських підприємств, але довідатись, у чому річ, ніхто не міг. Мойсей Григорович, запально акцентуючи слова і високо підносячи довгий сухий палець, повторював одне: «Головна рада знає, що робить. Натисніть на роботу, і ви побачите». Це, зрештою, було цікаво. Комунари мимохіть починали уважніше прислухатись до майстрів, справніше являлись в майстерні і чекали, що з того вийде...

Четверта бойова лінія охоплювала догляд за побутом і пильнувала втікачів. Тут розгорнулися здібності молодих інструкторів і їхній темперамент. На цій же лінії підносились і невтомна постать Нечіпая. Але, як і сподівався інструктор, ця лінія, замість зміцнювати загальнокомунський фронт, почала перетворюватись на фронт самостійний, на якому стикалися дві «ворожі» сили: старі і нові інструктори.

Навіть Марко, якому новий його стан перевернув душу догори ногами (так він висловлювався потім про цей трагічний для нього, як побачимо далі, час), — навіть він, діставши рівне з Нечіпаєм право сідати будь-якої хвилини на Героя і, гукнувши: «Но! Гайда», мчати в степ за втікачами, — відчув, що тепер він може розмовляти з інструкторами, і навіть з тим же Гріпичем, зовсім іншим тоном. Це не жарт, коли у вас при боці важка заряджена «пушка»! (Не будемо приховувати правди: Гріпич, коли йшов на якийсь крок, то йшов до кінця, хоч би це й мало потім для нього і для інших неприємні наслідки. Він справді зрівняв нових інструкторів у всіх правах із старими).

Дуже хутко по всьому цьому почуття незалежності і влади взяло у молодих інструкторів гору над усім їхнім нескладним мисленням.

Нечіпай дедалі частіше почав натикатися на опір і саботаж, яким зустрічали його розпорядження його молоді колеги. Одного разу, увійшовши до їдальні, він наткнувся на розмову Лакоші з Культишкою. Вони стояли біля крайнього столу, обидва знервовані й злі. Малий і червоний, як буряк, Культишка щохвилини пльовався, виявляючи останній ступінь обурення. Лакоша стояв мовчки, заклавши руки в кишені, високий і блідий. Справа йшла про наряд, який дав Культишці Нечіпай.

— Ну, за дурницю, розумієш? За дурницю! — хвилювався Культишка. — Якби за що, а то за дурницю! Пху! От і все. А він — наряд. А я ж тебе спитався — можна? Ти кажеш — можна. А він — наряд! Пхи! Так хто ж тоді із вас має право? Раз ти сказав можна, значить, ти власть. А він — наряд! Ну, прямо, пху, от і все.

— Пошли ти його к собачій матері, того Чіпла, — відповів Лакоша. — Він буде мені вказувати! Я сам інструктор.

Нечіпай несподівано підійшов до них, гостро зауважив Лакоші:

— Це безобразіє. Ви поводите себе не як інструктор, а як останній барахольщик. Візьміть свої слова назад.

Лакоша спалахнув. В очах його мелькнув нехороший вогник. Він презирливо скорчив губи.

— Пішов ти, знаєш куди?..

У них вийшла тяжка і неприємна розмова. Почали підходити комунари, полетіли репліки. Хтось кинув ображеним і загрозливим тоном:

— Чого чіпляєшся? Він інструктор! Ми його обирали!..

Нечіпай доповідав про цей і про інші випадки Гріпичу, але той стояв на своєму і принципу ламати не дозволяв. Тоді Нечіпай подав йому писаний рапорт, у якому поставив це питання в філософсько-методологічній площині.

Рапорт він адресував Гріпичу як завідувачеві культурно-педагогічної частини (а не як начштабу), і це теж мало підкреслювати педагогічний підхід Нечіпая до цієї справи.

«Вважаю за свій обов'язок повідомити вас про таке,— писав він великими косими літерами.— Висунення шести вихованців на посади інструкторів-вихователів не досягло поставленої вами при висуванні мети і, навпаки, починає загрожувати загальній справі виховання комунарів. Це висунення вихованців безпосередньо в інструктори привело до того, що, при їхньому низькому інтелектуальному рівні, відсутності твердої моральної настанови і абсолютній політіндиферентності, моменти егоїстичного порядку посіли у них домінуюче становище і спричиняють моральний їхній розклад. Висунуті зразу на цілковито рівне з старим інструкторським складом становище, при їхній величезній самовпевненості, вони, природно, дякуючи цим причинам, свідомо ведуть лінію на підрив авторитету й відтиснення старих інструкторів, що шкодить справі виховання. Ця боротьба за авторитет, штучно створена фактом необережного висунення, відбирає багато сил і енергії, такої потрібної вихованцям, і справа виховання, безперечно, на цьому терпить. Вважаю, що всіх цих ненормальностей і труднощів можна було б уникнути методологічно правильною поставою висування, цебто висувати вихованців менше і ступнево (помічник інструктора, інструктор побуту і, нарешті, інструктор-вихователь). Виходячи з фактичного стану речей, вважаю за потрібне довести до вашого відома, що моя робота як вихователя, з огляду на все це, малопродуктивна, хоч інтенсивність моєї праці доведена до максимуму, за яким наступає занепад так фізичних, як і моральних сил. Інструктор-вихователь Т. Нечіпай».

Як видно з цього рапорту, Нечіпай був дуже схвильований і ставив справу руба, цілковито розминаючись з Гріпичем в питаннях методу висування. Але цей же такий рапорт достатньою мірою пояснює, чому в герці з Гріпичем ці, здавалося б, дуже логічні Нечіпайові думки

залишилися гласом вопіючого в пустині і чому перемогли лвно романтичні й рисковані настанови завідувача культпедчастини.

Рапорт починався, безперечно, панічною заявою про те, що висунення уже не досягло поставленої мети, і кінчався сакраментальною фразою про занепад фізичних і моральних сил. Самих цих двох необережних заяв, написаних, очевидно, в стані глибокого афекту,— так думав Гріпич,— було для нього досить, щоб зробити з усього рапорту обвинувальний акт проти його автора. Гріпич так і зробив. Викликавши до себе Нечіпай, він сказав йому, саркастично посміхаючись:

— Послухайте-но один химерний документ, написаний людиною, що дійшла до занепаду фізичних і моральних сил.— Узяв у руки довгий лінійований аркуш, списаний з обох боків великими косими літерами, і почав читати.— Ви чули що-небудь подібне? За два тижні після того, як нові інструктори приступили до виконання своїх обов'язків, цей... методолог пише, що висунення не досягло поставленої мною мети! При цьому він зовсім не згадує таких дрібниць, як зменшення кількості втеч майже втричі, як справніше відвідування майстерень тощо. Очевидно, ці досягнення в роботі посиленого інструкторського складу він вважає за такі мізерні, що про них можна не говорити. Зате він дуже зворушливо розводиться на тему «о пользе просвещения» і просто-таки доходить до розпачу — і з чого б ви гадали? — з того, що вчорашні злодії та правопорушники не покінчали університетів і не студювали програми Комінтерну! Ха-ха-ха!

— Товаришу Гріпич! — вигукнув Нечіпай.— Я не для того викладав вам свої думки, щоб ви робили з них посміховисько! Попереджаю вас, що ви засліплені з своїм штабом та з новими інструкторами!

— Ах, он як! Це дуже цікаво.— Гріпич підняв брову, уважно, як психіатр, подивився на інструктора.— Он як у вас стоїть справа! Погано. Людині, що дійшла до занепаду фізичних і моральних сил, треба лікуватися, шанований товаришу Нечіпай. Здійснювати партійну лінію, та ще в такій складній справі, як перевиховання колишніх правопорушників, їй, звичайно, дуже тяжко. Отже, я співчуваю вам. А втім...

— У такому разі прошу прийняти мій рапорт про звільнення мене з роботи вихователя. Я не вважаю ваші експерименти за виявлення партійної лінії.

— А втім,— вів далі Гріпич рівним, безстрашним тоном, піби гіпнотизуючи,— відношу і той і цей ваш рапорт, як і останню заяву, на рахунок хвиливого вияву легкодухості і, не доводячи справи до відома товариша Радлова, наказую продовжувати роботу і надалі подібних заяв не писати. Нові інструктори повинні мати всі права, і вони їх матимуть. Штаб керівництва повинен стати оплотом комуні, і він ним стане. Заявляю вам про це з усією відповідальністю. Дайте вашу руку, товаришу Нечіпай.

Коли самовпевненість штабістів та молодих інструкторів доводила Нечіпая до сказу, то самовпевненість Гріпича, людини розумної і поривно-чутливої, обеззброювала його. Він піддався його впливу. Лікар Некрасов говорив, що він (Гріпич) у службових взаєминах із співробітниками комуни «просто чорт» і ні перед чим не зупиниться, щоб примусити їх робити так, як йому здається потрібним. Проте це не відштовхувало від нього як від людини. Значна частина співробітників комуни через це була під його впливом. Нечіпай, зрештою, теж не знайшов у собі сили відстоювати свій принцип.

— Добре,— вимовив він, подаючи Гріпичу руку,— я працюватиму, як і раніше.

— Ну, от! Це зовсім інша розмова. А тепер я хочу поговорити з тими хуліганамп.

Він викликав після цього Лакошу та решту молодих інструкторів і «жучив» їх до сьомого поту.

— Хто посміє поводитись із старшим інструкторським складом так, як повівся Лакоша з товаришем Нечіпаєм,— сказав їм на кінець,— тому я зарані даю слово честі, що він буде в бупрі або в Архангельську — на баржах. Майте це на увазі.

Проте всі права, як раніше, залишилися за ними.

Так розвивалась четверта лінія.

Нарешті, була ще п'ята лінія, якою безпосередньо командував сам ЗТК. Це — налагодження дружніх взаємин з селянами і готування спільного натиску на церкву, що, за виразом Матвія Чумака, стояла посеред комуни справді, як чиряк на незручному місці. Натиск на неї мав полягати в тому, щоб відколоти від релігійної громади сотню чоловік трудящого населення, які ще не порвали зв'язків з куркульсько-монастирською організацією, зібрати голоси і на Перше травня закрити церкву.

На засіданні партгрупи Будневич запропонував провести до Травневих свят підготовчу роботу по кутках — роз-

мови з групами та індивідуальні — з найзавзятішими церковницями. Це завдання взяв на себе комсомольський осередок села. В комуні на той час було шість своїх комсомольців, з них троє вихованців колишньої дитячої колонії і троє — співробітників комуні. Але осередку свого комуна поки що не мала, впливати на комунське життя ці шість комсомольців не могли. Їх прикріпили до сільського осередку.

Робота почалася. Комунари зустріли цю звістку з захопленням. Звалити церкву було їхньою мрією. Покладав на це надії й Марко, який, в зв'язку з цим, вирішив, нарешті, що йому робити з сріблом.

Але за кілька днів виявились додаткові труднощі на цьому шляху. Вони полягали в тому, що на перші числа травня (десь на 4—5 число) припадав якраз великдень. Отже, міжнародне свято робітничого класу стикалося з найбільшим святом старого світу, з пасхою, від якої могли відмовитись хіба що найпередовіші активісти, решта населення, нібито й не заперечуючи взагалі проти закриття церкви, відмовчувалась, уникала будь-якої відповіді, коли стало питання, щоб провести ліквідацію церкви саме на Першотравневі свята. Але одвертіші прямо виявляли своє незадоволення з цього приводу: «Комуна комуною, а паска таки, як була, так і є — паска. Діди наші святити, батьки святити, то й ми святитимемо, а після цього вже хай поговоримо про церкву...»

Незважаючи на це, комсомольці продовжували штурмувати селян по кутках. Матвій Чумак провадив агітацію в сільраді, Коваль розмовляв з народом у кооперації, комунари ж головним чином взялися до індивідуальної обробки сільських дівчат. Вечорами, підморгуючи їм через тини, вони говорили:

— Слїш, Галько, там хай твоя паханша церкву зачинає, на чіртїй нам ця клюка? Ми з неї електричну станцію зробимо і тобі світла підпустимо. Будеш нам манїжки вишивати при електричній лампі.

— Еге. Хіба правда?

— Падлєц буду!

— Ото якби!

Дівчата, звісно, не від того, та коли ж старі кажуть: «Замовчи, бо як тягну по губах». Трудно з старими.

Одначе агітація своє зробила. Вона збудила думку про те, що церкву так чи так, а доведеться закрити, в комуні для неї місце не підходяще.

.

День Першого травня почався листом від Радлова. Будневич прочитав його комунарам перед тим, як іти на мітинг. Керівник Головної ради вітав комунарів із святом, писав про хиби комунського життя, які треба якнайскорше викоренити, і закликав комунарів до дружної роботи, спільно з адміністрацією та з активом, коло створення комунарської школи та до піднесення труддисципліни на виробництві. Лист був недовгий, конкретний, а головне — цікавий: в ньому була така новина, як про школу! Згадувалося в ньому і про ту реформу, яку беріг, як сюрприз, Мойсей Григорович. Радлов не писав тільки, що її буде здійснено вже сьогодні. Про це оголосили після мітингу начальник комуни і Мойсей Григорович...

Годині о десятій комунари досить струпкими лавами, під командою Кривецька, з двома червоними прапорами, вийшли на сільський майдан, супроводжувані всіма дітьми, які тільки були в селі, і сотнями дорослих.

Попереду йшов Вагнер і махав паличкою. За ним гримів чудовий барабан і весь оркестр, від якого у селян ноги самі танцювали. Це було прекрасно! Мітинг пройшов з великим піднесенням, на ньому було все село, оркестр виконав кілька разів «Інтернаціонал», «Марш Будьонного», «Смело, товарищи, в ногу» і вальс «Безсмертники». Якось стара бабуся, що на комунську арку казала ранише «адові ворота» і, плюючись, обходила їх десятою вулицею, тепер сміливо пройшла через них, стояла в гурті з народом, нишком хрестилася й шепотіла: «Поздоров, боже, комунію, і в світі не чула, щоб так грали». Крім музики, вона була задоволена ще й з того, що на господарських роботах у комуні дуже добре заробляли двоє її синів, дві дочки, зять і онука. «При монастирі менше заробляли, ей, не гріх, що й забожуся. Поздоров, боже, комунію...»

Після мітингу в комуні відбулася перша в її історії виробнича нарада. Вона мало чим нагадували виробничі наради, що відбуваються на радянських фабриках, заводах. Ні, це була нарада особлива.

Комунари, разом з інструкторами та начальницьким складом, сіли на молоду травичку під «данцігським коридором». Посередині на чотирьох старих цеглинах сидів ЗТК Будневич. Комір його сатинової косоворотки був розстебнутий. Перед ним стояв глечик свіжої води з кригою. Він говорив промову і пив воду нахилки, розливаючи її на бороду, на могутні волосаті груди.

— Це великий день в історії комуни, хлопці! Ви почи-
паєте заробляти гроші. За свою працю кожний одержува-
тиме з цього часу готівкою, тільки не всі гроші на руки...

— Гіп-гіп, ура!

— Коли це буде?

— Не заважайте! Нехай начальник доведе до точки!

— Зараз я дам слово Мойсею Григоровичу, і ви поба-
чите, коли це буде. Я вітаю вас, товариші комунари! Я га-
даю, що це піднесе труддисципліну й продуктивність
вашої праці. Ви кажете, що саботажників і симулянтів
треба бити по кумполу. Але ця ухвала Головної ради ко-
муни б'є симулянтів по кишени, і це краще...

— Ха-ха-ха!

— Він говорить, як бог!

— Але скорше давайте слово Мойсею Григоровичу!

— Лімони на бочку!

Настрій був такий же, як і розкішний травневий день.

Та Мойсей Григорович почав не з «лімонів на бочку».
Він, як і сподівалися комунари, почав з докладного вияс-
нення ролі виробництва в перевихованні людини, потім
висвітлив стан комунських майстерень на перше травня і
подав деякі цифри. Саме так, як угадували комунари, так
він і говорив,— вони вже його добре знали. І це ще біль-
ше підносило настрої.

— Дозвольте ж вам доповісти,— говорив Мойсей Гри-
горович,— що до першого травня 1929 року всі майстерні
комуни (а вихованців за цей період у нас було сто шість-
десят п'ять) випустили продукції всього на 41 088 крб.
63 копійки. Смішна сума! За півроку роботи всі майстер-
ні всього на сорок одну тисячу. Можна було б реготатися,
якби не хотілось плакати. Ну, нехай на сорок одну.
Так ви гадаєте, що ця продукція справді-таки варта сорок
одну тисячу карбованців? Ні, її ніхто не візьме й за
63 копійки,— така висока якість цієї продукції.

— Ха-ха-ха!

— Ну, вже й Мойсей Григорович...

— Що ви мені кажете «ха-ха-ха»? Ви краще підійть на
склад та подивіться на цю продукцію. Там і досі лежить
тисяча виварок. Годі й думати, щоб продати цей товар,
бо його ніхто не візьме й задурно... Оце так ви працю-
вали, товариші комунари!

Мойсей Григорович підняв угору палець.

— Але...

У цьому й був секрет, що існувало все ж таки маленьке «але», і його Мойсей Григорович не хотів затаювати. Полягало воно в тому, що останній місяць комунари працювали страшенно погано, так погано, що далі вже нікуди, але трохи краще, ніж раніше. Не дуже краще, але все-таки так, що дещо з їхньої продукції можна продавати. Це ще не якість; але це вже товар, який можна продавати, і він таки йде вже потроху на ринок. Балетки, плащі, відра, виварки, каструлі — все це стало вже таке, що принаймні не можна сплутати плаща з виваркою, а каструлю з балеткою, як це було раніше. Тепер ви берете в руки балетки, то їх все ж таки можна надіти на ноги, а відром можна донести до хати води, вона не вся витече, поки хазяйка дійде від криниці до хати... Це вже досягнення. Воно свідчить, що в майбутньому комунари зможуть підняти і не таку індустрію. Треба тільки зрозуміти, яке величезне значення має виробництво — головним чином і пасамперед виробництво — у вихованні людини, і ставитись до цього виробництва, як до свого власного ока. Дехто починає це потроху розуміти...

— І тому...

Мойсей Григорович Ріхтман витяг із кишені список і почав читати прізвища. Після кожного прізвища він робив урочисту паузу, піднімав угору палець і тільки після цього називав суму...

— Петро Соломаха! (Пауза; палець угору).— Тринадцять карбованців за квітень місяць! На руки — два карбованці п'ятдесят.

— Ура-а-а-а!

— Гіп-гіп!

— Качати Соломаху!

— Козак Семен! (Палець угору).— Дев'ять карбованців вісімдесят чотири копійки! На руки — вісімдесят чотири копійки, решта на книжку, бо проп'є...

— Го-го-го!

— Качати Мойсея Григоровича!

— Василь Матрос!!! (Довга пауза. Палець, як антена).— Чотирнадцять карбованців! На руки — три з половиною!

— Васька! З тібе магарич!

— Єпташка, Горобець, Юделіс, Орищенко, Нафтула, Касій, Мазур, Звірюк, Макушенко, Бардаков, Гаркуша, Смуглий, Сорока, Нраву...— (Пауза. Чекання. Нетерплячка).— По сім сорок, на руки — по сорок.

- Лімонів?!
- Кошійок...
- Го-го!
- Автомобіля купи, Кумпол!
- Поїдемо на екскурсію!

Але піднесення дійшло свого апогею, коли Мойсей Григорович заклад руку в другу кишеню й витяг звідти вже не список, а жмут грошей, навхрест перев'язаний шпагатиною. Він зірвав ту шпагатицу, як фокусник, і от перед зачарованою аудиторією почалася сплата готівкою.

Це справді був великий день у житті кожного комунара. Випили після цього деякі хлопці здорово. Дехто і в «стіри» погуляв, спустивши свій заробіток за кілька хвилин к «чиртям собачим». Але в основному перша получка — це один з найясніших спогадів старих комунарів.

День кінчився телеграмою, яку комунари вирішили надіслати керівництву ДПУ та керівникові Головної ради комуни Радлову. Цю телеграму складали наймудріші голови комуни: Старик, Єпташка, Матрос, Соха, Марко, Лакоча, Горобець, Яша Кримов, Хрипов та багато інших. Ні ЗТК, ні начштабу до цієї справи не втручались. Хлопці довго і вперто опрацьовували текст і позаморювались «у дошку». Нарешті після багатьох редакцій телеграму схвалили. Вона звучала так:

«Харків. ДПУ УРСР. Поздоровляємо, приїжджайте в гості, ми получили гроші. Комунари ДПУ, гіп-гіп, ура».

Телеграму надіслали на свої перші з а р о б л е н і гроші.

4

Чотирьох днів упертої, одчайдушної роботи для оркестру комуни було досить, щоб зустріти великдень усеоружно. За ці дні музиканти збагатили свій репертуар на два номери: на «Яблучко» та на польку «Герой Перекопа». Такого бенефісу релігійна громада, звичайно, не сподівалася.

Була чудова ніч. До церкви понасходилося чимало народу з пасками та з поросятами, зав'язаними в рушники, в скатертини, у ворочки. Люди прикривали їх полами своїх піджаків, жінки напинали пад ними спідниці, і все це зникало за високим парканом «данцігського коридору». Але комунари не збиралися чинити експропріації. Ні, вони мали інший план. Хлопці просто собі влаштували на подвір'ї комуни «джог». Згадавши «волю», вони

танцювали «Яблучко» з присвистом та з різними витівками. Люди з пасками й з поросятами почали тривожно витикатися з церкви. Майнула борідка Молибоги, чиркнув темним вусом Макар Волосюта, блиснули свинячі очі Масляка. Заворушпились жінки. Стара відьма Оврамія трясла патерицею, а хлопці шкварили на своїй території «Яблучко» з такими алюрами й кониками, яких світ ніколи не бачив.

— Дайош веселіше! Раз у житті.

Почувши перші звуки оркестру, сільське парубоцтво правильно зрозуміло становище.

— От же анциболоти! Грають. Це вони, мабуть, проти паски!

— Ходім!

За якийсь час на подвір'ї комуни почали з'являтися парубоцькі картузи та сором'язливі хустини дівчат. Прийшли з пимп й комсомольці. Вагнер зустрів їх «Маршем Будьонного». Молодь вислухала марш з повагою, потім один курносий, з чубом на козирок і в нових шлейках, підійшов до диригента, запитав надзвичайно серйозно:

— А польку — можете врезати?

Вагнер з гордощами обвів очима свою команду. Їхні очі сміялись і танцювали.

— Полька «Герой Перекопа»!

Вони одним неповторним рухом поправили на плечах труби. Приклали губи до дірок. Яша Кримов хутко й фасонно пробіг пальцями по гудзиках кларнета. Барабанщик підняв однією рукою широку мідну тарілку, а другою — калатушку на шнурівочці. Вагнер махнув паличкою, і задьорпсті викрутаси польки вдарили в «данцігський коридор» і в саму небесну канцелярію.

— Ех! Дозвольте, Мотько, присогласити вас...

І пішло.

І пішло.

І пішло таке, що й з церкви повиходили.

— Бісові душі, хоч би ж дали розговітись, а потім би й грали...

Та молодь не хотіла чекати, поки батьки поїдять священних поросят. Молодь вперше по-справжньому розговлялася в своєму житті, танцюючи під таку музику, від якої чоботи лящали, викаблчувались і грузли в землю по самі щиколотки.

Від «данцігського коридору» відділилась постать Єп-ташки. Він був грамотій і міг добрати рахуби в тому, що

відбувалось у церкві. Він підійшов до Вагнера, коротко й цілком компетентно поінформував його:

— Вони, гади, скоро до Христа дочитаються, тоді вийдуть святити поросят, говоря: «Христос воскрес», і тут почне запузирювать пєвча. Поки що треба грати польку...

Вагнер ще раз попередив Єпташку, щоб він не прогавив і своєчасно подав знак.

— Полька «Герой Перекопа» ще раз!

Із гурту вийшов Марко. На ньому був військовий кашкет з зіркою. З-під кашкета вибивалось пасмо чорного чуба, гостре, як вогонь. Уляна побачила, що він іде до неї. Щось гаряче метнулось їй у груди. Забило віддих. Усі дивились на них. Улянї здалося, що серце розірветься.

Марко узяв її за руку, спитав, посміхаючись:

— Підемо польки, Уляно?

Відповісти вона не змогла. Він поклав їй руку на талію, а другу — в бік, вигнув козирком, долонею назовні, і повів її в коло, щасливу дівчину, може, найщасливішу під зорями!

Легко... Ледве торкаючись землі...

— Ех! Житуха! — прозвучав чийсь захоплений голос із комунарського гурту.

— От веде, так веде!

Нарешті, знову прибіг Єпташка. Увесь тремтячи від хвилювання, він скрикнув:

— Виходять, гади!

Ту ж мить над верхівкою «данцігського коридору» заколивалась процесія, виткнулись хрести, корогви, ліхтарі на високих руків'ях. З церковних дверей полилося на подвір'я комуни козячими голосами Масляка та Молибоги, розбитим сопрано черниць та басом Навроцького: «Христ-сто-о-ос во-скре-се із мертвих...» І ту ж мить у лоб цій пісні ударив «Марш Будьонного» і пісня комунарів на півторагта глоток, крикливих, як тромбони...

Веди ж, Буденный, нас смелее в бой!..

Та куди! Звичайно, загнали церковників «у будку, к чїртям собачим!» Вони знову поховалися в свою «клюку», там розібрали поросят і, роздушуючи в натовпі свої крашені великодні яйця, повалили скоріш додому розговлятися. А Вагнер гатив їх у спину «Яблучком», «Безсмертниками», «Героєм Перекопа»... Це була перша славно перемога комуни.

Ніч поволі блідла. Починало світати. Оркестр виконав кілька разів «Інтернаціонал». Молодь розходилась по домівках, песучи під своїми чубами веселу й задоволену посмішку.

Після випадку в жерстяній майстерні Марко не звертав ніякої уваги на свого колишнього друга, так, ніби його зовсім не існувало на світі. Це ображало Касія дужче, ніж плювок, але він умів терпіти і ненавидіти мовчки. Коли б хто-небудь побачив його лице в той момент, як Марко танцював з Уляною, він жахнувся б. Таке воно було сине й страшне. Одначе він вистояв у гурті до самого кінця. Коли молодь почала розходитись, він провів Уляну довгим каламутним поглядом, залишився на подвір'ї сам, стояв, роздумуючи. Нарешті зробив рух, збираючись йти. Але його перепинив Марко.

— Двоє слів, Касію,— сказав він, дивлячись кудись у просторинь.

Провка здригнувся. Зустріч була несподівана. Він на всякий випадок застромив руку до кишені, намацав колодочку ножа.

— Кажки. Послухаю.

— Брось, я не збираюся різатись,— стримуючи себе, кинув Марко.— Я про те срібло, що ми з тобою пограбували. Пора його викопати.

— А тоді що? — злякано запитав Касій. Він подумав був, що Марко хоче признатись.— Кажки, що ти хочеш зробити?

— А тоді я маю один план. Увечері візьму те барахло з собою на коня і вийду в степ, вроді хтось тікає, а я за ним женусь. Тоді повернусь і привезу з собою срібло, вроді відбив. Здам його в комуни і кінці в воду. Ти як на це дивишся? Згоден?

У Касія попливла перед очима земля. Одна думка повільно й важко заворушилася в нього під черепом. Він ледве стримав себе, щоб не крикнути з радості. Та, перемігшись, байдуже відповів:

— Про мене.

— Значить, ти згоден?

— Діло твоє.

— Моє таке, як і твоє.

— Та вже ж. Удвох лазили в церкву, Ти обдирав, а я присвічував.

— Значить, згоден?

— Та мені що? Ти інструктор, роби, як знаєш. Хоч і признайся, коли хочеш.

— Тепер пізно признаватись, було б раніше.

— Ну, то як знаєш.

— Значить, на цьому й покінчимо. Здамо, і тоді в нас руки розв'язані.

Більш не було про що говорити. Вони пішли в корпус, розійшлись по своїх спальнях. Та заснути ні один з них не міг.

Кожен обмірковував свій план.

Другого дня в клубі комуни відбувся вечір самодіяльності. Комунари, штабісти, інструкторсько-виховательський склад і багато представників села заповнювали залу. Скраю біля проходу сиділа група сільських комсомольців, серед них була й Уляна. Марко дивився на неї з кутка. Хотілось підійти й сказати що-небудь веселе. Та він відклав це на потім. Спочатку привезти срібло. Здати. Начальник штабу, напевне, тут же оголосить про цю подію. «Так і так, інструктор Левада відбив церковне срібло». Тоді він підійде до Уляни й скаже: «Поважання, Уляно». Коли б скоріше починали цей вечір...

Нарешті вдесьте пролунав «третій» дзвоник. Зі сцени почулися знервовані голоси:

— Давай завісу, Єпташко!

— Так вона не відкривається...

— Тягни дужче!

— Не йде! Во! Смикаю, і ні чорта...

Завіса була зшита з церковного оксамиту. Внизу на ній теліпалася важка золотиста бахрома. Завіса танцювала, метушилася, підскакувала, але відкритись не хотіла. В залі весело реготалися, як з першого помера програми. Нарешті артисти розтягли завісу руками на дві сторони. Вечір починався. В програмі були комунські спортсмени, «що ходитимуть на руках», Єпташка, «який показуватиме сам із себе паровоз, а також пасажира, що їде в Москву — розганять тоску», далі — комунські частушки: «активісти зирять та з кухні тирять», багато інших цікавих номерів і, нарешті, перший сольний виступ Яші Кримова на кларнеті — «Соловки, ах Соловки, дальня дорога, серце ноїть, грудь болить, на душі тривога».

Марко непомітно вийшов із зали. На дворі було порожньо. Він зайшов до корпусу, накинув на себе шинель; потім пройшов у глухий куток подвір'я, обдивився. Місце

було знайоме, довго воно сиділо йому в печінках. Лопату він приготував раніше. Озирнувся, застромив її в землю...

За хвилину лопата цокнула в метал. Марко розгорнув руками ямку, витяг із неї вогку, напівзотлілу торбу з сріблом. Об гострий кінець віночка, що стирчав крізь наволочку, він трохи шкрябнув собі руку. Але це було приємно. Тепер ця проклята торба у нього в руках! Загорнувши її в полу шинелі, щоб не бряжчала, він хутко пішов на господарське подвір'я, до стайні. Герой заіржав йому назустріч. Він потріпав вірного коника по шиї, вивів надвір, скочив йому на спину.

— Гайда, Герой!

Ніч була місячна. Коник з місця узяв ускач. Йому хотілося пробігтись такої ночі степом. Він хутко проскакав подвір'я і з підкидкою вилетів за ворота комуни.

— Щасливо! — почулося вслід йому чиясь побажання і короткий, обрубаний сміх.

Касій хутко увійшов до зали. Знайшов Гріпича. «На хвилинку! Можна?» Начштабу здивовано подивився на його тремтяче, посиніле обличчя.

— Що трапилось?

— Ходить сюди. Рукатий утік з церковним сріблом.

Гріпич метнувся з зали, тягнучи за собою Касія. Звістка вразила його, як грім. Інструктор-висуванець!

— З яким сріблом? — схвильовано спитав він, коли вони вийшли в фойє. Тоді Касій п'яте через десяте розповів йому «правду».

— Я вам у всьому признаюся, мене совість мучить. Ніхто не знав, що то Рукатий пограбував церкву. Знав тільки я, бо я теж лазив із ним. Він здирав з ікоп срібло, а мені каже: «Світи, Провко»,— ну, я світив, затаювать не буду. Потім ми закопали те срібло в землю, Рукатий каже: «Нехай лежить поки що». А вчора Рукатий каже: «Давай тікати, бо нас тут можуть накрити, тоді я злетю з інструктора». А я кажу: «Давай краще признаємось». А він каже: «К чортям признаватись». Не послухав, та оце викопав срібло і подався з комуни на коні... Оце зараз...

Гріпич стояв блідий, стискуючи зуби. До них вискочили з зали секретар комуни Бунін та Нечіпай. Вони питалися, в чому річ. Гріпичу сором обпікав чоло. Йому важко було признатися. Але тут стояв Касій, живий свідок події.

— На коней! — скомандував, нарешті, Гріпич. — Беріть начальникових і мчіть галопом. Ви наженете його. Бунін та Нечіпай бігом подались до стайні. За хвилину вони вже гнали коней у степ...

Касій повернувся до зали. Саме була перерва. Він підійшов до Уляни, спробував посміхнутися.

— Хочеш новину взнати?

Уляна торопко звела на нього очі. Чого він хоче від неї, цей хлопець? Завжди він стає перед нею, мов те лихо.

Вона здвигнула плечима:

— Яку новину?

— А таку, що зараз привезуть одного барахольщика, що церкву ограбував.

— Як? Його спіймано?

— Женуться. Він верхи тікає, на Герої. От барахольщик! Я ж казав йому, краще признатися.

— А хто ж це такий?

— Та ось узнаєш...

Касій голосно зареготав їй у лице і одійшов. Уляні зробилось холодно від цього сміху. Вона шукала очима Марка, хотіла побачити в його очах підтримку, як тоді, на з'їзді. Але його десь не було. Вона чекала, що після вчорашнього танцю він підійде, поговорить з нею... Хоч скаже, хто він такий, з якого краю. А він і зовсім десь зник. Проте вона не втрачала надії побачитись з ним ще до кінця вечора.

Тим часом Марко чимдуж підганяв Героя. Йому хотілося, щоб кінь змокрів, — лише після цього його можна було повертати до комуни... Але ось за його спиною почувся тупіт... Він озирнувся. Двоє вершників мчали за ним.

— Стій! — кричали вони йому.

Це було так несподівано, що він втратив розум. Замість зупинитися, повернути назустріч їм свого коня, він почав гатити його ногами, тікаючи невідомо куди і невідомо від чого. Коник хропів, спотикався, піна падала на дорогу з його тремтячих губ, а Марко гнав його дужче й дужче, несамовито лаючись і б'ючи його руків'ям нагана у шию, в боки, в голову. Він побачив, що його наздоганяють, що його зараз схоплять, що все на світі пропало. Метнулась думка, що проклята житуха не варта й копійки, що жпгана скрізь ненавидять і раді зачхнути його в кічман. Перед очима мелькнуло лице Уляни. Що він їй скаже?! Звір прокинувся в ньому з повною силою. За всяку ціну

він хотів утекти. Будь-що-будь треба втекти. Він обернувся і почав палити в своїх переслідувачів з нагана... Один хитнувся, мало не впав. Але не зупинився. Вони мчать за ним, так мчать... Ось уже зовсім близько... Чутно їхні крики... Він ще раз випалив і ще раз ударив коня, але кінь не міг далі бігти... він упав...

— Руки вгору! — почув вже Марко поруч себе. Це скомандував Бунін. Чохла його білої сорочки була в крові. Марко, не здаючи собі справи в своїх власних діях, підняв руки і тільки тоді побачив, що він увесь час притримував однією рукою прокляту торбу. Тепер вона вислизнула з поли, срібло брязнуло об дорогу.

— Злазь з коня!

Марко зліз. Вони направили на нього нагани і повели. Ішли мовчки всю дорогу. У Марка ворухнулась за весь час одна думка: «Тепер знову — Рукатий». Потім стало байдуже.

Він сплюнув і вилаявся:

— Ну, чапайте скорше, крючки!

На подвір'ї комуни він побачив силу народу, монашок і членів релігійної громади, що напірали на ЗТК Будневича. Стара Оврамія кричала божевільним голосом і трусила патерицею. У другій монашки були в руках залізні граблі, що ними на господарському подвір'ї відкидали гній. Якийсь дядько розмахував вилами. Місяць блищав на їхніх гострих кінцях. Стояв неймовірний галас. Це був збройний напад куркульні та монашок на комуни. Будневич відбивався кулаками. Його притиснули до стіни. Від клубу поспішали на допомогу комунари.

Поява Марка під оружним конвоєм спинила весь рух.

— Ось він! — крикнув хтось із натовпу.

— Оце тобі новина,— почув Марко голос Прова Касія і ту ж хвилину побачив смертельно бліде обличчя Уляни. Йому захотілось сказати їй па прощання щось веселе, і він промимрив:

— Поважання, Уляно! Крючки зіпсували мені свайбу...

Ранком приїхала міліція з Прилук. Монашок викинули за межі району. Активних учасників нападу заарештували. Але ні Молибоги, ні Масляка, ні Ряженка між ними не було. Куркульський штаб зберігся — він не брав участі в нападі.

Так упала церква. Її закрили того ж дня ухвалою загальних зборів села. І того ж дня Марка Леваду переве-

дено було до прилуцького буну і віддано в розпорядження прокуратури.

Над ним почалося слідство.

А за кілька день після цього до комуні повернулися Саша Інтелігент, Мар'я Іванівна, Жолудь та Кукла. Їх зустріли, як блудних синів, і кілька день оточували увагою, від якої схудле обличчя Інтелігента сором'язливо рожевіло, а очі його застилав щасливий і теплий туман. Ознайомившись з усіма новинами та реформами, що сталися в комуні за минулі півроку, Саша зітхнув на розмові з Гріпичем і на всі запитання начальника штабу про плани на майбутнє лірично відповів:

— Жаль мені Марка Рукатого. Життя — це випадок, сьогодні ми в комуні, а завтра можемо бути на Соловках. Я хочу жити чесно, товаришу начштабу, але в пісні про Брмака співається:

...друзья под бурю ревущей,
на славу и на смерть зовущей...

Так, жаль Рукатого. Я житиму в комуні, бо в козацькій камері теж немає нічого красивого.

Льоня Жолудь мовчав, і певідомо було, чи поділяє він філософію свого друга. Мар'я Іванівна зворушено сопів носом, згадуючи Марка і думаючи про те, як би його влаштуватись падалі так, щоб жити в комуні спокійно і не працювати в майстернях. І лише Кукла вирішив для себе питання кардинально. Днів через три він знову утік з комуні, на цей раз уже назавжди. Інші zostалися і поволі почали входити в комунське життя.

5

У червні Гріпич привіз кількох педагогів, яких він з властивою йому впертістю довго розпукував і вмовляв, поки вони погодилися поїхати на постійну роботу в комуну. У Полтаві він одвоював завідувачку колектора для малолітніх правопорушників Валентину Вікторівну Пасву-Радич, що мала спеціальну освіту і працювала як педагог не перший десяток років. З інших районів вишкрібав кількох викладачів загальноосвітніх дисциплін. Це були вчителі, що мали вже певний педагогічний стаж і досвід. З їхнім приходом до комуні зміст роботи культурно-педагогічної частини набирає цілком конкретних форм.

Комуна починає бої за свою школу.

Уже на першій педагогічній нараді, де обговорювались принципи школи, зіткнулись погляди нових педагогів і завідувача виробничої частини Ріхтмана. Він рішуче не міг заховати свого незадоволення з усієї тієї «теоретичної балаканини про культуру», яку, на його думку, цілком даремно розводили педагоги.

— Їм треба сидіти на лекціях, комунарам? Скажіть, будь ласка! Їх треба вчити працювати і насамперед працювати,— говорив він, запально жестикулюючи.— Я не проти, а, навпаки, за теорію, але вона без практики мертва. Хочете вчити — будь ласка! Викладайте ваші теорії біля верстата, оце буде школа!

Цю думку, звичайно, відкинули. Педагоги орієнтувались на Гріпича, в якому вони почували міцну підтримку. Він і собі прислухався до їхнього голосу. Паєва, відбиваючи атаку Мойсея Григоровича, говорила:

— Нам треба підготувати з комунарів кадри кваліфікованих робітників, настільки політично і культурно розвинених, щоб можна було потім зробити з них майстрів, техніків, інструкторів для ТК, замінюючи ними тих осіб, що своїм технічним і загальним рівнем знань не відповідають вимогам нашого виробництва. Так я розумію завдання?

— Цілком вірно,— підтримував Гріпич.

— Ну, от. А звідси цілком ясна потреба сталої систематичної учби в школі, яка, зрозуміло, мусить бути тісно пов'язана з виробництвом.

У Паєвої вже сивіло волосся, її слова треба було поважати, тому Мойсей Григорович не хотів більше сперечатися. Але він був і залишився принципіальним супротивником педагогів, він так не любив цих педагогів, що підлеглий йому службовець Кохман, вітаючись з ними при зустрічі, завжди боязко озирався, чи немає де поблизу Мойсея Григоровича...

За кілька день по цій нараді почались славнозвісні іспити. Завдання їх полягало в тому, щоб виявити, хто з комунарів і що саме знає. Тільки по цьому можна було думати про тип самої школи, програму і т. ін.

Іспити відбувалися в клубі. Під керівництвом штабівців та інструкторів хлопці натаскали сюди з монастирської трапезної столів та ослонів, але потім, довідавшись про мету, для якої їх зібрали, порозбігалися по майстернях

і спальнях, заявивши, що вони на цю комедію не підуть і знущатись з себе не дозволять.

Одначе на заклик Гріпича до комунарської свідомості й громадської мужності знайшлося досить охотників, що самі ризували піти на іспит. Серед них, звичайно, був і перший грамотій Єпташка. Він сів до столу дуже хоробро, підкинув голову і сміливо заявив:

— Питайте! Не боюсь! Які знаки є пропінання, то я їх знаю...

Але бідного Єпташку почали так парити, що він увесь змокрів. Виявилось, що він знає менше за Соху, за Матроса, за Інтелігента і за багатьох інших. «Соха, чорт, учився десь у семиріччі і знає знаки пропінання краще за мене»,— чистосердечно визнав він після іспиту, проте фасону не здавав і як штабіст літав по майстернях, тягаючи звідти боягузів.

Іспитова комісія в складі всіх педагогів, під головуванням завкультпедчастини Гріпича, сиділа за столом, чекаючи, поки притягнуть чергового мученика, який, плюючись і відбиваючись, опшрався погами й плечима і ніщо не хотів пролазити в двері.

Ті, хто вже пройшов цю баню, качалися на ослопах з реготу, хапаючись за животи, і «приставляли» з повичка, як хотіли...

— Тягніть його, барахольщика! Він сам ширмач, а географії не знає.

— Культишко! Го-го!.. Це тобі не по квартирах на туху! Тут голосно відповідай, щоб ми чули: п'яту п'ять — тридцять п'ять...

— Ха-ха-ха!

Особливий ефект викликала поява Мазуренка. Його тягли вчотирьох: Лакоша, Хрипов, Старик та Соха. Єпташка вбіг до зали і в страшній ажіотації попередив комісію:

— Кумпола ведуть! Во гад кричить! Каже, вбийте — не підю.

Знадвору справді доносились розпачливі крики.

Вони то наближались до клубу, то знову віддалялися. Мазуренко виривався й тікав. Інструктори його знову ловили й пхали в двері.

— Та йди! Чого боїшся?

— А-а-й! Пустіть! Не підю! Пустіть, гади! Краще вбийте, бо я все одно в морди дам!..

— Пхай його, чорта, під лопатку.

Нарешті, його дотягли до столу. Знеможений і образений до глибини душі, він упав на ослін і з болю заскреготав зубами.

— Сволочі такі! Що ви од мене хочете?

— Та не хвилюйся, товаришу Мазуренко,— заспокоював його Гріпич.— У нас буде школа. Нам треба взнати, де ти вчився раніш і що ти знаєш...

— Хто, я? А вам для чого?

— Для того, щоб з'ясувати, в яку групу тебе определити.

— Шьо? Міне в групу? У гроб міне покладіть!

Він затремтів. Заплакав. Вилаявся. Його посадили на гауптвахту за хуліганство, але іспиту він не складав і заявив категорично, що на школу плює з сьомого поверху і ходити до неї не буде. Він краще пробиватиме на штампі відерці вушка в жерстяній майстерні.

Іспити тривали кілька день. Вони вимучили педагогів гірше, ніж рік навчання в школі. Нарешті їх було закінчено. Виявилось, що шістдесят вісім вихованців не знають жодної літери, п'ятдесят уміють читати й писати, двадцять — мають пристойні знання за початкову школу, кілька чоловік училися в семирічці, а дехто навіть кінчив її.

Після цього й почалися страждання учнів і їхніх учителів. Ця перша пора комунської школи залишила по собі епічний спогад Валентини Вікторівни Паєвої, друкований на гектографі в одному з органів комуні. Спогад цей подає докладний перелік труднощів, що їх довелося переборювати педагогам, і дає можливість зрозуміти також і психологію учнів.

«Після ознайомлення з обсягом знань та з загальним розвитком маси вихованців (так шляхетно називає вона згадані іспити) було ухвалено відкрити школу типу ФЗУ з прискореним дворічним курсом, підготовчими групами, з програмою в обсязі 4-річки типу соцвиху. Що серед вихованців виявились особи цілковито неписьменні, в кількості 68 чоловік, то виникла потреба організувати лікнеп. В той же час штабом керівництва було висунуто 20 чоловік активістів для готування на робітфак. З них створили окрему підготовчу групу, що називалася «вечірні технічні курси».

Школу зазначеного типу й складу малося було відкрити першого жовтня, а для того, щоб звести до ладу й сис-

тематизувати вкрай нерівномірні знання хлопців, було організовано підготовчу школу, що функціонувала протягом трьох місяців у складі таких груп: лікнеп — український та російський, перша група українська, російська «А» та російська «Б», четверта група українська та російська.

Одночасно з навчанням у школі виховательська робота охоплює всі галузі й моменти побуту вихованців і виробництва. По виробництву вихованців було розподілено між вихователями за цеховими ознаками. Вихователю повинен був щоденно пильнувати за виходом хлопців на роботу, відвідувати виробництво й стежити за роботою вихованців у майстерні, вживаючи всіх заходів проти прогулів, симуляції, легковажного поводження з інструментами, з матеріалами і т. ін. Він мусив провадити цехові збори, з'ясовувати питання про плату. У побуті в коло обов'язків вихователя входило: будити вихованців, бути присутнім на спіданку, стежити за прибиранням спалень, турбуватись за постачання своїх спалень відрами, віпиками, ганчірками, клопотатись про білизну, взуття для вихованців, одержувати й роздавати їм ці речі, робити обшуки й перевіряти інвентар, бути присутнім на обіді й на вечері, навідувати спальні, влаштовувати бесіди й робити перевірку.

Присутність під час роздавання їжі була особливо болюча для вихователів. Вихователю повинен був стежити за перепуском вихованців до їдальні — спочатку з виробничими книжками, а потім з талонами, «щоб не одержували їжі ті, хто не працював».

Ця радикальна вигадка належала Мойсею Григоровичу. Це він запровадив систему талонів. І з того часу двері їдальні стали плацдармом, де щоденно відбувалися найлютіші бійки. Ті, що не працювали, намагались пробитись до їдальні раніше за тих, що працювали. Ті, хто не відвідував школи, були ще вигадливіші за учнів, що вивчали математику й суспільствознавство: вони розптовхували їх ліктями, коліньми, просували в натовп свої міцні голови і орудували ними, як довбнями. Одного разу Вітьку Кдюя притиснули так, що він зомлів і впав. Він був маленький і кудлатий, з маленькими очима — нагадував оксамитового ведмедика. Спочатку він кричав і кусався.

— Пустіть! Барахольщики! А-а-й! Задушите! — Але над ним лютували найжорстокіші пристрасті, які тільки

може збудити бажання попоїсти гороху. Його звалили й притоптали ногами. Потім він лежав у лікарні. Був перелякався...

Але повернімось до епічного оповідання Паєвої.

«Зводячи роль вихователя до ролі паглядача, ця процедура перевірки й затримання супроводилась раз у раз ексцесами, які цілковито руйнували добре ставлення комунарів до вихователів, підривали авторитет останніх.

Нервували вихованців і надзвичайно тяжкі побутові умови: білизну подовгу не змінювали, вихованці одержували цілими тижнями на спіданок, обід і вечерю все ті самі горох та квасолу, та й то іноді недоварені.

А в їдальні і в спальні вони бачили перед собою тільки вихователів, на яких і падало все їхнє, цілком законне, незадоволення.

Тяжкий стан робітників культпедчастини погіршувався ще й завдяки ворожому ставленню до них груп інструкторів виробництва, що не соромились і при вихованцях висловлювати свою думку про вихователів, як про елемент непотрібний, зайвий баласт на бюджеті комуни і т. ін.».

Як бачимо, принципіальні розходження Мойсея Григоровича з педагогами в питаннях культурного виховання комунарів мали і свої практичні наслідки. Але за школу стояли Будневич і Гріпич. До них приходили педагоги вилити своє горе і прохати про звільнення з цієї роботи.

На плечах ЗТК та його заступника Гріпича лежав клопіт не за саму школу. Треба було думати про господарство комуни, про городи й готування до осінньої сівби, адже висіти на шії колективу чекістів комуна довше не могла. Треба було рішуче розгортати своє господарство, щоб вивратись із злиднів, з гороху та квасолі. Значна частина відповідальності за тяжкі побутові умови, в яких тоді перебували комунари, лежала на завідувачі госпчастини Сірому. Та він, на жаль, не мав ні вогню в своєму серці, ні твердої волі, щоб перебороти труднощі. Він міг байдуже годувати хлопців горохом та недовареною квасолею, берегти в кладових стоси білизни і змушувати комунарів ходити брудними й обірваними. Вихователі бігали до нього по двадцять разів, щоб добути віник або ганчірку для спальні. Він не любив виходити за межі службового обов'язку, не відвідував їдальні, механічно виконуючи функції завгоспа, що потребують, як і все на світі, творчої ініціативи.

Коли комуна дістала від сільради тридцять десятин землі і почала робити перші спроби розгорнути своє сільське господарство, Сірій зовсім розгубився і, щоб уникнути клопоту, пропонував зліквідувати саме сільське господарство...

Одного разу Гріпич, стоячи серед подвір'я, лаявся з якимсь шофером за трактор. В цей час до нього підійшла Паєва. Вона була знервована і говорила гостро, не стараючись захватити свого незадоволення:

— Дозвольте, товаришу Гріпич! Так далі не можна працювати. Відпустіть мене...

— Ну, от ще новина! — вигукнув Гріпич. — Почекайте, будь ласка, хвилину. — Потім звернувся до шофера: — Так що ви хочете? Для чого вам трактор?

— У нас поламався автомобіль. Дайте трактора довести його до Прилук. Товариш Сірій не знає, чи можна дозволити. Ось його записка.

Гріпич нервово зареготався.

— Невже не знає? А я з великою прємністю! У нас він, знаєте, гуляє, цей трактор. А автомобіль же з якимсь почальником? Звичайно, треба довести.

Він хутко пробіг очима записку, адресовану Будневичу. «Яне Казіміровичу, — писав Сірій, — воістину доля нашого господарства (сільського) трагічна, і нам, мабуть, треба таки стати на шлях ліквідації його. Господарство панше не бачить ні коней, ні машин, все це їздить в інших невідкладних справах. На завтра Ви дали наказ зранку відправити трактор по коток. Про це дано розпорядження. Зараз прийшов шофер поламаного (на пашу голову) автомобіля і каже, що трактором треба одвезти в Прилуки їхній автомобіль. Що треба зробити раніше? Привезти коток чи відвезти чужий автомобіль? Надсилаю його до вас. З пр. Сірій».

Гріпич написав збоку «категорично проти» і передав записку шоферові:

— Натє. Ідіть до начальника комуни.

Шофер, зрадівши, схопив записку і, не читаючи резолюції, хутко пішов до контори. Гріпич запитально подивився на Паєву.

— Так вас звільнити? Ха-ха-ха! Ви дуже мило жартуєте.

— Ви обіцяли мені всі умови, педологічний кабінет, можливість працювати...

— Ну, й працюйте! Ви думаєте, я гуляю? Розважаюся?

— Але бігати по відра, лаятись за ганчірки — це не обов'язок вихователя!

— Заспокойтесь, Валентино Вікторівно. Я все це прекрасно знаю. Важко, зате потім ви матимете право бути гордою. Ваш педологічний кабінет навіть у такому стані, в якому він зараз перебуває, це зброя. А в нас же за кожну літеру, за кожний ступінь розвитку іде війна. Фронт, Валентино Вікторівно! А ви ж як гадали? Закритий реформаторій? Киньте ці розмови. Працюйте! Чувсте? Без паніки. Дайте слово, що це вперше і востаннє я чую від вас таку заяву. Ідіть, товаришко Паєва. На все добре. Я знаю, що це у вас хвилина. Вона вже минула. Ідіть, працюйте. Ми переборемо ці відра й ганчірки!

Він стиснув їй руку. Гостро подивився у вічі, попрощався. Паєва знову пішла до Сірого — добувати черевики для комунарів.

«І коли б не було надзвичайно уважного й співчутливого ставлення з боку верхівки адміністрації,— веде вона далі своє епічне оповідання,— то працювати в комуні для вихователів було б зовсім неможливо.

Цілий ряд обставин заважав роботі школи: тіснота приміщення, літня спека, втома від роботи на виробництві, одволікання на сільськогосподарську працю. А все ж... А все ж літня школа працювала безперебійно і дала добрі наслідки»,— кінчає вона радісними зітханнями.

.

Радлов мріяв частину своєї відпустки, яку він мав дістати у вересні, провести в комуні. Хотілось самому попорядкувати, подивитись, як хлопці учаться в школі (це ж картина! Єпташка писав, що приють, бідолахи, коло задач «на всі дійствія»), хотілось підбадьорити їх, поговорити про готування до першої річниці комуні, що майже збігалася з Жовтневими святами. Він щоденно нагадував про це Бережному, заздалегідь намічаючи безконечну низку питань, про які треба буде побалакати з комунарами.

Випадок з Марком був для нього тяжким і несподіваним ударом. Звістку про цю історію він дістав уночі, десь біля другої години. За звичаєм, він допізна був в управлінні і лише півгодини тому розмовляв з головою колегії про справи комуні. Повернувшись потім до себе, він зачинився був у кабінеті, збираючись посидіти ще коло термінових справ. У цей час Гулкий передав Бережному неприємну звістку, і той підходив кілька разів до дверей ка-

бінету, не наважуючись відчинити їх і вимовити тяжкі слова. «Чорт би його взяв, це дурацьке срібло,— думав він, беручись за ручку дверей і знову відходячи на середину кімнати.— Як йому про це скажеш?..» Нарешті він відчинив двері. Радлов працював, схилившись над важким зеленим столом. Не підіймаючи голови, він тихо спитав:

— Що там?

Бережний підійшов ближче, нервово потер долонею випнуте бліде чоло і, дивлячись кудись у просторинь, поверх схилених плечей Радлова, промовив трошки хрипко, без інтонацій:

— Марка Леваду... заарештовано...

— Що таке? Марка? — здригнувся Радлов.— За що?

— Виявилось, що він пограбував церкву...

Радлов широко відкрив очі, холодний струмок побіг у нього по грудях; він неприродно глибоко втяг в себе повітря і ніяк не міг виштовхнути його назад. Його спокійне довгасте лице побіліло, сполох пересмикнув йому риси.

— Марко Левада... Не може бути... Може, це помилка?

— На жаль, для помилки майже не залишається місця. Сповідено, що тікав з комуни верхи з пограбованим сріблом, відстрілювався і поранив секретаря двома кулями. Крім того, його спільник у всьому признався.

У Радлова неприсмно засмоктало серце. Він випив води, потім запалив цигарку, встав і відчинив вікно.

— Ідіть, будь ласка,— сказав, не обертаючись, і, коли Бережний вийшов, він розстебнув комір і довго стояв проти вікна, думаючи про цю звістку.

Тієї ж ночі він написав Маркові листа. Місяць потім чекав відповіді, але відповідь так і не прийшла. Замість неї Радлов одержав згодом матеріали слідства, що з усією очевидністю встановлювали Маркову вину. Заперечити її не могла ніяка сила. Втеча залишалася втечею, і постріли з нагана були дійсністю.

Маркова доля на ближчі два-три роки була прирішена. На нього чекала північ, іншого виходу не було. Радлов знав це, переболів і просто відтягав зайвий місяць, знаючи, що не сьогодні-завтра буде винесено остаточну ухвалу.

Після цього випадку він так розсердився був на хлопців, що деякий час не хотів відповідати на їхні листи. Кюник, що викинув Марко, насторожував його проти всіх інших; він не міг їм вірити, а одного разу навіть вилаявся: назвав їх хуліганамі. Будневичу та Гріпичу написав, щоб

вони взялися за них як слід, не розпускали віжок і підтягли насамперед штаб та всіх активістів, — «на їхню щирість годі звірятися, бо підведуть під монастир», — писав він Будневичу.

Тоді ж перед адміністрацією стало питання про чистку комунарського складу. Штаб керівництва теж потребував чистки. Деякі вихованці вступали і виходили з нього з дивною легковажністю, ніби для сміху, підриваючи цим авторитет активу і зводячи напівець принципіальне значення самого вступу до керівного органу комунського самоврядування. Для проведення чистки була організована трійка, але вона нічого не зробила і пішла в непам'ять, залишивши для історії комуні єдиний слід своєї діяльності — «Протокол № 1», у якому навіть прізвище членів трійки не зазначено. Трійка ця ухвалила «зібрати спочатку відомості про ту (?) частину складу вихованців у кількості 25 чоловік (мовилось, очевидно, про активістів), достатнім чином перевірити їх та перепустити через загальні збори і по закінченні вищезазначеної роботи взятись до чистки відкрито, всього складу вихованців усієї комуні». Але плани трійки, як сказано, залишилися нездійснені, та вони й не могли бути здійснені на тому етапі, коли комунна з надужиттям всіх своїх сил пробивалась до своєї першої річниці крізь море матеріальних і моральних труднощів. Замість чистки ця ж таки трійка «обрала» новий актив у складі 51 чоловіка. До нього ввійшли старі члени штабу і багато нових активістів. Проте вже з самої картини щоденної колотнечі коло дверей їдальні (про це у Радлова були точні відомості) він бачив, що і в новому активі було багато «туфтових елементів», як писав йому Старик. Саме ці «елементи» і вносили розлад у комунське життя. Особливо кипіло серце Радлова на Сашку Інтелігента, на Жолудя та на Матроса. Перші два не каюлись і після бунту (грали в карти, билися, сиділи на гауптвахті), а Матрос теж наче здурів після арешту Марка: кинув майстерню, записував і одного разу стукнув активіста Касія рубанком по голові так, що той тиждень пролежав у лікарні. «Це тобі за Марка», — сказав він йому. За це його хотіли навіть відправити туди, звідки недавно повернувся Інтелігент, але Радлов незадоволено буркнув на цю пропозицію адміністрації: «Киньте дурня клеїти, придумайте щось розумніше». За якимсь незрозумілим законом симпатії, він у душі виправдував Матроса, і, навпаки, до Касія, що поводив себе

зразково і виказав злочинця, у нього було неприємне, навіть вороже почуття. А зрештою, всі вони добрі! Інструктор Лакоша теж був не краший від інших, усе заїдався з Нечіпаєм та з Ріхтманом. Між іншим, після одного листа Радлова Ріхтман змінив своє ставлення до педагогів і так почав боротися за школу, що навіть найбільші його супротивники пробачали йому попередні помилки. Відкинувши упередження, Мойсей Григорович побачив, що вже на другому місяці учоби хлопці зовсім інакше почали працювати в майстернях. «Оце мої школярі!» — говорив він про найкращих виробничників з щирою радістю і захопленням. «Таких школярів давайте мені побільше!» — доповідав він Гріпичу і тут же пропонував негайно завести до програми підготовчої школи рисування та деякі технічні дисципліни: «технологію дерева, технологію металу і всякі інші технології... В цьому сила». Все це було прекрасно і дещо значило. Воно значило принаймні те, що «хулігани», самі того не помічаючи, все глибше й глибше вгрузали в працю, «хулігани» ляпались і проламували один одному голови, але «задачки на всі дієства» таки рішали, і щодо майстерень, то Старик щось там почав пиццати навіть про виконання промфінплану... Однак у своїх листах ні він, ні Єпташка нічого не згадували про те, як вони пообносили в селянських садках сливи і паробили шелесту на все село. Барбоси!.. Рішуче нікому з них не можна було вірити...

Щоб підняти дисципліну і якомога інтенсивніше повести готування до річниці комуні, Радлов запропонував на деякий час воєнізувати комуну. Головна рада схвалила цю думку, і десь в кінці серпня Будневич видав про це урочистий і поетичний наказ:

1

«З метою піднесення дисципліни серед вихованців Комуні та встановлення твердого порядку й піднесення авторитету Комуні, оголошую Комуну воєнізованою під назвою Загону особого призначення Трудкомуні ДПУ УРСР.

2

Загін складається з 3-х стрілецьких батальйонів і 3-х окремих взводів. Взвод зв'язку, взвод розвідки та музвзвод.

Кожний батальйон складається з 3-х стрілецьких взводів. Кожний взвод складається з 3-х стрілецьких відділків та одного кулеметного.

3

При загоні створюється: відділ постачання, політвідділ та сапчастина. Всі майстерні воєнізуються і перейменовуються в ремонтні майстерні та входять до відділу постачання Загону.

4

Начальником Загону і воєнкомом являюсь я.

5

На начальника штабу призначаю тов. Гріпича.

На ад'ютантів штабу призначаю — по оперативній частині тов. Нечіпая, по стройовій — тов. Буніна. На нач. постачання призначаю тов. Ріхтмана, а на його помічника — тов. Сірого. На нач. політвідділу призначаю тов. Сташенка, а на його помічника — тов. Троянова. На нач. сапчастини загону призначаю тов. Радовільського. На коменданта штабу призначаю тов. Таращенко.

6

На командні посади Загону виділяються такі тт.: Мазепа, Сидоренко, Катроша, Гейсіс, Фукс, Таращенко Л., Лобанов, Золотницький, Бугайов, Петрухін, Соха, Малияров, Хрипов, Лакоша, Нраву, Бабак, Матрос, Штигайло, Горобець, Бродовий, Солдатенко, Скибка, Човганюк, Козак С., Мазуренко, Клюй, Єпташка, Пінчук, Сигаєв, Литвин, Сухий, Піддунай, Мороз, Кутва, Городничий, Касій, Херім-Гірей, Таратацький, Юделіс, Ромашка, Прутков, Сорока, Древіній, Коляденко, Шепелявий і Мелащенко».

Цей захід пепогано вплинув на хлопців. Коли раніше в своїх листах до знайомих, що залишилися у декого «на волі», вони хвалилися своїм станом штабістів і діставали відповіді з величними адресами «Членові штабу Комуни ДПУ УРСР» такому-то, то після цієї реформи вони ще з більшими гордощами сповіщали своїх друзів і знайомих

про свою належність до кулеметного взводу... (Вони, звісно, мовчали про те, що ніякого кулемета вони ніколи і в вічі не бачили). В зв'язку з воєнізацією в комуні знову почалися стройові заняття, якими тепер керували Маляров і Бабак замість Кривенка, що вибув з комуні у невідомому напрямку. Щоправда, дехто з старших вихованців унікав військової учоби, знаходячи для цього різні приводи. Один, наприклад, подав Гріпичу такий рапорт: «В зв'язку з моєю роботою в парикмахерській, а також маючи кавалерійські стройові знання, не желательньо плутать з пешими, а тому прошу звільнити мене від стройових занятій...» Але поза всіма курйозами воєнізація, безперечно, позитивно відбилася на комунському побуті, ставши новим стимулом, що збуджував волю комунарів до піднесення дисципліни; і хоч згодом формальна сторона воєнізації відіграла як один із використаних засобів на шляхах комуні,— та принцип поділу вихованців на взводи увійшов потім до життя уже в новій, виробничій модифікації. А в той період Радлов правильно зважував, що на все потрібен час, і що «цим отряхам» не можна так хутко прищепити будь-якої серйозної звички, поки їхня розхитана психіка не зміцниться працею і учобою як грунт, на якому пізніше може зрости щось путнє.

Особливо ж треба було підтягти хлопців перед памічуваною Головною радою присилкою нової великої партії вихованців. За плапом Головної ради, комуна мусила прийняти до себе в другій половині вересня 150 чоловік з київського бупру. Це мало стати перевіркою усіх досягнень комуні. Нова хвиля правопорушників могла розвалити комуну за кілька днів, а до Жовтневих свят не залишити від неї каменя на камені. Це в тому разі, коли б старі комунари допустили до цього... Але Радлов і вся Головна рада думали, що комунари цього не припустять і що на першу свою річницю комуна числитиме в своїх рядах 300 вихованців...

Тим-то, не задовольняючись листовими вказівками адміністрації комуні та бесідами у себе на Раднаркомівській, куди він викликав іноді то Будневича, то Гріпича, Радлов і мріяв провести частину своєї відпустки в комуні. І думаючи про це, він непомітно пересердився на «тих хуліганів» і знову почав відповідати на їхні листи...

Але сподіваній відпустці у вересні перешкодила невідкладна робота.

Подорож до комуни доведося відкласти на жовтень, проте надіслання нової партії вихованців відкладати було неможливо. Вони мушили приїхати до комуни принаймні за місяць до свята. Тоді Радлов надіслав до комуни таку телеграму:

«Лядош. Трудкомуна. Будневичу, Гріничу, Штабу керівництва.

Головна рада ухвалила поповнити склад вихованців новою партією кількості 150 чоловік із київського бупру. Мушу бути певний, що актив підтримає заходи адміністрації, належним чином зустрінє нових вихованців, не припустить п'якої анархії. Головна рада сподівається, що актив комуни та всі свідомі вихованці виявлять справжню дисциплінованість, здійснюючи це важливе завдання. Телеграфуйте відповідь — Радлов».

Телеграму одержали в комуні увечері 18 вересня. Звістка про неї пробігла по комуні, як блискавка. За кілька хвилин у клубі було повно народу. Подія була цілком незвичайна: скільки існує комуна, не було телеграми, а тут раптом прийшла.

— В чому річ, братва? Що трапилось?

— Те... те... телеграма, — повідомляв кожного Старик. — Те... телеграма від товариша Радлова.

— А про що телеграма?

— Не... не... не можу сказати, секретна, — відповідав він пошепки, і ніс його зморщувався цілком таємниче. — Вона секретна.

Це ще більше збуджувало цікавість. Хлопці оточили Старика з усіх боків, не даючи йому втекти і вимагаючи розкрити «секрет», якого він, бідолаха, і сам не знав.

Та ось до зали увійшов Будневич. За ним йшли Грінич, Нечіпай і всі інші інструктори. Вони йшли урочисто, і за ними слідом лягала тиша, якої ще ніколи не було в комуні. ЗТК вийшов на сцену і величним рухом долоні, мов череслом, розвернув бороду на дві золоті скиби.

— Товариші комунари, у нас сьогодні будуть історичні збори, — почав він, піднімаючи над зацікавленою аудиторією таємничий синій папірець. — Ми будемо обговорювати питання надзвичайної ваги, доля комуни і слава нашого активу сьогодні стоятимуть перед нами. Керівник Головної ради комуни надіслав нам...

— Телеграму давайте! — гукнули разом десятки голосів. Їхньому терпінню надходив край. — Давайте телеграму! Що в ній пишеться?

— Саме цю важливу телеграму товариша Радлова ми й будемо сьогодні обговорювати,— не здавав урочистого тону Будневич.— Але для цього нам треба обрати президію. Називайте кандидатів.

— Матроса! — крикнуло кілька голосів.

— Кольку Старика!

— Хрипова!

— Соху!

— Яшку Кримова!

— Начальника!

— Гріпича!

— І Мойсея Григоровича!

Президію обрали за дві хвилини. Головою зборів був Матрос.

Він устав, сперся кулаками на стіл, подивився впрост на аудиторію. Він був високий і незграбний у плечах, але в цій незграбності почувалася молода залізна сила, яку вінчала розумна й горда голова з каштановим чубом і з широким засмаглим лобом.

— Комунари,— сказав він спокійним, змужнілим басом,— на порядку денному телеграма товариша Радлова. Слово даю начальнику комуні і прошу прочитати.

Будневич розгорнув папірець, почав читати голосно, підкреслюючи кожне слово багатозначними паузами. І з кожним рядком телеграми в залі наростав гарячий струм, обличчя напружувались, очі розгорялись і запромінювались.

— «Телеграфуйте відповідь — Радлов»,— кінчив Будневич, і його слова потонули в громових оплесках та радісних вигуках.

— Дайош, братва! Сьогодні вдаримо телеграму.

— Дайош, ми їм покажемо, як треба жити!

Сам голова зборів, що теж до цього часу не знав змісту телеграми, замість заспокоювати аудиторію, вигукнув разом з іншими:

— Дайош, братва! Сьогодні вдаримо телеграму.

— Хай везуть! Хай не бояться! — підтримувала його збуджена, схвильована маса.

— Доки народ страждатиме по тюрмах!

— У комуни їх, хай шиють балетки...

Будневич, роздуваючи сміхом бороду, щось говорив Гріпичу.

Начштабу, розправивши круту зморшку між бровами, уважно слухав, нахиливши до нього кучеряву голову. Нечіпай по-юнацькому хвилювався. Хрипов та Соха палко

обговорювали план зустрічі. Старик вимагав, щоб йому дали слово «організовано».

Єпташка, страждаючи на шлунок, який він зіпсував краденими баклажанами, змушений був щохвилини вибігати надвір, ледве крикнувши одну-дві фрази.

Аудиторія шуміла ще кілька хвилин, потім Матрос повів збори організовано, даючи слово порядком запису. Першим виступив Старик, за ним Яша Кримов, далі Мазуренко, Васька Свинець і інші. Всі в один голос вітали ухвалу Головної ради.

— Нам по-потрібні нові робітники, — говорив Старик, — у нас в оцінкувальній нема кому працювати, і в... і в жерстяній бракує, і в... і в-взагалі буде веселіше, як бражки підкинуть свіжої. Може, і Циган приїде, і Ванюшка...

Матрос, слухаючи його, додав і собі: «А може, і Альошка». Кожний із хлопців про когось думав.

Васька Свинець, узявши собі слово, вийшов на сцену вперше в своєму житті. Це був хлопець «свій у дошку», працював в сапожній і належав до тих, що на початку різали товар «почім здря», а потім, добравши смаку, стали найбільшими естетами в шевському мистецтві. Він був курносий, до того ж його коротенький, задраний угору ніс був червопий і потрісканий, аж кров з нього йшла.

— Ану, скажи, Свинець, як на це дивляться шевці, — гукнули йому хлопці.

— Я можу сказати, — промовив він, задираючи носа, — можу сказати, що ця телеграма — правильна. В сутності розібратися, то я сам був такий і сидів у київському бупрі. Спочатку я був, конешно, проти комуни, а в сутності розібратися, то я тепер люблю навести фасон на рант, щоб він аж сміявся. Так що, коли розібратися в сутності, то хай ті барахольщики приїздять, і я згоден ударити телеграму товаришу Радлову, що я на ето діло згоден.

— Браво, Свинець! — вітали його хлопці, коли він сходив зі сцени.

Після мунарів говорили Будневич та Гріпич, потім Мойсей Григорович — про перспективи поширення виробництва комуни. Збори одногolosно схвалили постанову Головної ради. Матрос запропонував обрати комісію для складання телеграми на відповідь.

— Нам треба вдарити таку телеграму, щоб там у Головній раді не хвилювались, — сказав він, підсумовуючи збори. — А також писав нам Іван Едуардович в одному

листі, що буде в нас електрифікація, то хай нам хоч казан пришлють, а то клюка стоїть порожня, а селяни завидують, що в ній нічого нема. Казан поставимо, то буде зовсім інший табак...

— Це правильно!

— Про це думає Головна рада давно,— зауважив Будневич.— Інженери вже роблять проект.

— А нам хай казан пришлють,— стояв на своєму Матрос.

Комісію обрали, і знову, як Першого травня, найкращі грамотії комуні довго туждались коло телеграми. Коли вони принесли її Будневичу в готовому вигляді, то ЗТК довго й весело реготався, потім викликав Грішича, і вони вдвох почали вмовляти хлопців змінити в телеграмі одне слово. Але хлопці вислухали їхні аргументи мовчки і ні на які поступки не пішли. Вони вважали, що телеграма підходяща, і в такому вигляді її і «вдарили»:

«Постанова ваша правильна, присилайте барахольщиків, ми з них зробимо людей, а також казан для кочугарки. Штабісти і вся Комуна крапка».

6

Шість день готувалися комунари до зустрічі нових вихованців. Це були дні великого піднесення. З ранку до вечора в майстернях кипіла робота. На взуттєвій шили чоботи, в кравецькій строчили штани, жерстяники клепали відра, деревообробники майстрували столи та табуретки. У спальнях до пізньої ночі не вщухали розмови. Всі цікавило, що за народ має приїхати, скільки втече з дороги і скільки доїде до комуні, як їх найкраще зустріти й що сказати при зустрічі. Старик поїхав з Грішичем та Нечіпаєм до Києва. Від імені штабістів та всіх комунарів він мав заявити майбутнім вихованцям перед тим, як їх виводитимуть з бузру, що в комуні «житуха підходяща» і що всі комунари присоглашають їх не тікати, а їхати в комуну без варті, на совість. Матросові та Хрипову доручено було виступити з промовами при зустрічі. На майдані, за ворітьми комуні, Матрос і інші деревообробники збудували високу трибуну, з якої мали виступати промовці. Оркестр приготував туш. Із клубу зробили тимчасову спальню. Півтораستا ліжок стояли, щільно присунуті одне до одного. Червона оксамитна завіса відділяла цю грандіозну спальню від сцени.

Все було готове.

Останню ніч комунари майже не спали. Почуття відповідальності за завтрашній день виявилось у них порізному. Одні ваксували чоботи та примірювали одягу, інші накручували фасонні зачіски, а дехто навіть писав вірші.

Але погода, як на зло, вийшла зовсім непоетична. Ще з ночі почався дрібний і холодний дощик. Осінній вітер цілу ніч сипав ним у вікна, тоскно шумів у деревах. На ранок земля розкисла, трибуна посіріла й стояла заплакана посеред багниюки.

— Природа ні к чорту,— сказав Матрос.

Одначе це справи не міняло. Об одинадцятій годині до комуни почав сходитись народ. На трибуні з'явився червоний прапор. Комедант сповістив Будневича, що за селом показалися підводи. Вся комуна вийшла на майдан. Оркестр загравав марш. У звуках музики потонув гомін. І ось на грузькій, розхлюпаній дорозі з'явилася перша підвода, за нею — друга, третя, десята, і ще безліч однакових селянських повозок. Повільно й сумно наближалася до комуни безконечна валка, поскрипуючи драбинами, наче довгий журавлиний ключ пробивався крізь темні й холодні хмари до сонячного ірію. Ось передні зупинилися на майдані. Комунари вигукнули їм «ура» і замахали шапками. На підводах заворушилися обідрані тремтячі ком'яхи тіл. Більшість із них були в самій білизні. Вона, як пластир, облипала їх укриті струп'ям, гострі, випнуті маслаки. Обличчя у всіх були зеленкувато-сірі, схожі одне на одне. Очі дивилися стомлено і трохи здивовано. Вони, здавалось, запитували, що це за народ зібрався, хто ці хлопці в теплих шинелях, у добрих чоботях, з веселими зачісками?.. І ніби на відповідь їм хтось із комунарів зітхнув і щиро, з теплим співчуттям промовив:

— Ех, нещасна бражка! Це ж і ми були такі, як приїхали...

Всі мимохіть затихли, навіть оркестр перестав грати. Гріпич, Нечіпай та Старик підійшли до Будневича. Гріпич доповів, що вся партія прибула в цілості.

— Вони с... слово дали нам, що не тікатимуть з дороги,— потвердив Старик,— і ви-виконали. Ми їх без варті притарабанили.

Будневич та Матрос вийшли на трибуну. Начальник почав привітальну промову. Матрос у думці повторював свою. Одночасно він обмацував очима підводи, тривожно

вдивляючись у кожне обличчя, шукаючи й не знаходячи поміж них того, на яке він чекав з такою нетерплячкою. Будневич кінчив промову дуже скоро, — дощ зривав усю урочистість зустрічі. Оркестр заграє туш. Матрос зрозумів, що зараз його черга говорити. Він став на ріжок трибуни, взявся руками за бильця, ще раз обвів очима підводи, що запружували увесь майдан. Всі обличчя зливались в одну землисту, зеленкувато-сіру пляму. Дехто дивився йому в вічі, інші лежали на возах, не підводячи голів, і ні на що в світі не звертаючи уваги.

— Ви приїхали, товариші, в трудову комуну, і все старе життя у вас за плечима, — почав Матрос, і раптом зупинився. На одній із підвід звелася постать блідого юнака. Він дивився на Матроса широко розплющеними очима і не міг вимовити ні слова. Матрос побачив його. Серце його шарпнулося радістю. Він крикнув на весь майдан:

— Альошо! Здрастуй!

Він забув, що йому треба говорити промову. Одним стрибком злетів він з трибуни і кинувся до Альоші.

— Я ж знав, що ти все одно приїдеш! О, ї Сеня Патлатий тут! Здоров, Сеню!

— Ми разом аж у Сибір їздили... Ми скрізь були разом, — хвилюючись, відповів Альоша. Сеня Патлатий, високий чубатий юнак, широко посміхаючись, тиснув Матросову руку, дружньо відповідаючи на привітання.

— Передаю тобі корня, Матросе. А що тут у вас, житуха підходяща? Старик багато натріпав про цю комуну...

— Картини будете нам малювати! Клуб нам розмалюєте в дошку, до Жовтневих свят... Казан одержимо для кочугарки... і комсомольці приїдуть з Харкова... — сміючись і ковтаючи гарячий клубок, що лоскотав у грудях, відповідав Матрос. Йому хотілося одним духом викласти всю свою програму.

Зустріч відразу втратила урочисто-офіціальний характер. Комунари вальнули до підвід. Вигуки й привітання змішалися з звуками оркестру. Підводи, поскрипуючи на повороті, почали в'їздити на подвір'я комуні. Новаки, тремтячи від холоду, стрибали з возів і, похитуючись, ішли в гарячу лавню...

За годину вони увійшли до величезної спальні, де їм найбільше сподобалась червона оксамитна завіса з золотистою бахромою. За п'ять хвилин вони до нитки обірвали ці золоті китиці й поховали їх собі під подушки, як якусь надзвичайну цінність.

Але це було єдине, що дозволили комунари вчинити своїм новим товаришам.

За кілька днів Матроса викликав до себе Грінич.

— Тобі є лист, Матросе,— сказав він, подаючи синій пожмаканий конверт. На конверті стояв штамп прилуцької пошти. Матрос знав, що лист від Марка. Він писав Маркові кілька разів, але відповіді до цього часу не мав. Нарешті вона прийшла! Розірвавши конверт, він тут же прочитав кілька рядків, нашкрябаних олівцем.

«Дорогий Матросе, ти знаєш, що я здря почав стріляти з пушки, і це мене закопало. Я не хотів виправдуватись перед судом і тепер не хочу. Пішли вони всі подалі! Мені тільки соромно перед Радловим, що він прислав листа, а я йому не одписав. Що я можу йому сказати? Я сам наробив ділов, сам їх і поправлю. Видно, моя така судьба, що я повинен одбути два роки севера. Я виїжджаю до Архангельська і не знаю, чому саме мене туди тягне. Пиди, куди ти сам знаєш, і скажи їй, що я вернусь, хай вона про це знає, щоб не думала, що я навіки пропав. І скажи їй, що сам знаєш, як друг, якого я уважаю. А Провці передай, що я за нього не забуваю, і що віщ нікуди від мене не заховається. Прощай, Васю, дорогий друг. Марко Рукатий».

Грінич уважно стежив, як хмурились брови Матроса, поки він читав листа.

— Від Марка? — спитав Грінич, коли Матрос кінчив читати й сунув лист до кишені.

— Від Марка,— холодно відповів Матрос.

— Що ж він пише?

— Нічого такого. Визнає свою провину і їде на північ.— Він повернувся і мовчки вийшов з кабінету.

За півгодини Матрос знайшов у сілграді Уляну й викликав її на двір. Дівчина за ці кілька місяців зблідла, риси її загострились, між темних брів лягла холодна зосереджена смужка. Побачивши Матроса, дівчина злегка зашарілася. На очах її метнувся зляканий смуток і разом надія. Вона тихо спитала комунара:

— Ти хочеш мені щось сказати?

— Так,— відповів Матрос, узявши в свої руки її холодні, тремтячі пальці.— Я одержав лист від Марка. Він любить тебе до гроба. З півночі він знову повернеться в комуноу...

— З півночі? — ледве вимовила дівчина.

— Так. Він їде туди на два роки, але він повернеться, я його знаю.

Матрос витяг із кишені лист і передав його дівчині.

— Візьми на пам'ять. Я знаю Марка, всю його біографію життя. Він сам із Херсона, у нього батько був комуніст, і його розстріляли білі, а матір повісив у Херсоні якийсь-то капітан Бугров. Не знаю, чи казав він тобі про це...

— Він нічого мені не казав! Нічого! Хоч би ж був слово сказав...— гаряче відповіла дівчина, вкладаючи в ці слова увесь свій біль і відданість, і вдячність Матросові за те, що він прийшов, що він сказав їй...

Минуло ще кілька днів, і нова звістка підняла на поги всю комуноу.

З прилуцького вокзалу прийшло сповіщення, що на адресу комуни прибув казан. Будневич оголосив про це в ідальні під час обіду.

— Казан стоїть на станції,— заявив він комунарам.— Його треба зняти з платформи й доставити в комуноу. Сусідній радгосп обіцяє дати для цього два трактори або шість пар волів, але вони поки зайняті на оранці. Можливо, що радгосп все-таки дасть нам їх...

— Та ми ж не будемо чекати! — гукнув на відповідь йому Старик.— Правда, хлопці? Гайда на станцію! Самі притарабанимо казан!

— Во! — з ентузіазмом підтримав його Єпташка, і всі комунари в захопленні полізли на столи й закричали, готові ту ж хвилину вирушити на станцію.

— Дайош казан! Гайда на станцію!

— Дайош кочугарку електрифікації,— кинув Матрос пове гасло, що викликало цілу бурю захоплення.

Ранком, ледве зачервонівся край неба, триста комунарів під командою Гріпича, Нечіпая, Матроса, Хрипова, Старика та інших штабистів і командирів взводів, на чолі з оркестром і непереможним диригентом Вагнером, захопивши гаки, ланцюги й канати, з піснями вирушили на станцію Прилуки. В комуні залишились тільки хворі та малосилі. Решта йшли прозорим осіннім степом і, змагаючись з оркестром, на всі груди горлали улюблену комунарську пісню:

Випрягайте, хлопці, коні
та лягайте спочивать.
А я піду в сад зелений,
в сад криниченьку копать...

Попереду йшов «мировий запівало» Коля Старик. Розмахуючи руками й високо забираючи поту, він усім своїм єством налягав на басів, на Яшку Нафтулу, на Матроса та інших, а сам закручував найголосніші коники...

Копав, копав криничепьку
у зеленому саду...
Чи не вийде дівчинонька
рано-вранці по воду...

Пісня птахом рвалася з грудей, луна над степом летіла назустріч ранку. Ех!..

Знаю, знаю, дівчинонько,
чим я тебе прогнівив...
Що й учора ізвечора
кращу тебе полюбив...

Прибувши на вокзал, вони не схотіли чекати, поки прийдуть трактори та воли. Зачепивши казан ланцюгами та канатами, підваживши його залізними гаками та шпалами, рвонули його з платформи на землю...

— Го-гох!

— Наш казан!

Потім обліпили його з усіх боків, мов та напосідлива комашня, уперлись у нього, проливаючи піт і сяючи очима, поцупили його па дорогу, в напрямку на Трудову комуну ДПУ.

— Дайош! Ра-аз!

— Іще раз!

— Важкий, чортів казан! — лаявся Яшка Нафтула, напинаючи жили.

— Нажмись! — гукав Матрос.

Поруч нього, угнувшись коліньми у вогку затоптану землю, штовхав казан розпанаханим плечем Альоша. Піт рясним дощем котився по його обличчю, але воно сміялось і сяяло...

— Ех! Іще раз! — гукав Матрос. — Нажмись, комунари!..

Назустріч їм палахкотів ранок, і їхні вигуки дзвеніли над прозорим осіннім степом.

ПРИМІТКИ

ГОЛУБИ МИРУ

Репортаж «Голуби миру» становить важливу сторінку творчої і громадянської біографії І. Микитенка. Як радянський письменник і журналіст він у листопаді — грудні 1928 р. близько двох місяців подорожував по Німеччині, Польщі й Чехословаччині. Свої враження від мандрівки І. Микитенко виклав у публіцистичних нарисах «Голуби миру». В одному з листів він писав про назву твору: «...це назва іронічна, бо Ви ж знаєте, які вже там з тих західноєвропейських буржуїв голуби...»

У справі налагодження молодою українською радянською літературою зв'язків з революційною літературою Заходу велику вагу мають відбиті у «Голубах миру» зустрічі І. Микитенка з Ф. Вайскопфом, Й. Бехером, К. Грюнбергом та іншими прогресивними письменниками, його присутність як секретаря ВУСППу і редактора журналу «Гарт» на установчих зборах Спілки пролетарських революційних письменників Німеччини тощо. У наступні роки ці зв'язки дістали подальший розвиток, зокрема під час приїзду в 1929 р. на Україну групи німецьких письменників і особливо в час Міжнародної конференції революційних письменників світу в 1930 р. у Харкові.

Репортаж «Голуби миру» опублікований вперше у журн. «Гарт», 1929, №№ 2—11. Тоді ж уривки з нього були надруковані в російському перекладі в журналі «Красное слово» (№№ 3—4).

У наступні роки твір виходив п'ять разів окремими виданнями українською, російською та грузинською мовами.

Автограф не зберігся.

Подається за виданням. І. Микитенко. Твори. Том третій. Голуби миру. Х., ЛІМ, 1932.

¹ Рядки з поеми І. Кулика «Ніагара».

² У 1928 р. М. Куліш написав п'єсу «Мина Мазайло», яка значною мірою була присвячена національним питанням. В образі національно обмеженого прибічника старовини «дядька Тараса» і педобитої чорносотенки «тьоті Моті» драматург вивів двох протилежно пастровних і водночас близьких одне одному представників відмираючих суспільних сил — українського і російського міщанства, ворожого і чужого радянській дійсності.

П'єса «Мина Мазайло» викликала різноманітні відгуки і послужила об'єктом літературних дискусій. Критика уже в ті роки вказувала на наявність у творі помилкових суджень, зумовлених приналежністю М. Куліша до ВАПЛІТЕ.

⁸ Мається на увазі критик Б. Коваленко.

⁴ Пагорб, насипаний у Львові за часів панування Австро-Угорщини на відзначення 200-річчя Люблінської унії 1569 р. (об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського).

⁵ УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання, одна з націоналістичних партій на Західній Україні в 20-х рр., що проводила вкрай реакційну політику, виступала в ролі пособника білопольських окупантів.

⁶ Князевич Кароль (1762—1842) — польський генерал, один із керівників польських загонів, що брали участь в походах Наполеона.

⁷ Шевченко Йона — театральний критик тих років, виступав у пресі під псевдонімом «Йона Вочревісущепський».

⁸ Крестинський Микола Миколайович (1883—1938) — тодішній повноважний посол СРСР у Німеччині.

⁹ МОДР — Міжнародна організація допомоги борцям революції.

¹⁰ Дітман Вільгельм (1874—1954) — один із керівників соціал-демократичної партії Німеччини. Був відвертим противником зближення лівої частини німецької соціал-демократії з комуністичною партією.

¹¹ Червоні фронтовики — Союз червоних фронтовиків (Röter Frontkämpferbund), антимілітаристська організація робітничого класу Німеччини в роки Веймарської республіки. Заснована за рішенням КНН в 1924 р. для боротьби проти німецького мілітаризму й фашизму. З 1925 р. Союз очолив Е. Тельман. Кривава розправа реакції з робітничими демонстраціями в травні 1929 р. послужила приводом для заборони Союзу урядом Веймарської республіки. В наступні роки багато червоних фронтовиків узяло участь в антифашистській боротьбі як у Німеччині, так і за її межами. Антифашистське вітання Союзу червоних фронтовиків стиснутим кулаком і вигуком «Рот фронт!» широко розповсюдилось за кордоном.

¹² Носке Густав (1868—1946) — діяч крайнього правого крила німецької соціал-демократії. Один із керівників розгрому в 1919 р. революційних виступів робітників Берліна, Бремена та інших міст Німеччини.

¹³ Шеїдеман Філіпп (1865—1939) — один із лідерів німецької соціал-демократії, її правого крила, голова першого уряду Веймарської республіки.

¹⁴ Толлер Ернст (1893—1939) — німецький поет, драматург і публіцист. У 1919 р. — член уряду Баварської радянської республіки.

¹⁵ «Союз Спартака» — революційна організація німецьких лівих соціал-демократів. До складу її ЦК входили К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, В. Пік та ін. Наприкінці грудня 1918 р. на загальнонімецькій конференції спартаківців і радикалів була створена Комуністична партія Німеччини.

¹⁶ Тобто ВАПЛІТЕ.

¹⁷ У 1928 р. І. Микитенко закінчив Харківський медичний інститут за спеціальністю невропатологія. Подорож до Німеччини давала йому можливість познайомитися з роботою берлінських психіатричних клінік.

¹⁸ Мається на увазі альбом фотопортретів українських радянських письменників (М. Бажана, А. Головка, О. Досвітнього, І. Кулика, М. Куліша, С. Пилипенка, М. Рильського, М. Терещенка, П. Тпчини та ін.), випущений 1928 р. Державним видавництвом України (ДВУ) в Харкові.

^{19, 20, 21} Грюнберг Карл (1891—1972), Бехер Йоганнес (1891—1958), Сланг (псевдонім Фріца Гампеля, 1895—1932) — німецькі пролетарські письменники-комуністи, активні борці проти фашизму.

²² Пік Вільгельм (1876—1960) — видатний діяч німецького і міжнародного робітничого та комуністичного руху; з 1928 р. — член Виконкому Комінтерну; після арешту вождя німецького пролетаріату Е. Тельмана В. Пік у 1935 р. був обраний головою ЦК нелегальної Комуністичної партії Німеччини. З часу утворення НДР (1949) до кінця життя був президентом республіки.

²³ У п'єсі М. Куліша «Народний Малахій» головний герой — психічнохворий, а окремі сцени відбуваються у психіатричній лікарні.

²⁴ Роман К. Грюнберга вийшов 1930 р. в Харкові, у видавництві ДВУ, під назвою «Рур в огні».

²⁵ Мерінг Франц (1846—1919) — діяч німецького робітничого руху, історик, публіцист, філософ, популяризатор марксизму, один із засновників компартії Німеччини.

²⁶ Й. Бехер, К. Грюнберг, Е. Вайверт (1890—1953), Сланг, К. Петерсон (1905—1969), К. Гун (нар. 1902 р.), Б. Ляск (1878—1967), О. Мюллер-Гльоза (1892—1969), П. Кернер (справжнє прізвище Шрадер, 1900—1962) та інші німецькі пролетарські письменники, переважно комуністи, котрих називає І. Микитенко у цьому розділі, були активними борцями проти фашизму, вірними й послідовними друзями Радянського Союзу. В наступні роки майже всі вони зазнали переслідувань з боку гітлерівців, чимало з них загинуло, багато поневірялось в еміграції. Лише одиниці не витримали суворих випробувань і з часом відійшли від колишніх ідеалів (К. Клебер, Г. Поль).

²⁷ Тут мається на увазі український поет і перекладач С. В. Масляк (1895—1960), який після Великої Вітчизняної війни жив у Львові і працював викладачем ЛДУ.

²⁸ «Професор скотарства Омелько Буд» — один із псевдонімів українського радянського письменника Олекси Слісаренка (1891—1937).

²⁹ У 1928 р. в газеті «Комуніст» друкувалися нариси харківського журналіста Ф. Крушини про перебування у Кельні, на міжнародній виставці періодичних видаць.

РАНОК

У романі «Ранок» І. Микитенко вперше у радянській літературі широко поставив питання про перевиховання неповнолітніх правопорушників силою ідей соціалістичної педагогіки в умовах трудової комуні.

Задум написати цей твір з'явився у І. Микитенка на початку 1933 р. Ось як згадував про це сам письменник:

«Це було на початку лютого 1933 року. А. А. Хвиля *, розмовляючи зі мною з питань літератури, сказав між іншим таке: «Є на світі трудова комуна ДПУ УРСР у селі Ладин Прилуцького району. Яке це знаменне явище! Яких людей, яких комсомольців і командирів виробництва зробили чекісти із колишніх правопорушників, вуркагачів, жителів вулиці і буприв! Навіть дивно, що ця блискуча тема досі ще не підхоплена жодним із наших письменників... А шкода... Коли б я був письменником, то вже не пропустив би цієї теми...» Я в той час саме шукав тему для нової роботи. Трудкомуна із колишніх правопорушників — це було дуже цікаво! Другого дня я пішов на Раднаркомівську, до голови Центральної ради трудкомуни. Ми познайомилися, і він почав розповідати про шляхи комуні».

(І. Микитенко. З історії мого роману.—
«Літературна газета», 20 лютого 1934 р.)

За кілька днів І. Микитенко був уже в комуні, за 18 кілометрів від Прилук. Там він провів з перервами зиму, весну й літо 1933 р., працюючи над романом «Ранок» і п'єсою «Бастилія божої матері».

Прототипами героїв роману стали люди, з якими письменник познайомився в комуні. Доля дітей і юнаків, скалічених життям і викинутих на вулицю, в болото злочинності й соціальних хвороб,

* Критик, партійний працівник 20—30 рр.

глибоко хвилювала І. Микитенка. В архіві письменника зберігаються зворушливі листи колишніх безпритульних і правопорушників, де вони пишуть авторові «Ранку» про той великий вплив, який справила на них ця книга, зображені в ній життєві шляхи молоді.

Роботу над романом «Ранок» та п'єсою «Бастилія божої матері», написаною на матеріалі першої частини роману, І. Микитенко поєднував з великою організаційною роботою як член Оргбюро по створенню Спілки письменників СРСР і Спілки письменників України та член Центрального Виконавчого Комітету України. Віддаватися повністю літературній праці він не міг. «Я мав протягом року лише три місяці на творчу роботу,— писав він 12 серпня 1933 р. у листі до завідуючого відділом культпроцу ЦК КП(б)У.— Решта часу пішла на роботу лінійю Оргкомітету тощо,— творчо я міг працювати лише уривками».

Роман був опублікований 1933 р. в журп. «Радянська література» (№№ 4—7). Спершу твір друкувався під пазвою «Над розбитим гніздом», але в номерах 6—7 вона була змінена.

За життя письменника роман виходив вісім разів окремими виданнями українською, російською, німецькою та єврейською мовами.

В архіві письменника зберігається стислий план другої книги «Ранку», він не датований, але є підстави віднести його на кінець 1936 — початок 1937 рр.

«До другої книги «Ранок».

І. Марко. Зустріч його з білогвардійцем Бугровим. Він довідується, що це — кат, який вішав його земляків-херсонців і його матір! Може, цей самий кат розстріляв його батька й сотні більшовиків, таких же робітників, як і його батько.

І от Марків мозок, як палюча блискавка, пронизує пристрасна, жагуча думка-порив: стати бійцем Червоної Армії, командиром, безстрашним оборонцем своєї батьківщини, яку він раптом до глибини душі своєї, до останнього нерва, всією кров'ю і муками тих, що загинули, відчув.

І раптом все його життя стало для нього ясне до дна і все його майбутнє засвітилося перед ним якимсь дивним саявом пізнання мети свого життя і радістю цієї мети.

Дальший його шлях — це розгортання могутньої пристрасної людини, що народилася вдруге,— пристрасі оволодіння мистецтвом і щастям праці і військових знань. Марко стає молодим командиром. На маневрах 1935 р. йому тисне руку тов. Ворошилов! Марко росте! 1935 р. він стає лейтенантом.

2. Матрос одержує лист від Марка (з півночі), і він запалюється таким же пристрасним бажанням потрапити до флоту!

3. Альоша стає ентузіастом-художником, і на виставці картин його картина «Комунари — бійці — стахановці» одержує премію.

4. Саша Інтелігент, вірвавшись на машинці, потрапляє на розмову до Радлова. І тут він проклинає своє минуле, вперше він плаче. І, скрегочучи зубами, каже:

— Я піймаю того, хто мене збив.

Він стає потім ентузіастом — студентом і молодим аспірантом.

Улька стає організатором переможної бригади в боротьбі за урожай. Її нагороджено орденом Леніна. Вона — паречена Марка Левади».

Автограф твору загинув під час Великої Вітчизняної війни.

Подається за виданням: Ів. Микитенко. Ранок. Роман. К., Держлітвидав, 1935. Це видання має порівняно з попередніми чимало авторських правок і кілька невеликих скорочень, головним чином, у першій частині.

З М І С Т

ГОЛУБИ МИРУ Репортаж про подорож за кордон	5
РАНОК. Роман	185
Примітки	479

ИВАН КОНДРАТЬЕВИЧ МИКИТЕНКО

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ 2

ГОЛУБИ МИРА

*Репортаж
о путешествии за границу*

УТРО. Роман

Составитель *Олег Иванович Микитенко*

Ответственный редактор *Д. Т. Вакуленко*

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1982

(На украинском языке)

Редактор **С. А. Захарова**

Художник **Ю. В. Бондаренко**

Художний редактор **І. М. Гаврилюк**

Технічний редактор **Л. І. Ільченко**

Коректор **Т. В. Грузинська**

ІВ № 1502

Здано до складання 05.11.81.
Підписано до друку 11.04.82.
БФ 46275. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нона. Друк високий.
Ум. друк. арк. 25,62. Ум. фарб. відб. 25,62.
Обл.-вид. арк. 28,04. Тираж 65 000.
Зам. 583. Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
«Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Микитенко І. К.

М59 Твори : В 4-х т. Т. 2. Голуби миру: Репортаж про подорож за кордон; Ранок: Роман / Упоряд. О. І. Микитенко.— К. : Дніпро, 1982.— 485 с.

Том склали: репортаж «Голуби миру» — про поїздку письменника у 1928 р. в країни Центральної Європи для налагодження перших зв'язків українських радянських письменників з прогресивними літераторами Заходу,— та роман «Ранок» (1933) — про перевиховання молодих правопорушників в умовах трудової комуні.

М 70303—079

М205(04)—82 передплатне.

4702590200

У2

